De eindeloze jaren zestig

Geschiedenis van een generatieconflict

Hans Righart

bron
Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam Antwerpen 1995

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/righ002eind01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

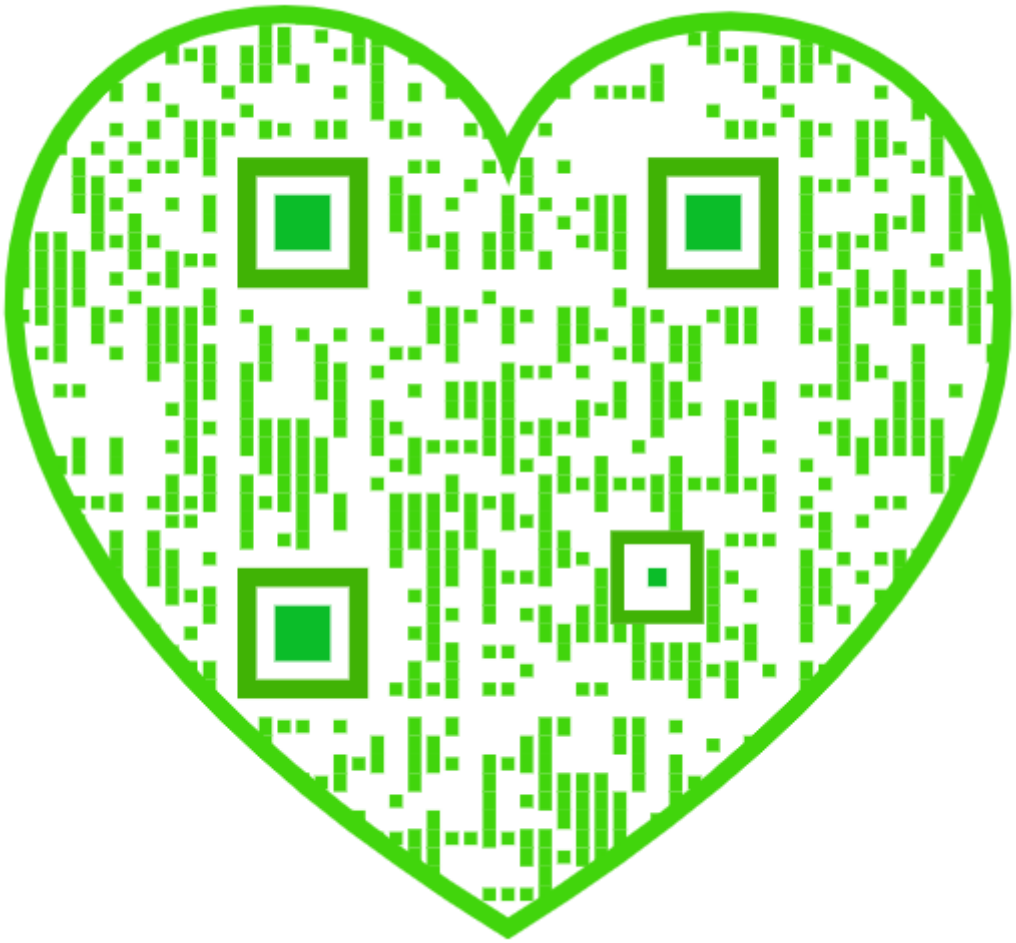

Woord vooraf

De jaren zestig boeien mij om twee redenen. De eerste is beroepsmatig: als historicus zoek ik de verklaring voor een breuk die Nederland waarschijnlijk ingrijpender veranderde dan de Tweede Wereldoorlog heeft gedaan. Veel van wat we anno 1995 als heel vanzelfsprekend beschouwen, vindt zijn oorsprong in de jaren zestig. De openheid waarmee we tegenwoordig over seks praten, de egalitaire manier waarop kinderen met hun ouders omgaan, de democratisering van ooit onaantastbare gezagsverhoudingen op school, werk en universiteit, de alomtegenwoordigheid van popmuziek, dit alles en nog veel meer valt terug te voeren tot de jaren zestig. In zekere zin zijn de jaren zestig nog altijd niet afgelopen; de mythe duurt voort en de culturele nabijheid. van een tijdperk dat al ruim een kwarteeuw achter ons ligt, is opmerkelijk. Of de erfenis van het mythische decennium in alle opzichten positief te waarderen valt, is een vraag waarop dit boek geen antwoord geeft. Toen ik er een paar jaar geleden aan begon, wilde ik in de eerste plaats weten waar de jaren zestig vandaan kwamen. Hoe moeten we deze samenballing van vernieuwing en verandering verklaren? Op die vraag heeft, voor zover ik weet, nog niemand een bevredigend antwoord gegeven, en dit boek wil een eerste poging daartoe zijn.

De tweede reden voor mijn fascinatie is gelegen in mijn persoonlijke biografie. Geboren in het jaar 1954 mag ik mij volgens de generatiesociologie nog net tot de Protestgeneratie (1940-1955) rekenen. Ik héb ze dus nog meegemaakt, de Jaren Zestig, zij het niet als actief deelnemer in het hoofdstedelijk Magies Sentrum, maar als leerplichtig toeschouwer ergens in de provincie, aanvankelijk kort gebroekt en gekapt, later in rafelige jeans en met steeds langer groeiend hoofdhaar. Als ‘vierenvijftiger’ weet ik mij gevormd door de jaren zestig, misschien meer nog dan vroegere geboortecohorten, al was het maar omdat het decennium voor een deel samenviel met mijn puberteit, de leeftijdsfase waarin een kind zich losmaakt van zijn ouders en zich op de samenleving begint te oriënteren. Natuurlijk heb ik in de jaren ze-

ventig en tachtig genoeg 'bijgeleerd' om in de kille jaren negentig overeind te blijven, maar mijn culturele basisbagage is-zoals bij velen van mijn generatiegenoten - vermoedelijk *very sixtiesh* gebleven. En wat dat precies betekent, zal hopelijk na lezing van dit boek duidelijk zijn.

De vermenging van een persoonlijk en een professioneel engagement heb ik tijdens het schrijven niet als een belemmering ervaren, omdat de jaren zestig in feite net zo ambivalent zijn als de auteur van dit boek. De *sixties* zijn zowel een ongelofelijk verhaal als een ingewikkeld historisch probleem. Die ambivalentie stelt de historicus voor een dubbele opdracht: hij moet het verhaal met al zijn hilarische, vertederende en verbijsterende momenten zo goed mogelijk vertellen; tegelijk moet hij een wetenschappelijk aanvaardbare verklaring voor deze diepe breuk in de naoorlogse geschiedenis geven. Terwijl de eerste opdracht vraagt om een vermogen tot inleving in die tijd - men kan het ook liefde voor de tijd noemen - , doet de tweede taak een beroep op zijn analytische distantie. Ofschoon er momenten van hevige rolverwarring zijn geweest - bijvoorbeeld tijdens het geblader in de oude jaargangen van *Aloha* - , hoop ik toch dat mijn geestelijke gespletenheid aan *De* eindeloze *jaren zestig* ten goede is gekomen.

Of dat werkelijk zo is, maakt de lezer uit. Daarom bepaal ik mij hier verder tot het bedanken van een aantal mensen en instellingen die zéker hebben bijgedragen aan de kwaliteit van de tekst. De eindversie van het manuscript werd becommentarieerd door Paul Luykx, Arend Jan Heerma van Voss en Piet de Rooy. Ik ben hun zeer dankbaar voor hun suggesties, correcties en kritiek. Ingrid Roelfsema en Barbara Schreuders waren enthousiaste en onmisbare student-assistenten, die veel tijdrovend opzoek- en controlewerk overnamen en bovendien als vertegenwoordigers van de zogeheten Verloren Generatie een waardevolle klankbordfunctie hadden. Student-assistent Pascal Lenferink was behulpzaam bij het samenstellen van de bibliografie. Mirjam Bok maakte zoveel prints van het manuscript dat ze van ieder hoofdstuk de eerste alinea uit haar hoofd kent. De redactie van *Popfoto* dank ik voor haar ruimhartige gastvrijheid, toen ik in het VNU-gebouw te Haarlem de jaargangen van onder andere *Muziek Expres* en *Tuney Tunes* raadpleegde. Lutgard Mutsaers van het Poparchief Nederland hielp bij de illustraties. De immer behulpzame Wim Noordhoek leverde, waarschijnlijk zonder het zelf te weten, inspiratie. Het Utrechtse Onder-

zoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur verleende mij in 1995 enige onderwijsassistentie waardoor ik mij in het laatste half jaar zoveel mogelijk kon vrijmaken voor de afwerking van het boek. De stafleden van de afdeling Politieke Geschiedenis dank ik voor hun collegiale souplesse, waarmee ook zij het vreugdevol werken aan dit boek mogelijk gemaakt hebben. Monique ten slotte ben ik zeer verplicht voor haar liefde, kameraadschap en vooral het geduld waarmee ze nu al bijna twintig jaar mijn muzikale voorkeur verdraagt. Aan Monique draag ik daarom dit boek op. And the beat goes on...

Hans Righart, april 1995

Inleiding[1]

Vragen bij een decennium

Historici beeldhouwen de vormeloze Tijd. Grote ruwe brokken hebben ze er al uitgebeiteld, zoals her Pleistoceen, de Steentijd, de Oudheid, de Middeleeuwen en de Vroeg-Moderne Tijd. Er zijn ook meer gepolijste tijdscherven die slechts ten dele rekenkundige tijdsaanduidingen zijn: de 'gouden' zeventiende eeuw en de 'verlichte' achttiende eeuw. En ten slotte zijn er de gladde kiezeltjes zoals we ze tegenwoordig in journalistiek, reclame en mode prefereren: de decennia, bij voorkeur voorzien van een kernachtig adjectief, zoals de 'gezapige' jaren vijftig, de 'swingende' jaren zestig, de 'sombere' jaren zeventig en de 'no-nonsense' - jaren tachtig.

Misschien moet de populariteit van dit oppervlakkige 'hitparade'-denken gezocht worden in het geruststellende feit dat een decennium kleiner is dan wij. Zo lijkt het er even op dat niet wij sterfelijk zijn, maar de Tijd. En aan de ogenschijnlijke herhaalbaarheid van decennia - beleef ze opnieuw op de interactieve compact disk! - zou men de hoogmoedige illusie kunnen verbinden dat de wijzers van de Tijd stilgezet, teruggedraaid of anderszins gemanipuleerd kunnen worden.

Toch gaat dit boek ook over een decennium: de jaren zestig. In het geval van de jaren zestig krijgt men soms het idee dat het om een omgekeerd trauma gaat. Oorlogsslachtoffers begonnen veelal pas enkele decennia na de bezetting last te krijgen van hun traumatische ervaringen. Maar de vermoeide veertigers en vijftigers die anno 1995 verlangend terugkijken naar *the gay sixties*, hebben een omgekeerd probleem. Zij worstelen niet met het verleden, maar met het heden. Het heden waarin zij niet langer jong zijn, nog weinig illusies koesteren en een stuk dichter bij de dood staan dan de opgewekte *flower power*-generatie, die dacht mensheid en geschiedenis opnieuw te kunnen laten beginnen. Zo lijken vooral de eigen problemen door een waas van nostalgie op de samenleving geprojecteerd te worden. In feite gaat het voor

een belangrijk deel om leeftijdsproblemen, mid-levencrisis, menopauze, of hoe men dit soort levenspijn en doodsangst verder ook mag noemen.

Over zulke projecties gaat dit boek niet, al is het de vraag in hoeverre iedere historicus, zij het meestal ongewild, ook een autobiografie in zijn werk legt. Mij gaat het hier echter om een van de belangrijkste technieken van het historisch ambacht: de kunst van het periodiseren. Hoe kunnen we de naoorlogse geschiedenis van Nederland verdelen in hanteerbare tijdsblokken en haar zo begrijpelijker maken? Onder de Nederlandse historici bestaat enige overeenstemming over het breukkarakter van de jaren zestig. In een discussie over de vraag in hoeverre de Tweede Wereldoorlog als een cesuur in de twintigste-eeuwse Nederlandse geschiedenis beschouwd moet worden, heeft de historicus J.C.H. Blom geschreven: 'Zo er al sprake zou zijn van een breuk in de jongste geschiedenis van Nederland, dan zou die in de jaren zestig te vinden zijn en niet in de bezettingstijd. [...] Pas in de jaren zestig, met enige voorboden in de jaren vijftig, gaat het hele systeem kraken.'[2]

Tegelijk met deze vaststelling beginnen echter de problemen: immers wanneer de jaren zestig inderdaad een breuk in de naoorlogse Nederlandse geschiedenis vormen, is de vraag direct wát er dan precies brak en waarom eigenlijk. De meest opvallende veranderingen tijdens de jaren zestig zijn in een willekeurige valgorde snel opgesomd: economische groei en in het kielzog daarvan welvaart en uitbreiding van de sociale zekerheid, sociaal-economische spanningen, politieke vernieuwing en radicalisme, ontzuiling, ontkerkelijking en deconfessionalisering, de snelle opmars van de televisie, grotere seksuele vrijheid, de opkomst van een jongerencultuur, de vorming van een militante, links-ideologische studentenbeweging en ten slotte een verhevigd generatieconflict. Over een aantal van deze vernieuwingen en veranderingen, vooral in de politieke en sociaal-economische sfeer, zijn we dankzij historisch onderzoek inmiddels redelijk geïnformeerd; de veranderingen op sociaal-cultureel terrein zijn daarentegen veel minder goed gedocumenteerd en geanalyseerd. Op een meer algemeen verklarend niveau zijn we ook nog niet erg ver gevorderd; zelfs aan algemene speculaties omtrent aard en oorzaken van 'de jaren zestig' is de Nederlandse geschiedschrijving nog nauwelijks toegekomen.

Voor een deel is dit analytisch onvermogen ongetwijfeld te verklaren uit de nabijheid van die periode. De jaren zestig lijken in mode en commercie weer terug, maar het is de vraag of ze in een bredere maat-

schappelijke zin ooit weg zijn geweest. Er is al meer dan vijfentwintig jaar verstreken sinds Provo ten grave werd gedragen, maar de mentale nabijheid van de jaren zestig is opmerkelijk. Wat een afstand ligt er bijvoorbeeld niet tussen de jaren twintig en de jaren vijftig? Die nabijheid van de jaren zestig is misschien niet zozeer op politiek gebied zichtbaar, maar veel meer in de cultuur, de omgangsvormen, het onderwijs, de intieme levenssfeer van seksualiteit en ouder-kindrelaties, de houding ten opzichte van gezag en hiërarchie, kortom al die veranderingen die de publicist H.J.A. Hofland ooit zo treffend samenvatte in 'de dekolonisatie van de burger'.[3] Het is moeilijk een historische omslag waar men zelf nog steeds deel van uitmaakt, te analyseren.

De historische beschrijvingen van de ingrijpende veranderingen op de genoemde terreinen gaan vaak uit van de vooronderstelling dat al deze vernieuwingen een samenhangend historisch geheel vormen. Dat complex wordt chronologisch in één decennium gesitueerd: de jaren zestig. Tegelijkertijd moet men vaststellen dat de gesignaleerde veranderingen niet volstrekt gelijktijdig hebben plaatsgevonden. Hoe zij echter op elkaar inwerken, is een probleem dat nog nergens systematisch onderzocht is. Wie een chronologische volgorde in de vernieuwingen probeert te ontdekken, is dan ook geneigd 'de jaren zestig' niet louter als een getalsmatige tijdsaanduiding te zien, maar veeleer als een kwalitatief begrip. Zo lijken 'de jaren zestig' behalve voor de periode 1960-1969 ook te staan voor een complex van deels gelijktijdige, deels snel op elkaar volgende veranderingen op politiek, sociaal-economisch, en sociaal-cultureel terrein.

In de historische overzichten valt tot dusver op dat de periodisering van dit vernieuwingsproces niet volledig samenvalt met de chronologische tijdsaanduiding, en dat de gebruikte periodisering nogal eens een impliciete verklaring of karakterisering bevat. Zo laat de historicus J.J. Woltjer de jaren zestig met de loonexplosie van 1963 beginnen en hij eindigt met de oliecrisis van 1973.[4] Door deze periodisering wordt op z'n minst de indruk gewekt dat de economische ontwikkeling een sterk sturende invloed heeft gehad op de vernieuwingskrachten van wat deze auteur 'de roerige jaren zestig' noemt. In een ander overzichtswerk, van de hand van E.H. Kossmann, wordt de periode 1958-1973 aangeduid als een tijdperk van 'experimenten'.[5] Het jaar 1958 markeert met de val van het vierde kabinet-Drees het einde van de rooms-rode coalities en tevens de aarzelende liberalisering van een tot dan toe straf geleide loonpolitiek. Het jaar 1973 - hier sluit het boek van Koss-

mann af-staat net als bij zijn collega Woltjer voor de oliecrisis, maar tevens voor het aantreden van het centrum-linkse kabinet-Den Uyl, dat een begin wilde maken met de spreiding van kennis, inkomen en macht. Duurt het 'tijdperk van experimenten' derhalve niet voort tot 1977, wanneer het 'rode kabinet met de witte rand' vlak voor de finish ten val komt? En eindigen deze 'lange' jaren zestig in de politiek daarom niet pas in dat jaar? De historicus D. Bosscher heeft temidden van al deze verwarring enigszins mismoedig vastgesteld dat een periodisering van de jaren zestig eigenlijk onbegonnen werk is: 'Dat geschiedenis een discussie zonder eind is, gaat in het geval van de ongrijpbare jaren zestig wel heel nadrukkelijk op.'[6]

Zouden er dan misschien verschillende 'jaren zestig' zijn, verschillend te periodiseren, al naar gelang van het maatschappelijke terrein dat men bestudeert? Zo wordt bijvoorbeeld in de literatuur over popen jongerencultuur een grote symbolische waarde toegekend aan tragische incidenten als het beruchte concert van de Rolling Stones in het Amerikaanse Altamont in 1969, waarbij een zwarte toeschouwer door een Hell's Angel doodgestoken werd, alsook aan de vroegtijdige dood van rocksterren als Jimi Hendrix, Janis Joplin (beiden gestorven in 1970) en Jim Morrison (1971). Deze dramatische gebeurtenissen markeerden volgens sommige auteurs 'het einde van de droom', dat wil zeggen van het optimistische levensgevoel dat de internationale hippie- en flower-powercultuur tot dan toe gekenmerkt had.[7]

Wanneer 'de jaren zestig' inderdaad een zeer complex vernieuwingsproces zijn, dan laten begin en einde zich natuurlijk niet precies in bepaalde jaartallen fixeren, ondanks dat versimpelende decenniumbegrip. Het zoeken naar een exact te dateren begin is dan even vruchteloos als een speurtocht naar het geboortejaar van de Verlichting of van de Industriële Revolutie. Een gedifferentieerde benadering van 'de jaren zestig', dat wil zeggen een studie van de verschillende maatschappelijke gebieden, schept de mogelijkheid van verscheidene, niet per se met elkaar samenvallende periodiseringen. 'De jaren zestig' kunnen bijvoorbeeld in de culturele sfeer allang voorbij zijn, terwijl ze in de politiek nog een aantal jaren aanhouden. Misschien is het mogelijk het verspreidingsproces van al deze maatschappelijke veranderingen te schetsen. Daarbij gaat het er uiteindelijk om de bron of het 'epicentrum' van al deze turbulentie te traceren. Een periodisering is dan niet langer een onmogelijke opgave zoals Bosscher meende, maar kan afgeleid worden uit een analyse van de verschillende vernieu-

wingsimpulsen en de manier waarop zij zich tot elkaar verhouden.

Voor we zover zijn, moet echter eerst een aantal gecompliceerde vragen beantwoord worden. Ten eerste: waaruit bestonden de vernieuwingen van ‘de jaren zestig’ nu eigenlijk en op welke terreinen speelden zij zich af? Voorlopig wil ik drie sferen onderscheiden: politiek, sociaal-economisch en sociaal-cultureel. De veranderingen op deze drie gebieden kunnen in kaart gebracht worden door bestudering van een aantal criteria. In de politieke sfeer gaat het om verkiezingsuitslagen, de oprichting van nieuwe partijen en buiten-parlementaire bewegingen, ingrijpende programmatische en ideologische veranderingen, wisselingen in politiek leiderschap en patronen in regeringscoalities.

Als criteria voor sociaal-economische verandering hanteer ik de mate van sociale onrust (stakingen en andere arbeidsconflicten), de ontwikkeling van de reële inkomens, de veranderingen in de consumptieve bestedingen, tot uitdrukking komend in de verspreiding van auto's, televisies, koelkasten en dergelijke.

In de sociaal-culturele sfeer ten slotte verdienen de volgende aspecten bijzondere aandacht: onderwijs en scholing, de mate van ontkerkelijking, veranderingen in de seksuele moraal en gedrag, de verhouding arbeid-vrije tijd. Zo kan het vernieuwingscomplex als het ware op een tijdbalk uitgezet worden. De te onderzoeken periode neem ik vooralsnog ruim: vanaf de tweede helft van de jaren vijftig tot 1977, het jaar waarin het door de progressieve partijen gedomineerde kabinet-Den Uyl ten val kwam.

Uit deze chronologie van maatschappelijke veranderingen kan vervolgens enig inzicht in een tweede probleemcomplex verkregen worden: hoe beïnvloedden al deze vernieuwingen elkaar, en kan uit het karakter van hun wisselwerkingen een conclusie getrokken worden over eventuele sturende krachten van dit vernieuwingsproces? Begonnen ‘de jaren zestig’ bijvoorbeeld eerder in de sociaal-culturele sfeer; was de politiek reagerend of juist initiërend; is er sprake van een geleidelijke verspreiding of daarentegen van een plotselinge gelijktijdigheid zoals de demografische verklaring van ‘de jaren zestig’ suggereert? Zo schreef de historicus P. de Rooy ooit: ‘Als een groot ei, door een slang naar binnen gewerkt - zo trekt demografisch gezien de geboortegolf door de samenleving.’[8] Wanneer dit beeld behalve een illustratieve ook een analytische waarde heeft, zou het betekenen dat ‘de jaren zestig’ vrij abrupt moeten beginnen.

Het vernieuwingsproces dat we aanduiden met de term ‘de jaren

zestig', is behalve met het volwassen worden van de *babyboomers*, (dat wil zeggen de kinderen uit de geboortengolven van de eerste naoorlogse jaren), ook met andere factoren in verband gebracht. Bosscher noemt in willekeurige volgorde: welvaart, verlichting van de internationale spanningen door het afnemen van de Koude Oorlog, grotere mobiliteit vooral als gevolg van de auto, meer communicatiemogelijkheden in het bijzonder dankzij de televisie, de introductie van de anticonceptiepil en de gevolgen die dit nieuwe middel voor de seksualiteit had, de verhoging van het opleidingsniveau, en ten slotte de nawerking van de Tweede Wereldoorlog.[9] Is er wellicht een hoofdoorzaak te ontdekken tussen al deze factoren, of zijn juist hun gelijktijdigheid en samenspel verantwoordelijk voor de breuk van de jaren zestig? En waaruit bestaat de invloed van die andere, moeilijk meetbare variabele: het buitenland? De beoordeling van het eventueel typisch Nederlandse aan de jaren zestig hangt hier direct mee samen: was het vernieuwingsproces, zoals vaak gesuggereerd, hier inderdaad heftiger dan elders en zo ja, valt dit dan te verklaren uit de specifiek Nederlandse context?

Ook met de sociale en geografische verspreiding van de vernieuwing moet rekening gehouden worden. Bij wie en waar kunnen de eerste vernieuwingseffecten gelokaliseerd worden? Bij de randstedelijke werkende jongeren, die als 'nozems' bekendstonden? Bij de min of meer gepolitiseerde kunstenaars en bohémiens zoals zich in Provo bevonden? Onder studenten en intellectuelen wellicht? En welke rol speelde de jonge, goed opgeleide intelligentsia die wel de aspiraties, maar nog niet de mogelijkheden had om op te klimmen naar topposities, in het vernieuwingsproces?[10]

Nadat in het eerste hoofdstuk een beeld is verkregen van de veranderingen en vernieuwingen op de diverse gebieden, kan meer toegespitst naar het epicentrum gezocht worden. In dit boek gaat het in de eerste plaats om dat epicentrum en veel minder om de natrileffecten in bredere sociale lagen of in de verder weg liggende maatschappelijke sferen. Ik denk het epicentrum te vinden in de generatiedynamiek, die zich in de jaren zestig in volle hevigheid zou manifesteren. De polariteit tussen twee generatietypen, het vooroorlogse en het naoorlogse, had mijns inziens een katalyserend effect op het snelle proces van maatschappelijke verandering. Beide generaties waren gevormd in sterk verschillende samenlevingen en dit verschil in formatieve ervaringen ontlaadde zich in de jaren zestig.

Eindnoten:

1 Een enigszins bewerkte versie van deze inleiding verscheen eerder als artikel in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20(1994)4, 3-22 onder de titel 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig'.

2 J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering', in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), 165 en 176. Zie bijvoorbeeld ook E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2 1914-1980* (Amsterdam/Brussel 1986), 300 e.v.; H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986); D. Bosscher, *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen 1992); J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992), 317-415.

3 H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972). Overigens stelt ook de Britse historicus Arthur Marwick vast dat de erfenis van de jaren zestig vooral in de sociale en culturele sfeer ligt: 'But it [the period] also set the *cultural* and *social* agenda for the rest of the century, whatever the subsequent *political* vicissitudes' (A. Marwick, 'Six Novels of the Sixties - Three French, Three Italian', *Journal of Contemporary History*, 28(1993), 563-591, hier 565). In Nederland heeft W.E. Krul geschreven dat de jaren zestig in de cultuur beginnen en zich vandaar uitbreiden naar de politiek (W.E. Krul, 'Nederland in de jaren '60: de burger als kunstenaar', in: L.L. Doedens e.a (red.), *Revolutie, Restauratie, Continuïteit. De jaren zestig. Twintig jaar na dato* (speciale uitgave van *Historische Cahiers 'Ubbo Emmius'*), (Groningen 1987), 11-33, citaat op 12. Zie ook W. Smulders, 'Het einde van de modernistische poëtica', in: *Maatstaf* 42(1994)11; deze auteur schrijft: 'Zij [de beweging van de jaren zestig] behelsde een revolutie in *culturele* stijl: stijl van besturen, omgangsvormen, van kleding, van muziek en van vermaak in het algemeen.' (11) Samen met F. Ruiter van dezelfde auteur 'De demobilisatie van de moderne schrijver. Waarom de naoorlogse "grote drie" niet opgevolgd zullen worden', in: *Maatstaf* 40(1992)4, 1-26, waarin gesteld wordt dat de exemplarische verwerking van de jaren zestig niet plaats heeft gevonden in de literaruur, maar in de popmuziek, in de dagbladjournalistiek en op de televisie (2).

4 Woltjer, *Recent verleden*, 315 e.v.

5 Kossmann, *De Lage Landen*, dl.2, 283 e.v. Over de periodisering van de jaren zestig in andere landen is, voor zover ik heb kunnen ontdekken, nauwelijks iets geschreven. Een sterk intellectueel-biografische benadering kan men aantreffen bij A. Jamison en R. Eyerman, *Seeds of the Sixties* (Berkeley 1994). Hierin een nantal portretten van intellectuelen zoals C. Wright Mills, Hannah Arendt, Rachel Carson en Allen Ginsberg, die Amerika 'rijp' gemaakt zouden hebben voor de jaren zestig.

6 Bosscher, *De dood van een metselaar*, 34.

7 Bijvoorbeeld: R. Flender en H. Rauhe, *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung und Asthetik* (Darmstadt 1989), 131 e.v.; J. Curtis, *Rock Eras. Interpretations of Music and Society, 1954-1984* (Ohio 1987), 221 e.v. Zie ook: G. Lipsitz, 'Who'll stop the rain? Youth culture, rock "n" roll, and social crises', in: D. Farber (ed.), *The Sixties... From Memory to History* (Chapel Hill/ London 1994), 206-234, hier: 209-210. Op het allerindividueelste microniveau is een uitspraak van een van Louis van Gasterens 'rebellen' illustratief. In een documentaire over Amsterdam in de periode 1955-1965 zegt Ilse Monsanto: 'Ja, '68 zo, toen liep het af. Toen was iedereen een klein beetje gefreakt, een heleboel mensen dood en alles mislukte en toen liep het een beetje af. Iedereen verloor elkaar... Niemand wist meer precies wat hij moest doen. De mensen vonden mekaar niet meer... de een ging naar het buitenland... d'r was niets meer te doen en het liep af en ze freakten uit. [...] Wat eerst heel sprankelend was, in 't begin, liep af. Iedereen was ook teleurgesteld, denk ik. Teleurstelling ook... 't Kwam er allemaal niet zo goed uit meer.' (*Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965. Een filmserie van Louis van Gasteren* (Amsterdam 1984), 111).

8 P. de Rooy, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in de jaren vijftig en zestig', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101(1986), 78.

9 Bosscher, *De dood van een metselaar*, 23.

10 J.E. Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', in: H.B.G. Casimir e.a., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), 20. Ellemers spreekt in dit verband van de zogenaamde 'secundaire elites': 'Zij zijn nog studenten of bevinden zich in de lagere en middenregionen van de universiteiten, politieke partijen, massamedia, overheidsorganen en vele andere instellingen die de moderne maatschappij rijk is. Zij zouden graag hun ideeën in de praktijk brengen, maar voelen zich in hun ambities enigszins gefrustreerd. Soms betreft het mensen die een nieuwe opleiding hebben gevolgd, waarvan de maatschappelijke behoefte nog niet geheel duidelijk is.'

Het begrip generatie

Het begrip generatie is sterk verbonden met de Hongaars-Duitse socioloog Karl Mannheim. In een klassiek geworden opstel uit 1928[11] onderscheidde deze bij het ontstaan. van een generatie drie elementen: de 'generatiepositie', de 'generatie-eenheden' en de 'generatiesamenhang'. Bij de generatiepositie gaat het enkel om de kale demografisch-biologische data van geboorte, leven en sterven. Het feit dat een groep mensen deze gegevens gemeenschappelijk heeft en dus mogelijk blootstaat aan globaal dezelfde maatschappelijke invloeden, hoeft natuurlijk nog niet te betekenen dat er een generatiesamenhang ontstaat, maar het is wel de basis ervoor.

De generatie-eenheden zijn al of niet formeel georganiseerde groepen die de stijl van de betreffende generatie uitdragen of op pregnante wijze symboliseren. Als voorbeeld hiervan noemde Mannheim de aan het eind van de vorige eeuw ontstane jeugdbeweging, die gestalte gaf aan een romantisch verzet tegen de modern-industriële samenleving. Ook artistieke, losser georganiseerde bewegingen zoals de *Jugendstil* of literaire 'generaties' zoals de *Lost Generation* uit de jaren twintig of de *Beat Generation* uit de jaren veertig en vijftig kunnen als generatie-eenheden beschouwd worden. Een generatie kan ook bepaalde voorhoedes kennen; zij verspreiden een voor de tijd karakteristieke stijl onder de grote massa van hun generatiegenoten.

De generatiesamenhang ten slotte verbindt degenen die daadwerkelijk gestempeld worden door een gemeenschappelijke ervaring. Bij zeer diep ingrijpende historische ervaringen zoals oorlogen, rampen of crises van allerlei aard kunnen generatiepositie en generatiesamenhang tijdelijk met elkaar samenvallen. Een voorbeeld van een dergelijke overlapping biedt de Vooroorlogse Generatie, waarover ik nog uitvoerig zal spreken.

Generaties zijn dus niet te beschouwen als concrete en duidelijk afgegrensde groepen zoals families, kasten of klassen. Men kan niet bewust toetreden tot een generatie en evenmin is het lidmaatschap automatisch en vanzelfsprekend zoals bij een familie of een etnische groep. Het is daarentegen heel goed mogelijk dat men deel uitmaakt van een generatie zonder zich daarvan bewust te zijn. Mannheim heeft hierbij gewezen op de gelijkenis met het marxistische onderscheid tussen de objectieve klassepositie - de zogenaamde klasse *an sich* - en een klassebewuste politieke of sociale groepering: de klasse *für sich*.

Belangrijk is de vaststelling dat de invloed van de maatschappelijke krachten op de demografische cohorten niet voortdurend even sterk is. Mannheim heeft in dit verband van een formatieve periode gesproken, wat wil zeggen dat mensen tijdens de puberteit en de adolescentie meer vatbaar zijn voor veranderingen en beïnvloeding van hun waarden- en normensysteem dan op latere leeftijd.[12] Op de fase van kind-zijn - waarin de ouders centraal staan - volgt die van jong-zijn, gedurende welke de samenleving in het middelpunt van de belevingswereld staat. De invloed van de ouders neemt af ten gunste van die van de samenleving; het is een periode van experimenteren, waarbij individuen niet louter passief hun omgeving ondergaan, maar er zelf ook vorm aan proberen te geven. De adolescent plaatst zijn levensproblemen in zijn eigen heden en raakt daarom verder verwijderd van oudere generaties, waarvan de leden doorgaans krachtig vast blijven houden aan het geheel van waarden en normen dat zij zich in hun eigen formatieve periode eigen hebben gemaakt.

Volgens Mannheim is de formatieve periode rond het zeventiende levensjaar op een hoogtepunt; het eindpunt ziet hij rond het vijfentwintigste levensjaar, meestal op symbolische wijze gemarkeerd door de huwelijkssluiting. Nu is de periode van volwassenheid aangebroken, die zich niet langer kenmerkt door experimenteerlust, maar door het consolideren en verder ontwikkelen van wat zich in de eerste twee fasen gevormd heeft. Bovendien begint vanaf dit moment ook de taak van het doorgeven van het culturele erfgoed aan een nieuwe biologische generatie. Wanneer de kinderen het huis verlaten, is ook deze levensfase afgesloten en begint die van de ouderdom.

Een van de belangrijkste naoorlogse auteurs over generaties is de Amerikaanse socioloog Ronald Inglehart. In zijn boek *The Silent Revolution* (1977) lanceerde hij de hypothese dat er tussen ruwweg 1965 en 1975 een stille revolutie heeft plaatsgevonden; deze heeft een omslag in de westerse politieke cultuur bewerkt. De stille revolutie markeerde de geleidelijke en haast onmerkbare overgang van een materialistisch waardenpatroon, waarin economische en politieke stabiliteit centraal stonden, naar een zogenaamd postmaterialistisch waardenpatroon. Toen na de Tweede Wereldoorlog in de meeste westerse landen een stevig vangnet van sociale voorzieningen gespannen was en zich een redelijk gespreide welvaart aftekende, vulde de politieke agenda zich met andere, meer immateriële onderwerpen. Die nieuwe thema's hadden meer met *lifestyles* te maken dan met economische behoeften; het

ging om zaken als de bescherming van het leefmilieu, de rol en de rechten van de vrouw, voortgaande emancipatie en participatie van de burgers; het ging kortom om de kwaliteit van het bestaan.

Achter dit glorend postmaterialisme ontwaarde Inglehart een nieuwe generatie, opgegroeid in weelde; een generatie die de ontberingen van armoede, crisis en oorlog alleen maar van horen zeggen kende. Deze jonge postmaterialisten - men spreekt ook wel van de Protestgeneratie, geboren tussen 1940 en 1955 - wilden de heersende politieke orde hervormen en versterkten daarom de gelederen van de linkse partijen. Daarmee veranderde ook de rekruteringsbasis van links. Deze jongeren, afkomstig uit de middenklasse, hadden immers gebroken met het politiek conservatisme van hun ouders. Eenmaal doorgedrongen tot het linkse kamp zetten de postmaterialisten hun eisen van milieubescherming, emancipatie, participatie et cetera hoog op de agenda. Gelijktijdig schoof een deel van de traditionele linksstemmers, de industriële arbeidersklasse, op naar rechts.

Deze verschuivingen in generationele waardenpatronen moeten volgens Inglehart dus beschouwd worden als een gevolg van de structurele veranderingen die zich in modern-industriële samenlevingen voltrekken. Belangrijke aandrijfkrachten voor deze verschuivingen zijn economische groei, expansie van het onderwijs en diversiteit in moderne communicatiemedia. Samen hebben zij een vernietigende uitwerking op de nog resterende haarden van traditionalisme in de moderne samenleving. In de plaats van sterk sociaal-economisch gekleurde klassenconflicten komen de andere, postmateriële thema's. Een belangrijke vooronderstelling in deze zienswijze betreft de invloed van schaarste tijdens de formatieve jaren. Schaarste kan betrekking hebben op materiële voorzieningen zoals huisvesting, kleding en voeding, maar ook op zaken als scholing, kansen op de arbeidsmarkt en andere mogelijkheden tot sociale mobiliteit. Deze schaarste-ervaring tijdens de formatieve jaren tekent mensen voor de rest van hun leven, zo luidt de veronderstelling.

Natuurlijk kan men als bezwaar tegen Ingleharts theorie aanvoeren dat het bij de overgang van materialisme naar postmaterialisme in feite om een wellicht universeel *lifecycle*-effect gaat: de jeugd heeft nu eenmaal meer hooggestemde idealen dan de door levenservaring sceptisch en wereldwijs geworden ouderen. Zonder deze factor geheel uit te sluiten, maakt Inglehart echter zijn stelling door middel van een internationale vergelijking aannemelijk. Als voorbeeld gebruikt hij Enge-

TABEL 1 Waardenverandering bij leeftijdscohorten. (Percentage materialisten [mat.] en postmaterialisten [postmat.].)

Leeftijdscohorten in 1971	Duitsland		België		Italië	
	mat.	**postmat.**	**mat.**	**postmat.**	**mat.**	**postmat.**
16-25	22%	22%	20%	26%	28%	21%
26-35	36	14	29	16	37	13
36-45	47	9	29	16	39	9
46-55	47	7	30	11	46	6
56-65	58	4	36	9	48	6
66+	55	4	46	5	55	3
Verschil tussen jongste en oudste groep	-33	+18	-26	+21	-27	+18
Totaal verschil	51 punten		47 punten		45 punten	

Leeftijdscohorten in 1971	Frankrijk		Nederland		Engeland*	
	mat.	**postmat.**	**mat.**	**postmat.**	**mat.**	**postmat.**
16-25	25%	20%	26%	20%	29%	13%
26-35	38	13	25	14	28	10
36-45	40	12	38	11	31	8
46-55	43	10	34	12	35	6
56-65	50	5	39	7	41	6
66+	52	3	52	5	47	4
Verschil tussen jongste en	-27	+17	-26	+15	-18	+9

* Samengesteld uit een onderzoek uit 1971 van de British Social Science Research Council en eigen onderzoek van Inglehart.

oudste groep			
Totaal verschil	44 punten	41 punten	27 punten

Bron: R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton 1977), 32.

TABEL 2 Waardenverandering bij leeftijdscohorten in elf landen 1972-1973.

Leeftijden	Duitsland mat.	postmat.	Frankrijk mat.	postmat.	Italië mat.	postmat.
19-28	24%	19%	22%	20%	26%	16%
29-38	39	8	28	17	41	8
39-48	46	5	39	9	42	7
49-58	50	5	39	8	48	6
59-68	52	7	50	3	49	4
69+	62	1	55	2	57	5
Totale spreiding over de cohorten	56 punten		51 punten		42 punten	

Leeftijden	België mat.	postmat.	Ierland mat.	postmat.	Nederland mat.	postmat.
19-28	18%	23%	24%	13%	27%	14%
29-38	20	17	31	9	22	17
39-48	22	10	41	6	28	6
49-58	25	10	37	6	40	10
59-68	39	3	45	2	41	12
69+	39	5	51	4	51	5
Totale spreiding over de cohorten	39 punten		36 punten		33 punten	

Leeftijden	Denemarken mat.	postmat.	Zwitserland* mat.	postmat.	Luxemburg** mat.	postmat.
19-28	33%	11%	27%	15%	26%	19%
29-38	34	9	26	17		
39-48	47	4	30	15	40	7
49-58	44	5	35	9		
59-68	48	4	34	6	40	8
69+	58	2	50	6		
Totale spreiding over de cohorten	34 punten		32 punten		29 punten	

Leeftijden	Verenigde Staten mat.	postmat.	Engeland mat.	postmat.
19-28	24%	17%	27%	11%
29-38	27	13	33	7
39-48	34	13	29	6
49-58	32	10	30	7
59-68	37	6	36	5
69+	40	7	37	4
Totale spreiding over de cohorten	26 punten		17 punten	

Bron: Inglehart, *Silent Revolution*, 36-37.

** Gezien de geringe omvang van de Luxemburgse steekproef is deze in slechts drie leeftijdsgroepen onderverdeeld.

* Zwitserse gegevens zijn uit 1972; Amerikaanse gegevens bestaan uit de gecombineerde uitkomsten van onderzoeken uit mei 1972, nov.-dec. 1972 en maart-april 1973.

land, dat relatief gesproken in deze eeuw weinig ingrijpende veranderingen doormaakte: het was aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog betrekkelijk welvarend, maar kende daarna een in vergelijking met andere Westeuropese landen lage economische groei. Engeland wist tijdens de oorlog bovendien aan een langdurige Duitse bezetting te ontsnappen. Het gevolg is dat de verschillen in de formatieve ervaringen van de respectieve generaties niet erg groot kunnen zijn geweest. De geringe verandering in waardenoriëntatie tussen de leeftijdscohorten correspondeert hiermee. Tabel 1 maakt duidelijk dat in alle continentale Europese landen de kloof tussen materialisten en postmaterialisten groter is dan in Engeland. Duitsland scoort het hoogst en dat is gezien de diep ingrijpende historische ervaringen van dat land in deze eeuw niet verwonderlijk. Aldus laat Inglehart zien dat verandering in waardenoriëntatie zich in *alle* landen voordoet, maar dat de *mate* van verandering samenhangt met de dynamiek van het historische proces in het betreffende land.

Een ander voorbeeld zijn de VS. De vroegtijdige economische groei van de VS - die gedurende twee generaties het hoogste inkomen per hoofd van de bevolking kende - wordt weerspiegeld in het hoge percentage postmaterialisten in de oudere leeftijdscohorten (hoger dan in alle Europese landen!). Aan de andere kant valt op dat de jongste Amerikaanse leeftijdscohorten niet zo snel in de richting van een postmaterialistisch waardenpatroon zijn geëvolueerd als hun Europese leeftijdgenoten. Over het geheel genomen vertoont de VS na Engeland de geringste verandering in waardenoriëntatie. Ingleharts conclusie luidt dat de mate van waardenverandering de recente geschiedenis van het betreffende land reflecteert.[13]

Opvallend is dat Nederland in de tweede tabel een tussenpositie inneemt. Inglehart verklaart de middenpositie van Ierland, Nederland, Zwitserland en Denemarken uit twee factoren: hun neutraliteitsstatus in een van beide wereldoorlogen (of, zoals in het Zwitserse geval, in beide conflicten), en uit hun in vergelijking met Duitsland, Frankrijk en Italië gematigde economische groei na de Tweede Wereldoorlog. Wie in het Nederlandse geval naar de leeftijdscohorten 49-58 en 59-68 kijkt, ziet ook dat het percentage ‘materialisten’ op respectievelijk 40 en 41 procent ligt. Die leeftijdscohorten vallen ongeveer samen met de zogenaamde Vooroorlogse Generatie, zij die geboren zijn tussen 1910 en 1929.[14] De oudste leden van deze generatie maakten de Eerste Wereldoorlog niet bewust mee, maar de economische crisis viel vrijwel

samen met hun formatieve periode. De jongste leden beleefden de Tweede Wereldoorlog op het hoogtepunt van hun formatieve jaren. Deze Vooroorlogse Generatie is in 1959, dus aan de vooravond van de jaren zestig, tussen dertig en negenenveertig jaar oud. De mensen die in 1920 geboren zijn en zowel crisis als oorlog midden in hun formatieve jaren ervaren hebben, zijn dan bijna veertig jaar. Door welke krachten en ervaringen zijn deze leeftijdscohorten gevormd? Of, in de termen van Mannheim: waaruit bestaat hun generatiesamenhang? Hoe zit hun waarden- en normenpatroon in elkaar? En: zijn zij inderdaad de 'materialisten' uit Ingleharts tabellen? In het tweede hoofdstuk, waarin de Vooroorlogse Generatie centraal staat, zullen deze vragen uitvoerig aan de orde komen.

Eindnoten:

11 K. Mannheim, 'Das Problem der Generationen', in: *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie*, 7(1928), 157-185, alsook 8(1929), 309-330.

12 Zie ook R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton 1977). Op 23 schrijft deze auteur: 'People tend to retain a given set of value priorities throughout adult life, once it has been established in their formative years.' R. Schouten en H. Vinken trachtten de generatiesociologie toe te passen op de Nederlandse naoorlogse situatie: *De eerste generatie van de verzorgingsstaat. Een onderzoek naar jeugdcultuur van de jaren vijftig* (doctoraalscriptie sociologie, Katholieke Universiteit Brabant 1989).

13 Inglehart, *The Silent Revolution*, 37.

14 Ik baseer mij hier op H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992), 35-52. De mensen die geboren zijn tussen 1930 en 1940 noemt Becker de 'Stille Generatie', waarvan de formatieve periode in of vlak na de Tweede Wereldoorlog valt. De Stille Generatie ontleent haar naam in feite aan de generatie die na haar komt en de Protestgeneratie (1940-1955) genoemd wordt; bij het benoemen van de Protestgeneratie vroeg men zich af waarom de eerdere cohorten zich zo stil hadden gehouden (Becker, 53). Kritische kanttekeningen bij deze generatie-indeling treft men aan bij R. Abma, *Jeugd en tegencultuur. Een theoretische verkenning* (Nijmegen 1990), 69.

Een dubbele generatiecrisis als epicentrum van de jaren zestig?

In een onderzoek naar maatschappelijke verandering is het vaak verhelderend te onderscheiden tussen enerzijds de materiële omstandigheden en anderzijds de waarnemingen, oriëntaties en motivaties van individuen en groepen. In de eerste categorie vallen 'harde' ontwikkelingen als economische en demografische groei, uitbreiding van de sociale zekerheid, bepaalde technologische ontwikkelingen zoals de introductie van de televisie en de mechanisering van huishoudelijke arbeid. In de jaren vijftig valt in Nederland zeker een samenballing van dit type 'harde' veranderingen te zien.

Deze materiële veranderingen werden beleefd door enkele miljoenen Nederlanders die tussen 1910 en 1929 geboren waren; zij waren in het jaar 1959 tussen de dertig en de negenenveertig jaar oud en werden boven aangeduid als de 'Vooroorlogse Generatie'. Deze generatie was opgegroeid en gevormd in een samenleving met een

sterk verzuilde structuur, weinig sociale en geografische mobiliteit en een beperkte industrialisatie. De economische crisis en de oorlog kunnen beschouwd worden als sterk persoonlijkheidsvormende ervaringen voor deze groep Nederlanders. In de eerste naoorlogse jaren, door de historicus Blom gekarakteriseerd als jaren van tucht en ascese[15], werden de collectieve karaktertrekken van deze generatie-soberheid, gezagsgetrouwheid en een strenge seksuele moraal - gestimuleerd door een overheidsbeleid dat een snelle wederopbouw en een planmatige industrialisatie van Nederland als belangrijkste doelen had. Lage lonen,

strenge consumptiebeperking en een actief exportbeleid waren de hoofdbestanddelen van de naoorlogse economische politiek.

Dit beleid begon in de jaren vijftig vruchten af te werpen in de vorm van een krachtige economische groei, die zowel tot een uitbreiding van de sociale zekerheid[16], als vanaf circa 1953 tot individuele welvaartsverhogingen leidde. Dankzij de economische groei en de welvaart namen de consumptieve bestedingen en vrije tijd toe en verspreidden nieuwe luxeprodukten zoals de televisie en de auto zich vrij snel over grote lagen van de bevolking.

De industrialisatie en modernisering van naoorlogs Nederland bracht ook een groeiende behoefte aan scholing en onderwijs met zich mee. De na de oorlog geboren generatie genoot langer en massaler onderwijs dan de Vooroorlogse Generatie. Deze zeer omvangrijke naoorlogse generatie - tussen 1946 en 1949, de periode van de eerste *babyboom*, kwam er bijna een miljoen mensen bij - beleefde haar formatieve jaren in een heel ander type samenleving dan de vooroorlogse. In deze samenleving was de strijd om de primaire materiële bestaansvoorwaarden naar de achtergrond verschoven. Het was daarom niet verwonderlijk dat de na de oorlog geboren generatie de puriteinse en ascetische levenshouding van de Vooroorlogse Generatie als verouderd en irrelevant beschouwde. De economische crisis en de daarop volgende oorlog en bezetting, voor hun ouders zulke persoonlijkheidsvormende ervaringen, hadden deze jongeren niet meegemaakt en de verwijzingen daarnaar ervoeren zij als polariserend en vervreemdend.

Mijn veronderstelling is dat *beide* generaties door de snelle materiële veranderingen in een crisis raakten en dat in deze *dubbele* generatiecrisis het epicentrum van de jaren zestig gezocht moet worden. Bij de Vooroorlogse Generatie uitte het crisisgevoel zich in een beginnende ontzuiling, ontkerkelijking en secularisering, alsook in een hevige strijd om de verdeling van de nieuwe welvaart, tot uitdrukking komend in de sociaal-economische spanningen waardoor de jaren vanaf 1960 getekend worden. Een crisissymptoom kan men ook zien in de groeiende zelftwijfel waardoor de politieke elites vanaf het einde van de jaren vijftig bevangen werden. Steeds meer raakten zij doordrongen van het besef dat de oude, gevestigde politieke structuren het binnenkort zouden moeten afleggen tegen de krachten van het nieuwe; steeds meer raakten zij overtuigd van de onafwendbaarheid van de moderniteit. Sommige waarden en normen daarentegen, bijvoorbeeld inzake seksualiteit en gezagsverhoudingen, bleven bij de Vooroorlogse Generatie relatief onaangetast.

Ook de in en na de oorlog geboren generatie viel aan crisisverschijnselen ten prooi. Zij was een generatie die dankzij de verlengde scholing langer jong kon blijven, maar mede daardoor ook moeilijker de stap naar volwassenheid kon zetten. Zoals gezegd waren de ouders van deze adolescenten door een wezenlijk andere samenleving gevormd. De afstand tussen beide generaties was relatief groot en de identificatie van jongeren met ouderen werd erdoor bemoeilijkt. De socialisatiemedia van de oude zuilen - de kerken, de verzuilde jeugdbeweging - erodeerden steeds meer. Tegelijk legde de modernisering van Nederland - de versnelde industrialisatie, het alom aanwezige streven naar efficiency en verhoging van de produktiviteit - nieuwe vormen van rationaliteit en dwang op aan jonge werknemers. Onder deze meervoudige druk ontstond een sterke behoefte aan nieuwe symbolen, mythen, collectieve emotionele ontladingsmogelijkheden, een zelf ontworpen initiatiecultuur, kortom een eigen jongerencultuur. Mede doordat deze jongerencultuur zich tegenover de ascetisch-puriteinse Vooroorlogse Generatie ontwikkelde, kreeg zij een uitgesproken hedonistisch karakter.

De mythen en symbolen werden vooral buiten de eigen vertrouwde wereld, dat wil zeggen in een sterk Anglo-Amerikaans gekleurde teenagercultuur gezocht. De moderne communicatiemedia en de technologie boden deze nieuwe identiteitverschaffers aan en de nieuw verworven welvaart maakte hen - het eerst voor de koopkrachtige werkende jongeren - verkrijgbaar. Het ging om films, kleding, jongerenbladen en vooral muziek. In de nozemstijl van de late jaren vijftig is de verbinding van het oude met het nieuwe goed zichtbaar. In de nozem vermengt zich de oudere arbeiderscultuur met nieuwe stijlelementen. Proletarische, antiburgerlijke gedragscodes worden aangevuld met elementen ontleend aan rolvoorbeelden zoals die in Amerikaanse cultfilms als ‘The Wild One’, ‘Rebel without a Cause’ en ‘Rock around the Clock’ worden aangereikt. Vooral rock ‘n’ roll, in feite een blanke bewerking van de zwarte rhythm and blues, bood de ventielfunctie waar de naoorlogse generatie naar zocht. Net zoals de rhythm and blues aan arme Amerikaanse zwarten de troost van het moment bood in hun uitzichtloze bestaan, zo leverde de bewerking ervan tot rock ‘n’ roll aan de jonge blanke arbeiders van de westerse verzorgingsstaten een welkome onderbreking van hun monotone doordeweekse leven in fabrieken en kantoren. Aanvankelijk behield de muziek deze amusementsfunctie: je kon er wild op dansen en de strikte seksuele gedrags-

codes enigszins ontwijken. Maar naarmate de generatiekloof breder gevoeld werd, werd ook de symboolfunctie van dit nieuwe muzikale genre belangrijker. Er vond, mede dankzij de rol van de media, een razendsnelle verspreiding van de rock 'n' roll plaats: van de jonge arbeiders - de nozems - veroverde het in luttele jaren ook scholieren en studenten. De rock verdrong ten slotte het Franse chanson en de jazz, die in de jaren vijftig nog populair waren onder de jongeren uit de meer gegoede en intellectuele milieus.

Naarmate de muziek meer het verbindende element van de jongerencultuur begon te worden, kwamen naast de zuivere amusementsfunctie ook nieuwe functies: die van een protestmedium - zowel met een politieke (de protestsong) als met een meer cultureel avantgardistische lading - , een middel om de werkelijkheid te ontvluchten - psychedelisch en arcadisch muziekgenot al of niet gecombineerd met drugs - , en als een distinctiecode voor verschillende jeugdsubculturen (mods versus rockers, psychedelische en symfonische rock versus soul en heavy metal enzovoort). Nooit eerder hadden jongeren zich zo nadrukkelijk met een muziekgenre geïdentificeerd; nooit eerder was de symboolfunctie van de muziek zo groot geweest.

Jongeren begonnen zich, niet alleen in Nederland maar in vrijwel de hele westerse wereld, steeds meer als jongeren te manifesteren. In enkele jaren breidde de collectieve beleving van het jong zijn zich van de nozems met hun arbeidersachtergrond uit naar een meer geschoolde en soms ook wat oudere (de *twens*) jeugd. Hoezeer ze ook mochten verschillen van elkaar, ze waren sámen jong. Deze generatieverbondenheid was in de tweede helft van de jaren zestig een algemeen, zich over het gehele Westen uitbreidend verschijnsel geworden, en de behoefte aan mythen, symbolen en emotionele ontlading strekte zich bijna over de hele naoorlogse generatie uit. Deze brede ontvankelijkheid, gevoegd bij de versnellende en stimulerende rol van de moderne media en de gegroeide koopkracht van de jonge consumenten, dit alles gaf samen het dynamische en haast universele karakter aan deze jeugdcultuur.

Deze hedonistische jeugdcultuur droeg aanvankelijk veel meer een sociaal-cultureel dan een politiek karakter, wat gezien de context waarin zij zich voltrok niet onbegrijpelijk is. Bij de jonge generatie veranderden dus niet zozeer de oriëntaties op de politiek - daarvoor interesseerden de meesten van hen zich niet of nauwelijks - als wel de houdingen ten aanzien van seksualiteit en gezagsverhoudingen. De sym-

bolen en mythen van deze generatie-identiteit droegen een typisch contracultureel karakter en historische referenties of legitimaties waren ofwel afwezig ofwel werden omgekeerd ten gunste van de eigen generatie, zoals het begrippenpaar verzet en collaboratie, dat ontleend werd aan de Tweede Wereldoorlog.

Illustratief voor het weinig politieke karakter van de nieuwe jeugdcultuur was Provo. Provo had geen echt politiek programma, maar was een soort mengeling van satire, actionisme en utopisme.[17] Eerder dan een politieke beweging was het een culturele tegenbeweging, waar kunstenaarsverzet zich verbond met het meer politiek geformuleerde protest van de student Roel van Duijn. Terugblikkend heeft Van Duijn Provo meer een ideeënbom dan een gestructureerde beweging genoemd[18], wat een juiste typering lijkt. Het is al eens vaker opgemerkt: het regentendom en het 'klootjesvolk', zoals Provo de burgerij bij voorkeur aanduidde, voelden zich minder bedreigd door het politiek radicalisme van Van Duijn *cum suis*, dan door hun uitbundige spotzucht, hun puberale satire op het grijze en ernstige gezag. Alhoewel de provo's in 1966 een zetel in de Amsterdamse gemeenteraad wisten te veroveren, gaf Provo-vertegenwoordiger Bernard de Vries al vlug de brui aan zijn raadswerk, naar eigen zeggen omdat hij te klein behuisd was en geen telefoon had. Typerend is dat toen de provo's door omstandigheden gedwongen werden zichzelf te politiseren en zitting namen in de Amsterdamse gemeenteraad, de beweging onmiddellijk op sterven na dood was.

De biografie van Provo laat zien dat de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig in Nederland boven alles een sociaal-cultureel karakter droeg. Wie het 'ideaal van de jaren zestig' trachtte te politiseren, belandde in de jaren zeventig ofwel in een star en steriel polarisatiemodel - zie de PvdA na Nieuw Links - ofwel in een moordlustig fanatisme, waarvan in het buitenland het RAF-terrorisme en de Rode Brigades veelzeggende voorbeelden bieden.

Naast de veronderstelling van een dubbele generatiecrisis staat nog een tweede hypothese in dit boek centraal, namelijk dat de politisering van de jeugdcultuur pas in de tweede helft van de jaren zestig heeft plaatsgevonden. Deze politisering valt samen met de instorting van de verzuilde en schijnbaar zo stabiele politieke cultuur van Nederland, dat wil zeggen vanaf 1967. Die ineenstorting was vooral een gevolg van de *eerste* generatiecrisis, dat wil zeggen van de capitulatiestemming die zich - mede onder invloed van de sociaal-culturele turbulentie van

de *tweede* generatiecrisis - van de politieke elites meester had gemaakt, alsook van de doorwerking van de sociaal-economische onrust in de richting van de politiek.

Met de politisering van de aanvankelijk vooral sociaal-cultureel gerichte jeugdcultuur, gingen jongeren zeer nadrukkelijk het terrein van de Vooroorlogse Generatie betreden. De opkomst van Nieuw Links binnen de PvdA is daar een goed voorbeeld van. Programmatisch bood deze jonge oppositionele beweging in feite niet zo heel veel nieuws; het was veeleer een terugvallen op het oude links-ideologische erfgoed van de arbeidersbeweging, zij het nu gelardeerd met nieuwe anti-imperialistische leuzen, die het Amerikaanse optreden in Vietnam en elders in de Derde Wereld aan de kaak stelden. Hoe oppositioneel deze jongeren zich binnen de sociaal-democratie ook opstelden, zij waren met het betreden van het politieke domein tegelijk gedwongen zich te bedienen van hetzelfde begrippenapparaat waarvan de politieke leiders van de Vooroorlogse Generatie zich bedienden. En wie naar het vanaf 1967 sterk links-ideologisch getoonzette studentenprotest kijkt, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de politieke ideologisering van de studentenbeweging samenviel met epigonisme en dogmatisme. In plaats van de verbeelding raakte een grimmig soort fantasieloosheid aan de macht.

Bovengenoemde politisering betekende tegelijkertijd ook de stap naar een integratie van de contracultuur. De symbolen en mythen waren nu omgesmeed in politieke programma's, hoe ver deze zich ook van de heersende machtsverhoudingen vandaan mochten bevinden. Daarmee was het epicentrum van de jaren zestig tot rust gekomen. In de daarop volgende jaren vond een verspreiding plaats van de veranderde opvattingen inzake seksualiteit, gezagsverhoudingen, postmateriële waarden. Langzaam breidde het veranderde gedachtengoed zich onder de Vooroorlogse Generatie uit, drong het door in de partijpolitiek, raakte het de bredere sociale lagen van de bevolking. De jaren zestig waren voorbij, maar de natrillingen werden nog tot diep in de jaren zeventig gevoeld.

De vraag naar de verhouding tussen binnen- en buitenlandse ontwikkelingen in de jaren zestig is in het voorafgaande grotendeels impliciet gebleven. Anders gezegd: welke rol speelde het buitenland in de Nederlandse jaren zestig en in hoeverre dragen de jaren zestig in ons land

een specifiek Nederlands karakter? Wat het eerste betreft is gewezen op de rol van de Amerikaanse populaire cultuur als mythen- en symbolenverschaffer; daarbij ging het vooral om (muziek)films en om muziek, die door de verruiming van de consumptieve mogelijkheden het eerst door werkende jongeren genoten konden worden. Deze nieuwe culturele produkten hadden meer dan slechts instrumentele betekenis. Ze vertegenwoordigden ook een ideaal: vrijheid, erotiek, mobiliteit, rebellie tegenover het gezag van vaders, moeders, leraren en chefs, solidariteit van jongeren tegenover ouderen. Rock was niet simpelweg de orkestratie van deze jeugdrevolutie, nee, het was de nieuwe *lifestyle* zelf. De geschiedenis van de jaren zestig in Nederland kan niet geschreven worden zonder rock 'n' roll en zij is dus ook niet los te denken van dit Anglo-Amerikaanse cultuurverschijnsel. Ik zal er in het derde hoofdstuk dan ook uitvoerig op terugkomen.

Ten slotte - wat het specifieke karakter van de Nederlandse jaren zestig betreft: er is vaak gewezen op de heftigheid van die jaren in Nederland, die zich bovenal zou manifesteren in de grote seksuele vrijheid, de zeer snelle en omvangrijke ontkerkelijking, de plotselinge ontzuiling. Los van de vraag of de jaren zestig in Nederland inderdaad radicaler zijn geweest, mag men in ieder geval aannemen dat aan het einde van de jaren vijftig de spanning tussen de voorgeschreven en de daadwerkelijk geleefde praktijk wel heel hoog opgelopen was, of, anders gezegd: de balans tussen traditie en moderniteit was uiterst precair geworden. De spanning tussen beide was zo groot dat een zeer hevige ontvige ontlading niet verbaast. Het eigene aan de Nederlandse jaren zestig zou hierin kunnen bestaan dat zij plaatsvonden in een land dat zich tot die tijd had onderscheiden door zijn verzuilde maatschappelijke structuur en een krachtig conservatisme in de sociaal-culturele sfeer. Het wordt tijd dit land in kaart te brengen.

Eindnoten:

15 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in: P.W. Klein en G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981), 125-158.

16 In respectievelijk 1952 en 1957 kwamen nationale verzekeringen tot stand op het terrein van de onvrijwillige werkloosheid en de ouderdomsvoorziening.

17 Ook Bosscher spreekt van een 'in wezen apolitieke beweging van jongeren die zich niet door de consumptiemaatschappij wilden laten knevelen' (*De dood van een metselaar*, 31).

18 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985), 8.

Hoofdstuk 1 *Een cartografie van maatschappelijke verandering*

1 Nederland na de Tweede Wereldoorlog: eender en anders

Vóór de oorlog: een conservatief land

Het vooroorlogse Nederland is meer dan eens getypeerd als een conservatief land.[1] Enigszins overdrijvend heeft de politicoloog S. Stuurman zelfs geschreven dat pas op 10 mei 1940 de negentiende eeuw in Nederland eindigde.[2] Volgens hem was de Tweede Wereldoorlog de meest ingrijpende breuk in de Nederlandse geschiedenis sinds de Franse bezetting van ons land in 1795. Hiermee is het Nederland tussen de beide wereldoorlogen op de welbekende manier gekarakteriseerd: een conservatieve, traditionele, haast onbeweeglijke standenmaatschappij.

Het interbellum was ook het hoogtij van de verzuiling. Traditionele opvattingen over godsdienst, gezag en zedelijkheid werden in de katholieke en protestants-christelijke zuilen geconserveerd. De afschermende werking van die verzuiling is bijvoorbeeld goed zichtbaar in het zeer beperkte succes van fascisme en nationaal-socialisme in Nederland. Het roomse en calvinistische kerkvolk toonde zich overwegend immuun voor politiek radicalisme, of het nu van uiterst links of van extreem rechts kwam. Zowel communisten als fascisten bleven tijdens het interbellum aan de rand van het politieke spectrum hangen. Hoewel de jaren twintig nog enkele felle en omvangrijke arbeidsconflicten te zien gaven, behoorden deze tijdens de jaren dertig tot het verleden. Het Amsterdamse Jordaanoproer in 1934, waarbij vijf doden en een paar honderd gewonden vielen, was daarom eerder een betrekkelijk geïsoleerd incident dan een uitbarsting van diep en breed gevoelde klassenhaat.

Deze sociale rust kan men niet alleen uit de omvangrijke werkloosheid van de jaren dertig verklaren, hoewel het verlies van werk vaak een verlammend effect op mensen heeft. Ook de verspreiding van de

geest van het collectief onderhandelen tijdens het interbellum had een dempend effect op de sociale strijd. De opmars van de collectieve arbeidsovereenkomsten in deze jaren is slechts één van de uitingen van een ontluikende overlegcultuur.[3] Typerend ook voor deze ontwikkeling is de 'ingroei' van de linkse arbeidersbeweging in de burgerlijk-kapitalistische samenleving. In 1935 zwoeren de Nederlandse sociaal-democraten met de aanvaarding van het Plan van de Arbeid hun revolutionaire opvattingen af en een paar jaar later (1937) verzoenden zij zich zelfs met Nederlands monarchale staatsvorm en de militaire verdediging van het vaderland. Daarmee had de rode wolf zijn tanden verloren en was de SDAP *salonfähig* geworden.

Toen in 1939 het kabinet-De Geer II (1939-1940) werd geformeerd, waren daarin naast katholieken en christelijk-historischen voor het eerst ook sociaal-democraten vertegenwoordigd. Met het aantreden van deze nieuwe regeringscoalitie aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog is tevens het meest opmerkelijke politieke moment in deze tussenoorlogse jaren aangegeven. De politieke verhoudingen en mogelijkheden stonden vanaf 1918 in het licht van een voortdurend confessioneel overwicht: ARP, CHU en Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) waren gedurende de hele periode goed voor zo'n vijftig à zestig kamerzetels (op een totaal van honderd). En de politieke stabiliteit werd bovenal belichaamd in Neerlands eigen sterke man, de antirevolutionair Hendrikus Colijn. De ex-koloniaal en voormalig directeur van de Bataafsche Petroleum Maatschappij zou vanaf 1933 met vaste hand aan vijf kabinetten leiding geven, zij het dat het laatste kabinet in 1939 slechts een paar dagen leefde. In dat jaar waren de coalitieverhoudingen tussen katholieken en antirevolutionairen zeer verslechterd, maar menig tijdgenoot meende - en niet ten onrechte-dat ons land in die elders zo woelige en gevaarlijke jaren een toonbeeld van politieke rust en stabiliteit was.

In het interbellum werd ook de basis gelegd voor Nederlands internationale reputatie van eer-en deugdzaamheid. Wetenschappers zouden later spreken van een 'preutse' of een 'morele' natie[4], een kwalificatie die met hard cijfermateriaal gestaafd is: het in vergelijking met de ons omringende landen uitzonderlijk hoge geboortencijfer - wat wijst op een geringe geneigdheid tot het gebruik van voorbehoedmiddelen-, het lage percentage onwettige geboorten, het lage echtscheidings- en abortuscijfer[5] en het schaarse verschijnsel van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw.[6] Dit alles en nog meer kan dienen als be-

wijsmateriaal voor een typisch Nederlands ‘hoeksteendenken’. De gezinssocioloog G.A. Kooy vergeleek het Nederland van rond 1940 met ‘een bijna volledig geïsoleerde dorpsgemeenschap, waarbinnen oppermachtige kerkelijke autoriteiten de zielen van de beminde gelovigen of broeders en zusters in den Heer hebben doordesemd met antiseksuele noties. Seksuele lust is in de grond of überhaupt kwalijk, het huwelijk waarin de vrouw de man heeft te volgen, is bij het leven van de partners onverbreekbaar en het ontleent zijn voornaamste zin aan de voortbrenging van kinderen.’[7]

Is dit conservatisme voldoende verklaard met een verwijzing naar de verzuiling of was er nog meer aan de hand? Wie naar een meer economisch-structurele verklaring zoekt, kan die vinden in de trage industrialisatie, die ook in het interbellum nog grote delen van de Nederlandse beroepsbevolking onberoerd had gelaten. Nog in 1930 verdiende meer dan zestig procent van de Nederlandse beroepsbevolking de kost in landbouw, visserij en de al sinds de zeventiende eeuw sterk ontwikkelde dienstensector.

Nog altijd vormden agrarisch bedrijf en handel het grootste deel van de economische bedrijvigheid, en pas onder invloed van de economische crisis van de jaren dertig vond een drastische sanering van de Nederlandse beroepenstructuur plaats.[8] Er valt daarom misschien wel iets te zeggen voor de stelling dat Nederland pas na de Tweede Wereldoorlog een échte industriële revolutie doormaakte. In de jaren veertig en vijftig immers werd met behulp van de Marshallhulp en een straffe lage-lonenpolitiek een industrieel apparaat uit de grond gestampt.

Door die beperkte industrialisatie leek de vooroorlogse Nederlandse samenleving nog veel op een standenmaatschappij.[9] Een provinciestad als Arnhem, middelgroot en tamelijk doorsnee, is beschreven als ‘voor de rijken een paradijs, een stralende stad, een “witte vogel in een groen nest”, metzijn prachtige plantsoenen, zijn weelderige woonhuizen, zijn talrijke oorden van vermaak. Voor de opkomende middenstand en kleine burgerij een grauwe, groezelige plaats, waar door hard en lang te werken voor het glansrijke leven van de rijkere Arnhemmers, naast en onder hen een schemerbestaan kan worden verworven. Voor de arbeiders een plaats vol donkere ellende, met ongezonde fabrieken en werkplaatsen, met lange werkdagen en slaafse gehoorzaamheid. Voor de armsten een stinkhol, zonder licht en uitzicht, met alleen de dood als bevrijder.’[10]

Dat was het Arnhem van 1865. Maar het Arnhem tussen de twee wereldoorlogen leek nog maar weinig veranderd. De beeldhouwer en publicist Leo Braat schreef: 'Een stad als Arnhem was [...] zeker tot diep in de jaren twintig [...] verdeeld in vele bevolkingsgroepen. Het woord "kasten" is hier misschien beter op zijn plaats, vooral wat enkele groepen betreft die vrijwel hermetisch gesloten bleven en zich krachtig weerden tegen infiltratiepogingen van de kant van andere groepen. Wanneer ik de [...] in die dagen nog vrij algemeen aanvaarde weg van bovenaf volg, dan zagen we achtereenvolgens de adel, de groep van deftige en soms-niet altijd, evenmin als dit met de adel het geval was -zeer rijke notabelen die dicht tegen de adel aanleunden, dan de groep van eveneens deftige zakenlieden, officieren en gestudeerden die veelal samenklitten, daarop volgend de gegoede middenstand, dan de arbeidersklasse en tenslotte de niet kleine groep van echte paupers.'[11]

Met de verzuiling, de halfslachtige industrialisatie, het nauwelijks aangetaste stands- en kastedenken en de politieke stabiliteit zijn alle beschikbare stenen gestapeld tot een muur die ons vertrouwd voorkomt en waarop historici hun bekende leuzen over Nederland schreven: een conservatief land, een preutse natie, een klein maar stabiel koninkrijk aan de noordwestrand van een gevaarlijk gistend en kolkend Europa. De vraag is of die muur verzwolgen is in de golven van oorlog, bezetting en bevrijding.

Na de oorlog: restauratie én vernieuwing

Wie naar het Nederland van de eerste tien naoorlogse jaren kijkt, zal op het eerste gezicht weinig moeite hebben met de stelling dat oorlog en bezetting nauwelijks een scherpe breuk in de jongste Nederlandse geschiedenis vormen.[12] In de politieke sfeer is het vooral herstel dat de klok slaat. De drie confessionele partijen kwamen na 1945 niet alleen vrijwel ongewijzigd terug, maar zij toonden zich ook electoraal stabiel. In de eerste Tweede-Kamerverkiezingen na de oorlog (1946) won de KVP ten opzichte van 1937 één zetel en bleef het totaal van de confessionele drie gelijk aan dat van vóór de oorlog, namelijk 53 zetels.

Dit in tegenstelling tot de enige partij die de politieke vernieuwing in haar vaandel droeg, de Partij van de Arbeid, die in 1946 op niet meer dan 29 zetels uitkwam, wat twee zetels minder was dan het zetelaantal dat de samenstellende delen van deze nieuwe partij - de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democra-

tische Unie (CDU) - in 1937 telden. Daarmee was de politieke doorbraak die de PvdA beoogde, mislukt. De tien zetels die de CPN in 1946 binnen wist te slepen, bleken later slechts een conjuncturele opleving te zijn geweest. In de vrieskou van de Koude Oorlog schommelden de communisten tijdens de jaren vijftig weer rond hun vooroorlogse niveau, dat wil zeggen tussen vier en zes kamerzetels.

Wie naar breuklijnen tussen het voor- en het naoorlogse Nederland zoekt, zou kunnen wijzen op de rooms-rode coalities, die tot 1958 Nederland regeerden en de socialisten dus langdurig aan de macht brachten. De katholieke blokkade van de socialisten, zo typerend voor de politieke verhoudingen tijdens het interbellum, was daarmee ten einde. Anderzijds kan men tegenwerpen dat de toelating van de socialisten tot het regeringsniveau al in 1939 beklonken was en bovendien de uitkomst vormde van een langdurig politiek en ideologisch naar elkaar toe groeien van katholieken en socialisten in die vooroorlogse jaren. De socialisten hadden vanaf 1935 hun oude dogma's terzijde geschoven en in diezelfde jaren waren ‘rooms’ en ‘rood’ elkaar dicht genaderd in hun sociaal-economische beleidsplannen. Zo bezien was de oorlog niet meer dan een intermezzo geweest.

Dat gold echter niet voor de buitenlandse politiek en de plaats van Nederland in de wereld. Hier was een duidelijke breuk ten opzichte van de vooroorlogse situatie zichtbaar. Het lidmaatschap van de Navo en de steun voor het Europese integratiebeleid - samen het einde van de vooroorlogse neutraliteitspolitiek implicerend - , alsmede het definitieve verlies van Indonesië in 1949, dit alles droeg bij aan een nieuwe plaatsbepaling van Nederland in de internationale orde. Het Nederland van de jaren vijftig moest, zoals Hofland het ooit formuleerde, ‘de weg van een koloniaal rijk met een provinciaal denkende elite naar een kleine natie met een internationaal denkende elite [...] afleggen’.[13]

Op sociaal-economisch terrein valt natuurlijk de industrialisatiepolitiek te noemen als een breuklijn. Vanaf de bevrijding bestond onder politici en bestuurders overeenstemming over de noodzaak van een intensief industrialisatieprogramma. Tussen 1948 en 1951 werden maar liefst 140.000 nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd in de industrie. De uitbreiding en verbetering van de infrastructuur hadden vérstrekkende gevolgen voor de openbreking van het platteland en de verstedelijking. De overheid streefde er bewust naar de industrialisatie regionaal zoveel mogelijk te spreiden. Concentratie in het westen zou twee nadelen hebben: een te zware belasting van de infrastructuur, alsook

TABEL 1 De Nederlandse beroepsbevolking 1930-1971

	Landbouw en visserij		**Industrie**		**Overheid**		**Diensten**		**Totaal**	
	x 1000	**%**	**x 1000**	**%**	**x 1000**	**%**	**x 1000**	**%**	**x 1000**	**%**
1930	655,4	20,6	1125,6	35,5	32,9	1,0	1332,1	41,8	3179,2	100
1947	747,1	19,3	1385,7	35,9	39,0	1,0	1638,1	42,4	3866,4	100
1960	446,8	10,7	1717,6	41,2	50,1	1,2	1857,9	44,6	4168,6	100
1971	290,6	6,1	1766,8	37,3	51,2	1,1	2175,2	46,0	4735,1	100

Bron: J. de Vries, ‘Economische ontwikkelingen in de periode 1949-1973’, in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992), 13.

een overhaaste uittocht van het platteland naar de steden, wat tot ongewenste sociale gevolgen zou kunnen leiden. Daarom koos de overheid voor industrialisatie van het platteland met een bijbehorende ontsluiting van de agrarische regio's. Deze economische modernisering spiegelt zich ook af in de verdeling van de beroepsbevolking. Opvallend is de snelle afbouw van de agrarische sector, in 1947 nog bijna twintig procent van de beroepsbevolking herbergend.

Tegenover deze ingrijpende modernisering van de Nederlandse economie ná de oorlog staat echter dat de politieke keuze voor een actief industrialisatiebeleid in feite al vóór de oorlog gemaakt was.[14] De oorlog heeft veeleer een katalysatorfunctie gehad. In de jaren dertig werd een actieve industriepolitiek vooral gemotiveerd als middel om de massale werkloosheid te bestrijden. Na de oorlog was de situatie in zoverre veranderd dat de argumenten voor industrialisatie nog dwingender waren geworden: Nederlands-Indië dreigde als bron van inkomsten verloren te gaan, het Duitse achterland was tijdelijk weggevallen als exportmarkt en handelspartner, het nijpend tekort aan deviezen, vooral aan dollars, maakte de uitvoer van eigen produkten absoluut noodzakelijk en, misschien het belangrijkst, de bevolkingsgroei verliep in een aanzienlijk hoger tempo dan in de rest van Europa.

Wat dat laatste betreft: er werd op het einde van de oorlog, demografisch gezien, ‘bijzonder fel gereageerd’.[15] Niet alleen schoot het aantal huwelijken fors omhoog, ook werden in de periode 1946-1949 ongeveer een kwart miljoen kinderen meer geboren dan onder normale omstandigheden, dat wil zeggen wanneer de trend van vooroorlogse huwelijksvruchtbaarheidcijfers zou hebben doorgezet.[16] Voor al deze nieuwe monden en handen moesten brood en werk gevonden worden. Een drastische uitbreiding van de nijverheid leek de meest voor de hand liggende oplossing. Een strenge lage-lonenpolitiek én de Marshallhulp[17] maakten de vernieuwing en uitbreiding van het industrieel apparaat mogelijk.

Ook de uitzonderlijke en langdurige - van 1951 tot 1973 - economische groei, waarmee deze inspannningen bekroond werden, kan men zien als een typisch naoorlogs verschijnsel. Maar kijkt men daarentegen naar de koopkrachtontwikkeling per inkomenstrekker, dan valt weer de continuïteit met de vooroorlogse periode op. In 1953 was Nederland het enige land in West-Europa waar sinds 1948 nog geen reële

TABEL 2 Bevolkingsgroei Nederland internationaal vergeleken

	Totale bevolking		**Toeneming sedert 1900**
	1900	**1948**	
Nederland	5.104.000	9.793.000	92%
België	6.694.000	8.557.000	28%
Luxemburg	236.000	292.000	24%
Frankrijk	38.451.000	40.800.000	6%
Zwitserland	3.315.000	4.609.000	39%
Groot-Brittannië	37.000.000	50.033.000	35%
Noorwegen	2.221.000	3.181.000	43%
Zweden	5.136.000	6.883.000	34%
Denemarken	2.450.000	4.190.000	71%

Bron: P.F. Maas (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland. Deel III Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), Band A Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991), 363.

loonsverhoging had plaatsgevonden (de eerste zogenaamde welvaartsronde, dat wil zeggen een loonsverhoging die niet ten doel had de gestegen prijzen te compenseren, dateert pas van 1954). Het lage loonpeil en de navenant geringe koopkracht veronderstellen een hoge mate van opofferingsgezindheid van de kant van de werknemers. Dat bleek niet alleen uit het in vergelijking met andere landen geringe aantal stakingsdagen[18] en de uitsluiting van de communistische Eenheidsvak-centrale (EVC) door de drie andere, zichzelf 'bonafide' noemende, vak-centrales, maar ook uit de bereidheid van de werknemers om zeer lange werkweken te accepteren.[19] Internationaal gezien werden in de Nederlandse Industrie de meeste arbeidsuren per week gemaakt.[20] Een wettelijke vakantieregeling ontbrak tot 1963. Tot die tijd achtte men een in 1952 door het College van Rijksbemiddelaars vastgesteld vakantieminimum van één week per jaar voldoende. De vakbeweging maakte in die jaren geen bezwaar tegen een werkweek van 48 uur en zelfs voor de sociaal-democraten had de arbeidstijdverkorting-ooit een van hun belangrijkste strijdpunten - geen hoge prioriteit meer. Ook dit verantwoordelijkheidsbesef, dat zich uitte in het vooropstellen van het zogeheten algemeen belang, was echter al vóór de oorlog groeiende en werd na 1945 verder uitgebouwd in een overlegstructuur, die weliswaar nieuwe organen zoals de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad kende, maar in feite steunde op een reeds tijdens het interbellum geboren streven naar een consensuseconomie.

In de sociaal-culturele sfeer lijken de vooroorlogse verhoudingen volledig hersteld. De vitaliteit van het vooroorlogse standsdenken kan men bijvoorbeeld zien in de kerkelijke terechtwijzing van de katholieke vakcentrale toen deze na de oorlog in plaats van de term 'arbeider' het begrip 'werknemer' in haar statuten wilde opnemen. Zulks was volgens de bisschoppen namelijk uit den boze, omdat het woord werknemer een vervaging van de standsgrenzen tussen hoofd- en handarbeiders impliceerde. Maar niet alleen in katholieke kringen was deze standsapartheid diep geworteld. Het socialistische NVV stuitte in het begin van de jaren vijftig op een fel verzet van witte-boordenbonden, toen deze laatste door de centrale gedwongen werden met handarbeiders in een meer verticaal georganiseerde - en dus de standsgrenzen doorbrekende - bedrijfsbond samen te gaan.[21] Een redacteur van het NVV-blad *De Vakbeweging* schreef in 1950 over dit gevoelige onderwerp: 'Het is een feit dat de wederzijdse waardering tussen hoofd- en handarbeiders nogal eens wat te wensen overlaat. Je kunt wel eens

kantoorbedienden tegenkomen, die maar het met de hakken over de sloot een ULO-diploma hebben gehaald en die niettemin laag neerkijken op de handarbeider, zelfs als die een heel wat langere en moeilijkere vakopleiding achter de rug heeft. Ondergetekende heeft zich meer dan eens geërgerd aan piepjonge kantoor "heren", die tegen oudere handarbeiders aan het "jijen en jouen" waren. Maar laten we vooral niet eenzijdig wezen. Heel wat handarbeiders menen in ernst, dat "die pennelikkers" geen produktieve arbeid verrichten en ten koste van handarbeiders een gemakkelijk leventje tegen een veel te hoog salaris leiden.'[22] Het standsverzet van de hoofdarbeiders binnen de socialistische vakcentrale leidde in het begin van de jaren vijftig zelfs tot het royement van een enkele bond door de centrale. Deze witte-boorden-mentaliteit werd overigens destijds ook al in verband gebracht met de late komst van de industrialisatie in Nederland. In 1952 merkte een bij Philips werkzame ingenieur op: 'In Amerika staat de arbeid in het algemeen in hoger aanzien dan bij ons, maar met name geldt dit voor de handarbeid. Wij zijn nog teveel een volk van kooplieden en ambtenaren en te weinig gesteld op de industrie, wat onze waardering betreft.'[23]

De na de oorlog zo krachtig ter hand genomen industrialisatie leidde op het gebied van het persoonlijk leven voorlopig niet tot modernisering: gedragsregels met betrekking tot moraal en fatsoen werden nog strenger dan vóór de oorlog; het aantal echtscheidingen liep na een aanvankelijke explosie in de bevrijdingstijd sterk terug in de daarop volgende jaren; het aantal gemengde huwelijken nam af en het aantal buitenechtelijke geboorten was in 1955 lager dan ooit.[24] Het hevige zedelijkheidsoffensief dat door kerken, vakbeweging en politici in de eerste vijf naoorlogse jaren ontketend was en volgde op de in hun ogen morele verwildering van de bevolking tijdens bezetting en vooral bevrijding[25], had zijn uitwerking kennelijk niet gemist. Uit een in 1950 gepubliceerde enquête onder jongeren kwam onder andere naar voren dat 97 procent van de vrouwelijke ondervraagden afwijzend stond tegenover geslachtelijk verkeer vóór de verloving en dat 86 procent zulks ook tijdens de verlovingsperiode niet geoorloofd achtte.[26] Anno 1952 vond volgens een NIPO-enquête meer dan veertig procent van de ondervraagden geboorteregeling binnen het huwelijk zedelijk ontoe-laatbaar.[27]

TABEL 3 Bevolking naar kerkelijke gezindte

	1899		**1909**		**1920**	
	absoluut	**%**	**absoluut**	**%**	**absoluut**	**%**
Roomskatholiek	1.790.161	35,1	2.053.021	35,0	2.444.583	35,6
Ned-hervormd	2.471.021	48,4	2.588.261	44,2	2.826.633	41,2
Gereformeerd	415.758	8,1	567.439	9,7	654.370	9,5
Totaal overige (andere dan r.k.n.h. en ger.) w.o.:	312.018	6,0	358.494	6,1	406.008	5,9
Doopsgezind	57.789	1,1	64.245	1,1	67.769	1,0
Evang.-luth.	70.246	1,4	81.833	1,4	87.396	1,3
Remonstrant	20.807	0,4	27.450	0,5	31.215	0,4
Israëliet	103.988	2,0	106.409	1,8	115.223	1,7
Overige kerkel. gezindte (incl. onbekend)	59.188	1,1	78.557	1,3	104.411	1,5
Geen kerkelijke gezindte	115.179	2,3	290.960	5,0	533.714	7,8
	---		---		---	
Totale bevolking	5.104.137		5.858.175		6.865.314	

	1930 absoluut	%	1947 absoluut	%	1960 absoluut	%
Rooms-katholiek	2.890.022	36,4	3.703.572	38,5	4.634.478	40,4
Ned.-hervormd	2.732.333	34,4	2.988.839	31,0	3.240.481	28,3
Gereformeerd	743.189	9,4	935.956	9,7	1.068.600	9,3
Totaal overige (andere dan r.k.n.h. en ger.) w.o.:	425.628	5,4	355.918	3,7	416.170	3,6
Doopsgezind	62.012	0,8	67.420	0,7	62.928	0,5
Evang.-luth.	78.330	1,0	59.965	0,6	67.112	0,6
Remonstrant	29.719	0,4	40.044	0,4	38.609	0,3
Israëliet	111.917	1,4	14.346	0,1	14.503	0,1
Overige kerkel. gezindte (incl. onbekend)	143.650	1,8	174,143	1,8	233.018	2,0
Geen kerkelijke gezindte	1.144.393	14,4	1.641.214	17,0	2.102.235	18,3
	---		---		---	
Totale bevolking	7.935.565		9.625.499		11.461.964	

Naar H. Faber en T.T. ten Have, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960* (Assen 1970), 28.

Ook uit de overige NIPO-enquêtes van die jaren rijst het beeld van een behoudend en puriteins denkend volk op: een meerderheid vindt dat echtscheiden moeilijker gemaakt moet worden; dat op godsdienstig gemengde huwelijken geen zegen rust; dat het communisme bestreden moet worden; dat er vroeger harder gewerkt werd; dat de filmkeuring een goede instelling is en het roulettespel niet deugt. Interessant in het licht van de continuïteitsvraag is ook een enquêteresultaat uit 1947, waarin 62 procent van de ondervraagden stelt dat hun leven door de oorlog niet erg veranderd is. In 1948 noemt 87 procent zichzelf gelukkig of tamelijk gelukkig. Ook in de herinnering van mensen die opgroeiden in deze jaren, toen geluk kennelijk nog 'heel gewoon' was, overheersen beelden van huiselijkheid en gezelligheid. Vooral de vrijetijdsbesteding op zondagen lijkt exemplarisch: 'De zondag had een vast patroon. Naar de kerk, 's morgens om half acht, dat deden mijn ouders meestal, of om negen uur naar de hoogmis, dat deden mijn broer en ik vaker. Daarna thuis koffie drinken en om één uur werd er warm gegeten. Mijn vader was voorzitter van de voetbalclub, dus die ging 's middags altijd naar het voetbalveld [...]. En 's avonds meestal nog een keer naar de kerk naar het lof [...]. Kerkgang was verplicht, je haalde het ook niet in je hoofd om niet te gaan. Daar dacht je niet aan en je kwam ook nooit in opstand. Het was een vanzelfsprekendheid. We deden veel gezelschapsspellen: domino, *Mens-Erger-Je-Niet*. En we wandelden veel met z'n allen. Ik vond de winteravonden thuis altijd heel gezellig', aldus herinnert een (katholieke) respondent zich in een onderzoek uit de late jaren tachtig.[28] De historicus Blom zoekt de verklaring voor deze geestelijke stabiliteit in het gevoel van veiligheid dat de zuil en het gezin boden.[29]

De verzuiling nam overigens tijdens de jaren vijftig alleen maar in omvang toe.[30] Over godsdienstbeleving en kerkelijkheid begonnen in de tweede helft van dat decennium enigszins zorgelijke artikelen te verschijnen[31], maar de statistieken gaven, behalve in het Nederlands hervormde kamp, tot 1960, weinig aanleiding tot ongerustheid.

Dit vluchtig geschetste beeld van Nederland in het eerste naoorlogse decennium laat de complexiteit en de gelaagdheid van een maatschappelijke ontwikkeling zien. Veel vooroorlogs kwam terug: de soberheid, het harde werken, de afwezigheid van luxe en enige vrije tijd onder de grote massa's, de bijna Victoriaanse seksuele moraal en de godsdienstzin, de verzuiling en het sterke standsdenken, de vooroorlogse partijen

en de bijbehorende politieke en bestuurlijke elites, de confessionele politieke dominantie. Veel ook van wat er vóór de oorlog al was, werd verder uitgebouwd en vormgegeven: de in het buitenland met een mengeling van verbazing en jaloezie gadegeslagen overlegeconomie met haar semi-corporatieve trekken, politiek geruggesteund door een ogenschijnlijk stabiele rooms-rode alliantie. Sommige ontwikkelingen ook waren écht nieuw: het verlies van Indië, waardoor Nederland definitief tot de kleine mogendheden ging behoren, de Atlantische orientatie in de buitenlandse politiek voortaan en daarmee het afscheid van het negentiende-eeuwse neutraliteitsdenken, de grootscheepse industrialisatie en de spectaculaire economische groei die twee decennia zou aanhouden.

Het nieuwe vrat natuurlijk aan het oude, maar dat bleef aanvankelijk onopgemerkt. Het leek alsof alles bij het oude was gebleven en dat ook zou blijven. Maar hoe precair de balans van traditie en moderniteit was, hoe groot tevens de spanning tussen de voorgeschreven leer en de geleefde praktijk, bleek in de jaren zestig, toen de 'morele natie' met haar 'tucht en ascese' plotseling in hoog tempo werd afgebroken. De remvoering van de traditie was opeens versleten en de *permissive society* kwam als uit het niets opdoemen. Maar in de geschiedenis komen ontwikkelingen nooit zomaar uit de lucht vallen. De vraag is daarom hoe achter die façade van een stabiele en verzuilde samenleving de krachten van traditie en moderniteit zich ten opzichte van elkaar verhielden en welke volgorde de reeks van maatschappelijke veranderingen vertoont.

Eindnoten:

1 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1 Voorspel*, ('s-Gravenhage 1969), 64.

2 S. Stuurman, 'De overwinning van de zonde. Over de verhouding tussen seculiere en confessionele cultuur in de Nederlandse geschiedenis', in: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s-Gravenhage 1991), 26.

3 Een ander voorbeeld is de instelling van een College van (vier) Rijksbemiddelaars in 1923. De Rijksbemiddelaars kregen tot taak arbeidsconflicten door overleg en compromisvorming te beslechten. Het instituut van de Rijksbemiddelaars zou pas in 1968 afgeschaft worden. De Bedrijfsradenwet - een derde voorbeeld - kwam in 1933 tot stand en voorzag in de mogelijkheid dat werkgevers- en werknemersorganisaties gezamenlijk raden zouden vormen voor gemeenschappelijk overleg over sociaal-economische kwesties. Zie J.P. Windmuller en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, deel 1 (Utrecht/ Antwerpen 1970), 57, 69, deel 2, 162.

4 Zie bijvoorbeeld S.Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983), 204. De demograaf Hofstee schrijft: 'Zo wordt in deze periode de Nederlandse samenleving gekenmerkt door een vergaande beheersing van seksuele driften, die bij internationale vergelijking haast onwezenlijk aandoet' (E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981), 60.

5 Zie Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 60.

6 Nog in 1960 kende Nederland een percentage betaald werkende vrouwen van 16, 1 tegen een gemiddeld Europees percentage van 30; zie A. Ribberink, 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig van continuïteit naar vernieuwing', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.),

Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973 (IJsselstein 1992), 64.

7 G.A. Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in: H.B.G. Casimir, A.K. Constandse en H. Daudt (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), 40. Voor de vooroorlogse periode verwijs ik ook naar H.Q. Röling, '*De tragedie van het geslachtsleven'. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond* (Amsterdam 1987).

8 Zie H. Philipsen, 'Werkloosheid en maatschappelijke verandering', in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid. Verslag Congres Technische Hogeschool te Enschede van 15 en 16 april 1977* (Amsterdam 1978), 157-161.

9 Over Nederland als standenmaatschappij: H. Righart, 'Die Demokratisierung einer Ständegesellschaft: Wirtschaftsorganisation in den Niederlanden, 1918-1950', in: H. Lademacher en J. Bosmans (Hrsg.), *Tradition und Neugestaltung. Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit* (Münster 1991), 195-214.

10 K. Schaap en A.S. Stempher, *Arnhem omstreeks 1865* (Arnhem 1989), 29.

11 Geciteerd bij Righart, 'Nederland in het Interbellum. Voorspel, tussenspel of gezichtsbedrog?', in: *Spiegel Historiael*, 26(1991)9, 370-375 hier 371.

12 J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: Continuïteit en Verandering', in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), 164-183. Zie voor een kritiek op Bloms continuïteitsstelling: B.G.J. de Graaff, 'Bloms kleine oorlog. Om de betekenis en het belang van de bezettingstijd', *De Gids*, 148(1985), 552-562.

13 Hofland, *Tegels lichten*, 208.

14 P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950* (Amsterdam 1980), 305.

15 Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 62.

16 Bosscher, *De dood van een metselaar*, 28.

17 De Marshallhulp deed tussen 1948 en 1952 bijna één miljard dollar aan leningen en schenkingen naar Nederland stromen.

18 Alleen Zweden en Zwitserland kenden minder stakingsdagen; overal elders bestond aanzienlijk meer arbeidsonrust (Windmuller en De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, dl.2, 108).

19 Volgens de socioloog Th. Beckers werd er in Nederland tijdens de jaren veertig en vijftig lang en hard gewerkt (Th. Beckers, *Planning voor vrijheid. Een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in rekreatie en vrije tijd* (Wageningen 1983), 231).

20 *Ibidem*, 321.

21 Rigbart, 'Die Demokratisierung einer Ständegesellschaft', 211.

22 Geciteerd bij: G. Harmsen, J. Perry en F. van Gelder, *Mensenwerk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid* (Baarn 1980), 156.

23 Geciteerd bij: H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologiese strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*, (Nijmegen 1981), 292.

24 De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 79.

25 Hierover: H. Galesloot en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987), alsook H. de Liagre Böhl en G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989).

26 C.D. Saal, *Hoe leeft en denkt onze jeugd. Resultaten van een in 1947-1949 gehouden enquête* ('s-Gravenhage 1950), 58. Voor nog meer illustraties van het seksuele puritanisme zie ook: C. Brinkgreve en M. Korzec, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht/Antwerpen 1978), 54 e.v.

27 Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', 42.

28 M. du Bois-Reymond en M. van Elteren, 'Tweemaal tussen twee werelden', in: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, (Muiderberg 1990), 227.

29 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 199. Ook de enquêteresultaten ontleen ik aan deze studie, alsook aan *Zo zijn wij. De eerste vijfentwintig jaar NIPO-onderzoek* (samengesteld door het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek) (Amsterdam/Brussel 1970).

30 De Rooy, ‘Vetkuifje waarheen?’, 79. Een analyse van organisatorische netwerken binnen de katholieke zuil maakt duidelijk dat ook na de oorlog vele nieuwe nationale organisaties voor katholieken ontstonden. De centralisatie binnen de katholieke zuil nam sterk toe en het aantal landelijke organisaties bereikte rond 1960 zelfs een absoluut hoogtepunt. Zie T. Duffhues, A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Baarn 1985).

31 Zie bijvoorbeeld: G. Belzer, ‘Heeft het Christendom nog zin?’, in: *Haagse Post*, 11 juni 1955; H. Bonger, ‘Onkerkelijkheid in Nederland’, in: *Rekenschap* (maart 1958)1; J.J. Buskes, ‘De kerk en het openbare leven’, in: *Waagschaal* (24 mei-12 juli 1958); G.J. Hoenderdaal, *Het christendom en het ongeloof in Europa* (Lochem 1961).

2 De jaren zestig: wanneer verandert wat?

De trage seismografen van de politiek

Op 14 oktober 1966 kwam het centrum-linkse kabinet-Cals ten val als gevolg van een door KVP-fractievoorzitter N. Schmelzer ingediende motie[32]. In de daarop volgende Tweede-Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 verloor de KVP maar liefst acht zetels. Van de beide andere confessionele partijen Ieverde de CHU één zetel in en de ARP won er twee, een winst die waarschijnlijk te danken was aan de populariteit van haar voorman J. Zijlstra, die met vaardige hand het tussentijdse minderheidskabinet geleid had. Samen waren de drie confessionele

partijen nu op een zetelaantal van 69 gekomen - in 1963 waren dat er nog 76 - en dat betekende dat voor het eerst sinds 1918 de politieke dominantie van de confessionelen gebroken was. Tot dat moment hadden ARP, CHU en RKSP/KVP immers altijd de helft of meer van het totaal aantal Tweede-Kamerzetels bezet.

In de volgende twee parlementsverkiezingen - die van 1971 en 1972 - zou blijken dat in 1967 een trend was gezet. Het verlies van de KVP bleek onstuitbaar; in 1971 verloor zij zeven zetels en in 1972 nog eens acht. In nog geen tien jaar was de machtigste partij van Nederland bijna gehalveerd. Tijdens deze twee verkiezingen bleek ook dat dit erosieproces zich niet beperkte tot de katholieken. De CHU duikelde van twaalf zetels in 1967 naar tien in 1971 en naar zeven in 1972. Ook hier dus een halvering ten opzichte van het zetelaantal van 1963, dat toen nog dertien bedroeg. De ARP, in 1967 nog aan de winnende hand, verloor ook, zij het veel minder spectaculair: in 1971 ging zij terug van vijftien naar dertien zetels, maar in 1972 wist zij al weer één van die verloren zetels terug te veroveren.

Deze electorale afbraak van het confessionele overwicht is vrij plotseling ontstaan, dat wil zeggen dat men er geen duidelijke voorafschaduwing van kan zien in eerdere verkiezingsuitslagen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963 bereikte de KVP zelfs nog een naoorlogs hoogtepunt van vijftig zetels.[33] De ARP verloor toen één zetel tegen één zetel winst voor de CHU. Maar ook tijdens de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 23 maart 1966 was het beeld nog tamelijk stabiel: licht verlies voor de KVP, een constant blijvende ARP en flinke winst voor de CHU. De gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966 vertoonden eenzelfde patroon: gering verlies voor de KVP, maar zowel voor ARP als CHU winst.

Wat de andere grote partijen betreft: vrij constant is de neergaande lijn van de PvdA sinds de kamerverkiezingen van 1959, dat wil zeggen na de ontbinding van het vierde en laatste kabinet-Drees één jaar eerder. Tussen 1959 en 1967 had de PvdA maar liefst dertien zetels verloren. Ook bij de voor de KVP zo dramatisch verlopen verkiezingen van 1967, had de sociaal-democratische coalitiepartner nog eens een gevoelig verlies geïncasseerd; de partij kelderde toen van 43 naar 37 zetels. Pas bij de verkiezingen van 1971 en 1972 wisten de sociaal-democraten weer uit dit electorale dal te kruipen (respectievelijk 39 en 43 zetels), om in 1977, na de voortijdige val van het kabinet-Den Uyl, ten slotte hun monsterzege van tien zetels te behalen.

De VVD, kwakkelend in de jaren vijftig, had bij de verkiezingen van 1959 dankzij een fel antisocialistische campagne opeens flink gewonnen (zes zetels), maar sukkelde daarna weer vrij constant de jaren zestig door met een zetelaantal dat schommelde rond de zestien. Ook voor de liberalen brachten de verkiezingen van 1971-1972 een electorale doorbraak (respectievelijk 22 en 28 zetels). Daarmee begon een bloeiperiode die duurde tot 1982 en waarin het VVD-electoraat van 14 naar 24 procent groeide. Deze expansie moet meer op het conto van het jeugdige leiderschap van Hans Wiegel geschreven worden dan op een programmatisch-inhoudelijke vernieuwing van de partij. Als een meer structurele voorwaarde voor de groei van de liberalen is ook wel de ontzuiling genoemd, alsmede de ruimte die rechts van het midden geschapen werd door het verdwijnen van de - hier nog te behandelen - partijen DS'70 en de Boerenpartij.[34]

Een voorlopige conclusie, gebaseerd op de geschetste electorale ontwikkelingen, kan luiden dat tot de kamerverkiezingen van 1967 het beeld redelijk stabiel is en dat de breuk van 1967 een nogal plotseling karakter vertoont. Opmerkelijk is in ieder geval dat de maatschappelijke turbulentie van ‘de jaren zestig’ zich relatief laat in de electorale ontwikkelingen afspiegelt.

Maar er zijn ook andere indicatoren van politieke verandering zoals de oprichting van nieuwe politieke partijen. Vóór 1966 werden slechts twee[35] nieuwe partijen opgericht die in de Kamer zouden komen: de PSP in 1957 en de Boerenpartij in 1958. De PSP, een linkse afsplitsing van de PvdA, scoorde in 1959 overigens maar twee zetels; in 1963 waren dat er vier, evenals in 1967. De rechts-radicale Boerenpartij slaagde er tijdens de Provinciale-Statenverkiezingen van 1958 niet in een zetel te verwerven, evenmin als bij de Tweede-Kamerverkiezingen in het jaar daarop. De drie zetels waarmee de Boerenpartij in 1963 debuteerde in het parlement, lijken vooral te herleiden tot de botsing te Hollandsche Veld in maart van dat jaar tussen politie en boeren. De ongeregeldheden waren het gevolg van de ontruiming van drie boerderijen, nadat zogenaamd ‘vrije boeren’ onder leiding van ‘boer’ Koekoek geweigerd hadden de wettelijk verplichte heffing aan het Landbouwschap te betalen. In 1966 behaalde de Boerenpartij 6,7 procent van de stemmen in de Provinciale-Statenverkiezingen en 8,8 procent bij de verkiezingen voor de gemeenteraden. De Boerenpartij had zich toen ontwikkeld van een conservatieve agrarische belangenpartij tot een ‘algemene extreem-rechtse beweging’[36], die het ook in de grote

steden goed deed (in Amsterdam bijvoorbeeld haalde de Boerenpartij in 1966 10 procent van de stemmen). Vóór de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 was de neergang overigens al weer ingezet en in 1971 was alleen de Bennekomse agrariër Koekoek nog over in de Tweede Kamer. Zijn partij was in de voorafgaande jaren geteisterd door ruzies, schandalen en schisma's.

Vanaf 1966 ontstonden drie belangrijke nieuwe partijen: D'66, de PPR en DS'70[37]. De Democraten, zichzelf noemend naar hun bewogen geboortejaar, waren een duidelijke exponent van het streven naar democratisering door staatkundige vernieuwing en zij onderscheidden zich van de bestaande partijen door een 'jonge', informele stijl. Als rechtgeaarde politieke wereldbestormers wilde dit mengsel van progressief-liberalen zoals de voormalige VVD'er Hans Gruyters en jonge intellectuelen als de ex-KVP-stemmer en *Handelsblad*-journalist Hans van Mierlo, niets minder dan het verzuilde Nederlandse bestel opblazen en het politieke landschap herscheppen in een progressief-conservatief tweestromenland naar Angelsaksisch model. De komeetachtige opkomst van deze politieke amateurs - van niets naar zeven zetels - verraste in 1967 vriend en vijand.

Op 27 april 1968 werd de Politieke Partij Radikalen (PPR) opgericht, het resultaat van de uittreding van een aantal progressieve KVP-dissidenten, in 1970 gevolgd door een twintigtal ARP-radicalen, van wie enkelen - zoals toekomstig lijsttrekker Bas de Gaay Fortman - zich aansloten bij de PPR. De PPR valt te beschouwen als een voorlopig eindpunt van interne Frustraties binnen de drie confessionele partijen. Na de 'nacht van Schmelzer' was in 1967 een informeel gesprek op gang gekomen tussen de radicale leden van deze partijen. Op 22 maart 1967 bespraken deze 'spijtstemmers' in het Amsterdamse hotel Américain de mogelijkheden van een structureel onderling contact en op 11 mei van dat jaar herdoopte de Américain-groep zich in de Politieke Werkgroep van Christen-Radikalen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 behaalde de PPR twee zetels; in 1972 waren dat er vier geworden.

De Democratisch Socialisten '70 ten slotte waren een rechtse afscheiding van de PvdA. Zij konden zich niet meer vinden in de door het optreden van Nieuw Links sterk geradicaliseerde partij. In 1971 kwam DS'70 van niets op acht zetels, een zege die wel geïnterpreteerd is als een bewijs voor de instabiliteit van het politieke bestel.[38]

Opvallend is in ieder geval dat vanaf 1966 het aantal nieuwe partijen

sterk toeneemt. D'66, DS'70 en de PPR behoorden tot de succesvollere, en deze nieuwelingen profiteerden vooral van het confessionele stemmenverlies, dat wil zeggen dat van de KVP en de CHU.

Ook wanneer we naar de programmatisch-ideologische vernieuwing kijken, lijkt het jaar 1966 een scheidslijn te zijn. De ontwikkeling van de PvdA is hiervoor illustratief. De afscheiding van de PSP in 1957 leidde niet tot tegemoetkomendheid jegens de progressievere elementen binnen de partij, integendeel. In 1959 werd het Sociaal-Democratisch Centrum binnen de PvdA geliquideerd, een dissidente groepering, die onder meer bezwaar maakte tegen de Navo als een steunpilaar van het internationale kapitalisme. En in 1961 zegde het partijbestuur de relatie met de sociaal-democratische studentenvereniging Politeia op, omdat deze een radicaal-linkse kritiek op het nieuwe beginselprogramma had geuit. Nog in 1965 vond een PvdA-congres plaats, waar het Nederlandse lidmaatschap van de Navo geen aanleiding tot discussie vormde. Pas in het najaar van 1966 zouden de jonge radicalen, verenigd in Nieuw Links, zich binnen de partij gaan manifesteren en in de daarop volgende jaren de PvdA drastisch vernieuwen. Als verklaring voor de programmatische starheid van de PvdA tot 1966 is gewezen op desinds de oprichting aanwezige pretentie een volkspartij te zijn, hetgeen zich moeilijk verdroeg met enig radicalisme. Ook de afhankelijkheid van met name de KVP wanneer het om regeren ging, zou de PvdA wars van revolutionaire aspiraties hebben gemaakt.[39]

Ook bij de KVP is een programmatische vernieuwing pas in 1966 zichtbaar. In de loop van de jaren vijftig, toen de mislukking van de in katholieke kring zo aanbeden publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie pijnlijk duidelijk werd, gingen de corporatieve idealen van de KVP en daarmee de hele katholiek-sociale leer in rook op. Er kwam niets voor in de plaats.[40] In 1966 verscheen echter het KVP-rapport *Grondslag en karakter van de KVP*, waarin het bestaan van een katholieke politieke partij eerder een kwestie van doelmatigheid dan van beginsel genoemd werd. Men zou kunnen veronderstellen dat hiermee de deur geopend was in de richting van een interconfessioneel christen-democratisch partijverband en dat met andere woorden hier de wortels van het CDA liggen. Dat is echter een nogal finalistische voorstelling van zaken, aangezien het rapport - mede op basis van het fraaie verkiezingsresultaatvan 1963! - de verwachting uitsprak dat de KVP nog jaren mee kon. Over een eventuele fusie van de drie confessionele partijen was het rapport vooralsnog uiterst sceptisch: ‘Een fusie van de drie genoemde

partijen is niet haalbaar en zou ook geen goede weg tot het doel zijn, oak al niet omdat zulk een fusie een zekere ballast van het verleden van den beginne met zich zou dragen.'[41] De partijraad die in december 1966 het rapport aannam, ging dan ook niet over tot de in het stuk aanbevolen instelling van een studiegroep 'Partijvorming op christelijke grondslag'. Bovendien, zo kan men nog aanvoeren, beweerde de KVP al sinds haar oprichting een programmapartij te zijn, dat wil zeggen niet zoals de vooroorlogse RKSP hét politieke eenheidsverband van de katholieken, maar een volkspartij die ook voor niet-katholieken openstond. Dat daar in de praktijk niets van terecht was gekomen, neemt niet weg dat de belangrijkste uitspraak in het Structuurrapport in feite gewoon de herhaling van een oude pretentie was.

Dat er overigens bij ARP en CHU van enige programmatische heroriëntatie nog niet veel te bemerken viel, bleek uit de aarzelende reacties van beide partijen op de invitatie tot een samenwerkingsoverleg, die het Structuurrapport bevatte.[42] Met name bij de ARP zou die aarzelende houding lang aanhouden, zowel door het beperkte electorale verlies als door de kritiek van de AR-radicalen - die binnen de ARP langer binnenboord bleven dan bij de KVP - op een mogelijk samengaan met de in hun ogen veel te conservatieve KVP.

Om al deze redenen ligt het meer voor de hand te veronderstellen dat de zware nederlaag van 1967 de werkelijke impuls vormde voor de vorming van de Groep van Achttien, die in april 1967 - let wel: op initiatief van de KVP! - van de drie partijbesturen de opdracht kreeg na te gaan of men het over de uitgangspunten van een christelijke samenwerking eens zou kunnen worden en of daar in programmatische zin vom aan gegeven kon worden. Aan het einde van de lange en moeizame weg die vanaf dit moment ingeslagen werd, stond in 1973 een federatief samenwerkingsverband dat onder de naam Christen-Democratisch Appel (CDA) in 1977 voor het eerst aan de Tweede-Kamerverkiezingen meedeed en 49 zetels behaalde (dat was één zetel meer dan de drie afzonderlijke partijen in 1972 behaalden).

Met de vaststelling dat het zwaartepunt van de inhoudelijke-programmatische vernieuwingna 1966 gezocht moet worden, valt tegelijk op dat de wisselingen in het politiek leiderschap bij de grote partijen enkele jaren eerder kennelijk niet of nauwelijks consequenties hebben gehad voor de programmatische oriëntaties. Rond 1960 ligt immers het bijna gelijktijdig terugtreden van een hele generatie politieke leiders die meer dan een decennium - en in sommige gevallen zelfs nog

langer-de Nederlandse politiek beheerst hadden: in 1961 trok de KVP-leider C.P.M. Romme zich terug uit de actieve politiek; in 1962 was de beurt aan de toen al 76-jarige P.J. Oud, de liberale leider die vóór de oorlog al de VDB aanvoerde en minister van Financiën onder Colijn was; één jaar later verdween uit de Tweede Kamer H.W. Tilanus, die van 1939 tot 1958 fractie- en partijvoorzitter van de CHU was geweest. Eerder hadden het veld geruimd J. Schouten, die van 1933 tot 1956 het fractievoorzitterschap van de ARP bekleed had en W. Drees, die met de val van zijn laatste kabinet in 1958 ook de actieve politiek verlaten had. In 1962 volgde de 58-jarige J. Burger, die na tien jaar fractievoorzitter van de PvdA te zijn geweest, zich terugtrok uit de Tweede Kamer.

De meest in het oog springende breuk in het coalitiepatroon is natuurlijk die van 1958, toen de val van het vierde kabinet-Drees het einde van de rooms-rode coalities inluidde. In de inleiding zagen we dat de historicus Kossmann het jaar 1958 markeert als de aanvang van ‘een tijdperk van experimenten’; de val van het kabinet betekende immers tegelijkertijd het begin van het einde van de tot dan toe straf geleide loonpolitiek en maakte de weg vrij voor een verdeling van de nieuwe welvaart onder grotere bevolkingsgroepen. Anderzijds is 1958 ook sterk gerelativeerd als politiek breukjaar. Volgens Bosmans overleed de coalitie ‘aan een slepende ziekte, waarvan de symptomen al in 1952 zichtbaar werden’.[43] De verhouding tussen de beide coalitiepartners was al bezig te verzieken sinds de PvdA bij de verkiezingen van 1952 op een gelijk zetelaantal als de KVP kwam. Men was op elkaar uitgekeken, zocht een aanleiding om de coalitie te verbreken en vond die in 1958, aldus Bosmans.

Men kan hieraan toevoegen dat KVP en PvdA op belangrijke beleidskwesties als loonvorming en huurontwikkeling in de voorafgaande jaren al ver uit elkaar gegroeid waren en dat vooral de PvdA onder een zware druk van de socialistische vakcentrale stond. De politiek van bestedingsbeperking die het vierde kabinet-Drees in 1957 en 1958 gevoerd had, was het NVV op een zwaar ledenverlies komen te staan en zij weigerde dan ook nog langer het sociaal-economisch beleid van de regering te steunen.

Hoe het ook zij, in ieder geval kan men vaststellen dat het einde van de serie kabinetten waaraan Drees sinds 1948 leiding had gegeven, gevolgd werd door een lange periode van ‘rooms-rechtse’ kabinetten,

waarbinnen alleen het kabinet-Cals (1965-1966) een kort intermezzo vormde. Pas in 1973 werd dit betrekkelijk stabiele patroon doorbroken door het zich als progressief afficherende kabinet-Den Uyl, dat echter evenzeer als het kabinet-Cals als een korte onderbreking van een centrum-rechts regeertijdperk gezien kan worden.

Samenvattend kan men zeggen dat 'de jaren zestig' in de politieke sfeer tamelijk laat inzetten. Pas bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 zijn ingrijpende electorale veranderingen zichtbaar. Van de afkalving van de confessionele partijen profiteerden nieuwe partijen, waarvan het geboortejaar voor het grootste deel na 1965 valt. Een ander gevolg van de verzwakking van met name KVP en CHU is het serieus op gang komen van een overleg over een mogelijk christen-democratisch samenwerkingsverband. Het begin van programmatisch-ideologische heroriëntaties laat zich vanaf 1966 traceren, met als meest in het oog springende uitingen de opkomst van Nieuw Links in de PvdA, het Structuurrapport van de KVP en de activiteiten van radicale groepen binnen KVP, ARP en CHU. Op het niveau van de nationale coalitievorming tekenen de jaren 1958 en 1973 zich af als breukpunten. Het eerste jaartal markeert, zij het met de nodige relativering, het einde van een reeks van centrum-linkse kabinetten en luidt het begin in van een tamelijk stabiel patroon van centrum-rechtse coalities; het tweede jaartal markeert de geboorte van een progressief kabinet, waarin een gera-dicaliseerde PvdA samen met D'66 en de PPR de toon aangeven. Men zou kunnen zeggen dat 'de jaren zestig' in 1973 'aan de macht' zijn gekomen. Het duurde overigens nog geen vier jaar. En dat de politiek in de jaren zestig een sterk vertraagd registrerende seismograaf van maatschappelijke verandering was, blijkt uit het feit dat in de economie en in de sociaal-culturele sfeer Nederland al veel eerder zeer ingrijpende veranderingen doormaakt.

Nederland wordt langzaam rijk

In het boek *Ach ja... de jaren vijftig* wordt een treffend beeld van 'de jaren van tucht en ascese' gegeven: 'Het doorsneegezin had het de eerste naoorlogse jaren niet breed. Van het magere loon bleef zelden iets over en er moest altijd gerekend worden. Als er deze maand een paar schoenen voor de jongste moest komen, dan moest een nieuw overhemd voor vader tot de volgende maand wachten. "Ik ben Rothschild niet," zei moeder wel eens knorrig, als één van de kinderen op

een verkeerd moment iets nieuws kwam vragen. Van tijd tot tijd zag je haar zitten aan de tafel in de huiskamer, dan had ze zo'n trommeltje met zes gleufjes voor zich en telde ze na wat er in de vakjes zat. En dan werkte ze haar huishoudboekje bij.'[44]

Wanneer we de sociaal-economische ontwikkeling in beschouwing nemen, kunnen we zeggen dat in 1960 aan die jaren van tucht en ascese definitief een einde was gekomen. In dat jaar vond namelijk de tot dan toe grootste naoorlogse staking plaats met als inzet een aandeel van de werknemers in de nieuwe welvaart. Deze staking in de bouwnijverheid duurde vijftien dagen en er namen bijna veertigduizend bouwvakkers aan deel. De drie bouwbonden, die de staking erkend hadden en volop steunden, keerden aan de stakers in totaal zo'n vier miljoen gulden uit. Met de bouwstaking gingen 421.000 arbeidsdagen verloren en dat was een naoorlogs record in Nederland.

Er was sinds 1945 natuurlijk wel gestaakt, vooral in de eerste naoorlogse jaren en vaak op aanstichting van de communistische Eenheids Vakcentrale, maar de jaren vijftig waren in dit opzicht toch betrekkelijk rustig geweest. In het klimaat van de wederopbouw waarin het algemeen belang krachtig benadrukt werd, beschouwden de drie erkende vakcentrales de werkstaking als een allerlaatste middel en de katholieke vakcentrale had zich zelfs lange tijd op het standpunt gesteld dat staken een asociaal en verouderd strijdwapen was. De bouwstaking van 1960 moet daarom gezien worden als de eerste openlijke en onmiskenbare verstoring van de sinds 1945 zorgvuldig gecultiveerde sfeer van sociale harmonie.[45]

Aanleiding voor dit omvangrijke stakingsconflict was de uitvoeringspraktijk van de zogenaamde gedifferentieerde loonpolitiek, die het centrum-rechtse kabinet-De Quay in de plaats gesteld had van het sinds de bevrijding bestaande systeem van door de overheid geleide loonvorming. De nieuwe loonpolitiek liet de materiële inhoud van de arbeidsvoorwaarden niet langer afhangen van de mogelijkheden van het totale bedrijfsleven, maar van de te berekenen produktiviteit van de betreffende bedrijfstak. Bij het afsluiten van de cao voor de bouwnijverheid wilden de werkgevers een loonstijging van vijf procent doorberekenen in de bouwprijzen, maar dat voornemen stuitte op een veto van het College van Rijksbemiddelaars. De werkgevers verloren de strijd - en daarmee ook de staking - definitief, toen minister van Economische Zaken J.W. de Pous na twee weken een prijsbeschikking

afkondigde, die de doorberekening opnieuw verbood. De bouwvakkers hadden toen hun loonsverhoging binnengehaald.

Het verzet tegen de geleide loonpolitiek was sterk toegenomen sinds de politiek van bestedingsbeperking in de jaren 1957 en 1958, maar ontevredenheid viel al te beluisteren sinds de afsluiting van de eigenlijke wederopbouwperiode. Al in 1949 was het distributiesysteem met debijbehorende bonnen afgeschaft. In 1952 had de arbeidsproduktiviteit weer het vooroorlogse niveau bereikt en er was bij overheid en ondernemers financiële ruimte ontstaan. Die ruimte werd echter in de eerste plaats gebruikt voor een uitbreiding van de sociale zekerheid en dus niet voor de verhoging van het koopkrachtniveau der werknemers. Pas in September 1954 vond een eerste welvaartsronde plaats, die een loonsverhoging van zes procent bracht. Maar vanaf 1953 was vooral de katholieke vakcentrale, toen nog Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) geheten, al begonnen te ijveren voor een vermindering van de ijzeren greep van de overheid op de loonvorming. En toen de onvrede onder de NVV-achterban onrustbarende vormen aannam - dat wil zeggen vanaf 1957 - , begon ook de steun van de rode vakcentrale voor de loonpolitiek af te brokkelen.

Zo kwam het economisch beleid van de naoorlogse regeringen door het eigen succes steeds meer onder druk te staan. De geleide loonpolitiek en de onbetwiste prioriteit van industrialisatie en exportbevordering, samen de hoekstenen van het sociaal-economisch beleid, waren bijna voetstoots geaccepteerd tegen het decor van armoede en ontwrichting van de eerste naoorlogse jaren. Maar naarmate de economische groei zich duidelijker aftekende, werd ook de vraag van de werknemers naar een rechtvaardig aandeel in die groei luider en dwingender. De jarenlang opgekropte onvrede zou zich in 1960 eindelijk kunnen ontladen in de bouwstaking.

In datzelfde jaar vertoonde de arbeidsmarkt tekenen van ernstige overspanning, wat leidde tot de komst van de eerste, aanvankelijk vooral uit Italië en Spanje afkomstige ‘gastarbeiders’, en tot een wijdverspreide zwarte loonvorming. Vooral bezorgd door die laatste ontwikkeling drong de vakbeweging bij de regering aan op een nieuwe herziening van het loonpolitieke systeem. Het gevolg was dat het parlement op 1 juni 1963 een wetsvoorstel aannam volgens welk de verantwoordelijkheid voor het loonbeleid voortaan in handen van het bedrijfsleven zou komen. De bevoegdheid tot het goedkeuren van caovoorstellen werd overgeheveld van het College van Rijksbemiddelaars

naar het in de Stichting van de Arbeid georganiseerde bedrijfsleven. Toch hield de overheid nog een flinke vinger in de loonpolitieke pap: zij behield het recht een loonpauze af te kondigen en een cao onverbindend, dat wil zeggen ongeldig, te verklaren wanneer zij deze in strijd met het algemeen belang achtte.

In 1963 was de arbeidsmarkt echter nog krapper geworden en de lonen navenant nóg zwarter. In de eerste negen maanden van 1963 lagen in sommige sectoren de zwarte lonen bijna zeven procent hoger dan de officiële cao-lonen. Meer dan zeventienduizend bouwvakarbeiders werkten al over de grens, omdat met name in Duitsland aanzienlijk beter verdiend kon worden. Met de nieuwe loonpolitiek verminderde de sociale onrust niet, integendeel. In september braken onder andere in de grootmetaal- en de vervoersector wilde stakingen uit, nadat enkele scheepswerven op eigen houtje - en dus wederrechtelijk-over waren gegaan tot loonsverhogingen. Gedwongen door deze snel uit de hand lopende situatie werden alle partijen het toen eens over een zeer aanzienlijke loonsverhoging, aangevuld met een serie maatregelen zoals de vaststelling van een minimuminkomen van honderd gulden per week voor volwassen werknemers, meer vakantiegeld, een verhoging van de uitkeringen met tien procent en ten slotte de mogelijkheid voor afzonderlijke ondernemingen om loonsverhogingen door te voeren (deze laatste maatregel was natuurlijk vooral bedoeld om de zwarte lonen te witten).

De loonbeheersing leek vanaf dat moment volledig te desintegreren. In 1963 gingen de lonen reëel gemiddeld ongeveer negen procent omhoog, het jaar daarop met circa vijftien procent en in 1965 met ruim tien procent. De strijd om de welvaart was nu in alle hevigheid ontbrand en de werknemers hadden met de in 1963 begonnen loonexplosie de eerste slag binnengehaald. Veelzeggend genoeg maakte in datzelfde jaar in menig arbeidersgezin de televisie haar entree. Dit nieuwe, haast onweerstaanbare medium verspreidde zich het snelst onder de beter betaalde arbeiders. Op 1 januari 1964 beschikte reeds de helft van alle huishoudens over een televisietoestel.

De rest van de jaren zestig liet een gepolariseerd sociaal klimaat zien met vooral in het begin van de jaren zeventig forse stakingsconflicten in de bouwnijverheid, de metaalindustrie en de havens. Met de (succesvolle) bezetting van de Bredase vestiging van ENKA-Glanzstorf in 1972 verscheen ook het verschijnsel van de bedrijfsbezetting op het actierepertoire van de vakbonden. De vakbeweging, vooral de katho-

lieke, maakte een sterk radicaliserende ontwikkeling door, die samen met een aantal andere factoren leidde tot een samengaan van katholieke en socialistische werknemers in de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) in 1976.

Behalve rond de afsluiting van cao's speelde de sociale strijd zich ook af rond de - ook na 1963 nog ruimschoots resterende - loonpolitieke bevoegdheden van de overheid. De nieuwe loonwet van 1968 beoogde het vaststellen van de arbeidsvoorwaarden aan de sociale partners over te laten, maar de bevoegdheden van de minister van Sociale Zaken om een cao onverbindend te verklaren en een loonpauze af te kondigen bleven onverlet. Het daadwerkelijk gebruik maken van deze bevoegdheden door ARP-minister Roolvink-die met aftreden gedreigd had wanneer de wet niet aangenomen werd - zorgde voor veel vakbondsagitatiein 1969 en 1970. Een tweede loonexplosie deed zich voor in 1970, toen een havenstaking resulteerde in de zogenaamde 400-gul-den-golf, een loonsverbetering voor alle werknemers ineens, door de vakbeweging afgedwongen om een nog krachtiger loongolf daarmee te keren.

Kijken we van het sociaal klimaat naar de cijfermatige ontwikkeling van het reëel besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking, dan zien we hoe Nederland vanaf 1959 in een versneld tempo welvarend begon te worden. Tussen 1959 en 1965 is een versnelling van de inkomensgroei zichtbaar; de groei houdt daarna gestaag aan tot 1973 en stagneert vervolgens. De consumptieve bestedingen vertonen een soortgelijk patroon, zij het met dit verschil dat zij zich van het recessiepunt van 1973 niet veel lijken aan te trekken.

Binnen deze consumptieve bestedingen is vooral de stijging van de duurzame consumptiegoederen - per hoofd van de bevolking bijna een verdubbeling tussen 1958 en 1965!-opmerkelijk. Ook het consumptief krediet explodeerde: in 1958 nog 94 miljoen, bedroeg het in 1966 150 miljoen en in 1969 198 miljoen, een ruime verdubbeling dus in tien jaar tijd.[46] In deze trend past ook goed de vervierdubbeling van het aantal personenauto's tussen 1958 en 1966 (ruim anderhalf miljoen), alsook de snelle verspreiding van wasmachines, koelkasten, telefoon-aansluitingen, maar vooral ook van televisietoestellen: van nog geen half miljoen in 1958 naar meer dan 2,5 miljoen in 1967. De televisie maakte zoals gezegd het eerst haar entree bij arbeiders met een relatief hoog inkomen. In 1962 had twee derde van hen reeds een dergelijk apparaat.[47] In 1968 telde Nederland al meer dan drie miljoen televisie-

TABEL 4 Reëel nationaal inkomen en consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen in constante prijzen per hoofd van de bevolking

	Reëel nationaal inkomen per hoofd	**Consumptieve bestedingen per hoofd**		**Reëel nationaal inkomen per hoofd**	**Consumptieve bestedingen per hoofd**
	1975=100	**1975=100**		**1975=100**	**1975=100**
1900	29	-	1962	66	60
1910	29	-	1963	68	63
1920	34	41(=1921)	1964	73	66
1930	44	44	1965	76	70
1939	40	42(=1938)	1966	76	72
1948	44	44	1967	80	75
1949	46	44	1968	85	79
1950	47	44	1968	89	84
1951	46	43	1970	93	84
1952	46	43	1971	95	91
1953	50	44	1972	99	93
1954	53	47	1973	104	96
1955	56	49	1974	103	97
1956	58	52	1975	100	100
1957	58	52	1976	104	103
1958	57	51	1977	106	107
1959	59	53	1978	109	113
1960	63	55	1979	108	114
1961	64	57			

Bron: J. Messing, ‘Het economisch leven in Nederland 1945-1980’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 15 (Haarlem 1982), 159.

toestellen, dat wil zeggen dat tachtig procent van de Nederlandse huishoudens voorzien was. De tijd dat kinderen uit een hele straat samendromden in die ene zeldzame huiskamer waar zo'n grijs-wit oog opgesteld stond, was toen voorbij.

In de budgetten van de werknemersgezinnen trad ook een typerende verschuiving op: de uitgaven voor voeding daalden percentueel ten gunste van aanvankelijk uitgaven aan de woning (nieuwe huisraad en stoffering, alsook verbeteringen en voorzieningen als douches en dergelijke) en later, dat wil zeggen in de periode 1964-1969, ten gunste van uitgaven aan ontwikkeling, ontspanning, roken en verkeer. De latere Provo-voorman Rob Stolk herinnerde zich dertig jaar later: 'Op een dag kwam een witte auto onze straat binnenrijden. Er zaten allemaal meisjes in, die een heel nieuw soort soep uitdeelden. Royco-soep uit een pakje. Dat was iets ongekends. De mensen kregen zomaar soep op straat om te proeven, iets waar ze een paar jaar eerder nog voor in de rij hadden moeten staan. Opeens werden ze als consument voor vol aangezien. Dat was het begin.'[48] Het aantal Hema-vestigingen steeg in de periode 1957-1966 van 26 naar 92 en met verbazing werd kennis genomen van het grote assortiment artikelen in de nieuwe zelfbedieningswinkel: 'De tijd dat een kruidenier een kleinhandelaar was in koffie, thee, rijst, meel, zout, zeep, specerijen en gedroogde vruchten, is voorbij. Stapt men thans een kruidenierswinkel binnen, dan ontwaart men daar een keuze van artikelen, die op het eerste gezicht verbaast. De artikelen die vroeger uitsluitend in een kruidenierswinkel werden verkocht zijn bijna in de minderheid geraakt, men moet ze gaan zoeken tussen de hammen en de worsten, de kazen, de blikjes soep, de flessen met wijn, advocaat, likeur en andere dranken, terwijl het zelfs geen zeldzaamheid is dat men bij zijn kruidenier ook sigaren en sigaretten kan kopen', aldus een hoofdartikel in het blad *De Uitkijk* in 1956. Deze 'branchevervaging' werd overigens streng bekritiseerd: 'Men behoeft toch niet aan te nemen, dat een kruidenier die wijn verkoopt, ook werkelijk verstand heeft van een zo moeilijke materie als wijn?'[49]

Men ging ook meer op reis. Nog in 1955 had Annie M.G. Schmidt in een liedje de volgende tekst gedicht:

> Ik hoef niet naar 't Largo Masjore
> Ik hoef niet in een Oostenrijkse tsoeg
> Als ik zwerf in de buurt van Apeldoorn

Is 't voor mij al mooi genoeg
D'r zijn mensen die motten zo nodig
Maar voor mij is 't buitenland overbodig
Ik vin m'n vacantieplezier
Hier!

Maar aan deze conservatieve bescheidenheid kwam snel een eind. De mobiliteit steeg spectaculair: het aantal per personenauto afgelegde kilometers bedroeg in 1966 300 miljoen, een verdubbeling ten opzichte van 1960. Het percentage arbeiders dat op vakantie ging, steeg tussen 1960 en 1966 van 37 naar 51. Zowel het aantal in het binnen- als in het buitenland doorgebrachte vakanties verdubbelde in deze periode. Het aantal verkochte caravans steeg van 8000 in 1956 naar 12.000 per jaar in 1966 en het aantal kampeerders groeide van 600.000 in 1956 naar 1,5 miljoen in 1960.[50] Terwijl in 1960 nog 23 procent financiële redenen opgaf om niet op vakantie te gaan, was dat percentage in 1966 naar 15 procent gedaald. De ‘democratisering van de vakantie-participatie’ was definitief op gang gekomen.[51]

Samenvattend kunnen we voor de sociaal-economische sfeer vaststellen dat hier zich, anders dan in de politiek, al vanaf 1959-1960 ingrijpende veranderingen aftekenden: de economische groei leidde tot een versnelde stijging van inkomens en levensstandaard, nadat de strak geleide loonpolitiek vanaf 1959 stapsgewijs geliberaliseerd werd. Relatief nieuwe consumptieartikelen als televisies, auto's, wasmachines, koelkasten en grammofoonspelers vonden een snelle verspreiding onder de massa. Tegelijk kan men zien dat het afdwingen van deze herverdeling van de welvaart gepaard is gegaan met sterke sociale spanningen en polarisatie, onderhuids al aanwezig in de late jaren vijftig, maar zich volop ontladend in heftige arbeidsconflicten en radicalisme vanaf 1960 en aanhoudend tot in de jaren zeventig.

Het einde van de preutse natie

Minder naar de kerk, meer naar school, minder werken en meer seks: dat zijn kort samengevat de belangrijkste veranderingen die naoorlogs Nederland in de sociaal-culturele sfeer ondergaat.

In het algemeen kan men zeggen dat de twintigste eeuw in Nederland een tijdperk van vérgaande ontkerkelijking is.[52] Kenmerkend voor de eerste helft van de twintigste eeuw is de geleidelijke overvleu-

geling van de Nederlands-hervormden door de katholieken. In 1899 waren de eerstgenoemden nog de grootste kerkelijke groepering in Nederland, maar vanaf de eeuwwisseling raakten zij ten prooi aan een 'gestaag en spectaculair ontkerkelijkingsproces'[53], Al in de jaren twintig werden de hervormden getalsmatig ingehaald door de katholieken. De gereformeerden, de derde religieuze groepering in Nederland, toonden zich het meest stabiel; hun aandeel schommelde voortdurend rond de negen procent. De onkerkelijken ten slotte vormen een voortdurend in omvang groeiende groep: in 1899 nog geen 2,5 procent, in 1947 al ruim 17 procent en in 1971 22,5 procent.[54]

De afbraak van de Nederlands-hervormde kerk, het grootste kerkgenootschap, zette, zoals reeds opgemerkt, al vroeg in. Tussen 1899 en 1971 liep de groep hervormden terug van 48 naar 24 procent, zonder een merkbare versnelling in de jaren zestig. In de jaren zeventig zette de ontkerkelijking zich voort, zodat het aandeel van de hervormden in 1981 nog slechts 20,8 procent bedroeg. Het verschijnsel van de zogeheten randkerkelijkheid - dat wil zeggen die leden van de kerk die niet of slechts incidenteel naar de kerk gaan - was onder de hervormden reeds in 1960 zeer omvangrijk: 64 procent. Slechts de helft van het aantal hervormden stuurde hun kinderen naar een confessionele school en in 1966 stemde nog maar 43,9 procent op een confessionele partij (ter vergelijking: bij de katholieken was dat toen nog 71,3 procent).

De gereformeerden bleven over de hele periode vrij constant; percentueel laat zich voor de jaren zestig zelfs een lichte toename vaststellen. Anders dan bijvoorbeeld bij de katholieken daalde het geboortenniveau bij de gereformeerden veel minder sterk en in 1971 lag het nog altijd boven het landelijk gemiddelde. In de jaren zeventig is een lichte daling merkbaar en in 1981 zijn de gereformeerden teruggelopen naar 8,7 procent van de Nederlandse bevolking. Het fenomeen van de randkerkelijkheid is in gereformeerde kringen nauwelijks omvangrijk te noemen en nog in 1979 stemde 75,9 procent van de gereformeerden op een confessionele politieke partij.

Voor de katholieke bevolkingsgroep waren de jaren zestig zonder twijfel het meest ingrijpend. Vanaf 1960 was haar getalsmatige groei definitief voorbij. Tussen 1947 en 1960 waren de katholieken zowel absoluut als percentueel gegroeid: van 38 (3,7 miljoen) naar 40 procent (4,6 miljoen) van de bevolking. Tijdens de jaren zestig bleef hun aandeel voor het eerst constant. Toch was die naoorlogse groei ook enigs-

zins bedrieglijk, in die zin dat onder de oppervlakte van de percentuele uitbreiding zich een sluipend ontkerkelijkingsproces afspeelde. Het aantal uittredingen uit de katholieke kerk werd in die jaren echter ruimschoots gecompenseerd door het hoge geboortencijfer. Vanaf 1971 begon echter ook het geboortenniveau van de katholieken te dalen en viel deze demografische compensatie voor ontkerkelijking dus weg. Naast de afname van de natuurlijke groei viel een toename van het aantal uittredingen te constateren: over de jaren vijftig genomen waren dat er nog 30.000 (0,9 procent), maar in de jaren zestig was dat aantal opgelopen naar 140.000 (3 procent). Als gevolg van het gelijktijdig optreden van beide tendensen-dus toename van het aantal uittredingen en daling van het geboortenniveau - is vanaf het begin van de jaren zeventig voor het eerst sprake van een lichte percentuele achteruitgang: het aandeel van de katholieken in de Nederlandse bevolking daalde van 40 procent in 1971 naar 38,7 procent in 1981.

De randkerkelijkheid onder katholieken maakte tussen 1960 en 1979 een explosieve ontwikkeling door. In 1960 leek er nog weinig of niets aan de hand: een randkerkelijkheidspercentage van 10 procent, dat wil zeggen vergelijkbaar met de gereformeerde randkerkelijkheid. In 1966 was de randkerkelijkheid opgelopen naar 14 procent en tussen het laatstgenoemde jaar en 1979 schoot het omhoog naar maar liefst 40 procent. In dit licht verbaast het dan ook niet dat de onkerkelijken hun grootste aanwas aan de katholieken danken: in 1979 was 28 procent van hen van katholieke herkomst (ter vergelijking: 23 procent was van hervormde komaf, 3 procent was afkomstig uit gereformeerde kring en 46 procent was onkerkelijk ‘van huis uit’).[55]

Ook de verzuilingsmentaliteit van de katholieken maakte in de jaren zestig een zeer radicale ontwikkeling door. In 1960 waren de Nederlandse katholieken nog zeer orthodox-godsdienstig en zuilgetrouw, maar in 1966 was daar al enige verandering in bespeurbaar, De enquêteresultaten van het geruchtmakende *Margriet*-onderzoek *God in Nederland* maakten dat duidelijk. Zo vond bijvoorbeeld 30 procent van de ondervraagde katholieken dat de voorschriften van hun kerk te streng waren (bij de hervormden en gereformeerden was dat respectievelijk 15 en 9 procent) en slechts 60,5 procent verklaarde nog regelmatig de zondagsmis bij te wonen. Ook in de persoonlijke geloofsbeleving - bijvoorbeeld het geloof in vagevuur, hel en duivel - begon zich een afnemende rechtzinnigheid af te tekenen.[56] Overigens correspondeerde het feitelijk gedrag nog niet met deze veranderende opvattingen.

De overgrote meerderheid van de katholieken stuurde hun kinderen nog altijd naar een katholieke school en zoals boven reeds vermeld stemde meer dan 70 procent op een confessionele politieke partij. In 1977 was dat nog slechts 45,5 procent en volgens het uit 1979 stammende onderzoek *Opnieuw: God in Nederland* waren de katholieken op dat moment de minst orthodoxe religieuze groepering.

Samenvattend kan men zeggen dat de ontkerkelijking in protestants-christelijke kring al dateert van ver vóór de jaren zestig, althans voor zover het gaat om de Nederlands-hervormde kerk. Het gangbare beeld van een streng verzuild en orthodox-kerkelijk Nederland behoeft daardoor in zoverre enige correctie, dat in het Nederland van 1960 18,3 procent van de bevolking zichzelf als onkerkelijk beschouwde, de randkerkelijkheid onder hervormden al 64 procent bedroeg en het percentage van dit ooit grootste kerkgenootschap in dat jaar was afgezakt naar 28,3 (in 1947 nog 31). Ook achter de katholieke façade van orthodoxie en zuilgetrouwheid vond een geruisloos afvalproces plaats, zij het op een veel geringere schaal dan onder de hervormden. Voor de katholieken geldt zeker dat de jaren zestig een duidelijke trendbreuk markeren: zich eerst manifesterend in een verminderende religieuze orthodoxie, vervolgens ook in een zeer sterke afname van verzuild gedrag en ten slotte uitmondend in een massale ontkerkelijking.

In zijn beschouwing over de veranderingen in de intieme levenssfeer na de oorlog spreekt de gezinssocioloog Kooy over de seksuele revolutie en de ‘zedelijke omwenteling’ van de jaren zestig. De nieuwe, aanvankelijk nog omstreden ideeën over seksualiteitsbeleving waren zichtbaar op spectaculaire momenten, zoals de introductie van de pil in Nederland (1962), het eerste naakt op de Nederlandse televisie (het fotomodel Phil Bloom in het VPRO-jongerenprogramma Hoepla in 1967) en een vriendelijk televisiegesprek tussen een katholieke bisschop (W.M. Bekkers) en de voorzitster van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (M. Zeldenrust-Noordanus) enkele jaren eerder.[57]

In de institutionele sfeer was de ‘zedelijke omwenteling’ zichtbaar in de veranderende opvattingen van kerken en overheid inzake seksualiteit. Zo nam het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1968-1970) in zijn rapportage duidelijk stelling tegen de conservatieve strekking van de encycliek *Humanae Vitae* (1968), die aan katho-

lieken iedere manier van geboortenbeperking behalve dan door periodieke onthouding verbood. Eerder, namelijk in 1963, had de Generale Synode van de gereformeerde kerken in Nederland al in bedekte termen gesteld dat seks binnen het huwelijk niet altijd op de verwekking van kinderen gericht hoefde te zijn.[58]

Aan het einde van de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig werd ook de wetgeving liberaler. Een wet in 1970 gaf de tot dan toe verboden verkoop van voorbehoedmiddelen aan minderjarigen vrij en een jaar later was ook homoseksueel verkeer met minderjarigen niet langer strafbaar. Eveneens in 1971 trad een nieuwe echtscheidingswet in werking, die de schuldkwestie (overspel, mishandeling et cetera) naar de achtergrond drong en een algemene scheidingsgrond - de zogenaamde duurzame ontwrichting van het huwelijk - introduceerde.

Toch lijken deze institutionele 'omwentelingen' vooral sanctioneringen van al langer bestaande opvattingen en gedragingen. In 1965 vond nog slechts 25 procent van de Nederlanders tussen zeventien en zeventig jaar voorechtelijk geslachtsverkeer in alle opzichten ontoelaatbaar en maar liefst 90 procent kon geboortenbeperkingspraktijken billijken. In 1968 was 61,6 procent van mening dat een meisje intiem met een jongen mag vrijen, wanneer ze verliefd op hem is. Veertig procent kon niet akkoord gaan met de stelling dat masturbatie nooit te rechtvaardigen viel.

Het is moeilijk aan te geven wanneer dit massale afscheid van Nederland als preutse natie begint, vooral ook omdat bruikbare opiniepeilingen van vóór 1965 ontbreken. Dat er tussen 1965 en 1970 niettemin een soort aardverschuiving heeft plaatsgevonden, blijkt uit tabel 5 met enquêtegegevens voor de onderhavige periode.

Dat er echter vóór de jaren zestig al sprake was van een zekere discrepantie tussen wet en werkelijkheid, is door Kooy wel aannemelijk gemaakt. Deze heeft voor de jaren vijftig van een 'slechts ogenschijnlijke stabiliteit met betrekking tot de intieme levenssfeer' gesproken.[59] Wie in deze periode naar de kerken en de overheid kijkt, ziet geen enkele verandering in het denken over seksualiteit, de rol van de vrouw en de sacraliteit van het huwelijk. Maar er bestond niettemin al een aanzienlijke spanning tussen leven en leer. Aanwijzingen voor een al in de tweede helft van de jaren vijftig veranderend seksueel gedragspatroon ziet deze auteur in de sterk dalende huwelijksvruchtbaarheid, de stijging van zowel de buitenechtelijke vruchtbaarheid als de gedwongen huwelijken en de krachtige ledengroei van de NVSH (in

1950 nog 56.241 leden tegen 136.249 in 1959). De daling van de huwelijksvruchtbaarheid[60] wijst volgens Kooy op een streven het kindertal te beperken door het gebruik van moderne anticonceptiva en in de toename van het aantal 'moetjes' ziet hij een indicatie van toenemend voorechtelijk verkeer, een veronderstelling die aannemelijker wordt wanneer men zich realiseert dat er in de tweede helft van de jaren vijftig jonger en meer getrouwd werd. Overigens legde al in het begin van de jaren vijftig C.D. Saal in zijn rapport *Hoe leeft en denkt onze jeugd* (1950) een relatie tussen onkerkelijkheid en liberale opvattingen over voorechtelijk seksueel verkeer: het percentage onder hen dat dit geoorloofd achtte was aanmerkelijk hoger dan onder de kerkelijke gezindten.[61] Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat ontkerkelijking en toenemende seksuele permissiviteit hand in hand gaan.

Het is op grond van dit alles aannemelijk dat deze veranderingen niet als bij donderslag in de tweede helft van de jaren zestig plaatsvonden, maar in feite al een aanloop in de jaren vijftig hadden. Uit de oplopende spanning tussen de voorgeschreven leer en de geleefde praktijk zou men de snelle verspreiding van de nieuwe seksuele moraal in de jaren zestig kunnen verklaren. Ik kom hier in de slotbeschouwmg bij dit hoofdstuk nog uitvoeriger op terug.

Zoals reeds eerder ter sprake kwam, kende Nederland in de jaren veertig en vijftig de langste werkweken in Europa en ontbrak een wettelijke vakantieregeling tot 1963. Vrije tijd, hetzij in de vorm van arbeidstijdverkorting, hetzij als een wettelijk gegarandeerde hoeveelheid vakantiedagen, kan beschouwd worden als een bijprodukt van de welvaart. In 1963 oordeelde de regering: 'Het niet behoeven verrichten van arbeid is een verschijningsvorm van de welvaart. Vrije tijd opent de weg tot andere elementen van welvaart, waarvan het genieten afhankelijk is van de beschikking over vrije tijd. Toedeling van vrije tijd is derhalve een belangrijk element van maatschappelijke verdeling.'[62] In de moderne consumptiemaatschappij, die Nederland in de jaren zestig bezig was te worden, was de toedeling van de vrije tijd daarom niet alleen een resultaat van economische groei, maar evenzeer een belangrijke aanjager van diezelfde groei.

Daarom ligt het voor de hand dat de uitbreiding van de vrije tijd in Nederland zich parallel aan de verhoging van de levensstandaard en de consumptie ontwikkelde. In 1960 probeerden werkgevers op de gespannen arbeidsmarkt personeel te lokken met een vijfdaagse werk-

TABEL 5 Veranderingen in opvattingen op het gebied van huwelijk, gezin en seksualiteit

Vraag	Antwoord mog.	N = 1302 1965	1214 1966	1274 1968	1593 1970
1. Bent u ervoor of ertegen dat kinderen hun ouders met 'jij' aanspreken?	1. ervoor	31.1	31.5		46.3
	2. niet van belang	16.7	21.3		21.1
	3. ertegen	51.9	46.8		31.2
	4. geen mening	0.3	0.5		1.4
2. Een echtpaar wil bewust geen kinderen terwijl er medisch geen enkel bezwaar is. Kunt u een dergelijk standpunt billijken of vindt u het onaanvaardbaar?	1. kan billijken	21.8	27.2		59.4
	2. hangt ervan af	10.4	22.7		10.7
	3. onaanvaardbaar	65.6	47.9		27.7
	4. weet niet	2.2	2.2		2.2
3. Vindt u het wel of niet bezwaarlijk als in een gezin met	1. aan te bevelen	2.7			16.0

schoolgaande kinderen de vrouw naast haar huishouding een werkkring heeft of vindt u dit juist aan te bevelen?				
	2. niet bezwaarlijk	15.2	-	39.4
	3. bezwaarlijk	82.1		42.9
	4. weet niet	1.0		1.8
4. Dan wil ik het nu hebben over abortus, dus over het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap.	1. wel omstandigheden		58.0	79.2
Zijn er volgens u omstandigheden waaronder abortus zou moeten worden toegestaan?				
	2. geen omstandigheden		37.7	18.1
	3. geen mening		4.3	2.7
5. Stel dat u een dochter had die zou willen trouwen met iemand uit een ander milieu (een	1. geen enkel bezwaar	40.3		41.4

andere komaf). Zou u daar dan geen bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren maar het minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?			
	2. hangt ervan af	19.5	19.4
	3. minder prettig	32.7	35.1
	4. tegen verzetten	7.1	3.4
	5. geen mening	0.4	0.8

Vraag	Antwoord mog.	N = 1302 1965	1214 1966	1274 1968	1593 1970
6. Vindt u dat men mensen die homoseksueel zijn zoveel mogelijk moet vrij laten om te leven op hun eigen manier of bent u van mening dat dit zoveel mogelijk moet worden tegengegaan?	1. zoveel mogelijk vrijlaten			56.4	69.1
	2. zoveel mogelijk tegengaan			30.7	22.8
	3. geen mening			12.9	8.1
7. Een meisje moet mangd blijven tot ze trouwt	1. volkomen mee eens	41.5	37.8		17.2
	2. in grote lijnen mee eens	27.3	28.9		14.5
	3. geen mening	4.2	1.7		6.3
	4. eigenlijk niet mee eens	13.0	17.0		23.8
	5. helemaal niet mee eens	14.0	14.7		38.2
8. Ik vind dat een meisje	1. volkomen mee eens			61.6	24.7

intiem met een jongen mag vrijen als ze verliefd op hem is			
	2. in grote lijnen mee eens	18.8	31.7
	3. geen mening	2.7	4.9
	4. eigenlijk niet mee eens	10.9	19.5
	5. helemaal niet mee eens	6.0	19.3
9. Ik vind dat een meisje intiem met een jongen mag vrijen als ze veel voor hem voelt	1. volkomen mee eens	47.6	22.7
	2. in grote lijnen mee eens	19.9	32.0
	3. geen mening	3.7	5.2
	4. eigenlijk niet mee eens	17.3	20.9
	5. helemaal niet mee eens	11.6	19.2

Vraag	Antwoord mog.	N = 1302 1965	1214 1966	1274 1968	1593 1970
10. Gesteld dat een getrouwd man een avontuurtje heeft met een andere vrouw, vindt u dat in alle opzichten ontoelaatbaar of is het volgens u in bepaalde gevallen te rechtvaardigen?	1. in bepaalde gevallen te rechtvaardigen	20.3			45.5
	2. in alle opzichten ontoelaatbaar	77.7			51.4
	3. geen mening	2.0			3.1

Bron: C.P. Middendorp, ‘Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970’, in: *Intermediair*, 15 maart 1974, 5.

week, maar daarbij vonden zij toen nog de overheid én de vakbeweging op hun pad. Op de werknemers oefende de vrije zaterdag een bijna magische aantrekkingskracht uit, maar hun eigen belangenorganisatie, de vakbeweging, was ertegen gekant, omdat zij vreesde dat een vijfdaagse werkweek zou leiden tot een verlenging van de doordeweekse werkdagen. In het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen van 1945 was een minimale werkweek van 48 uur voorgeschreven. Ook bij een vermindering van dat aantal tot 45 - waartoe de regering in 1959 zeer voorzichtig besloot - betekende een vrije zaterdag nog een verlenging van de werkdag van 8,5 naar 9 uur.

Maar net als bij de lonen namen ook hier de ontwikkelingen hun eigen, niet door de regering voorziene loop. In 1960 begonnen bedrijven op eigen houtje en zonder nadere aankondiging met de invoering van een vijfdaagse werkweek. Zo kregen duizend werknemers van het levensmiddelenconcern Albert Heijn met ingang van 4 juli 1960 om de veertien dagen een vrije zaterdag. Al spoedig bleek het hek van de dam: op 1 juli was voor 659.000 werknemers een werktijd van 45 uur per cao geregeld, eind 1961 waren dat er al anderhalf miljoen en in datzelfde jaar besloot de regering in arren moede ook voor het overheidspersoneel een vijfdaagse zaterdag af te kondigen.

Zo was in ongeveer twee jaar de normale werkweek met 5,5 procent verminderd en ten opzichte van 1955 was in 1963 de totale hoeveelheid vrije tijd met tien procent toegenomen. De verdere ontwikkeling in de richting van een veertigurige werkweek voltrok zich geruisloos, ondanks een tegenstribbelende overheid (nog in 1967 werd een bouwcao met een werkweek van 42,5 uur onverbindend verklaard!) en ondanks het in de jaren zeventig kerend economisch getij. Aan het einde van dat decennium was de veertigurige werkweek normaal geworden.

Ook een wettelijke vakantieregeling liet in Nederland lang op zich wachten. Vanaf het midden van de jaren vijftig was het gestudeer erop begonnen. Uit een onderzoek was gebleken dat in 54 landen een vakantiewet voorkwam en in twaalf landen het recht op vakantie zelfs in de grondwet gegarandeerd was. Nederland moest het toen nog doen met een vakantieminimum van één week per jaar. Ook hier werd de politiek door de praktijk achterhaald. Toen de regering zich pas in 1963 aansloot bij het standpunt van een wettelijke regeling - de SER had een verdeeld advies inzake het vakantievraagstuk uitgebracht-was voor 82 procent van de werknemers de vakantie al per cao geregeld.

Zoals we in de vorige paragraaf zagen, nam de vakantieparticipatie in de eerste helft van de jaren zestig snel toe.

Samenvattend: de uitbreiding van de beschikbare vrije tijd neemt vanaf 1960 een aanvang en is een bijverschijnsel van de verdeling van de welvaart, die zich parallel en gelijktijdig voltrekt.

De uitbreiding van de participatie aan het onderwijs moet daarentegen weer vroeger in de tijd geplaatst worden. Eerder is opgemerkt dat de na de oorlog geboren generaties langer en massaler naar school gingen dan hun vóór de oorlog geboren ouders. Terwijl in 1930 van iedere duizend twaalf- tot negentienjarigen er nog 266 naar school gingen, waren dat er in 1960 835. Onderwijs voor deze leeftijdscategorie was dus in dertig jaar tijd van uitzondering tot regel geworden. De uitbreiding van de deelname aan het onderwijs vond plaats in de jaren vijftig, zowel als gevolg van een actief overheidsbeleid, als van een sterk toegenomen vraag naar onderwijs door de bevolkingsgroei (denk aan de *babyboomers*). De overheid stimuleerde in het kader van de actieve industrialisatiepolitiek vooral het technisch onderwijs, maar in de jaren 1950-1957 kwam ook wetgeving tot stand op de terreinen van het kleuter- en kweekschoolonderwijs en werd het beleid gericht op het zoveel mogelijk verlagen van de drempels, bijvoorbeeld door verruiming van de studiefinanciering, de vermindering van school- en collegegelden en het verstrekken van bijzondere belastingfaciliteiten.[63] Dankzij dit stimulerende beleid schoten de overheidsuitgaven ten behoeve van het onderwijs in korte tijd omhoog: van 7,3 procent in 1950 naar 15,2 procent in 1959 om in 1964 de absolute piek van 24,6 procent te bereiken.

Ook de deelname aan het onderwijs nam aanzienlijk toe: tussen 1950 en 1960 verdubbelden de leerlingenaantallen van algemeen vormend onderwijs en van het beroepsonderwijs. Het percentage twaalftot vijfentwintigjarigen dat vervolgonderwijs genoot, groeide van 27,2 in 1950 naar 41,9 in 1960. De deelname aan het wetenschappelijk onderwijs steeg pas in de jaren zestig significant: van 40.700 studenten in 1960 naar 85.100 in 1965. De *babyboomers* stootten tijdens de jaren zestig naar de universiteiten door.

Een belangrijk gevolg was natuurlijk dat het scholingsniveau van de Nederlandse bevolking hierdoor toenam (zo had in 1965 nog 40 procent van alle vaders en 66 procent van de moeders uitsluitend lager

onderwijs genoten, tegen respectievelijk 22 en 39 procent in 1977). Maar belangrijker misschien nog was het feit dat als gevolg van de vergrote participatie aan het onderwijs zeer grote aantallen jongeren samen met leeftijdgenoten opgroeiden. Jeugdland werd schoolland, zoals historicus De Rooy schrijft[64] en de jeugdsocioloog H.J.H. Brentjens heeft in dit verband gesproken van de horizontalisering van het relatiepatroon onder jongeren.[65] Klassen- en standsverschillen onder jongeren verwaterden ten gunste van een gezamenlijk jong zijn met een eigen jeugdidentiteit. De verkleining van de sociale en culturele verschillen onder jongeren alsmede deze gezamenlijke beleving heeft waarschijnlijk het besef versterkt deel uit te maken van een generatie.

Eindnoten:

32 H. Righart, 'Teckel of herdershond. De mythe van de "nacht van Schmelzer"', in: *Jaarboek voor Mediageschiedenis 3* (Amsterdam 1991), 193-213.
33 Wel was het percentage KVP-stemmers van het totale aantal katholieken dalende. Tussen 1948 en 1963 was het teruggelopen van 90 naar 85. In 1967 raakte deze tot dan toe zeer geleidelijke neergang echter in een versnelling; toen zakte het opeens naar 70 procent. Zie D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage 1992), 58.
34 R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijarganisatie 1948-1988* (Houten 1988), 108.
35 Volledigheidshalve dient hier ook melding gemaakt te warden van de Katholiek Nationale Partij (KNP), een in 1948 ontstane rechtse afscheiding van de KVP, die in 1955 terugkeerde in de moederschoot van de KVP.
36 J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991), 123-124.
37 Omdat ik mij beperk tot het nationaal-parlementaire niveau, is de oprichting van Provo in mei 1965 hier buiten beschouwing gebleven. Niet onvermeld mag echter blijven dat Provo bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966 één zetel in de Amsterdamse gemeenteraad veroverde. Zie hoofdstuk 5.
38 J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel 11: De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990), 89. Andere nieuwe, maar klein blijvende partijen van na 1966 zijn de Nederlandse Middenstandspartij (in 1971 goed voor twee kamerzetels) en de conservatieve Rooms-Katholieke Partij Nederland (één zetel in 1972).
39 D.F.J. Bosscher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101(1986), 44. Zie ook in hetzelfde nummer het opstel van J. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973', 31.
40 Bosmans, 'Kanttekeningen', 32.
41 Geciteerd in: H.-M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA* (1952-1980) (Kampen 1992), 89-90.
42 *Ibidem*, 92 e.v.
43 Bosmans, 'Kanttekeningen', 23.
44 D. Slootweg (red.), *Ach ja... de jaren vijftig*, (Amsterdam 1974), 8.
45 Zie H. Righart en J. Ramakers, *Steigers weg! Bouw- en houtbonden van verdeeldheid naar eenheid, 1945-1981* (Baarn 1982), 147.
46 Centraal Bureau voor de Statistiek, *1899-1969. Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen* ('s-Gravenhage 1970), 112.

47 M. van den Heuvel, en H. Mommaas, ‘Oorden van vrijheid en vermaak’, in: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur* (Muiderberg 1990), 148-164, hier 149.
48 Geciteerd in L.F. van Loo, *Arm in Nederland 1815-1990* (Amsterdam 1990), 111.
49 Geciteerd in Slootweg, *Ach ja... de jaren vijftig*, 93.
50 Cijfers ontleend aan M. van den Heuvel, *Van patronaat tot soos. Een studie naar de reproduktie van jeugdcultuur in een katholieke industriestad* (Tilburg 1993), 45, 51 en 106.
51 Nederlands Research Instituut voor Toerisme en Rekreatie, *Het C.B.S. vakantie-onderzoek; een evaluatie vein de resultaten* (Breda 1971).
52 H.D. de Loor en J. Peters, ‘Een vergelijkende sociologische analyse van de katholieke en de hervormde kerk sedert 1945’, in: P. Stouthart en G. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945* (Baarn 1985), 150. Het navolgende heb ik voor een belangrijk deel gebaseerd op dit artikel.
53 *Ibidem*.
54 Het is niet onmogelijk dat dit percentage nog veel groter is, aangezien in 1970 nog slechts 62 procent zich tot een kerkgenootschap rekende (C.P. Middendorp, ‘Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970’, in: *Intermediair*, 15 maart 1974, 3).
55 Zie W. Goddijn, H. Smets en G. van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland. Onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van KRO en weekblad De Tijd* (Amsterdam 1979).
56 *God in Nederland. Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland ingesteld in opdracht van De Geïllustreerde Pers NV* (Amsterdam 1967).
57 Zie: J. Bank en Th. Potma, ‘De macht van de televisie. Bisschop Bekkers' optreden in Brandpunt’, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* (Nijmegen 1984), 55-87.
58 In 1952 reeds had de Nederlands-hervormde kerk een herderlijk schrijven uitgegeven waaruit op te maken viel dat het gebruik van anticonceptiva voor kerkleden niet onoirbaar was.
59 Kooy, ‘Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer’, 52. Recenter: H.Q. Röling, *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994), 38-45.
60 In de periode 1945-1950 werden er 215 kinderen geboren per iedere duizend gehuwde vrouwen tussen 15 en 45 jaar; in de volgende vijf jaar was dat teruggelopen naar 181 en in de periode 1956-1960 naar 173 (Kooy, ‘Ontwikkelingen in de intieme levenssfeer’, 51).
61 Saal, *Hoe leeft en denkt onze jeugd*, 81.
62 Geciteerd bij: Beckers, *Planning voor vrijheid*, 243; het navolgende is grotendeels gebaseerd op deze studie.
63 Zie N.L. Dodde, ‘Nederlandse onderwijspolitiek 1945-1983’, in: J.D.C. Branger, N.L. Dodde en W. Wielemans (red.), Onderwijsbeleid in Nederland (Leuven/Amersfoort 1984), 17-37. Wat de leerplicht betreft: de Duitse bezetter had naast het gewone zesjarige lager onderwijs in 1942 de school voor voortgezet gewoon lager onderwijs ingevoerd (vglo), die een zevende en achtste leerjaar bevatte. Aldus werd de tot dan toe zevenjarige leerplicht met één jaar uitgebreid, een maatregel die na de bezetting gehandhaafd bleef. Dit achtste leerjaar werd in 1947 door de regering opgeschort, maar in 1950 weer in ere hersteld, (Zie: M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948. Band C* ('s-Gravenhage 1989), 2010-2011.)
64 De Rooy, ‘Vetkuifje waarheen?’, 81.
65 H.J.H. Brentjens, *Visies op jeugd. Een systematische vergelijking van theorieën over jeugd en maatschappij*, (Deventer 1978), 168.

3 Besluit: het precaire evenwicht tussen traditie en moderniteit

We beschikken nu over een soort chronologie van de belangrijkste veranderingen in naoorlogs Nederland. Welke voorlopige conclusies kunnen hieraan verbonden worden over aard en oorzaken van ‘de jaren zestig’? Mijns inziens bestond er aan het einde van de jaren vijftig een zeer precaire balans tussen traditie en moderniteit, tussen het oude en het veranderende. Wat op het eerste gezicht stabiel en onveranderlijk leek, was in feite al tijdens de jaren vijftig ondermijnd geraakt. In de jaren zestig kwam daar nog een aantal nieuwe ontwikkelingen bij, die samen de balans definitief ten

gunste van het nieuwe deden doorslaan. Die omslag droeg de schijn van radicaliteit en abruptheid, maar was lang tevoren in stilte voorbereid. Het breukkarakter en de heftigheid van die jaren werden nog versterkt door een dynamiek, die in de eerste naoorlogse decennia grotendeels onopgemerkt was gebleven, maar zich in de jaren zestig in alle hevigheid zou manifesteren: de polariteit tussen twee generatietypen, namelijk het vooroorlogse en het naoorlogse.

Aan het einde van de jaren vijftig zou ik twee Nederlanden willen onderscheiden: het direct waarneembare Nederland, dat voor een belangrijk deel een façade was, en een Nederland dat daarachter verscholen ging en belangrijk afweek. Wie naar het eerste Nederland anno 1959 kijkt, ziet op het eerste gezicht een stabiel, traditioneel, streng verzuild en sterk verkerkelijkt land.

Tot 1960 was de organisatorische groei van de verzuiling alleen maar toegenomen en het machtsoverwicht van de confessionele poli-

tieke partijen maakte een volstrekt onbedreigde indruk. Van politieke vernieuwing of onrust was geen sprake en Nederland werd geregeerd door een grotendeels vooroorlogse generatie van politieke leiders. Er werd door de bevolking nog altijd zeer hard gewerkt en er was weinig vrije tijd beschikbaar. De reële inkomens van de massa loontrekkenden lagen verhoudingsgewijs laag en in de (verzuilde) sociaal-economische verhoudingen heerste een geest van overleg en harmonie. Het numeriek grootste kerkgenootschap, dat van de rooms-katholieke kerk (veertig procent), oogde stabiel en had zijn aandeel onder de Nederlandse bevolking sinds 1947 zelfs nog met twee procent doen toenemen. Wie naar de wetgeving keek en zijn oor te luisteren legde bij geestelijke en politieke leiders, kon in het denken over seksualiteit, de betekenis van het huwelijk en de relaties tussen mannen en vrouwen geen enkele verandering bespeuren.

Achter deze façade van rust en onbeweeglijkheid lag echter nog een ander Nederland. Het was een Nederland waarin een vijfde van de bevolking zichzelf als onkerkelijk beschouwde, waarin de Nederlands-hervorm de kerk, ooit het grootste en cultureel dominante kerkgenootschap, sinds de eeuwwisseling vrijwel gehalveerd was en in 1960 een randkerkelijkheid van meer dan zestig procent kende. Het was een Nederland waarin de geruisloze en veel minder spectaculaire geloofsafval in het katholieke kamp gemaskeerd werd door de geboortenaanwas en waar, ondanks de vijftig zetels die de KVP bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963 behaalde, het percentage KVP-stemmers op het totaal aantal katholieken tussen 1948 en 1963 van 90 naar 85 was teruggelopen.

In dit verborgen Nederland was onder de dikke deken van de preutse natie het huwelijksvruchtbaarheidscijfer sinds de tweede helft van de jaren vijftig dalende, nam het aantal gedwongen huwelijken en waarschijnlijk ook het voorechtelijk seksueel verkeer toe. Door de naoorlogse *babyboom* was er een groot aantal jonge mensen in dit Nederland, die in de jaren vijftig op grote schaal naar school gingen en van wie een deel in de jaren zestig de universiteiten zou gaan bevolken. De samenleving waarin deze kinderen opgroeiden, leek in veel opzichten op de samenleving waarin hun ouders voor de oorlog waren opgegroeid, maar vertoonde voor wie het wilde zien ook onmiskenbare verschillen, zoals de snelle industrialisatie, die niet alleen een leegloop in de agrarische sector veroorzaakte, maar ook het aanzien van Nederland sterk veranderde. Het naoorlogse Nederland met zijn gemoderni-

seerde infrastructuur was aanzienlijk urbaner en mobieler dan het vooroorlogse. De naoorlogse ‘industriële revolutie’ begon in de jaren vijftig een economische groei te genereren, die zich in de ogen van de werknemers steeds minder verdroeg met de gematigdheid, de zelfbeheersing en de opofferingsgezindheid die regering, werkgevers, maar ook hun eigen belangenbehartigers aanhoudend van hen vroegen. Het keurslijf waarin hun groeiende aspiraties geperst werden, maakte zich voelbaar in onderhuidse frustraties, de sinds 1959 neergaande lijn van de sociaal-democratie en het ledenverlies van de vakbonden.

Wie de beelden van deze twee Nederlanden over elkaar heen legt, valt op hoe uiterst precair en delicaat de balans tussen traditie en moderniteit aan het einde van de jaren vijftig is. De voorgevel van het huis staat nog stevig overeind en lijkt volkomen intact, maar ondertussen zijn de fundamenten flink aan het verzakken, zitten in de achtermuur scheuren en vreet de rot in het houtwerk.

Vanaf 1960 steekt een storm op rond dit reeds sterk ondermijnde huis. Nieuwe krachten brengen flinke schade toe, maar zij konden dat omdat het huis reeds in een vervallen staat verkeerde. Die nieuwe krachten worden gevormd door een spreiding van de welvaart en als gevolg daarvan een snelle verbreiding van consumptieartikelen met een diepgaande invloed op de levensstijl van miljoenen gewone Nederlanders: televisies en auto's, respectievelijk verantwoordelijk voor revoluties in communicatie en mobiliteit. Ook nieuw is de groei van het vrije-tijdsdomein, die door de werknemers gelijktijdig met de inkomensstijging afgedwongen wordt. En met de toegenomen financiële mogelijkheden kan men die nieuwe vrije tijd ook anders invullen dan tot dusver: met televisiekijken, uitstapjes en vakanties per bromfiets of auto, op de hoek van de straat hangend luisteren naar rock ‘n’ roll- muziek via transistorradio's, of door middel van grammofoonplaten op de nieuw aangeschafte pick-up. En de vrijwel onzichtbaar gegroeide veranderingen in het seksuele gedragspatroon mogen zich nu verheugen in een toenemende permissiviteit en de nieuwe contraconceptieve mogelijkheden die de pil biedt.

Die nieuwe krachten bliezen de vermolmde luiken van het huis open, lieten vrijwel niets van het oude meubilair op z'n plaats en woeien vreemde dingen van buiten naar binnen. En tot overmaat van ramp kregen op hetzelfde moment de bewoners van het huis ruzie met elkaar. De kinderen besloten de bouwval te verlaten en de wijde wereld in te trekken, hun ouders raapten nieuwsgierig de nieuwe, vreemde

voorwerpen op, richtten de gehavende huiskamer opnieuw in en fatsoeneerden het buitenwerk zo goed en zo kwaad als het ging. Maar de opgestoken storm zou nog verder aanzwellen en nog jaren duurde het voor de wind weer ging liggen en de kinderen terugkeerden. Zij vonden een huis dat onherkenbaar veranderd was en hun ouders leken wel andere mensen te zijn geworden. Niemands leven was meer zoals vroeger, ook dat van de kinderen niet.

Hoofdstuk 2 *Zuinigheid met vlijt: de Vooroorlogse Generatie*

Ze gaan naar huis,
zitten voor de buis,
gapen, slapen, gapen,
betoverd door het ding
door voorlichting vergeven
staren heel hun leven
naar hun kast
en al hun last
wordt getorst door het ding
hun problemen worden besproken
op de buis, bij 't roken van een sigaar
staren ze met elkaar
ernaar.

(ingezonden brief in *Hitweek*, 26 jan. 1967)

1 Crisis en oorlog als vormende ervaringen

Spaarzaamheid als overlevingsstrategie

De Vooroorlogse Generatie is geboren tussen ongeveer 1910 en 1929.[1] Volgens de socioloog Becker heeft de economische crisis van de jaren dertig deze generatie afkerig gemaakt van sociale onrust, oproer, chaos en anarchie. Tevredenheid, gezagsgetrouwheid en arbeidzaamheid zijn volgens deze auteur de onderscheidende waarden van de Vooroorlogse Generatie.[2]

Alhoewel de invloed van crisis en oorlog op zoiets omvangrijks als een generatie zich alleen op een impressionistische wijze laat schetsen, is het goed hier toch een paar cijfermatige gegevens te geven.[3] Op het hoogtepunt van de crisis, dat wil zeggen in de winter van 1936-1937,

waren er ruim een half miljoen geregistreerde werklozen. Historici hebben uitgerekend dat één op de vier mannen in de jaren dertig korter of langer werkloos is geweest. Nadere specificering levert op dat dat percentage voor geschoolde arbeiders en middenstanders één op drie en voor geoefende en ongeschoolde arbeiders één op twee was. Ongeveer een kwart van alle arbeiders is langer dan een jaar werkloos geweest en tienduizenden zaten van het begin van de crisis in 1929 tot het begin van de Tweede Wereldoorlog zonder werk. Bijna de helft van alle ingeschrevenen werd niet op een of andere manier door de overheid geholpen; 42,8 procent zat in een steunregeling of in de werkverschaffing en slechts 11,2 procent kreeg een uitkering van een werkloosheidsverzekering (afgesloten via een vakbond), die meestal niet erg lang (zo'n twee maanden) duurde.

Het is daarom niet overdreven om te zeggen dat de invloed van de economische crisis in Nederland vérstrekkend is geweest en dat zij het leven van zeer velen diepgaand beroerd moet hebben. In de literatuur is wel gesproken over het leger van werklozen als een 'vijfde stand', onder aan de samenleving bengelend.[4] Die uitdrukking is in zoverre enigszins misleidend dat de werklozen niet, zoals een stand, een gevoel van onderlinge verbondenheid vertoonden, integendeel; eenmaal werkloos geworden, was men op zichzelf teruggeworpen. Deze 'individualisering' van het leed verklaart ook het feit dat de crisis nauwelijks sociale of politieke onrust van betekenis heeft veroorzaakt.

Een interviewproject dat aan het einde van de jaren zeventig aan de Universiteit van Amsterdam uitgevoerd werd, verschaft enig inzicht in hoe individuele levens van mensen door de crisis geraakt werden, Menige respondent of geïnterviewde met een geboortejaar tussen ongeveer 1910 en 1929 herleidt zijn of haar zuinigheid en spaarzaamheid tot die crisisjaren. Een man, in 1918 in Amsterdam geboren, zegt: 'Het was een krankzinnige tijd: er werd honger geleden en aan de andere kant had je mensen die het heel goed hadden. Die tegenstellingen waren toen enorm. Het is met geen pen te beschrijven, de armoede en de ellende die er toen was. We zijn er niet zo gemakkelijk door geworden. Je wilt alles bewaren en je koopt steeds het goedkoopste.'[5] Een in 1909 geboren vrouw vertelt: 'Die spaarzaamheid heb ik toen geleerd. Ik kan nòg geen geld uitgeven voor mezelf, of kleren die niet versleten zijn weggooien. Ik heb toen weken op volkomen lekke schoenen gelopen, omdat ik beslist voor iedereen een cadeautje met Sinterklaas wilde hebben. Ja, zo was het toen...'[6] Een onderwijzer, geboren in 1910, her-

innert zich: ‘Als ik terugdenk aan de dertiger jaren, denk ik het meest aan de fatale politiek van de Colijn-regering... die een gedeelte van je leven heeft bepaald, ook financieel. Door keihard werken en door spaarzaamheid zijn we er tenslotte bovenop gekomen, maar we dragen er nog de sporen van.’[7] Een vrouw met als geboortejaar 1913 verwelkomde haast de oorlog na de ellende van de crisisjaren: ‘Toen kwam godzijdank de oorlog. Voor mij. Want toen werden vrouwen gevraagd bij de PTT. Ik heb zo'n vreselijke schrik voor armoe, zo'n vreselijke schrik. Dag en nacht heb ik gewerkt om me op te werken, omdat ik mijn kinderen wat wilde meegeven met hun trouwen.’ [8] En hoe diepgaand de crisiservaring een persoonlijkheid kon (mis)vormen vertelt een in 1913 geboren man: ‘In mijn latere leven is die periode van werkloosheid altijd een verschrikkelijk iets geweest. Vooral een rem op het vrijuit solliciteren, het vrijuit aanvaarden, reclameren in betrekkingen. Ik heb altijd een bepaalde angst gehad, dat je opnieuw in zo'n periode terecht zou komen. Je grijpt wat je kan krijgen, je bent niet vrij meer. Je bent gebonden aan dat verleden. Je bent doodgewoon een slachtoffer geworden van dat verleden, want je dùrft geen eisen meer te stellen, je dùrft niet meer te zeggen: dat verdom ik, dat doe ik niet. Ik voel me niet vrij, ik ben op mijn hoede, voel vaak een zeker wantrouwen.’[9] Een Amsterdamse kapper (1909) toont zich minder geslagen, maar is in feite net zo getraumatiseerd door de armoede en werkloosheid van de jaren dertig: ‘Als ik dat ooit nog eens mee moet maken, dan gooi ik mijn pet in het water, ga eronder zitten en verzuip. Ik neem die armoede nooit meer. Ik ga stelen. Het is misschien niet netjes, maar het was ook niet netjes van een groepering om die mensen zo te laten lopen.’[10]

De doorwerking van de crisiservaring zou men ook kunnen afleiden uit enige naoorlogse NIPO-enquêtegegevens. Gesteld voor de keuze tussen een zeer goed betaalde baan zonder vastigheid en een vaste baan met een lager inkomen, verkoos in 1949 79 procent het laatste; 70 procent verwachtte nog in het begin van 1950 grote tot tamelijk grote werkloosheid.[11]

‘*Voor altijd, altijd geschonden*’

Over de nawerking van de Tweede Wereldoorlog - die uiteraard een nog groter numeriek bereik had dan de economische crisis - is weliswaar veel geschreven, maar dan vooral vanuit het slachtofferperspec-

tief en de tegenstelling tussen collaboratie en verzet.[12] Het alledaagse gezichtspunt van de ooggetuige en zijn verwerking van de Duitse inval, de daarop volgende militaire bezetting en ten slotte de bevrijding van een berooid land met een ondervoede bevolking, dit alles is tot nog toe veel minder aan bod gekomen in de geschiedschrijving. Voor een reconstructie van het ooggetuigenperspectief zijn ego-documenten zoals dagboeken, maar ook romans van belang. Uit een bundeling van oorlogsdagboekfragmenten is het relaas van een achttienjarige gymnasiast veelzeggend. Een week na de Duitse inval schrijft hij geëmotioneerd in zijn dagboek: 'Wat moet het vreselijk zijn, *lang* oorlog te hebben. Deze vijf dagen (stel dat het daarbij blijft) drukken al een stempel op mijn hele leven. Ach God, als ik het mocht beslissen, zou ik zeggen: laat het Leven maar ophouden. Alles is zo geschonden, het *kan* niet meer goed worden. [...] God, het leven zoú zo mooi kunnen zijn - maar het *is* voor altijd, altijd geschonden.'[13]

Vanuit een totaal andere appreciate, maar evenzeer diep insnijdend is de manier waarop de gymnasiast in Gerard Reve's - dan nog Simon van het Reve geheten - debuut *De ondergang van de familie Boslowitz* (1946) het begin van de oorlog ervaart:

'Het is oorlog', zei mijn moeder, 'het is al op de radio geweest'. 'Wat zeiden ze dan precies?', vroeg ik. 'Ja, dat kan ik allemaal niet navertellen, dan had je zelf maar moeten luisteren', antwoordde ze. [...] De radio zweeg op dat ogenblik en ongeduldig wachtten we op het begin van de uitzending, om acht uur, Gebruik was, dat deze aangekondigd werd door gekraai van een haan. 'Ik ben benieuwd, of ze vandaag gewoon kukeleku doen', zei mijn vader, die uit de gang binnenkwam. Ik hoopte vurig, dat de geruchten, die door de buurt vlogen, alle juist waren. 'Echt in de oorlog, prachtig', zei ik zacht voor mezelf. De klok van de omroep begon dat lichte geruis te maken, dat de slagen aankondigt. Ze vielen na de zestien tonen voorspel, langzaam en helder. Daarop kraaide de haan. 'Dat is een schandaal', zei mijn vader. Ik schrok, want alles kon nu nog bedorven worden. Wellicht was hier het bewijs, dat in het geheel geen oorlog was uitgebroken. Gerust voelde ik me pas, toen de omroeper de overschrijding van de grenzen van Nederland, België en Luxemburg, door Duitse troepen, bekend maakte. Tevreden ging ik die morgen naar het gymnasium. [...] Op school heerste een plechtige stemming. Het gebouw zou als hospitaal gebruikt worden en de rector deed hiervan mededeling in de grote ge-

hoorzaal. Hierna zongen allen het volkslied. Het feit, dat de school voorlopig gesloten werd, maakte de dag nog lichter, alsof alle dingen nieuw waren.[14]

De oorlog als absolute ervaring, misschien niet zo wereldschokkend als voor deze twee adolescenten, maar toch als een vormende belevenis in de haast letterlijke zin, dát moet voor zeer velen gegolden hebben. Een oorlogservaring die door juist haar ondeelbaarheid met latere generaties het meest onderscheidende kenmerk van de tussen 1940 en 1929 geboren mensen zou worden en hen tot de 'Vooroorlogse Generatie' zou stempelen.

Op een heel ander niveau dan dat van de alledaagse ooggetuigen, namelijk dat van de bestuurlijke en politieke elites, heeft de politicoloog H. Daalder gewezen op het conformisme en pragmatisme waarmee de bezetting de naoorlogse *homines novi* geïmpregneerd heeft. Vaststellend dat de meeste vooroorlogse politici (Drees, Romme, Oud, Schouten, Tilanus; alien overigens vóór 1910 geboren) na de oorlog gewoon terugkeerden in het parlement, signaleert Daalder ook een aantal jonge ambtenaren en bestuurders die na de oorlog omhoogkwamen. Deze nieuwe generatie - in feite behorend tot de Vooroorlogse Generatie - conformeerde zich als vanzelf aan het pragmatisme van de oudere generatie. De nieuwkomers verwierven een zeker vertrouwen in en zelfs trots op concrete vooruitgang en geloofden in de mogelijkheid van stapsgewijze verbetering van de samenleving. 'Juist omdat men zelf had moeten ervaren dat institutionele en materiële zekerheden niet vanzelfsprekend waren, kon men zich gemakkelijk vereenzelvigen met datgene dat in de praktijk na 1945 bereikt werd,' zo schrijft Daalder.[15]

Men zou de generatiesamenhang van de Vooroorlogse Generatie kunnen herleiden tot de volgende bestanddelen: een verzuilde, patriarchale en weinig geïndustrialiseerde samenleving, een economische crisis met massale werkloosheid en armoede, en ten slotte oorlog, bezetting en bevrijding als absolute en ten opzichte van volgende generaties onderscheidende ervaringen. De collectieve identiteit die hieruit ontstaan is, laat zich karakteriseren als sober, spaarzaam, pragmatisch en materialistisch.Doordat deze generatie materiële schaarste als een persoonlijkheidsvormend element heeft beleefd, is zij geoefend in het uitstellen van de bevrediging van materiële behoeften. Tegelijkertijd ver-

toont zij een materialistische oriëntatie op de samenleving, dat wil zeggen dat de strijd om de directe levensvoorwaarden - werk, inkomen, sociale zekerheid - voor haar nog altijd primair staat. De eerste naoorlogse jaren waarin schaarste, zuinigheid, tucht en hard werken de sfeer tekenden, zouden dit generatieprofiel nog wat scherper etsen.

Eindnoten:

1 H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992), 35-52.
2 *Ibidem*, 38-39.
3 Gebaseerd op P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1978) en van dezelfde auteur *Crisis in Nederland. Beelden en interviews uit de jaren dertig*, (Rijswijk 1981).
4 F.W.G. Goudriaan, '*Geeft ons Nederlanders toch werk'. Een literatuurstudie naar de bestrijding van de werkloosheid in de jaren dertig* ('s-Gravenhage 1986), 35.
5 De Rooy, *Crisis in Nederland*, 72.
6 *Ibidem*, 92.
7 *Ibidem*, 88.
8 *Ibidem*, 105.
9 *Ibidem*, 113.
10 *Ibidem*, 100.
11 Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 193.
12 Voor een kritiek hierop: J.C.H. Blom, *In de ban van goeden fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983); ook afgedrukt in het reeds geciteerde Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 102-120.
13 *Dagboekfragmenten 1940-1945* (ingeleid door A.H. Paape), (Utrecht 1985), 38.
14 G. Reve, *Werther Nieland - De ondergang van de familie Boslowitz* (Amsterdam/Antwerpen 1993), 99-100.
15 H. Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in: D. Barnouw e.a. (red.), 1940-1945: *Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposion georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 met 1985* (Utrecht 1985), 38-39. Die nuchtere pragmatisme en deze afkeer van *grand designs* en ideologische panorama's sluiten goed aan bij de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in enkele bekende oorlogsromans verwerkt is: *De donkere kamer van Damocles* (1958) van W.F. Hermans en *Het stenen bruidsbed* (1959) van Harry Mulisch. Beide auteurs - die overigens op grond van hun geboortejaar (respectievelijk 1921 en 1928) tot de Vooroorlogse Generatie te rekenen zijn - voeren in hun romans personages op die opvallen door hun weerzin jegens ideologieën - 'geen enkele ideologie is het overdenken waard', laat Hermans de hoofdpersoon Osewoudt in *De donkere kamer* zeggen - en scepsis jegens absolutisme in zaken van moraal. Zie: A.G.H. Anbeek van der Meijden, 'De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman', in: Barnouw, *1940-1945: Onverwerkt verleden*?, 73-87, alsook de respons van W.F. Hermans, 'Oorlog en literatuur', *Ibidem*, 88-98. Over de verhouding tussen sociale wetenschap en literatuur zie I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig* (Amsterdam 1991).

2 De geest van de wederopbouw

Het zieke vaderland

Na de bevrijding in mei 1945 stond Nederland er slecht voor. Het land was leeggeplunderd en verwoest, vele honderdduizenden waren ondervoed, tienduizenden waren gesneuveld of gestorven in de Duitse concentratiekampen.

De materiële oorlogsschade liet zich op een slordige 25 miljard gulden ramen. Men ging er dan ook van uit dat de wederopbouw vele jaren in beslag zou nemen en velen waren er in 1945 van overtuigd dat zij de afschaffing van de voedseldistributie niet meer zouden beleven. Illustratief voor dit crisisbesef is de nostalgische lading die het begrip 'vooroorlogs' in die eerste naoorlogse jaren had. Advertenties en reclame beloofden 'vooroorlogse kwaliteit' en 'vooroorlogs' betekende ook het kunnen kiezen uit een ruim warenassortiment.[16] Niet crisis, armoede en schaarste waren dus de eerste associaties die de jaren vóór 1940 bij velen opriepen, maar overvloed en kwaliteit. Het behoeft hier weinig betoog dat deze selectieve herinnering meer zegt over de gevoelens van ontreddering ná de oorlog dan over de werkelijkheid ervóór.

Een crisisgevoel beheerste ook de leiders van naoorlogs Nederland. Hun morele verontrusting concentreerde zich in die eerste maanden na de bevrijding vooral op de omgang van Nederlandse vrouwen en meisjes met Canadese militairen, het zedelijk verval van de jeugd, de welig tierende zwarte handel en de al of niet vermeende arbeidsschuwheid.[17] In een sinds oktober 1945 verschijhend maandblad over geestelijke volksgezondheid werd een alarmerende diagnose gesteld van de toestand waarin het vaderland zich sinds de bevrijding bevond: 'Wanneer er ooit een tijd is geweest, waarin men de geestelijke volksgezondheid ernstig in gevaar kon achten, dan is het zeker nu wel. Thans, nu de rookwolken van het slagveld gaandeweg optrekken en wij de

verwoestingen in hun volle omvang kunnen overzien, ontwaren wij hoe deerlijk gehavend ons tevoren toch stellig goed gezonde geestesle-ven er op dit ogenblik uitziet. [...] Het gezin is verbroken en uit elkaar gerukt, de school is buiten functie gesteld, de arbeid is ontredderd, de omgangsvormen zijn verruwd, de moraal op ontstellende wijze gezakt, de misdaad heeft overal de kop opgestoken en toont openlijk zonder schroom het schaamteloze gelaat. Kortom, het geestelijk leven in ons dierbaar vaderland is ernstig ziek en het is dringend noodig middelen te beramen die de geestelijke volksgezondheid weer op peil brengen.'[18]

De boven geconstateerde ontwrichting van het maatschappelijk leven werd in regerings- en kerkelijke kringen volledig onderschreven. Zo liet het kabinet-Beel dat in 1946 aantrad zijn regeringsprogramma voorafgaan door een preambule waarin versterking van de geestelijke en zedelijke grondslagen van het volksleven aangekondigd werd. De middelen hiertoe zag het kabinet onder andere in een versteviging van het gezag, een herstel van de publieke moraal in het bijzonder door bescherming van de jeugd, het bevorderen van een gezond en hecht gezinsleven (hetgeen voor de KVP vooral neerkwam op het uitbreiden van de kinderbijslag en de bestrijding van het 'echtscheidingskwaad' en het neo-malthusianisme), het tegengaan van de zedenverwildering, de uitroeiing van zwarte handel en corruptie, en de bevordering van de zondagsrust.[19] In datzelfde jaar nog organiseerde Nederlands Volksherstel, een hulporganisatie die onder auspiciën van de kerken in het leven was geroepen ter versterking van gezinsleven en moraal, een landelijke actieweek met een nationale collecte onder de slagzin 'Gezinsherstel brengt Volksherstel'.[20]

Dit naoorlogse 'zedelijkheidsoffensief' knoopte zeer nadrukkelijk aan bij een al tijdens het interbellum wijd verspreid cultuurpessimisme dat als hoofdthema's had de gevreesde massaficering van de samenleving en de teloorgang van tradities, het 'eigene', wat men daar ook onder wilde verstaan. Enigszins lachwekkend maar wel typerend voor deze antimoderne houding zijn de instructies die men in kringen van de katholieke arbeidersbeweging uit deed gaan teneinde de oude roomse blijheid te hervinden. In een vormingsprogramma van de Katholieke Arbeiders Beweging uit het jaar 1947-1948 werd 'Moeder' opgeroepen bij het vieren van oudejaarsavond de oliebol in ere te houden en 'de heidense importstijl van confetti, feestmutsen, borrels en pistaches' af te zweren. Het kleurloze leven temidden van de massa, de verdorvenheid van de moderne tijd met zijn 'dans-amusement en

sportontkleding', 'vuilbekkerij en driehoeksverhoudingen', 'zinneprikkeling en toneel', dat alles moest plaats maken voor 'de christelijke vieringen met de schone huisgebruiken, de zinvolle tradities, de schat van liederen, vertellingen en spelen, de huiselijke gebeden en wijdingen'.[21]

Dat deze preoccupaties zich overigens niet beperkten tot de katholieke zuil, bewees het in de illegaliteit van 1944 al voorbereide Nationaal Instituut. Deze instelling was sinds 1945 onder voorzitterschap van prins Bernhard gebracht en opgericht om de strijd aan te binden met de 'denaturering' van de Nederlandse cultuur door 'swing, tango en schlager'. In de plaats van dit 'uitheemsche' cultuurverval zou het Nationaal Instituut, dat zijn medewerkers uit alle sectoren en gezindten van de samenleving rekruteerde, 'volkslied, volksmuziek, volksdans en lekespel' stellen.[22]

Maar het zedelijkheidsoffensief had behalve deze reactionaire continuïteit met het interbellaire cultuurpessimisme oak een meer offensieve keerzijde, namelijk het creëren van een klimaat waarin arbeidsrust, politieke stabiliteit en een sfeer van huiselijke geborgenheid bepalend waren. Het lijkt erop dat alle problemen in de sfeer van politiek en arbeidsverhoudingen door politieke en culturele elites bewust vertaald werden in termen van opvoeding en moraal.[23]

Een voorbeeld hiervan is de na de oorlog veel gehoorde klacht over de arbeidsschuwheid onder grote groepen werknemers. Kort na de bevrijding telde Nederland een relatief groot aantal werklozen - ongeveer 300.000 waren als zodanig in juni 1945 geregistreerd - , wat vooral een gevolg was van het grote aantal bedrijven dat tijdens de oorlog opgeheven of geruïneerd was, ofwel na de oorlog gesloten wegens collaboratiepraktijken. In de publieke opinie en in de kringen van arbeidsbureaus en sociale dienst circuleerden niettemin hardnekkige geruchten dat die werkloosheid te wijten zou zijn aan een gebrek aan werklust. Die luiheid werd - alweer - verklaard uit de ontwrichting die bezetting en bevrijding gebracht hadden: het lijntrekken en saboteren tijdens de Duitse bezetting was tot een algemene houding geworden en sinds de bevrijding oefenden zwarte handel en prostitutie op velen een grote aantrekkingskracht uit als een gemakkelijke bron van inkomsten. In de aanklachten jegens deze werkschuwheid werd het asociale karakter van zulke lamlendigen benadrukt; zij weigerden immers zich in dienst te stellen van het nationale belang van een snelle wederopbouw. De oplossing hiervoor lag in het flink aanpakken van deze aso-

cialen en in het creëren van een eigenbelang bij hard werken, bijvoorbeeld door belonen naar prestatie. Een Amsterdamse gemeenteambtenaar schreef: 'Als men niet werkt uit eigen overtuiging en de prikkel van het eigen belang niet lean missen, dan zal deze er moeten komen. Wordt er niet gewerkt als het direct verband tusschen loon en werk ontbreekt, welnu dan zal dit verband gelegd moeten worden. Tariefloon in plaats van uurloon.'[24]

Dat de publieke opinie zeer ontvankelijk was voor het door politiek en kerken gepropageerde arbeidsethos, blijkt uit NIPO-onderzoek. In een in 1947 gehouden enquête was 69 procent van mening dat er niet hard gewerkt werd in Nederland; en in 1950 vond nog bijna 60 procent van de ondervraagden dat er vóór de oorlog harder gewerkt werd. De werkstaking als middel om arbeidsconflicten uit te vechten werd in het licht van de wederopbouwconsensus door velen afgewezen: in 1947 door 54 procent en in 1949 zelfs door 70 procent.[25]

Ook spaarzaamheid was een thema waarop veelvuldig getamboereerd werd. Zogenaamde onmaatschappelijke gezinnen, die na de oorlog in kampen op het platteland 'heropgevoed' werden, werd behalve arbeidsdiscipline vooral ook de deugd van spaarzaamheid bijgebracht. Mannen droegen hun weckloon af aan de kampleiding, die het geld vervolgens beheerde. Het gezin kreeg dan een weekbedrag voor het huishouden en een zogenaamd vrij bedrag waarvoor sigaretten, wat snoep en eventuele cadeautjes gekocht mochten worden. Wat er overbleef, moest gespaard worden. Daarvoor was een omvangrijk spaarsysteem in het leven geroepen, Spaarkaarten kenden onderverdelingen in een zevental verschillende rubrieken, variërend van elementaire benodigdheden zoals huisraad, kleding en schoeisel tot luxeartikelen en -uitgaven zoals een schilderijtje of 'het krulletje in het haar van de vrouw'. De overheid gaf op die rubrieken een toeslag, waarvan de omvang varieerde van 25 tot 300 procent. De hoogste toeslag gold het sparen voor herinrichtingskosten wanneer het heropgevoede gezin zou vertrekken naar de gemeente van herkomst. Voor het sparen voor reiskosten, cadeautjes of 'het krulletje' werd echter geen subsidie verstrekt.

Concluderend: de lage-lonenpolitiek van de eerste tien naoorlogse jaren, het ongebreidelde streven naar opvoering van de produktiviteit, het restrictieve beleid ten aanzien van de binnenlandse consumptie, de door overheid en sociale partners afgedwongen arbeidsvrede, de voort-

durende nadruk op spaarzaamheid, soberheid en hard werken in het belang van de natie, dit geheel van strategieën kon alleen zo succesvol zijn, omdat de generatie die eraan onderworpen werd tijdens haar formatieve jaren gevormd was op een manier zoals boven beschreven. Van haar ontvankelijkheid voor de wederopbouwgeest getuigt wederom een NIPO-enquête uit 1947. De stelling dat Nederland er alleen weer bovenop kon komen wanneer haar bevolking zich bereid toonde hard te werken, zuinig te leven en veel te sparen, werd toen door 74 procent van de ondervraagden beaamd.[26]

'*Werken maar, werken maar*!'

Op de jeugd had men minder greep dan op de volwassenen en daarom richtten de pogingen tot disciplinering en moralisering zich vooral ook op de jongeren. Voor ons betoog zijn de feitelijke resultaten van dit streven minder interessant dan de mate waarin deze pogingen tot gedragsbeïnvloeding de morele codes van de Vooroorlogse Generatie weerspiegelen. Men kan in de naoorlogse bemoeienis met de jeugd als het ware een geïdealiseerd zelfbeeld van de Vooroorlogse Generatie zien.

De gesignaleerde verwildering van de jeugd manifesteerde zich op twee manieren: enerzijds consumptief gedrag zoals dansen, roken, drinken en bioscoopbezoek; anderzijds min of meer strafbare handelingen zoals baldadigheid op straat, ongeoorloofd schoolverzuim, delicten als diefstal en zwarte handel en ten slotte zedenmisdrijven. Onder politici, geestelijken, pedagogen en psychologen bestond een vergaande overeenstemming over de ruïneuze uitwerking die oorlog en bevrijding op de kinderziel gehad hadden.

Een belangrijk middel voor de gezondmaking van de Nederlandse jeugd werd in hun organisatie gezien.[27] Ook vóór de oorlog was deze door volwassenen gebruikt voor hun eigen politieke en ideologische doeleinden. SDAP-leider Koos Vorrink bijvoorbeeld omschreef in 1923 het doel van de Arbeiders Jeugd Centrale als het 'doelbewust kweken [van] die algemene gesteldheid onder het arbeidersgeslacht van de naaste toekomst, nodig voor het welslagen van de grote mens-bevrijdende taak, waarvoor de moderne arbeidersbeweging zich geplaatst ziet'. En in een Nederlandse editie van *Verkennen voor jongens* schreef; de Britse *scouting*-grondlegger Baden Powell: 'De beweging heeft als doel om de jongen een praktisch begrip te geven van zijn verantwoor-

delijkheid in het leven dat voor hem ligt en hem te leren om zijn godsdienst in het dagelijks leven te betrachten. [...] Het wordt nog te weinig beseft dat onze jongens vol geestdrift en vuur zijn en slechts goede leiding behoeven om goede, nuttige burgers te worden.' Alhoewel een generatiebesef zeker kenmerkend is voor de meeste jongerenbewegingen, werd dit door volwassenen vaak als mobilisatie- en opvoedingsinstrument gebruikt.[28]

Heel duidelijk is deze strategie ook te zien in de oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap op 25 juli 1945. De NJG bundelde als een typisch produkt van het naoorlogse doorbraakstreven vrijwel alle vooroorlogse jeugdorganisaties. Katholieken, hervormden, gereformeerden, socialisten en padvinders, allen namen deel aan de NJG. Maar minder dan het verlangen een einde te maken aan de vooroorlogse verzuiling van de jeugdbeweging[29], was een herstel van de zedelijkheid hier het *Leitmotiv*. In het NJG-blad *Vrije Vaart* viel in november 1945 te lezen dat oorlog en bezetting de jeugd in een 'acute noodtoestand' hadden gebracht. 'Het spontaan zedelijk bewustzijn heeft schrikbarend geleden. Een ieder verontrust zich over het gebrek aan orde en tucht. Het aspect van het amusementsleven doet de vraag stellen, of dit nu het vervolg moet zijn op al het doorstane oorlogslijden', aldus het NJG-orgaan.[30]

Ook hier is natuurlijk sprake van een duidelijke continuïteit met de vooroorlogse preoccupaties, bijvoorbeeld ten aanzien van de gevreesde 'massajeugd' of de zedeloosheid van de 'dansmanie'[31] en het moderne filmvermaak, maar tegelijk diende de heropvoeding van de jeugd ook praktische doeleinden. De massajeugd was werkschuw en ongedisciplineerd en deze onmaatschappelijkheid zou ten koste gaan van het economisch potentieel van Nederland. De jeugd moest gehoorzaamheid bijgebracht worden én als jongeren én als toekomstige arbeiders. Het socialistische NVV gaf in 1946 een brochure uit met onder andere de tekst: 'Kop op dus, stoere knaap, de handen uit de mouwen, aan de slag! Werk je er doorheen! Het gaat om je toekomst, maar ook die van het Vaderland. Zorg er dus voor, dat je je partij gaat spelen in het lied van de arbeid, dat steeds sterker schalt langs Hollands dreven.'[32] En in het internaat 'De Zonnebloem' zongen 'onmaatschappelijke' jongens, terwijl ze tijdens een feestavondje verschillende beroepen uitbeeldden:

Werken maar, werken maar! Handen uit de mouw!
Hoe harder ik werken kan, hoe meer ik er van hou!
Werken maar, werken maar! Arbeid maakt me groot!
'k Verdien graag zelf met werken mijn dagelijks brood![33]

De NJG wond er zelf ook absoluut geen doekjes om. Haar secretaris J. Peters noemde in een brief aan de Stichting van de Arbeid en aan een aantal grote bedrijven als belangrijkste doelstelling van de NJG 'de versterking van de bedrijfsvrede en de arbeidsdiscipline' en daarmee 'een gezonde opbouw van de volksgemeenschap'.[34] Aanvankelijk leek het streven van de NJG succesvol. In de eerste vijf naoorlogse jaren stegen de ledenaantallen van de bij haar aangesloten organisaties snel. Rond 1950 begon echter het afbraakproces van de jeugdbeweging en zocht de jeugd meer en meer haar heil bij sportclubs.

Zoals gezegd gaat het hier niet zozeer om het falen of succes van het naoorlogse jeugdbeleid, maar om de manier waarop het waardenpatroon van de Vooroorlogse Generatie zich erin spiegelt. In de bemoeienis met de jeugd tekent zich een verkrampte menging van oud en nieuw af. De jeugdleiders die de jeugd naar hun ideaal trachten te vormen, grepen na de oorlog duidelijk terug op de antimoderne en sterk romantische houding van de jeugdbeweging uit het interbellum. Die houding richtte zich tegen het materialisme en individualisme van de modern-industriële samenleving, tegen het uitgaansleven met zijn ondeugden van roken, drinken en geërotiseerde sekseverhoudingen. Daarvoor in de plaats stelde de jeugdbeweging ascese, aseksuele kameraadschap, verheerlijking van de arbeid en liefde voor de natuur. Dit waardenpatroon sloot goed aan bij de dominante calvinistische moraal van zelfbeheersing en soberheid.

Toch was dit in feite allemaal oude koek, een teruggrijpen naar een wereld die na de oorlog niet meer bestond. Maar deze naoorlogse mobilisatie van de jeugd diende niet alleen reactionaire doelen; zij stond ook in het teken van de naoorlogse wederopbouw en industrialisatie van Nederland. Discipline, tucht, spaarzaamheid en arbeidsethos werden dienstbaar gemaakt aan de modernisering van Nederland. Juist op dat punt hadden sommige leden van de culturele en politieke elite echter hun twijfels. En hoewel het thema van de zedelijkheid in het begin van de jaren vijftig nog lang niet van de agenda was afgevoerd, was wel de context waarin het besproken werd veranderd. De Canadezen waren allang naar huis vertrokken en de zwarte handel was ook

verdwenen, maar de fenomenen die daarvoor in de plaats waren gekomen-verstedelijking, migratie, industrialisatie en een heel voorzichtig ontluikende welvaart-waren volgens velen nog veel bedreigender voor de moraal.

Op een in 1950 gehouden studiedag met de onheilspellende titel 'De toekomst van ons volk op het spel' schilderde de secretaris van de Katholieke Arbeiders Beweging J.A.G. Alders de relatie tussen de bevolkingsdichtheid en het verval van geloof en zeden. Hij waarschuwde voor de *Vermassung* van het volk, voor de confectiementaliteit, voor het gevaar niet meer te leven, maar geleefd te worden. In 'een onafzienbare agglomeratie van fabrieksschoorstenen, in onafzienbare rijen van op en naast elkaar gestapelde arbeiderswoningen, zoals men die in de moderne grootsteden en industriecentra aantreft', zou de mens volgens deze vakbondsbestuurder onvermijdelijk tot het 'plat vermaak van het genotskapitalisme' komen: 'Voor geestelijke en morele waarden heeft men dan geen aandacht en waardering meer. Men behoeft slechts rond te zien op onze zomerse wegen vol vacantiegangers hoe bijvoorbeeld duizenden en duizenden stadsjongedames een brutale blote billenparade ten beste geven, waarvan men zich in gemoede afvraagt: waarom doen ze dat? Omdat een stijlvolle, friskleurige zomerse jurk of rok te warm is? Daar is natuurlijk geen sprake van. Om bewust de zinnen van het mannelijk geslacht te prikkelen? Ik weiger vooralsnog aan te nemen dat dit bij een zo groot aantal van onze stadsmeisjes het geval is. Maar wat is dan de oorzaak van deze weerzinwekkende ontkleding? Ik geloof dat het eenvoudig deze is: mijn collega op de fabriek of het kantoor, mijn buurmeisje of vriendin doen het, waarom zou ik het niet doen?'[35]

Zonder het zelf te beseffen legde deze katholieke vakbondsvoorman met zijn preutse tirade de vinger op een gevoelige plek, namelijk de paradox van het naoorlogse wederopbouwdenken. Het ging hier om een politiek die twee in feite met elkaar onverenigbare doelstellingen probeerde te combineren: enerzijds een snelle industrialisatie en modernisering van Nederland en anderzijds het herstel van een cultuurpatroon dat bij het vooroorlogse Nederland hoorde. De spanning tussen die twee doelstellingen zou in de daarop volgende jaren steeds voelbaarder worden en op den duur het normen- en waardenpatroon van de Vooroorlogse Generatie gaan beïnvloeden.

Eindnoten:

16 Becker, *Generaties en hun kansen*, 42.

17 H. de Liagre Böhl, 'Zedeloosheidbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw', in: H. Galesloot en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987), 15-28. Men zie ook de andere bijdragen in deze bundel. Over het naoorlogse zedelijkheidsoffensief schrijven ook uitvoerig H. de Liagre Böhl en G. Meershoek in *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989); bezien vanuit het perspectief van de onmaaatschappelijkheidsbestrijding is ook het hieronder geciteerde werk van Dercksen en Verplanke interessant.

18 Geciteerd bij A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland* (Amsterdam/Meppel 1987), 90.

19 Zie M.D. Bogaarts, *De periode van het kabinet Beel: 3 juli 1946-7 augustus 1948* ('s-Gravenhage 1989), Band A, 103 e.v.
20 Op een door het comité georganiseerde dag waarschuwde een der sprekers: 'Onze Gezinnen zijn in Nood! Onze gezinnen moet groei en bloei mogelijk gemaakt worden. Het Gezin is immers begin en beginsel. Wáár ligt Neêrlands kracht, door de wisseling der tijden heen, steviger in verankerd dan in zijn flinke gezinnen, in zijn sterk gezinsleven en in zijn degelijke gezinsontplooiing! Verkommert het gezin, dan zullen alle offers vergeefs blijken, dan zijn wij er erger aan toe dan óóit! Gezinsleven en huwelijk zijn door God uitgedacht als bronnen van het leven, de kiemcellen van de gemeenschap. Wat zal alle materiële herstel ons baten, wanneer die kiemen blijken aangetast? Dáár ligt de gróótste schade aan ons Volk' (geciteerd bij Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis der onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 91).
21 H. Righart, '"Ons gezin is ons kleine vaderland". Het zedelijkheidsoffensief van de Katholieke Arbeidersbeweging', in: Galesloot en Schrevel, *In fatsoen hersteld*, 66.
22 Zie over het Nationaal Instituut en de morele paniek van die eerste naoorlogse jaren: J. Verheul en J. Dankers, *Tot stand gekowen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (Zutphen 1990).
23 De Liagre Böhl, 'Zedeloosheidbestrijding in 1945', 28.
24 Geciteerd door De Liagre Böhl en Meershoek, in: *De bevrijding van Amsterdam*, 108.
25 Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 194-195.
26 *Ibidem*, 193-194.
27 G. van der Leeuw, in het kabinet Schermerhorn-Drees minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, schreef in 1945: 'Daar wij ons volk tot een nieuw besef van normen moeten opvoeden, is de jeugdbeweging een van de belangrijkste elementen in een zich vernieuwende beschaving' (G. van der Leeuw, *Balans van Nederland* (Amsterdam 1945).
28 Citaten ontleend aan: P. Selten, 'Jeugdbeweging: protest en aanpassing. Over ontstaan en definitie van jeugdbeweging', in: *Comenius. Wetenschappelijktijdschrift voor democratisering van opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*, 5(1985), 289-290. De auteur neemt stelling tegen het onderscheid dat G. Harmsen maakt tussen een volledig autonome, 'echte' jeugdbeweging en een 'onechte' jeugdbeweging die uitsluitend onder de voogdij van volwassenen opereert. Zie: G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975). Volgens Selten is de afwijzing van elke volwassen inmenging als criterium van jeugdbeweging onhoudbaar (Selten, 'Jeugdbeweging', 289; zie van dezelfde auteur *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland 1900-1941* (Amersfoort/Leuven 1991), 235).
29 Al na enkele jaren bleek de NJG trouwens niet het einde van de verzuiling te hebben ingeluid, maar gedegradeerd te zijn tot een overlegorgaan op het gebied van de opvoeding der jeugd.
30 Geciteerd bij J. Poortstra, 'De oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap', in: *Jeugd en Samenleving*, 16(1986), 433-451, 440. Van dezelfde auteur 'Jeugd en zedelijkheid na de oorlog. Quid leges sine moribus', in: Galesloot en Schrevel, *In fatsoen hersteld*, 29-46.
31 Zie bijvoorbeeld: M. Derks, 'Seeps, shimmies en de wulpsche tango. Dansvermaak in het Interbellum', in: *Spiegel Historiael*, 26(1991), 388-396.
32 Geciteerd bij: E. Bioemen en L. Brug, *Toevallig jong. Werkende jnngeren na 1945 en de vakbeweging* (Nijmegen 1982), 30. Deze auteurs stellen vast dat ook in het jeugdwerk van de verschillende vakbonden in 1948-1949 de nadruk geheel kwam te liggen op het opvoeden en weerbaar maken van de vakbondsjeugd tegen luiheid, traagheid, ongeïnteresseerdheid én communisme. Specifiek op jongeren gerichte vakbondsblnden als *Jonge Strijd* bonden de strijd aan met alcohol en sigarettengebruik onder jongeren, alsook tegen de eigen traagheid.
33 Geciteerd bij Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 121.
34 Poortstra, 'Jeugd en zedelijkheid na de oorlog', 40.
35 Righart, 'Ons gezin is ons kleine vaderland', 70-71.

3 Dromen van de welvaart

De Familie Doorsnee

Tussen 1952 en 1958 zond de Vara een tweewekelijks radiofeuilleton uit onder de titel ‘In Holland staat een huis’, meestal naar de hoofdrolspelers aangeduid als ‘De Familie Doorsnee’. Het Avas de eerste etherfamilie in Nederland. Het programma, geschreven door *Parool*-medewerkster Annie M.G. Schmidt (1911-1995) en met muziek van Cor Lemaire, volgde een eenvoudige maar ijzersterke formule: een keer in de veertien dagen hangt verteller (en regisseur) Wim Ibo de ‘onzichtbare’ radiomicrofoon onder de huiskamertafel van een alledaagse Nederlandse familie: de familie Doorsnee. Vader Theo Doorsnee drijft ergens in Nederland een winkeltje in kantoorartikelen; moeder Mina zorgt voor het huishouden, daarbij bijgestaan door de volkse Sjaantje die vader ook in de winkel een handje meehelpt. Vader en moeder Doorsnee hebben drie kinderen; de oudste zoon Tom (21) is samen met zijn vrouw Miep geëmigreerd naar Canada; dochter Liesbeth (19) en zoon Rob (17) wonen nog onder het ouderlijk dak. Liesbeth is een dweperig idealistisch type; Rob droomt van een carrière als uitvinder. Als een echte broer en zus kibbelen beiden onophoudelijk met elkaar.

In deze radiostrip, die op maandagavond van 20.05 tot 20.35 uur werd uitgezonden, wisselden dialogen en liedjes elkaar af. De familie werd gespeeld door Cees Laseur, Sophie Stein (vader en moeder), Kees Brusse, Lia Dorana, Joop Visscher en Hetty Blok. Alhoewel in de nadagen van het medium radio werd uitgezonden, is het het populairste programma uit de radiogeschiedenis genoemd; vrijwel iedereen luisterde ernaar, ongeacht geloof of politieke overtuiging.[36] Regisseur en producent Wim Ibo heeft verhaald hoe ‘Doorsnee’ een ware manie werd: cartoonisten gebruikten de familie voor hun spotprenten, fabrikanten probeerden voor veel geld de naam Doorsnee te kopen voor hun produkten, dominees klaagden over hun gedwongen stilzwijgen, wanneer zij tijdens de uitzending van een van de afleveringen op huisbezoek waren en het met de Vara ‘zuilverwante’ *Vrije Volk* sprak zelfs in een hoofdartikel zijn verontrusting uit-‘Zijn wij wel op de goede weg?’-over de gewoonte om vergaderingen op maandagavond te onderbreken voor De Familie Doorsnee. Toen het programma op 31 januari 1955 moest vervallen in verband met een nationaal programma, ging er een golf van verontwaardiging door Nederland.[37]

De familie dankte haar populariteit behalve aan het uitzonderlijk talent van haar schepper Annie M.G. Schmidt ook aan het feit dat de Doorsnee's hun naam eer aandeden. In hun huiselijke beslommeringen, hun humor, hun commentaren en verzuchtingen herkenden honderdduizenden luisteraars zich. De bijna honderd scripts en de honderdvijftig liedjes zijn juist door die sterke mate van identificatie een zeer informatieve bron voor de reconstructie van het dagelijks leven in de jaren vijftig.[38] In de eerste paar levensjaren van de radiofamilie zijn schaarste, zuinigheid en financiële zorgen een regelmatig aan tafel besproken onderwerp. Zo kunnen op maandagavond 19 januari 1953 de luisteraars horen hoe vader Doorsnee zijn vrouw de les leest over haar verkwistend inkoopbeleid. Aanleiding is moeders wens nieuwe gordijnen aan te schaffen:

Moeder: Die gordijnen zien er uit! 't Is schandelijk. De overburen denken allang dat wij een soort woonwagenbewoners zijn, Ik zie het aan hun gezichten. Hoor es, 't kan niet langer zo, ik ga morgen vitrage kopen.

Vader: Wel ja, vitrage kopen. Nieuw overtrek voor de canapé. [...] Dure diepvries sperziebonen. Nieuwe regenjas voor Rob, Welja, ga zo maar door! Over een maand zijn we failliet, weet je dat? Over een maand lopen we te bedelen met z'n vieren. Bezeten huishouwen.

Moeder: Zeg lieve Theo, wat is er nou plotseling in je gevaren? Dure diepvries sperziebonen, daar heb je toch zelf om gevraagd? Omdat je niet altijd rooie kool wou. En moeten we hier dan voor schandaal zitten? Met een afgebrande canapé en een hoop rafels voor de ramen? Wat is er met je?

Vader: Ik zal je zeggen wat er is! Ik zit te rekenen in het kantoortje. Dag en nacht zit ik te rekenen. Ik draai iedere cent om. Ik zwoeg en slaaf voor wat luttele verdienste. En jullie? Jullie smijten het over de balk.

Moeder: Theo, ik praat niet meer met je. Tussen ons is het afgelopen. Vooruit, ga weg.

Vader: Nou ja... in elk geval... Wor nou niet kribbig... Ik wil geen slakken op zout water zoeken... Je weet wat ik bedoel... Het kan echt niet meer zo... Ik heb gezien dat je bij kruidenier Tintel koopt. Daar kost de zachte zeep 18 cent. En bij een zaak in de Hoefstraat heb ik zachte zeep gezien voor 17 cent. Zie je? Zie je? Daar moet je het in zoeken, in die dingen.

Moeder: Goeie help, de Hoefstraat is aan het andere eind van de stad.

Robert: Goed voor de lijn, moeder. Iedere dag een uur lopen om zachte zeep te halen.

Moeder: Zachte zeep... sinds wanneer bemoei jij je met zachte zeep? Je gaat toch op je ouwe dag geen Jan Hen worden, vader? En dan voor die ene cent.

Vader: Dat is 't 'm nou juist. Als je dat maar beseffen wilde. Er wordt hier in huis met zachte zeep gesmeten.

Moeder: Ja hoor, gesmeten. We smijten hele ponden uit het raam. We smeren er de vliering mee in. We eten het. Is het nou goed?

Vader: Die ene cent hè, die ene cent... die iedere keer terugkomt. Daar kun je je budget mee redden. Baklappen! Kosten in de Goede Jansstraat 3 cent minder dan hier bij jouw slager...

Moeder: Lieve schat, vertrouw maar op mij. Ik ben heel zuinig en dat zijn we allemaal.

Vader: Ik zal het ook aan Sjaan zeggen. Zij moet het ook weten. We moeten allemaal... (pruttelend de kamer uit).

Op 12 oktober 1953 klaagt vader Doorsnee in een liedje over zijn moeizame nering als winkelier:

> Er zit geen geld meer onder mensen,
> je kan zeggen wat je wil,
> geen geld meer onder de mensen,
> de zaken liggen stil,
> de hele handel, niemand ziet er meer een gat in,
> d'r zit de klad in.

Toch begint in 1954 dit schaarsteperspectief enigszins te veranderen. De familie Doorsnee moet nog altijd sappelen, maar de materiële horizon is langzaam bezig te verruimen. Vader Doorsnee overweegt een tweedehands bestelautootje aan te schaffen (‘voor m'n bestellingen en m'n drukwerk’) en de familie droomt over de mogelijkheden van zo'n vervoermiddel. In dezelfde tijd komt een mogelijke verhuizing ter sprake. Het gaat ten slotte niet door, maar net als de potentiële aanschaf van een auto is ook de kans op verhuizing aanleiding tot veel gemijmer en gefantaseer over een droomhuis. De nieuwe mobiliteits-mogelijkheden van de auto worden bezongen in de uitzending van 15 februari 1954:

Dan kan ik eindelijk de Afsluitdijk es zien,
Dan wil ik ook op mijn gemak eens naar de bollen,
Dan zit ik niet meer zo aan huis gekleefd, misschien,
Dan hoef ik eind'lijk niet meer naar de bus te hollen,
Dan gaan we lekker es een hele dag naar zee,
We nemen thermosfles en boterhammen mee.

Nooit meer een stap lopen,
We gaan een auto kopen,
En we rijen naar de Veluwe en Zondags naar het strand,
In veertien dagen leren,
We allemaal chaufferen,
In augustus gaan we naar het buitenland

En twee weken later is het droomhuis onderwerp van een huiselijke samenzang:

Moeder: Eindelijk een echt balcon,
Want daar kan ik zo verschrikkelijk naar sna-a-ken.
Eindelijk een kamer op de zon,
En met vloeren waar je niet doorheen kan za-a-ken.
En met deuren die niet klemmen,
En een kraan die niet meer lekt,
En een schoorsteen die een beetje beter trekt.

Vader: Eindelijk een echt kantoor,
Waar ik plaats heb voor m'n voeten en m'n ha-an-den,
Eindelijk een winkel met comfort,
Want die woning hier is eigenlijk een scha-an-de.
Als je hier in huis maar erre-
gens een spijkertje in slaat,
Valt er zeven kilo kalk op je gelaat.

Sjaan: Eindelijk een echte does,
Met een gijser, dat je lekkertjes es doese ken,
En een buitendeurtje voor de poes,
Dat ik eindelijk es van die kattebak af ben.
En een oven in de keuken,

Die niet uit mekander knalt,
En een schuimspaan, die niet op me harses valt.

Op 14 maart 1955 komt voor het eerst het onderwerp televisie ter sprake in het gezin Doorsnee. Zoon Rob is uiteraard vóór; interessant is de verdeeldheid van de ouders: vader ziet er absoluuut niets in, maar moeders nieuwsgierigheid is gewekt en Rob probeert dat onmiddellijk uit te buiten:

Rob: Oja, van film gesproken, dat wou ik je zeggen vader: we moeten televisie hebben.

Moeder: Hè, waarom?

Rob: Nou, ik heb gisteren televisie gezien. Bij Dorries vader hebben ze d'r een. En ik dacht opeens: dat moeten wij ook hebben. 's Avonds voor in de huiskamer en overdag voor in de winkel. Reuze stunt, vader, dan stromen de mensen binnen.

Vader: Televisie! Ja! Dat ontbreekt er nog net aan. Televisie, het meest bezeten instrument dat ooit door barbaarse breinen is uitgedacht. Televisie. Is het al niet erg genoeg, dat we radio hebben. En dat radioding hier staat te pruttelen en te krijsen de godganse dag. Dat we 's avonds altijd ruzie hebben over: de Showboat mot an, nee de Carroussel mot an. Nee, de Showboat, nee, de Carroussel. En nou nog televisie ook. Welja, dat ontbreekt er nog net aan.

Moeder: Dat heb ik nou nog nooit gezien, televisie. Gek hè? Dat heb ik nooit gezien. Hoe is dat nou precies?

Vader: Ik zal het je precies vertellen, Mien. Ik heb het gezien op de Jaarbeurs en ik weet nou hoe het is. Je hoort een lezing, precies als door de radio en je ziet die vent die die lezing houdt. Begrijp je wel? Je ziet hem. Tot nu toe was het dus altijd zo, dat je zei: wat heeft die vent een nare stem. Maar dán zeg je: wat heeft die vent een nare stem en wat een rotkop. Dat is het hele verschil. En dat is het hele nut van de televisie.

Rob: Nee moeder, geloof er maar niks van. 't Staat nog in de kinderschoenen, maar 't wordt een machtig medium. Je ziet voetbalmatches, ballet, modeshows...

Vader: Enig! Als je maar goed begrijpt: hier in dit huis komt geen televisietoestel. Nooit. Zolang ik leef tenminste. Pas over mijn lijk komt hier televisie.

Liesbeth (mat): Wat is er? Krijgen we televisie?

Rob: Wat vind jij d'r van, Lies, ik vind dat we televisie moeten nemen en moeder voelt er ook wel voor.

Fascinerend is de confrontatie van de familie Doorsnee met de Amerikaanse consumptiecultuur, in het midden van de jaren vijftig weliswaar nog ver weg in Nederland, maar op 6 december 1954 via de ether gepersonifieerd in de twee naar Canada geëmigreerde Doorsnee-kinderen. Tom en Miep zijn met het eerste kleinkind van de Doorsnee's even een paar weekjes ‘over’ en logeren bij hun ouders. Schoondochter Miep neemt moeder Doorsnee eens onder handen en legt haar uit dat een Amerikaanse of Canadese ‘grandma’ er heel anders uitziet dan de gemiddelde Hollandse oma:

> Grandma heeft Adler en Freud gelezen,
> Grandma gaat 's zomers naar buiten in shorts,
> Grandma is echt een betoverend wezen,
> Met strapless en nylon beehaas enzovoorts...
> Zij zit op kantoor heel efficient te tijpen,
> Daarom kan Grandma ons zo goed begrijpen.

Wanneer Miep besluit haar schoonmoeder met wat make-up en een nieuw bloesje in een Amerikaanse grandma te veranderen, raakt vader Doorsnee buiten zichzelf van boosheid. Bij de aanblik van moeders nieuwe verschijning stamelt hij: ‘Dat is... wat is... verf en een tingel-tangel blouse! En dat haar! Verf op je gezicht. Doe het er af! Doe het er onmiddellijk af. D'r af zeg ik. Schandelijk. En dat voor 'n grootmoeder. Je bent... je bent... een juffrouw van lichte zeden geworden... Daar...’

En tegen zijn schoondochter Miep raast hij: ‘Jij met je Amerikaanse ideeën! Breng ze in Canada in de praktijk, maar niet hier.’

Maar tegenover het conservatisme van vader Doorsnee stelt Miep haar eigen, moderne wereldbeeld: ‘Nou je zal eens zien, wat ik hier nog allemaal veranderen wil. 't Is hier allemaal even ouderwets en klein burgerlijk Hollands. Dat jullie zo tegen Rob doen en 'm niet wat meer vrijheid van bewegen geven in de zaak... dat is ook verkeerd. En dat jullie je bezorgd maken als Liesbeth om tien uur nog niet thuis is. Dat is ook bespottelijk. Bij ons blijven de meisjes weg, al was het een hele nacht als ze zin hebben. En dat jullie niet eens een ijskast hebben. En dat jullie niet eens een pressure-cooker hebben. En dat jullie bad

nog uit de tijd is van Marie Antoinette. Een rococobad met een straaltje van niks. En die keuken van jullie, waar die arme Sjaan in ploetert. En dat fornuis uit 1800. En die oven... dat moet allemaal veranderen.'

Op haar schoonvaders vraag wie dat dan allemaal moet betalen, heeft Miep ook een modern en praktisch antwoord: 'Dat koop je op afbetaling. Jullie sparen hier je hele leven om een ijskast te kopen en tegen de tijd dat je dood gaat kun je hem eindelijk aanschaffen. Bij ons koop je 'm direct. En je betaalt 'm af.'

Afbetaling, auto's, een pressure-cooker, nylon beha's, een ijskast en een televisie, het klonk niet alleen vader en moeder Doorsnee vreemd en nieuw in de oren, maar ook de honderdduizenden doorsneeluisteraars die op die maandagavonden aan hun radiotoestel of het bakelieten radiodistributiekastje gekluisterd zaten. Halverwege de jaren vijftig telde Nederland ongeveer een kwart miljoen auto's (dat wil zeggen dat slechts één op de veertig Nederlanders een auto bezat), de televisie - 41.100 toestellen in 1955 - verkeerde nog in een experimenteel stadium, en de verspreiding van de koelkast en de wasmachine, hoewel allebei al in het interbellum geïntroduceerd, verliep in de jaren vijftig nog uiterst moeizaam. De laatste twee consumptieartikelen zouden pas rond 1960 de kritische tien-procents-acceptatiegrens passeren.[39] Dat was niet alleen te danken aan aanzienlijke prijsdalingen - de prijs van een koelkast was sinds 1950 met ongeveer 200 gulden gedaald en in 1960 kostte hij nog tussen de 300 en 500 gulden, afhankelijk van de literinhoud - , maar ook aan omgevingsfactoren zoals de toename van het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, het wegvallen van huishoudelijke hulp - zoals ook de Doorsnee's hadden - en het niet langer bezorgen van boodschappen aan huis, maar vooral ook een veranderd consumptiegedrag. De opmars van de koelkast na 1960 kan bijvoorbeeld niet los gezien worden van de uitbreiding van het aantal zelfbedieningswinkels en supermarkten (mét winkelwagentjes), die voorraadvorming van bederfelijke waar in de privé-huishoudens stimuleerden.

Niettemin: hoe ver en vreemd Mieps visioen de Doorsnee's ook in de oren mocht klinken, het zou nog slechts luttele jaren duren voordat de consumptiegoederen waar zij nu nog van droomden, ook binnen hún economisch bereik zouden vallen. Vanaf het midden van de jaren vijftig wisten de Doorsnee's en al die honderdduizenden die voor hen model stonden, dat er een andere, comfortabeler manier van leven

moest zijn en dat zo'n leven in emigratielanden als Amerika en Canada binnen de horizon van de gewone man lag. Daarmee ontstonden *rising expectations* bij een generatie die in feite niets gewend was. In het reactiepatroon van vader en moeder Doorsnee is hun ambivalentie en verwarring te zien: moeder is nieuwsgierig; vader neigt naar afwijzing en een vasthouden aan de strenge ingetogenheid van zijn eigen generatie, maar kan zich anderzijds ook niet onttrekken aan de betoverende gedachte van een eigen auto en een gemoderniseerde winkel. Met het wekken van deze verwachtingen liep de spanning tussen consumptieve wensen en economische werkelijkheid steeds hoger op. De Vooroorlogse Generatie wilde nu ook wel eens wat, ook al ging het tegen haar formatieve ervaringen én vooralsnog ook tegen de economische realiteit in.

'*Koppen koel, mannen*!'

Zoals reeds eerder vermeld was de wederopbouwperiode in 1952 in feite afgesloten. In dat jaar was namelijk het vooroorlogse niveau van de arbeidsproduktiviteit weer bereikt. Het jaar 1951 had trouwens nog een forse daling van het levenspeil gebracht. De vijf procent bestedingsbeperking die het tweede kabinet-Drees (1951-1952) in verband met de Korea-crisis afkondigde, betekende gezien de prijsstijgingen van ruim tien procent voor de werknemers een reële loonsverlaging. Afgezien van de 'ronde boterletter' van 1952 (ook wel het 'absurde loonrondje' genoemd, omdat het om een extraatje ging in de vorm van een uitkering ineens tot een maximum van f 8,50), vonden tot 1954 geen loonrondes meer plaats. In dat jaar werd door de regering voor het eerst het criterium van de kosten van het levensonderhoud losgelaten. Daarmee was het loven en bieden in het leader van een groeiende economic mondjesmaat begonnen. De loonsverhoging van maximaal zes procent was bedoeld om de omvangrijke zwarte loonvorming tegen te gaan, alsook om het sinds 1953 dalende werknemersaandeel in het nationaal inkomen op te trekken.[40] Vergeleken met omringende lahden als België, Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië lag het loonkostenpeil in Nederland zeer laag.[41]

Ofschoon een NVV-bestuurder naar aanleiding van die eerste 'welvaartsronde' met veel bravoure sprak over de vakbeweging die 'met één slag' de arbeiders in de gestegen welvaart had doen delen[42], ging diezelfde vakbeweging een paar jaar later zonder morren overstag voor

een nieuwe bestedingsbeperking. In 1957 was opnieuw een tekort op de betalingsbalans ontstaan en wederom werden de werknemers opgeroepen hun binnenlandse bestedingen te matigen omwille van de vergroting van de export. En net als in 1951 probeerde de regering eind 1956 de opofferingsgezindheid te versterken met een verwijzing naar een gevaarlijke internationale situatie: de Suez-crisis en de Russische inval in Hongarije. Ofschoon het binnenlands politiek klimaat daarmee uiterst geschikt leek om impopulaire economische maatregelen te nemen, was de inschikkelijkheid van de werknemers sinds 1951 drastisch afgenomen. In de ingezonden-brievenrubrieken van de vakbondsbladen viel heel wat frustratie op de werkvloer te lezen. In de bouw, waar op grote schaal zwarte lonen werden betaald, staken georganiseerde bouwvakkers hun ergernis over de tamme houding van hun bond niet onder stoelen of banken: 'Ik moet u mededelen, dat de leden zeer ontevreden zijn en dat niet alleen, zij worden onverschillig. Er heerst een matheid onder de leden. Het is almaar praten en er komt niets tot stand. Zij willen resultaten zien...' En een andere briefschrijver schreef: 'Het hoofdbestuur [heeft] van 1950 af ons strijdlied omgezet in "slaap verworpenen der aarde". Als wij bij onze werkgever het werk hadden gepresteerd dat onze bondsbestuurders hebben gepresteerd, hadden wij al lang op straat gestaan. [...] Ik zie het onderschrift al staan, het stopwoord van Brandsma [de voorzitter van de Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond]: "jongens, koppen koel, onze tijd komt heus".'[43]

Inderdaad reageerden de vakbondsbestuurders vaak met een mengeling van naïviteit en paternalisme op de onvrede van hun achterban: 'Dat de leden de tactiek van het bondsbestuur niet steeds begrijpen is jammer, maar gezien de ingewikkelde verhoudingen op loonpolitiek gebied wel te verstaan. Daarom moet er vertrouwen zijn tussen leden en bondsleiding', heette het in 1956 in het ANB-bondsblad *De Bouwer*.[44] De katholieke tegenhanger van de ANB, de Bouwvakarbeidersbond 'Sint Joseph', zocht het in toneelstukjes die als 'passende omlijsting' voor de ledenvergaderingen werden aanbevolen en waarin de hoofdrollen weggelegd waren voor 'brave werkers en vaders van pronte gezinnen'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vele leden met de voeten stemden: tienduizenden verlieten hun bond in die jaren. De katholieke en de socialistische vakcentrale - die sinds de oorlog alleen maar in ledenaantal gegroeid waren - verloren tussen 1957 en 1959 samen zo'n veertigduizend leden, dat wil zeggen bijna vijf procent van het totale ledenbestand.

Een heel wat minder stilzwijgend protest tegen de politiek van bestedingsbeperking kwam uit het gezagsgetrouwe Limburg, waar de mijnwerkersin 1957 besloten tot een langzaam-aan-actie, ofte wel prestatie naar loon zoals zij het zelf noemden. De lage lonen in de Zuidlimburgse mijnen leidden ertoe dat vele mijnwerkers voor een betere betaling over de grens gingen werken, in de Duitse mijnen of voor zwart geld in de bouw. Heel Nederland, inclusief de eigen katholieke vakcentrale, sprak schande van de mijnwerkersactie, maar bondsvoorzitter Frans Dohmen verwoordde ongetwijfeld de gevoelens van de Limburgse kompels, toen hij, bij de bisschop op het matje geroepen, in plat Kerkraads antwoordde met een 'du kennst mich allemaal den...'[45]

Waar blijft onze welvaart? Die vraag werd steeds prangender en de vakbeweging kon haar alleen nog op straffe van zelfmoord negeren. Het gemiddelde bruto weekloon van een industriearbeider bedroeg volgens het CBS in 1960 f 102,93[46], maar ook drie jaar later waren er nog heel wat werknemers die aanzienlijk minder verdienden. Een lid van de NVV-Dienstenbond Mercurius schreef begin 1963 aan zijn bondsblad: 'Ik ben werkzaam in de groothandel levensmiddelen. Mijn salaris bedraagt bruto f 80 per week, dat is ongeveer f 70 netto. Aan huur, gas, licht, kolen, premies en contributies gaat er f 26,50 per week af. Van nog geen f 44 per week moeten alle uitgaven voor man, vrouw en twee schoolgaande kinderen worden betaald. Van de kinderbijslag moeten voor ons vieren de uitgaven van kleding, schoeisel worden gedaan. U ziet, de welvaart is niet voor mij en mijn collega's in de branche weggelegd.'[47]

Het NVV verdedigde tot 1958 het loonbeleid van de regering tegen heug en meug en daarbij speelden verschillende overwegingen een rol: verantwoordelijkheidsgevoel voor het regeringsbeleid van de politiek verwante PvdA alsook een ideologische weerzin jegens een loonbeleid dat niet op sociale rechtvaardigheid zou stoelen, maar op de produktiviteit en het economisch succes van afzonderlijke ondernemingen en bedrijfstakken. Toch gaapte tegen het einde van de jaren vijftig de kloof tussen de economische leer en de werkelijkheid wijder dan ooit tevoren. Daarvan getuigde niet alleen de manier waarop de vakbewegingsleiding zich oostindisch doof toonde voor de protesten van de leden, maar vooral ook de zwarte loonvorming. Gezien de krapte op de arbeidsmarkt betaalden vele werkgevers lonen uit die vaak ver boven de cao-richtlijnen uitgingen, soms in de vorm van premies en toe

TABEL 1 Verdiende lonen, regelingslonen en autonome loonbeweging voor mannelijke arbeiders in industrie, mijnbouw en bouwnijverheid

Jaar	**Verdiende lonen**		**Regelingslonen**		**Autanome loonbeweging**
	1947 = 100	**groei in %**	**1947 = 100**	**groei in %**	**(3-5)**
(1)	**(2)**	**(3)**	**(4)**	**(5)**	**(6)**
1947	100	-	100	-	-
1948	106	5,9	106	5,5	0,4
1949	107	1,1	106	0,7	0,4
1950	118	10,6	117	10,4	0,2
1951	126	6,6	124	5,7	0,9
1952	130	3,0	127	2,3	0,7
1953	133	2,3	128	0,9	1,4
1954	154	15,9	147	15,0	0,9
1955	159	3,2	148	0,7	2,5
1956	173	8,9	156	5,6	3,3
1957	193	11,2	172	9,9	2,3
1958	194	0,5	178	3,6	-3,1
1959	201	3,7	182	2,1	1,6
1960	221	10,0	195	7,3	2,7
1961	237	7,3	201	3,1	4,2
1962	258	8,7	216	7,6	1,1
1963	277	7,3	226	4,3	3,0
1964	318	15,0	265	17,6	-2,6

Bron: J.P. Windmuller en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, (Utrecht/Antwerpen 1979) dl.2, 105.

slagen, soms ook gewoon zwart. Hoe deze ontduiking van de loonpolitieke voorschriften in haar werk ging, vertelt een voormalig bestuurder van de vroegere Industriebond NVV. Wim Vijg (1923) werkte in de jaren vijftig als districtsbestuurder in Den Haag en Amsterdam en hij herinnerde zich in 1981:

'Er werd zwart betaald bij her leven, de koppelbazen had je, en wij zelf van de erkende bonden waren ook zo lekker niet. We hebben meegewerkt aan het op papier zetten van tariefsystemen in ondernemingen, zonder dat het systeem werd gebruikt. Maar door zo'n systeem kon je 25 tot 30 procent hogere inkomens fokken aan premies en toeslagen. Op het laatst waren we zover dat we dure bureaus inschakelden die systemen maakten, die niet werden toegepast. En iedereen wist dat. Dat kostte een schep geld. Dan kwamen de loondeskundigen van de bonden en van de werkgevers om het systeem te beoordelen, maar ze wisten heel best dat het om een systeem ging dat niet toegepast zou worden, inclusief de looncontroledienst. Wie de beste maatjes was met de ambtenaren van de looncontroledienst, die was de beste vakbondsbestuurder. Het heeft toch ontwrichtend gewerkt hoor, een Ibonsysteem dat op bedrog gebaseerd was. Maar als je je werk deed zoals het hoorde dan was je eigenlijk meer controleur dan belangenbehartiger. Je kwam in de ondernemingen zeggen dat er te veel werd betaald, en dan maar regelingen fokken om het toch ergens op te laten lijken. Je kon verdomme op je vingers getikt worden door je eigen hoofdbestuur, omdat je had meegewerkt aan te hoge lonen. De mensen zijn er ook wel tegen in opstand gekomen. [...] De leden voelden zich bedrogen. Als ze in opstand kwamen, dan gooiden ze bij tientallen de bondsboekjes over de tafel bij de vergaderingen.'[48]

De omvang van de zwarte loonvorming in de jaren vijftig laat zich moeilijk schatten, maar de afstand tussen regelingslonen (dat wil zeggen zoals in de cao's vastgelegd) en werkelijk verdiende lonen, dus inclusief de toeslagen en premies, is wel in kaart gebracht (zie tabel 1).

De autonome loonbeweging - dat is het verschil in toeneming van feitelijk verdiende lonen en regelingslonen - is het hoogst in de jaren van krapte op de arbeidsmarkt en is negatief in de jaren 1958 en in 1964. In het eerste jaar werden de lonen in de bouwnijverheid zeer aanzienlijk verhoogd met het doel de zwarte lonen te 'witten' en in 1964 is het effect van de loanexplosie[49] - waarbij na ernstige arbeidsonrust opnieuw zwarte lonen op grote schaal wit werden gemaakt - zichtbaar.

De kloof tussen informele en formele economie, tussen de voorschrijvende woorden en de geleefde werkelijkheid, tussen leiders en gewone mensen, tussen het oude Nederland en het nieuwe Nederland, die kloof was aan het einde van de jaren vijftig ook in de belevingswereld van de Vooroorlogse Generatie gevaarlijk groot geworden. De kloof maakte zich - zoals bij de na de oorlog geboren generatie - echter niet voelbaar in de vorming van subculturen, maar in ernstige sociaal-economische spanningen, die op hun beurt weer veroorzaakt werden door een nieuw consumentisme dat de Vooroorlogse Generatie in zijn greep had gekregen. In de vroege jaren zestig was ook haar belangrijkste belangenbehartiger, de vakbeweging, definitief overstag gegaan. Na de loonexplosie van 1963 was er geen weg terug meer. Zorgelijke verhalen over overbesteding en een tekort op de betalingsbalans werden weggewuifd en gepareerd met de uitstekende bedrijfsresultaten en de nog altijd zeer gespannen arbeidsmarkt: '...wij [zullen] geen genoegen nemen met een stilstand in de ontwikkeling van de welvaart der werknemers, nog minder met een teruggang.'[50] De enkele jaren eerder nog uiterst kritisch bekeken - en door vader Doorsnee verfoeide!-afbetalingspraktijken werden nu opeens met heel andere ogen bezien. Als belangrijkste voordeel werd genoemd de directe aanschaf van de benodigde goederen. Eigenlijk was kopen op afbetaling een soort sparen achteraf, zo konden de leden van Mercurius in 1964 in hun bondsblad lezen. Om te voorkomen dat de consument ten prooi zou vallen aan malafide leveranciers, adviseerden de bonden hun eigen financieringsregelingen en -bedrijven.

Al snel nam het kopen op krediet zulke grote vormen aan, dat de regering zich gedwongen voelde paal en perk te stellen aan de afbetalingspraktijken. In 1964 werd wettelijk bepaald dat bij de aankoop van bepaalde goederen duurder dan f 250,- dertig procent van de prijs direct en contant betaald diende te worden. Het ging hierbij onder andere om de volgende artikelen: radio's, televisies, grammofobns, bandrecorders, accordeons, elektrische fornuizen en warmwaterapparaten. De afbetalingsovereenkomst mocht niet langer dan achttien maanden duren. Kennelijk werden koelkasten, wasmachines, centrifuges en naaimachines toen al als minder luxueus beschouwd, want voor deze consumptiegoederen gold een lager aanbetalingspercentage: twintig tot vijfentwintig procent. Bij personenauto's moest, afhankelijk van de prijs, veertig tot 55 procent van de aankoopprijs contant op tafel gelegd warden. Niettemin had een vakbondsblad in 1963 tevreden be-

richt over het feit dat het Nederlandse autopark de één miljoen snel naderde en eind 1964 besprak hetzelfde blad de voordelen van een vliegvakantie: ‘niet eens veel duurder dan trein of bus (vooral niet als je ver genoeg reist!) en... je spaart een overnachting uit!’[51]

De magie van dit nieuwe consumentisme dat de Vooroorlogse Generatie in zijn greep had gekregen, leek zich in de eerste jaren van het nieuwe decennium echter samen te ballen in één consumptieartikel: de televisie. Het bleek het meest ontwrichtende genotmiddel dat de naoorlogse welvaart tot dusver voortgebracht had.

Eindnoten:

36 J. Klöters, *Honderd jaar amusement in Nederland* ('s-Gravenhage 1987), 249.
37 W. Ibo, *En nu de moraal van dit lied. Overzicht van 75 jaar Nederlands cabaret samengesteld door Wim Ibo*, (Amsterdam 1970), 510 e.v.
38 In het Theater Instituut Nederland (Amsterdam) bevinden zich de complete scripts van De Familie Doorsnee in het archief (Map Annie M.G. Schmidt, ‘In Holland staat een huis’). De volgende citaten zijn allemaal ontleend aan deze scripts.
39 Zie H. Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986), 89 e.v.
40 Tussen 1953 en 1955 liep het werknemersaandeel in het nationaal inkomen terug van 69,3 procent naar 66,7 procent (zie K. van Doorn e.a., *De beheerste vakbeweging. Het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973* (Amsterdam 1976), 47).
41 *Ibidem*, 48.
42 E. Hueting, F. de Jong Edz. en R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983), 253.
43 Righart en Ramakers, *Steigers weg*!, 137.
44 *Ibidem*, t.a.p.
45 Zie B. Breij, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*, (Baarn 1981), 135.
46 Ontleend aan *Mercurius. Veertiendaags orgaan van de Alg. Bond ‘Mercurius’, Bedrijfsbond van werknemers in de Handel, het Bank- en Verzekeringswezen en de Vrije Beroepen*, 17 jan. 1963.
47 *Mercurius*, 31 jan. 1963.
48 *Eenheid. Speciale uitgave van het FNV-kaderblad Bondgenoot ter gelegenheid van het fusiecongres van het NVV en het NKV op 29, 30 september en 1 oktober 1981* (2 oktober 1981), 28-29.
49 Zie hoofdstuk 1.
50 *Mercurius*, 3 dec. 1964.
51 *Mercurius*, 3 dec. 1964.

4 Een huiselijk venster op een onhuiselijke wereld

‘*Nooit meer naar de bioscoop*’

De televisie maakte pas laat haar entree in Nederland. Terwijl Engeland en Duitsland al in de jaren dertig televisie kenden, volgde Nederland pas in de jaren vijftig.[52] Op dinsdagavond 2 oktober 1951 vond de eerste uitzending plaats. Typerend voor het afwijzende klimaat waarin de komst van televisie besproken werd, is de grimmigheid

waarmee de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, J.M.L.Th. Cals, het eerste televisieavondje opende: 'Na de massa-arbeid is het de massa-recreatie die de menselijke persoonlijkheid belaagt [...], die elke eigen inspanning op geestelijk en cultureel gebied, dreigt te doen plaatsmaken voor passiviteit en grauwe vervlakking.'[53]

De introductie van de televisie in Nederland was omgeven met economische en zwaarwichtige culturele bezwaren. Philips had al voor de oorlog met de 'beeldradio' geëxperimenteerd, maar technische feilen en de economische crisis dwongen tot een voorlopig uitstel. Na de oorlog werd de wachttijd tegen de zin van Philips in verlengd door de terughoudendheid en scepsis waarmee de regering het nieuwe medium bezag. Minister-president Drees koesterde ernstige financieel-economische bedenkingen; hij wilde Philips wel in zoverre tegemoetkomen, dat hij het belang van de export van Nederlandse televisietoestellen onderschreef. De afzet in eigen land wilde hij echter zoveel mogelijk afremmen, 'temeer aangezien bij de nog weinig volmaakte uitzendingen hierdoor aan de bevolking in wezen niets wordt onthouden'.[54] Zeker in het begin van de jaren vijftig- 1951 was het jaar van de beste-

dingsbeperking in verband met de Korea-oorlog-werd Drees' zuinigheid in brede kring gesteund. Niet alleen in de Tweede Kamer kon het conservatieve regeringsbeleid inzake de televisie op bijval rekenen, maar ook in de omroepwereld. KRO-voorzitter pater-professor dr. J.B. Kors merkte op: 'Wij zijn eigenlijk nog te arm voor televisie'; Varasecretaris Broeksz nam eenzelfde standpunt in en voegde eraan toe dat 'ons volk geen reële behoefte heeft aan televisie' en 'dat deze behoefte door de industrie opzettelijk geschapen en gestimuleerd wordt'. Alleen de voorzitters van de NCRV en de Avro keken er wat positiever tegenaan. Eerstgenoemde wilde het nieuwe medium inzetten voor de verbreiding van het Evangelie; en alleen Willem Vogt toonde zich zonder omhaal of bijbedoelingen een voorstander van televisie: 'Beter een arm land met iets, dan een arm land met niets, en men is toch niet verplicht zo'n ding te kopen', aldus de Avro-voorzitter.[55]

Maar daarin stond deze omroepbaas vooralsnog alleen, omdat er niet alleen economische maar ook principiële bezwaren van culturele aard tegen de televisie werden ingebracht. De angst voor politieke manipulate - overigens geheel in de Koude-Oorloggeest van het antitotalitarisme - en voor *Vermassung* - dat typisch cultuurpessimistische begrip-viel veelvuldig te beluisteren in het debat over de toelaatbaarheid van televisie.[56] Zou de televisie niet leiden tot culturele nivellering, tot een louter passief en consumptief recreëren, gespeend van alle hogere intellectuele en artistieke drijfveren?

Ondanks al deze bedenkingen ging de televisie in het najaar van 1951 toch van start, aanvankelijk nog met slechts drie uitzendingsuren per week, in 1957 met twaalf en in 1961 met achttien. Pas in 1964 werd met de komst van een tweede televisienet het aanbod aanzienlijk vergroot. In de eerste jaren werden de programma's uitsluitend in de avonduren uitgezonden en begon de televisieavond om kwart over acht. De programma's waren kort; om circa tien voor negen volgde een pauze van tien minuten, waarna de uitzending hervat werd om om 21.45 uur afgesloten te worden. Vanaf 1956 was het Journaal elke avond om acht uur te zien. De afschaffing van de zaterdag als werkdag tussen 1961 en 1962 had ook consequenties voor de televisieprogrammering: op zaterdagmiddag begon de televisie al om 15.00 uur, er kwam een speciale rubriek voor de vrouw en op zondag ging de sport steeds meer zendtijd in beslag nemen.

Tijdens die kinderjaren van de televisie waren de commentaren op het gebodene nog niet erg positief. Tot ongeveer het midden van de

jaren vijftig bleef de scepsis overheersen. Men vond de programma's saai en eenzijdig en vroeg meer sport, tekenfilms, alsook ‘potsenmakers en revue-artiesten’. ‘De inpolderingen en de staatsmijnen ken ik zoetjesaan uit m'n hoofd,’ merkte een teleurgestelde kijker op. ‘Het hoeft heus niet allemaal van hopfalderie te zijn, maar als je niets anders te zien krijgt dan een omroepster, een spreker, een voarzitter en nog een spreker, kijk je niet meer’, aldus luidde de vernietigende recensie van een andere kijker.[57] En na het aanschouwen van het avandvullende ‘Viva Juan!’, een bewerking door Willy van Hemert van het gelijknamige Spaanse blijspel, verzuchtte een huisvrouwin 1955: ‘Je zegt na zo'n avond niet: ik wou, dat ik televisie had.’[58]

De technische onvolkomenheid van het medium en het als saai ervaren karakter van de programmering droegen aanvankelijk niet bij aan een snelle verspreiding van de televisie.[59] In 1955 beschikte nog slechts vier procent van de huishoudens over een tv. Ook de prijs belemmerde vooralsnog een massale verspreiding: in 1957 kostte een televisietoestel-afhankelijk van het type ontvanger-tussen de 895 en 1895 gulden, dat wil zeggen twee tot ruim drie keer een modaal maandloon. Toch brak het tv-bezit tegen het einde van de jaren vijftig defintief door: in 1959 waren er al 585.000 toestellen, wat betekende dat op iedere vijf gezinnen er één televisie had.

Alhoewel het televisiebezit zich aanvankelijk concentreerde onder de hogere inkomensgroepen, waren rond 1960 ook de arbeiders en de middenstand met ongeveer dertig procent goed vertegenwoordigd. En volgens de onderstaande tabel keken deze groepen ook meer dan de ‘leidinggevenden en welgestelden’, wanneer ze het apparaat eenmaal in huis hadden.

Zowel interieur als exterieur onderging drastische veranderingen als gevolg van de verspreiding van de televisie. In 1961 schreef een auteur in de bundel *Televisie vraagstuk-waagstuk* over het veranderde silhouet van steden en dorpen. Een woud van antennes had zich in luttele jaren verspreid over de daken van arbeiderswoningen, paleizen en pastorieen, boerderijen en woonschepen.[60] Een nog veel ingrijpender verandering onderging het interieur: ‘De tafel verdwijnt uit het midden van de kamer. Men creëert een nieuwe ruimte rond het toestel. Aanvankelijk lijkt de voorkamer in veel gevallen de juiste plaats voor het dure toestel. Dit betekent ook dat deze ruimte meer gebruikt gaat worden. En dat vergt aanpassingen. Het traditionele buffet, aanvankelijk het

TABEL 2 Televisiegelegenheid thuis en gemiddelde kijktijd per sociaal milieu

	% personen, dat thuis televisie heeft	**gemiddelde kijktijd**
totaal (12 jaar en ouder)	29	1¼
waaronder:		
- per *sociaal milieu*:		
landarbeiders	16	1¼
boeren	14	1
arbeiders	30	1½
risicodragende middenstand	31	1¼
loontrekkende middenstand	31	1¼
leidinggevenden en welgestelden	40	1

Bron: C.J. Lammers, ‘De bijdrage van het sociaal onderzoek’, in: M. Rooij e.a., *Televisie vraagstuk-maagstuk*, (Assen 1961), 32.

onmisbare meubelstuk voor het betere vaat- en glaswerk, verdwijnt om plaats te maken voor een bankstel, van waaruit het hele gezin naar het "kastje" kan kijken. Bijzettafeltjes vervangen de salontafel. Het verschil als gebruiksruimte tussen de huiskamer als eet- en werkkamer en de voorkamer neemt af. De ruimtes blijven nog even gescheiden. Totdat het drastische besluit valt om ook de fysieke scheidslijnen tussen beide ruimtes te slopen. Tussenmuren en suitedeuren vallen ten prooi aan de eerste elektrische boor- en zaagmachines die de huisvaders op hun verjaardag en de pas ingevoerde vaderdag verwierven. In de nieuwbouwwoningen die vanaf het eind van de jaren zestig verrijzen, is de tweedeling in gebruiksruimtes al helemaal verdwenen. De doorzonwoning is de trots van de nieuwe televisiebezitters.'[61]

In het begin van de jaren zestig stelde men vast dat het televisiebezit zich het snelst onder randkerkelijken en katholieken verspreidde, groepen die volgens de socioloog C.J. Lammers sowieso al een voorkeur hadden voor ontspanning met een a-intellectuele inslag. Volgens hem was televisiekijken vooral aantrekkelijk voor die bevolkingsgroepen 'voor wie de primaire functie van de vrijetijdsbesteding niet zozeer ontwikkeling, zelfontplooiing of geestelijke verrijking, maar veeleer eenvoudige ontspanning na gedane arbeid is'.[62] En in een noot suggereerde dezelfde auteur een verband tussen enerzijds de populariteit van televisie in deze lagere sociale milieus en anderzijds 'het accent in de levensstijl van deze bevolkingsgroepen op de niet-uitgestelde bevrediging'.[63] Interessant genoeg vallen deze observaties samen met een aanzienlijk optimistischer kijk op de maatschappelijke effecten van televisie dan in het begin van de jaren vijftig. Voor het onheilspellende visioen van de 'massamens' is nu opeens de verheffing van 'Jan met de pet' getreden. De katholieke psychiater Trimbos schreef bijvoorbeeld in 1961: 'Jan met de pet komt viazijn tv-toestel in gelegenheden, waar hij in werkelijkheid nooit zou worden toegelaten, al zou hij het geld er voor over hebben.'[64] En de jurist Kist zag ongekende mogelijkheden voor volksopvoeding via de televisie; hij ging zelfs zo ver te pleiten voor een 'tv-vormingsinstituut'.[65]

Een belangrijk voordeel zag men ook in de bevorderende werking die televisie op de huiselijkheid zou hebben. In een onderzoek (1957) naar de waardering van televisie had de helft van het aantal respondenten nog de verwachting uitgesproken dat de aanschaf van een tv-toestel de huiselijkheid zou bevorderen. Een arbeider: 'Je gaat minder naar de film of de schouwburg. Voor sportwedstrijden moet je naar

Rotterdam of naar Amsterdam. Dat doe je dan niet meer, want thuis zie je precies hetzelfde, zo in de huiselijke sfeer, met je kopje koffie erbij.' Een schoolhoofd merkte op: 'Het kan grote voordelen hebben voor het gezinsleven. De mensen blijven meer thuis. Er gaan voor vele mensen nieuwe werelden open.' En een bier- annex brandstoffenhandelaar: 'Het is een combinatie van bioscoop en radio in je huiskamer. De caféhouders gingen een televisietoestel kopen om klanten te trekken, maar dat is een fiasco geworden.'[66] Typerend in dit verband zijn ook de afwijzende reacties van de respondenten op de suggestie van een mogelijk collectieve aankoop van een tv-toestel.[67]

Goed passend in deze huiselijke kijk op het nieuwe medium is de mativatie waarmee mensen de aankoop van een televisie rechtvaardigden. In 1993 gevraagd naar hun eerste ervaringen met televisie verklaarden respondenten er vooral een huisbioscoop in te zien. Sommigen motiveerden de aanschaf bijna als een vorm van besparing: 'Als we dat ding nemen, hoeven we nooit meer naar de bioscoop, terwijl we dat toch al nooit deden.' En: 'Het was ter vervanging van het avondje uit, waar een ander naar de schouwburg ging, waar wij geen geld voor hadden, ook eigenlijk de tijd niet voor wilden vrijmaken.' Ook het gerief speelde een belangrijke rol: 'En dat als er in een gebouw een concert was, dat je gewoon in je luie stoel kon meegenieten, dat je de deur niet meer uit hoefde, vroeger moest je de deur uit. Als je dan wat wilde zien, als je naar de bioscoop wilde of je wilde naar een concert dan moest je de deur uit. En nu bleef je thuis en heerlijk in je eigen huis bij een kopje kaffie in de warme kamer.'[68]

Een indicatie voor die toenemende huiselijkheid - door een respondent in 1957 ook wel misprijzend 'potterigheid' genoemd[69] - kan men zien in de dramatische daling van het bioscoopbezoek; in 1959 rekende men uit dat de aanschaf van een televisie ongeveer twaalf bioscoopbezoeken per jaar minder betekende en tussen 1960 en 1962 daalde het aantal bioscoopbezoekers dan ook van 54 miljoen naar 42 miljoen.[70] Maar niet iedereen bleef voor de televisie thuis. In het begin van de jaren zestig stelde men vast dat voor de jeugd de televisie veel minder een substituut voor de bioscoopfilm was, integendeel. De komst van de televisie leek onder jongeren eerder het omgekeerde effect, namelijk een toename van de uithuizigheid, te hebben. CBS-onderzoek leerde dat personen tussen 15 en 28 jaar die thuis een televisie hadden, even vaak of zelfs iets meer naar de bioscoop gingen dan mensen in dezelfde leeftijdscategorie die het zonder tv moesten stellen.[71] De reeds eer-

der geciteerde zenuwarts Trimbos stelde vast dat de opgroeiende jeugd tot het minst kijklustige tv-publiek behoorde. De verklaring lag voor de hand, volgens hem: aan programma's had de televisie pubers niets te bieden en bovendien belemmerde het huiselijke gezinsmedium hun sociale behoeften, die in deze leeftijdsfase volgens de katholieke zielkundige niet langer 'gezinsgebonden' maar juist 'gezinsontvliedend' zijn.[72] Ook Lammers benadrukte dat 'het gezellig contact met generatiegenoten van het eigen en het andere geslacht' in de huiskamer onder het toeziend oog van ouderen minder gemakkelijk tot zijn recht zou komen dan in de bioscoop. Ook wees hij op het feit dat in tegesnstelling tot de radio de televisie geen 'lichte muziek' bood.[73]

Het lijkt erop dat de televisie tot het midden van de jaren zestig vooral een medium en consumptieartikel was van en voor de Vooroorlogse Generatie, waarmee zij zich op passieve wijze ontspande na gedane arbeid. 'Alles werd eigenlijk ook makkelijker. Als je moe was, je plofte gewoon neer en je ging televisie kijken,' herinnerde zich een respondent in 1993[74]. Ofschoon de meeste geënquêteerden het niet graag toegaven, dicteerde het medium al snel een nieuwe indeling van de vrije tijd in het gezin: 'M'n moeder zorgde dat haar werk af was. Als de televisie om half zes was afgelopen, moest het eten klaar staan, eten, afwassen, televisie kijken', aldus een respondent.[75]

Interessant in dit verband zijn de kritische geluiden die enkele scholieren over het verschijnsel televisie lieten horen. In *De jeugd aan het woord* (1954), een boekje waarin jongeren over controversiële onderwerpen als 'de paardans' en het gemengd kamperen aan het woord worden gelaten, krijgt de televisie een zeer kritische ontvangst. Het positieve argument van de huiselijkheid wordt omgekeerd: de televisie zal leiden tot gemakzucht volgens een veertienjarige gymnasiast; een zestienjarige scholier vreest voor verslaving en terwijl een enkelihg op de zegenrijke werking van televisie voor doven - 'ook de dove kan zijn hart ophalen, terwijl hij aan de radio niets heeft' - en bedlegerigen wijst, schetst een leeftijdgenoot het gevaar van tweedracht binnen het gezin: '...wanneer het beeld straks vaker en geregelder onze vredige, rustige huiskamers binnendringt, nou dan zul je eens wat beleven! Dan is het afgelopen met de rust. Dan wil pa de televisie zien, terwijl zoon Jan juist het grote licht nodig heeft, omdat hij ingewikkelde berekeningen zit te maken. Pa kan dat licht niet verdragen, omdat het beeld er minder duidelijk door wordt, en ma komt tot de ontdekking, dat ze onmogelijk haar aandacht kan concentreren op het kousenstop-

pen én op de meneer op het televisiescherm. Gevolg: ruzie, ongeregeldheden en allerlei onaangenaamheden.'[76]

Over het gebruik van de televisie beslisten de ouders. Al vroeg waren zorgelijke studies verschenen over de invloed van televisie op de schoolprestaties van kinderen en in 1957 had menige deelnemer aan het onderzoek naar de waardering van televisie in een zestal dorpen de verontrusting over 'het gedwongen nietsdoen in het donker' (in die eerste jaren werd tijdens het televisiekijken de huiskamer nagenoeg verduisterd) verwoord. Een huisvrouw: 'Ik heb studerende kinderen. Zo lang zij moeten studeren, neem ik geen televisie. Onder de Bonte Dinsdagavondtrein kunnen ze nog wel iets doen, overschrijven bijvoorbeeld, maar niet bij de televisie.' Een aannemer: 'Je kan ze niet in de kou zetten in een andere kamer.' Er moest in het gezin iemand de baas zijn over de knop, aldus een schoolhoofd.[77]

CBS-onderzoek in de late jaren vijftig maakte echter duidelijk dat er in dit opzicht geen reden tot ongerustheid bestond. De beschikkingsmacht over de televisie in het gezin stond niet ter discussie. Was er bij de radio nog sprake geweest van een neiging-vooral in arbeidersgezinnen - tot een beheer in handen van de jongere generatie[78], de tv stond onder een veel strenger regime en kinderen moesten hun kijktijd binnen het gezin veroveren.[79] In zijn beschouwing over de effecten van televisie op de jeugd schreef Trimbos in 1961 dat het nieuwe medium de jeugd vroegtijdig een kijk op de grote en gevarieerde wereld bood. Dat uitzicht was echter vooralsnog alleen de vaders en moeders gegund. De jeugd hield zich voorlopig bezig met Pipo de Clown, de Dikke Deur en-een gezellig zwaaiende Tante Hannie. En, zoals al snel zou blijken, verdroeg die grote en gevarieerde wereld zich slecht met de beweerde huiselijkheid van de 'beeldradio'.

Iedereen ziet alles

De bezorgdheid over de maatschappelijke effecten van televisie was niet ongegrond geweest. Iedereen zag immers alles. Tot 1964 was er slechts één net beschikbaar, zodat er in feite niets te kiezen viel. Op een doordeweekse avond keek 87 procent van het televisiepubliek naar de televisie en 32 procent keek naar alles wat er geboden werd op de buis.[80] Daarmee sloeg de televisie de toch al poreuze tussenwanden van het verzuilde huis dat Nederland was, in één klap weg. Alhoewel de televisie net als de radio ingesponnen werd in het verzuilde bestel,

was het effect daarvan nog veel geringer dan bij de radio. Geheel in de geest van de verzuiling was ook bij de introductie van televisie veel nadruk gelegd op het belang van een waarborging van de voor Nederland zo kenmerkende pluriformiteit, maar hoe delicaat zulks bij het nieuwe medium was, bleek al uit de in 1957 gepubliceerde groepsgesprekken over televisie. De revue 'Made in Holland' van de bekende producent René Sleeswijk werd door angeveer veertig procent van de kijkers 'wel leuk en amusant' gevonden, maar een gereformeerde pluimveehouder had zich flink gestoten aan het frivole amusement: 'Ik ben tegen deze uitzending. De christenheid stoot zich aan deze ongeklede dames.' En een agrariër van dezelfde gezindte liet zich in nog strenger bewoordingen uit: 'De hoogste waarden van het leven worden aangetast. Wij hebben het kleed gekregen om onze naaktheid te bedekken. [...] Het kwaad neemt toe, de mensen zien te veel van het kwaad. Wie niet vast in zijn schoenen staat, kan het nu door de televisie zien. De mens is geneigd tot alle kwaad. We hebben vanavond liederlijke taal gehoord. Dit trekt een ieder, of hij gelooft of niet, naar beneden.'[81]

Zeker tot het einde van de jaren vijftig lag in de programmering van de televisie een stevig accent op 'hogere cultuur' en stichtelijkheid. Deze zorg voor de educatieve en artistieke waarde van de programma's werd natuurlijk ingegeven door de boven geschetste angst voor *Vermassung*, of, positiever geformuleerd, vanuit de drang de gewone man te beschaven met behulp van het nieuwe medium. In 1958 besloegen documentaires, toneel, kunst en religieuze programma's nog ruim een derde van het totale programma-aanbod. Voor zover er ontspannende programma's werden uitgezonden, sloten de omroepen vrij dicht aan bij de radiotraditie. Het sterke accent op toneel kan gezien worden als een aangepaste voortzetting van het hoorspel. Continuïteit met de radioprogrammering kan men ook zien in de spelletjes en kleinkunst. In de echte amusementsprogramma's waakte men er angstvallig voor geen aanstoot te geven.

Toch had de VPRO al in 1957 de eerste controversiële televisieuitzending op zijn naam gebracht, nota bene op Koninginnedag. Terugblikkend op de regeerperiode van koningin Wilhelmina hadden de programmamakers Joes Odufré en Jan Vrijman, - laatstgenoemde zullen we in het volgende hoofdstuk nog tegenkomen als de maker van de befaamde nozemreportages in *Vrij Nederland*-onder anderen een socialistische burgemeester en een vroegere muiter van de Zeven Provin-

ciën hun visie op de monarchie laten geven. Een aantal kranten, waaronder *De Telegraaf*, reageerde verontwaardigd en de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen kondigde reeds daags erna een onderzoek aan. Het eerste nationale televisierelletje liep met een sisser af, nadat de Nederlandse Televisie Stichting (onder wier verantwoordelijkheid het nationale programma was uitgezonden) en de VPRO zich verontschuldigd hadden. In een zelfkritiek verweet de VPRO zichzelf te weinig rekening te hebben gehouden met het verschil in historische beleving tussen de vooroorlogse en de naoorlogse generatie.[82] Het was de eerste, maar het zou zeker niet de laatste keer zijn.

Veel heftiger controverses zouden in het begin van de jaren zestig ontstaan, toen de cabareteske satire haar debuut op de beeldbuis maakte. Het kastje dat voor duur geld als een huisbioscoop was aangeschaft, bleek nu ook een bron van ergernis te kunnen zijn. De kijker werd door zijn eigen televisie beschimpt en beledigd. En de gezagdragers tegen wie in de jaren vijftig nog werd opgezien, werden nu opeens in de huiskamer ontmaskerd als kleine, feilbare, soms zelfs lachwekkende mannetjes van vlees en bloed. De woede zou zich nu niet tegen de VPRO maar tegen de Vara richten en de aanleiding vormde het op 9 november 1963 gestarte programma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer'. Herman Wigbold, toen eindredacteur van de Vara-actualiteitenrubriek 'Achter het Nieuws', wilde een programma maken dat het midden hield tussen nieuwscommentaar en satire, in zijn eigen woorden 'een hard programma, waarin men de dingen onverbloemd stelt'.[83] Als samenstellers en tekstschrijvers werden free-lancers aangetrokken, de journalisten Jan Blokker (1927) en Rinus Ferdinandusse (1931), respectievelijk werkend voor het *Algemeen Handelsblad* en *Vrij Nederland*, en Dimitri Frenkel Frank (1928), gesjeesd rechtenstudent, mislukt acteur en geslaagd (toneel)auteur. Het programma zou worden gepresenteerd door een wisselende *cast*, bestaand uit onder anderen de uiterst populaire Mies Bouwman[84], schrijver Gerard van het Reve, journalist Joop van Tijn en de rechtenstudent Peter Lohr. Leen Timp verzorgde de regie. De *Vara-Gids* kondigde 'Zo is het...' aan als 'een satirisch programma over personen, toestanden en gebeurtenissen waarover doorgaans met respect wordt gesproken'.[85]

Demografisch gezien maakte geen van de makers deel uit van de zogenaamde Protestgeneratie (1940-1955). Op grond van hun geboortejaar behoren de meesten tot de zogeheten Stille Generatie (1930-

1940) en figuren als Blokker en Frenkel Frank zijn in strikte zin zelfs tot de Vooroorlogse Generatie (1910-1929) te rekenen. Binnen hun eigen generatie waren zij echter een kleine voorhoede die tegen de heilige huisjes van hun generatiegenoten aan schopte. Hun milieu was dat van het weekblad *Vrij Nederland* en van het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures*. Tegen het einde van de jaren vijftig hadden sommigen van hen hun kritiek gespuid binnen de besloten en veilige eensgezindheid van het café- en scudentencabaret; in het begin van de jaren zestig slingerde de televisie echter hun elitaire kleinkunst een paar miljoen huiskamers binnen. En daar moest wel herrie van komen.

De publieke verontwaardiging concentreerde zich op de derde aflevering van 'Zo is het...', uitgezonden op 4 januari 1964. Onder het motto 'Beeldreligie' las Peter Lohr als een soort dagsluiter een televisiegebed voor, daarbij gesteund door het beeld van een tv-antenne als kruis. De tv werd als een tabernakel voorgesteld, waarin de gelovigen elke avond het heilige beeld ontstaken. Lezen, spelen en praten waren zondige bezigheden, want het beeld moest gediend worden, aldus de hogepriester van de beeldreligie en hij sloot af met de bezwerende woorden: 'Gij zult geen ander tijdverdrijf kennen dan het kijkbedrijf, gij zult geen andere afgodsbeelden maken dan de beelden van het beeld, gij zult niet naar uwen naasten kijken gelijk uwe naaste niet kijkt naar u, maar bovenal: gij zult de knop geenszins omdraaien, want dit is het beeld een gruwel. [...] Geef ons heden ons dagelijks programma. Wees met ons, o beeld, want we weten niet wat we zonder u zouden moeten doen.'

In de perscampagne die naar aanleiding van 'Beeldreligie' losbarstte, voerde *De Telegraaf* de tegenstanders van 'Zo is het...' aan. Tv-recensent Leo Riemens sprak van vuiligheid, moedwillig treiteren van de kijker, en vond dat Yoka Berretty eens naar de kapper moest.[86] *Trouw* sprak in een redactioneel commentaar van een blasfemie die alle perken te buiten ging.[87] De *Nieuwe Rotterdamse Courant* toonde zich minder geschokt, maar merkte wel op dat de programmamakers zich te weinig rekenschap hadden gegeven van het 'monopolistisch' karakter van het medium,[88] anders gezegd: van het feit dat iedereen alles zag.

En dat waren nog maar de krantecommentaren. In de Tweede Kamer werden vragen over de uitzending gesteld en bij de Vara kwamen een paar duizend boze brieven binnen, waarbij vooral de tot voor kort

verafgode Mies Bouwman het moest ontgelden. Bedreigingen en *hatemail* deden haar ten slotte afzien van verdere deelname aan het programma. Alhoewel het Vara-bestuur de rug recht hield, schreef voorzitter Jaap Burger toch aan Wigbold dat satire zonder esprit in grollen ontaardde. ‘Geen groter misverstand derhalve dan de gedachte dat het niveau beter wordt naarmate men zich meer veroorlooft’, aldus de vermanende Vara-voorzitter.[89]

‘Zo is het het...’, dat het ondanks zijn controversiële en provocerende karakter toch drie seizoenen volhield, is vaak in verband gebracht met het Britse satirische tv-programma ‘That was the week that was’. Mies Bouwman en haar man Leen Timp zouden dat programma in Engeland gezien hebben en een Nederlandse versie daarvan aan de Avro voorgesteld hebben (die het uiteindelijk niet aandurfde). Ondanks die mogelijke voorbeeldwerking is de continuïteit tussen ‘Zo is het...’ en het jonge cabaret zoals dat tegen het einde van de jaren vijftig vorm begon te krijgen minstens zo belangrijk. Heel wat medewerkers van ‘Zo is het...’ waren begonnen in kleine cabarets en café-chantants. Ferdinandusse had in het Haags Studentencabaret gespeeld, Peter Lohr had zijn eerste kleinkunststappen gezet in het felle politieke cabaret van Jaap van de Merwe, Yoka Berretty had in het cabaret van Jelle de Vries op de planken gestaan en Frenkel Frank had geschreven voor het als uiterst gewaagd bekendstaande cabaret Tingel-Tangel (1957) van Sieto en Marijke Hoving. Bij Tingel-Tangel, maar vooral ook bij het een jaar later opgerichte en legendarisch geworden cabaret Lurelei, werd de kachel aangemaakt met taboes op het gebied van seksualiteit, gezag, koningshuis en godsdienst. Lurelei, dat in een klein zaaltje speelde, werkte met teksten van Guus Vleugel en Eric Herfst en had Jasperina de Jong als perfecte vertolkster van de vileinsatirische sfeer van het gezelschap. In 1963 had de Vara het niet aangedurfd haar - door Guus Vleugel geschreven - succesnummer ‘Call-girl’ op de televisie uit te zenden:

> Ik ben geen snol-girl,
> maar ik ben een call-girl,
> zo'n kleine, fijne porceleinen baby-doll-girl,
> zo heel wat anders dan een lellebel,
> want ik ben een belle-del!

De VPRO durfde wel, maar liet dominee Spelberg het nummer op ernstige wijze inleiden: 'De jonge vrouw belt in haar radeloze eenzaamheid de brandweer, het nummer van het weerbericht of de tijdmelding. [...] Hier past menselijk mededogen.'[90]

Het voorbeeld van 'Zo is het...' illustreert de drie vérstrekkende effecten die televisie op de Nederlandse samenleving had: definitieve openbreking van het culturele isolement der verzuiling, uitvergroting van maatschappijkritiek en ten slotte onttovering en verkleining van het gezag. Iedereen zag alles. De situatie waarin slechts één net beschikbaar was, gecombineerd met de vanaf 1959 snelle verspreiding van de televisie, zorgde ervoor dat de 'andersdenkenden' opeens pijnlijk zichtbaar werden. De cabareteske spotlust van enkelingen werd plotseling miljoenvoudig uitvergroot. En ten slotte maakte de televisie een gezag zichtbaar dat tot dusver alleen hoorbaar was geweest. Dat televisie ook om een nieuw soort politici vroeg, werd duidelijk toen vanaf 6 februari 1962 zendtijd aan de politieke partijen ter beschikking werd gesteld. De journalist F.A. (Ferry) Hoogendijk heeft in een karakteristieke anekdote verhaald hoe onbeholpen de oude generatie politici met het nieuwe medium omging. De liberale leider P.J. Oud werd zo zenuwachtig van de televisielampen dat hij zich voornam de studio geruime tijd niet meer te bezoeken. En zijn partijgenoot H. van Riel, die van de regisseur de instructie had gekregen zo gewoon mogelijk te doen, stak tijdens het interview met Hoogendijk een forse, 'kapitalistische' sigaar op. Nog voordat de interviewer zijn vraag had kunnen stellen, onderbrak de VVD-senator hem met een kordaat 'ik weet wat u wilt vragen!' en begon zijn betoog, zonder zich te realiseren dat de kijkers thuis de vraag *niet* kenden.[91] Over de relatie tussen televisie en politiek kom ik naar aanleiding van de 'Nacht van Schmelzer' nog uitvoeriger te spreken. Maar dat de huisbioscoop een tijdbom verborg, moet nu wel duidelijk zijn.

Televisie was een produkt van de nieuwe welvaart, waar de Vooroorlogse Generatie zo hard voor gewerkt en naar uitgezien had. Niet zelden had men zich grote offers getroost om de huisbioscoop aan te schaffen en zeker onder de lagere inkomensgroepen, waar de verspreiding van de televisie zich het snelst voltrok, was de aankoop nogal eens gerechtvaardigd als een vorm van besparing. Vanuit een generatieperspectief gezien was de televisie 'hún ding' en in die zin was de televisie een generationeel polariserend medium. Niet alleen omdat de beschik-

kingsmacht over het apparaat bij de Vooroorlogse Generatie lag, maar ook omdat dit huiselijk vermaak zich moeilijk verdroeg met de ‘gezinsontvliedende’ behoeften van de jonge generatie. Het wordt nu tijd voor een kennismaking met de kinderen van de Vooroorlogse Generatie.

Eindnoten:

52 Voor de eerste experimenten met televisie in Nederland tijdens de jaren dertig zie: J. Wieten, ‘“Vuistslagen op peluws”. De valse start van de televisie in Nederland’, in: *Jaarboek Mediageschiedenis 5*, (Amsterdam 1993), 163-197.
53 Geciteerd bij P.B. van der Heiden, ‘De moeizame introductie van de “beeldradio” (1951)’, in: *Politiek(e) Opstellen 13 1993* (Nijmegen 1993), 100.
54 *Ibidem*, 102. Drees' afkeer van het medium is ook wel verklaard uit zijn liefde voor het witte doek. Hij meende, niet ten onrechte zoals nogzou blijken, dat de televisie voor de bioscoop een gevaarlijke concurrent zou worden (103).
55 Citaten bij: H. Beunders, ‘Media en sociaal-culturele verandering: televisie als voorbeeld’, in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en tekslen. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992), 223-234, hier 228. Voor het KRO-standpunt zij ook verwezen naar A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985), 225 e.v.
56 Zie H. Kleijer en G. Tillekens, ‘De spiegel van de moderne romantiek. De acceptatie van de televisie in de jaren vijftig en zestig’, in: Kleijer e.a., *Tekens en teksten*, 145-146. Het KVP-Tweede-Kamerlid J. Peters verwoordde in 1951 de angst voor de ‘massa-mens’ door zich af te vragen of televisie wel een gewenste vorm van ontspanning is: ‘Waar zij [televisie] de mogelijkheid opent, met een enkele draai aan de knop de wereld in duizenderlei vormen in de huiskamer te halen, werkt zij ongetwijfeld de passieve ontspanning in de hand en is het gevaar niet denkbeeldig, dat de televisie meewerkt aan de schepping van het verfoeilijke artikel massa-mens.’ (Geciteerd in Van der Heiden, ‘De moeizame introductie van de “beeldradio” (1951)’, 106). In het PvdA-programmadocument *De weg naar vrijheid* (1951) werd ook gewaarschuwd voor de risico's van passieve genotzucht en gewelddadige sensatie (zie J. Bank, ‘Televisie in de jaren zestig’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101 (1986), 56; zie van dezelfde auteur ook ‘Televisie verenigt en verdeelt Nederland’, in: H. Wijfjes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1995), 76-101.
57 Beunders, ‘Media en sociaal-culturele verandering’, 228.
58 T.T. ten Have en M. Vastenhouw, *Groepsgesprekken over televisie in een zestal dorpen* (Groningen/Djakarta 1957), 108.
59 Over de verspreiding en het kijkgedrag zie W. Knutst, ‘Omroep en publiek’, in: Wijfjes, *Omroep in Nederland*, 300-337.
60 C.J.B.J.Trimbos, ‘Televisie, gezin, jeugd’, in: M. Rooij e.a., *Televisie vraagstuk-waagstuk*, (Assen 1961), 60.
61 Kleijer en Tillekens, ‘De spiegel van de moderne romantiek’, 152.
62 C.J. Lammers, ‘De bijdrage van het sociaal onderzoek’, in: Rooij e.a., *Televisie vraagstuk-waagstuk*, 42.
63 *Ibidem*, 42, noot 2.
64 Trimbos, ‘Televisie, gezin, jeugd’, 71.
65 A.W. Kist, ‘Mentaliteitsbeïnvloeding door de rv’, in: Rooij, *Televisie vraagstuk-waagstuk*, 112 e.v.
66 Citaten in: Ten Have en Vastenhouw, *Groepsgesprekken over televisie*, 114.
67 *Ibidem*, 129-130.

68 Citaten ontleend aan: Petra Ferwerda, *De introductie van de televisie in Nederland*, (doctoraalscriptie communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam 1993), 15.
69 Ten Have en Vastenhouw, *Groepsgesprekken over televisie*, 114.
70 Ferwerda, *De introductie van de televisie in Nederland*, 9.
71 Lammers, 'De bijdrage van het sociaal onderzoek', 45, noot 2.
72 Trimbos, 'Televisie, gezin, jeugd', 83-84.
73 Lammers, 'De bijdrage van het sociaal onderzoek', 45-46.
74 Ferwerda, *De introductie van de televisie in Nederland*, 15.
75 *Ibidem*, 12.
76 *De jeugd aan het woord* (onder leiding van D.L. Daalder) (Hoorn z.j. [1954]), 70.
77 Ten Have en Vastenhouw, *Groepsgesprekken over televisie*, 115-116.
78 Bank, 'Televisie in de jaren zestig', 55.
79 Kleijer en Tillekens, 'De spiegel van de moderne romantiek', 154.
80 Hank, 'Televisie in de jaren zestig', 57.
81 Ten Have en Vastenhouw, *Gespreksgesprekken over televisie*, 103-104.
82 Bank, 'Televisie in de jaren zestig', 59.
83 Voor deze passage heb ik gebruik gemaakt van een doctoraalscriptie, namelijk: M. Kok en N. Marcelis, *'Zo dachten we eenvoudig'. Een historisch onderzoek naar het ontstaan van het televisieprogramma 'Zo is het toevallig ook nog eeus een keer' (1963-1966)* (doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit Utrecht 1990). Citaat op 20.
84 De voormalig KRO-omroepster Mies Bouwman dankte haar populariteit aan de presentatie van het spectaculaire marathonprogramma 'Open het Dorp', een op 26 en 27 november 1962 door radio en televisie uitgezonden inzamelingsactie ter financiering van een indenting voor gehandicapten in de nabijheid van Arnhem. Het programma duurde 23 uur en bracht 21 miljoen op.
85 Geciteerd in Kok en Marcelis, '*Zo dachten we eenvoudig*', 23.
86 *De Telegraaf*, 6 jan. 1964. Zie ook: H. Daudt en B.A. Sijes, *Beeldreligie. Een kritische beschouwing naar aanleiding van de reacties op de derde uitzending van 'Zo is het'* (Amsterdam 1966).
87 *Trouw*, 6 jan. 1964.
88 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 6 jan. 1964.
89 Geciteerd bij Kok en Marcelis '*Zo dachten we eenvoudig*', 24.
90 Geciteerd in I. Roelfsema, *Cabaret en tv; satirische taboedoorbreking in de jaren zestig* (niet gepubliceerd werkstuk in het kader van doctoraal werkcollege 'Nederland in de jaren zestig', afdeling Politieke Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1993).
91 F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam-Brussel 1971), 150. Over de ontmythologisering van de politiek als gevolg van de televisie ook: M. Frenger, '"Uitglijden over de beeldbuis". Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', in: *Jaarboek Mediageschiedenis 5* (Amsterdam 1993), 199-226.

Hoofdstuk 3 *'Rock around the Clock!': de Protestgeneratie*

I've got the rocking pneumonia,
I need a shot of rhythm and blues
(Chuck Berry, 'Roll over Beethoven', 1956)

1 Rock 'n' roll: amusement of neurose?

De geboorte van rock 'n' roll

In 1953 scoorden Bill Haley and his Comets een eerste bescheiden hitje, getiteld 'Crazy Man Crazy'. Hoewel het copyright voor de term 'rock "n" roll' opgeëist is door de Amerikaanse discjockey Alan Freed, was rock in feite een nieuwe benoeming voor een muzieksoort die al langer bestond: rhythm and blues. Wat Freed vanaf 1954 in zijn Newyorkse radioprogramma 'Moondog's Rock and Roll Party' draaide, was eigenlijk gewoon de muziek die vóór en dóór zwarte mensen gemaakt werd en vooral in de zuidelijke staten van de VS populair was. Daar had de zwarte muziektraditie zich uitgekristalliseerd in de uiteenlopende maar verwante genres van jazz, gospel, en blues. Uit deze zwarte muzikale traditie zou zich een amalgaam ontwikkelen dat rhythm and blues genoemd werd. Die muziek, opgenomen door kleine onafhankelijke platenmaatschappijen, werd in de jaren veertig door een beperkt aantal radiostations gedraaid. De rhythm and blues-platen werden gekocht door zwarte kopers, die in de economische voorspoed van het naoorlogse Amerika een groeiende markt begonnen te vormen.

Rhythm and blues verschilde aanmerkelijk van de muzikale *main-stream* uit die jaren. Die werd beheerst door de showmuziek (swing-bands als die van Glenn Miller en Count Basie) en *crooners* (Bing Crosby, Frank Sinatra, maar ook vrouwelijke vocalisten als Rosemary Clooney en Doris Day). Het muzikale *establishment* van die tijd wordt

gewoonlijk als het Tin Pan Alley-complex aangeduid,[1] Rockhistoricus C. Gillett schrijft in zijn klassieke werk *The Sound of the City* over de vroege rhythm and blues: 'the prevailing emotion was excitement'. Die opwinding kwam tot uitdrukking in de harde, ritmische manier waarop de belangrijkste instrumenten bespeeld werden (saxofoon, piano, gitaar en drums), in de rauwe, ongepolijste zang, maar vooral ook in de zeer expliciet erotische teksten van de nummers. Een sprekend voorbeeld daarvan is het uit 1954 daterende nummer 'Work with Me, Annie' van het zwarte rhythm and blues-ensemble Hank Ballard and the Midnighters. In de versie van Ballard was 'work' overduidelijk een synoniem voor de geslachtsdaad:

> Work with me, Annie,
> Let's get it while the getting is good,
> Annie, please don't cheat
> Give me all my meat

In een aangepaste, dat wil zeggen gekuiste versie die ook voor een blank publiek geschikt werd geacht, werd het uiteindelijk:

> Dance with me, Henry
> Let's dance while the music rolls on

Ook van de grote Bill Haley-hit 'Shake, rattle and roll' bestond een eerdere, aanzienlijk pikantere versie, opgenomen door de zwarte rhythm and blues-artiest Big Joe Turner. Het nummer van Turner, dat in 1954 een groot succes was onder de zwarte bevolking, begon in bed:

> Get out of that bed,
> And wash your face and hands (2x)
> Get into the kitchen,
> Make some noise with the pots and pans
>
> Well you wear low dresses
> The sun comes shining through (2x)
> I can't believe my eyes,
> That all of this belongs to you

I said over the hill,
And way down underneath (2x)
You make me roll my eyes,
And then you make me grit my teeth

In de brave, seksloze bewerking van Haley werd het:

Get out in that kitchen,
And rattle those pots and pans (2x)
Roll my breakfast
'Cause I'm a hungry man

You wear those dresses,
Your hair done up so nice (2x)
You look so warm,
But your heart is cold as ice.[2]

Vanaf de late jaren veertig begon zich een snel groeiend blank luister-publiek voor de rhythm and blues af te tekenen. Aanvankelijk was dat een kleine groep blanke studenten en scholieren, die hun rhythm and blues-voorkeur op dezelfde manier cultiveerden als hun voorgangers een jazzcultus in het leven hadden geroepen. De groep nieuwe liefhebbers groeide echter snel en hun muzikale voorkeur kan niet los gezien worden van het ontstaan van een jongerencultuur in naoorlogs Amerika. Toen Alan Freed het begrip ‘rock “n” roll’ muntte, betekende dit dus niet dat hij een nieuwe muzieksoort introduceerde, wel dat de oorspronkelijk zwarte rhythm and blues zich nu ook tot een jong blank publiek ging richten. En naarmate de producers van deze muziek zich bewuster werden van hun nieuwe gehoor, veranderden ze ook het karakter van de muziek, zodat de rock ‘n’ roll van blanke artiesten als Elvis en Jerry Lee Lewis, maar ook van zwarte rockers als Little Richard en Chuck Berry nu feitelijk een ander soort muziek werd dan de oorspronkelijke rhythm and blues. De teksten werden minder expliciet erotisch en de muzikaal complexere rhythm and blues werd in rock ‘n’ roll versimpeld door het ritme te laten domineren in de arrangementen.

Rock 'n' roll als besmettelijke neurose

Rock 'n' roll is een collectieve neurose. Dat is niet de visie van een jeugdonderzoeker uit de late jaren vijftig, maar een opvatting ontleend aan een hedendaagse studie over popmuziek. In de studie van Flender en Rauhe wordt de massapopulariteit van rock 'n' roll vanuit een ontwikkelingspsychologisch perspectief bezien.[3] Rock is volgens deze auteurs een 'collectief overgangsobject', een soort surrogaat voor een verloren gegane of geblokkeerde emotiemogelijkheid. Een voorbeeld van een overgangsobject is de teddybeer die een kind tijdelijk ter compensatie dient voor de toenemende emotioneel-lichamelijke verwijdering van de moeder. Omdat het jonge kind nog niet heeft geleerd zijn gevoelens en emoties te verdringen, zoekt het een nieuw object om zijn liefde op te projecteren. Adolescenten die zich geconfronteerd zien met de dwingende voorschriften en gedragsregels die de moderne samenleving hun oplegt, hebben al geleerd te reageren met verdringing en sublimering. Er zijn echter situaties waarin deze psychische overlevingsstrategieën niet meer met succes gevolgd kunnen worden en op dat moment zoekt de adolescent een collectief overgangsobject. In sommige gevallen vormt zich een groep die samen lijdt onder de druk van een mislukte verdringing. Het collectieve overgangsobject kan verschillende, vaak materiële vormen aannemen: een kapsel, een motor, een bepaalde kledingstijl, maar ook muziek. In de projectie van de eigen frustraties op het overgangsobject vindt een collectieve emotionele ontlading plaats.

De crisissituatie waarin niet alleen Amerikaanse maar in feite alle westerse jongeren zich na de Tweede Wereldoorlog bevinden, wordt veroorzaakt door het feit dat de crisis van de puberteit op een collectief-maatschappelijk niveau versterkt wordt door de aanzienlijke verlenging van de fase gedurende welke jongeren volledig dagonderwijs volgen. Tussen de tien en twintig jaar brengen zij in gesloten leeftijdscohorten door. Steeds meer jongeren blijven steeds langer in de schoolbanken zitten, iets dat, zoals we in het eerste hoofdstuk al zagen, als een logisch bijverschijnsel van de hooggeïndustrialiseerde welvaartsstaat beschouwd kan worden. Terwijl de adolescenten bezig zijn hun seksuele identiteit te ontdekken, stelt de schoolomgeving gelijktijdig de hoogste eisen aan hen.

Het is eigen aan onze moderne geseculariseerde samenleving dat de overgangsfase van de puberteit niet zoals in traditionele samenlevingen

door allerlei *rites de passage* geharmoniseerd wordt, maar juist verscherpt doordat de adolescent in een soort sociaal niemandsland terechtkomt. De vorming van een jongerencultuur met haar collectieve overgangsprojecten is in feite een poging van jongeren om zélf vormen van initiatie te scheppen. Typerend ook voor ons industrieel maatschappijtype is de consumptieve oriëntatie van deze jongerencultuur. Juist in de VS, waar jongeren eerder dan in West-Europa een koopkrachtige consument waren, vormen zich consumptieve gemeenschappen waarbinnen jongeren onder een streng regime hun inwijding in de *peergroup* beleven. De adolescent sublimeert zijn existentiële twijfels in een bepaalde vorm van consumptief gedrag. Daarbij spelen ouderen geen bemiddelende rol meer; de *peergroup* is zelf verantwoordelijk geworden. Wie de Nederlandse jongerenbladen *Tuney Tunes* en *Twen/Taboe* met elkaar vergelijkt, kan concreet zien hoe deze 'dekolonisatie' van de jeugd zich in ons land voltrokken heeft. Daarover later in dit hoofdstuk meer.

Zoals reeds opgemerkt moet het consumptiegedrag van de jonge Amerikanen verklaard worden uit de snelle economische groei van het naoorlogse Amerika. Tot de jaren vijftig waren gebruik van radio en platenspeler het exclusieve voorrecht van de ouders geweest. Daarna konden de meeste jongeren zich ook dergelijke apparaten veroorloven en daarmee was in ieder geval aan de materiële voorwaarden voor het ontstaan van een jongerencultuur voldaan. De zwarte rhythm and blues, later vervormd tot rock 'n' roll, was uitstekend geschikt als collectief overgangsobject. De Afro-Amerikaanse muziektraditie was sterk lichamelijk, realistisch en erotisch; zij verwees naar authentieke emoties zoals seks, eenzaamheid, opstandigheid, de sensatie van het moment. In de gangbare populaire muziek geproduceerd door het Tin Pan Alley-complex werd meestal het eeuwige thema van de liefde bezongen, maar zonder verwijzing - zoals in de zwarte rhythm and blues - naar de emotioneel-fysieke realiteit van de man/vrouw-verhouding. De teksten van de latere rock 'n' roll drukten vooral subversiviteit en een hedonistische levensstijl uit. Voorbeelden daarvan zijn nummers als het schoolvijandige 'Schooldays' van Chuck Berry en het dandyistisch-agressieve 'Blue Suede Shoes' ('You can do what you want, but lay off of my blue suede shoes') van Elvis Presley, of het uitgelaten 'Rip it up' van Little Richard:

Well, it's Saturday night
And I just got paid,
A fool about my money,
Don't try to save...
Gonna rock it up,
Gonna rip it up,
Gonna shake it up,
Gonna ball it up,
Gonna rock it up,
And ball tonight.

Ook andere auteurs dan de bovengenoemde Flender en Rauhe hebben op het hedonistische karakter van rock- en popcultuur gewezen. De Britse popjournalist George Melly schreef: 'Pop culture is for the most part non-reflective, non-didactic, dedicated only to pleasure. It changes constantly because it is sensitive to change, indeed it could be said that it is sensitive to nothing else. Its principal faculty is to catch the spirit of its time and translate this spirit into objects or fashion or behaviour.' Melly spreekt van een 'fanatic rejection of the past and equally obsessive worship of the present' zonder welke de rock- of popcultuur überhaupt niet kan functioneren.[4]

En zo ontstaat door de mengeling van protest en commercialisering die merkwaardige rock 'n' roll-mythe, die ogenschijnlijk onverenigbare tegenstellingen met elkaar verzoent: aan de ene kant de hoogtechnologische, rationele, uiterst commerciële en gevoelsarme wereld van de muziekindustrie; aan de andere kant een muziek die zich onderscheidt door primitivisme, vitaliteit, symbolenrijkdom en sensualiteit.

De rol die de rockster daarbij speelt, is niet die van slechts een musicus, maar van een sjamaan. Zijn publiek bestaat niet uit gewone luisteraars, maar uit patiënten, die van hem verwachten dat hij hun neurosen en angsten beëindigt. De toehoorder voert fictieve dialogen met de rockster, in wiens teksten en muziek hij zijn gevoelens projecteert. Zo ontstaat ook de massahysterie, de persoonsverering, collectief beleden in de fanclubs. De Fan ontkent op een dubbele manier zijn eigen individualiteit. Zijn verliefdheid op een onbereikbaar idool wijst op een gebroken zelfbewustzijn (hij weet immers dat het nooit tot een bevrediging van zijn seksuele behoeftes door zijn idool zal komen), en tegelijkertijd duikt hij onder in de lotsverbondenheid van de fans: 'Fif-

ty million Elvisfans can't be wrong', zoals een reclametekst bij een elpee van Elvis Presley ooit luidde.

Natuurlijk zijn dit soort collectieve en geritualiseerde ontladingsen regressiemomenten van alle tijden en alle samenlevingstypen, maar kenmerkend voor de modern-industriële samenleving is dat door de technologie en economische groei deze ontladingsmogelijkheden vrijwel permanent beschikbaar zijn gemaakt (non-stop-radio, de grammofoonplaat, de pick-up; in onze eigen tijd voortgezet in de videorecorder, de walkman, de diskman et cetera) en op wereldschaal verspreid worden.

Dit proces is begonnen in de VS, niet alleen omdat hier jongeren eerder een koopkrachtige markt vormden, maar ook omdat de klassenen ideologische tcgenstellingen in de Nieuwe Wereld minder scherp waren dan in West-Europa. Mede hierdoor én door de grotere diversiteit ann radiostations kon rock 'n' roll zich gemakkelijker dan in de Westeuropese landen over de hele jeugd verspreiden. Daar was niet alleen de radio vaak gemonopoliseerd door de overheid (of zoals in Nederland door de verzuiling), maar waren de sociale en ideologische tegenstellingen ook veel scherper gelijnd en dieper geworteld dan in de Nieuwe Wereld. Het conservatieve verzet tegen de als vulgair beschouwde Amerikaanse populaire cultuur dateerde al uit het interbellum en was ook na de oorlog nog krachtig aanwezig. Dat feit, gecombineerd met de tot het midden van de jaren vijftig verwaarloosbare koopkracht van de Nederlandse jongeren, maakt de relatief langzame verspreiding van rock 'n' roll hier te lande begrijpelijk. Het woord 'relatief' verdient hier nadruk, omdat tussen de Nederlandse première van de film 'Rock around the Clock' in september 1956 en de tophit 'Kom van dat dak af!' van de Eindhovense rock 'n' roller Peter Koelewijn - 100.000 verkochte exemplaren - toch slechts drie jaar liggen.

De rockinvasie hield niet bij de Hondsbosse Zeewering halt. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig had zich ook onder de Nederlandse jongeren een aanvankelijk bescheiden, maar snel in omvang groeiende afzetmarkt gevormd. In jongerenbladen als *Tuney Tunes*, maar vooral ook in *Twen/Taboe* maken de toenemende advertenties voor typische jongerenprodukten zoals cosmetica, kleding, genotmiddelen, grammofoonplaten en pick-ups duidelijk dat het bedrijfsleven deze nieuwe consumenten ontdekt heeft. Daarmee is de materiële basis voor een

consumptiegemeenschap gelegd, aanvankelijk onder werkende jongeren, de zogenaamde nozems, later ook onder grotere en minder marginale groepen jongeren.

In de tweede plaats illustreert de al bij al toch vrij snelle sociale verspreiding van rock 'n' roll de reikwijdte van de nieuwe communicatietechnologie: de radio, als draagbare transistorradio voor (jong) geïndividualiseerd gebruik geschikt gemaakt, korte tijd later de televisie, de grammofoonplaten en de platenspelers. Ten slotte kan vastgesteld worden dat Nederland in een aantal opzichten niet afweek van de VS, hooguit wat trager was. Immers ook hier vond een verlenging van de scholingsperiode plaats; ook in Nederland werd het pedagogisch regime waaronder jongeren leefden - niet alleen op school, maar ook in de fabriek en op kantoor - getekend door een streven naar meer rationaliteit, efficiency, produktiviteit, hogere prestaties, nieuwe en meer geraffineerde methoden van disciplinering. Nederlandse jongeren waren daardoor niet minder dan hun Amerikaanse leeftijdgenoten ontvankelijk voor collectieve overgangsobjecten, en rock 'n' roll oefende als het overgangsobject bij uitstek dezelfde aantrekkingskracht op hen uit.[5]

Eindnoten:

1 De naam Tin Pan Alley verwijst naar het deel van Manhattan dat zich in de buurt van 27th Street bevindt. Daar waren in het begin van de eeuw de kantoren gevestigd van de *songwriters* die de muziek schreven voor de *vaudeville*-theaters en *music halls*. Toen het *vaudeville*-amusement plaats maakte voor de musicals verhuisden de tekstschrijvers en componisten in de richting van Broadway. Tegen het einde van de jaren dertig stond Tin Pan Alley voor het nationale en zeer machtige muziek-establishment van de VS (zie C. Gillett, *The Sound of the City* (London 1971), 2).

2 Toen Haley desondanks van obsceniteiten beschuldigd werd, ontkende hij categorisch iedere seksuele toespeling: 'We take a lot of care with lyrics because we don't want to offend anybody. The music is the main thing, and it's just as easy to write acceptable words' (Gillett, *The Sound of the City*, 26).

3 R. Flender en H. Rauhe, *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung und Ästhetik* (Darmstadt 1989), 38 e.v. Het volgende is grotendeels ontleend aan deze voortreffelijke studie.

4 G. Melly, *Revolt into style. The pop arts* (New York 1971), 5, 7. En J. Curtis bijvoorbeeld schrijft: 'Rock "n" roll was revolutionary in that it re-distributed the emphasis of the convenant from community standards to personal standards, from relative ascetism to relative hedonism' (*Rock eras. Interpretations of music and society 1954-1984* (New York, 1987), 126). Enkele recentere muzieksaciologische benaderingen van popmuziek bieden: P.H. Ennis, *The Seventh Stream. The Emergence of Rock 'n' Roll in American Popular Music* (Hanover/London 1992) en M. Bayles, *Hole in our Soul. The Loss of Beauty and Meaning in American Popular Music* (New York 1994).

5 Over de invloed van de Amerikaanse populaire cultuur op de Nederlandse jeugd: M. van Elteren, *Imagining America: Dutch Youth and its Sense of Place* (Tilburg 1994).

2 1956: ook Nederland maakt kennis met rock 'n' roll

'*Tot straks dan, krokodil*!'

Op 1 september 1956 ging de Amerikaanse muziekfilm ‘Rack around the Clock’ in première in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Leiden. Jan Blokker schreef in een recensie voor het *Algemeen Handelsblad* laatdunkend over ‘de heer Bill Haley, iemand uit de Verenigde Staten die een geheel nieuwe muziek heeft uitgevonden welke hij en zijn aanhangers rock and roll noemen’. En over het publiek bij de film liet de criticus zich ook al in weinig positieve bewoordingen uit: ‘Voornamelijk het bleke type jongens [...] dat zacht met de voet meewipt en zich bezeten weet door artisten die niet alleen op een bas tokkelen, maar het instrument ook telkens op de grond gooien.’ Zelfs het ‘verhaaltje’ kon Blokker niet bekoren; het week volgens hem geen millimeter af van wat hij ‘the old rubbish’ noemde.[6]

Het verhaal is inderdaad gauw verteld. Een orkestmanager, Steve Hollis, stelt vast dat er niet meer gedanst wordt in Amerika, totdat hij ergens op het platteland Bill Haley and his Comets hoort spelen. De

jonge dorpelingen geven zich met grate hartstocht over aan een dans waar de grootsteedse manager nog nooit van gehoord heeft: de rock ‘n’ roll. Hij wordt verliefd op de plaatselijke rock ‘n’ roll-kampioene Lisa en dringt zichzelf aan het muziek- en dansgezelschap op als manager. Bij Steve's pogingen om de nieuwe act te boeken wordt hij gedwarsboomd door een vrouwelijke impresario, die ook een oogje op hem heeft en haar aanzienlijk jongere en mooiere liefdesrivale Lisa probeert uit te schakelen. Eind goed, al goed uiteraard: Steve trouwt met Lisa en de impresario gaat ten slotte overstag voor de door Blokker zo gesmade muziek en dans. Zoals bij iedere muziekfilm staat ook hier het script in dienst van de overvloedige muziek. Behalve Bill Haley met zijn rock ‘n’ roll-repertoire treden in de film ook de zwarte *vocalgroup* The Platters op, Freddy Bell and his Bellboys en het opzwepende mambo-orkest van Tony Martinez. Er wordt uiteraard veel gedanst en de film bevat, zeker naar de toenmalige Nederlandse maatstaven, flink wat vrouwelijk benen- en billenwerk.

Ofschoon de eerste kritieken niet juichend waren, werd de film zeker niet kapotgeschreven. De recensent van *De Telegraaf* was bijvoorbeeld nogal onder de indruk van het danstalent van ‘de bijzonder charmante’ Lisa Gaye[7] en *de Volkskrant* benadrukte weliswaar dat de rock ‘n’ roll muzikaal niets te betekenen had, maar noemde het wel ‘een interessant modeverschijnsel, dat volkomen past bij het gedragspatroon van dat deel der jeugd, dat men bij deze film op het doek en in de zaal ziet. Dat zijn de jongens en meisjes, die wat opwinding verlangen na een dag op kantoor of fabriek, die hun emotionele tekorten voelen verdwijnen bij een dwingend ritme en die tophits, dansnummers en jazz om 't even prachtig vinden zolang het maar schettert. [...] Erg is dat allemaal niet - zolang er geen uitwassen en excessen optreden - en men kan zich wat de film betreft zeker amuseren met het enthousiasme, waarmee het geheel in elkaar werd gezet’, aldus deze recensent.[8] En in het cinefielentijdschrift *Filmforum* sprak R.F. Bordewijk in een even positieve als uitvoerige bespreking zelfs van ‘een in elk opzicht voortreffelijke film’.[9] Er werd door de diverse scribenten wel neerbuigend gedaan of gespot met de nieuwe rock ‘n’ roll-rage ‘een bonkend ritme, dat bij de dansparen een zó warme geestdrift aanwakkert, dat ze elkaar voortdurend in een reeks vurige judo-grepen aanvatten’[10]-, maar van scherpe morele veroordelingen was toch geen sprake.

Een echte discussie in de pers ontstond clan ook pas in oktober

1956, toen de film dus al een maand in de bioscopen draaide. In verschillende provinciesteden zoals Apeldoorn, Enschede, Hengelo en Leeuwarden ontstonden relletjes, voor, na of tijdens de vertoning van de film. Op 29 september berichtte *De Telegraaf* al over een 'verstoring' van een kerkdienst door een 'rock "n" roll-bende' in Enschede. Na afloop van de film zouden honderden jongelui samengedromd zijn op het kerkplein, 'waar zij zich in hysterische dansen met veel lawaai uitleefden'. De politie moest daarop met gummiknuppels het plein schoonvegen.[11] Ook uit Leeuwarden en Apeldoorn werd bericht over 'steeds driester optredende jongelui'. In Leeuwarden besloot de burgemeester op 20 oktober de verdere vertoning van 'Rock around the Clock' zelfs te verbieden. Zijn Apeldoornse ambtgenoot, mr. A.L. des Tombe - in Apeldoorn was de film nog helemaal niet vertoond - nam eenzelfde beslissing. Daarop trokken groepjes jongeren door het centrum van de Gelderse provinciestad onder het heffen van spreekkoren: 'wij wensen rock "n" roll!'. De Apeldoornse politie sloeg er stevig op los, er vloeide een beetje bloed en volgens de kranten bleef het 'tot laat in de avond onrustig in het centrum'.[12] Een dag later gooiden enkele jongens bij wijze van wraakoefening een steen door een ruit van de burgemeesterswoning. Ook in Leeuwarden had het vertoningsverbod niet het kalmerend effect dat de gezagdragers ermee beoogden; de politie moest ook hier rake klappen uitdelen, nadat jongeren uit protest rijwielhekken de weg op sleepten, ruiten ingooiden en auto's beschadigden.[13] De ingenieuze compromisoplossing die de burgervader van Gouda had bedacht - vertoning van de film, zij het zonder het bijbehorend geluid - leidde, zoals te verwachten viel, tot verontwaardigde reacties onder de jonge bioscoopbezoekers. *Het Parool* zag evenwel in de ongeregeldheden het bewijs geleverd 'dat de film alleen maar een aanleiding is om herrie te schoppen'.[14]

In de daarop volgende weken meldde de pers ook in andere steden onrust en relletjes: Den Bosch (21 okt.), Veendam (26 okt.), Dordrecht (37 okt.), Heerenveen (26 nov.), Almelo (1 dec.) en ten slotte Castricum (18 dec.).[15] De sociologen Krantz en Vercruijsse, die mede naar aanleiding van de 'Rock around the Clock'-rellen hun boek *De jeugd in het geding* schreven, stelden vast dat de relletjes ontstonden *nadat* in verschillende kranten aandacht was besteed aan buitenlandse ongeregeldheden naar aanleiding van de film, met name in het Britse Manchester, en suggereerden aldus dat hier sprake was van een soort *self-fullfilling mediaprophecy*.

Zo publiceerde *De Tefegraaf* onder de titel ‘Tot straks dan, krokodil!’[16] een paginagrote beschouwing over de rock ‘n’ roll-rage, waarbij de Engelse voorbeelden op afschrikwekkende en uiterst suggestieve wijze beschreven werden. Bijvoorbeeld het notariszoontje Mortimer, die samen met drieduizend andere jongeren - ‘gefascineerd, met holle ogen, bevende benen en ineengewrongen handen’ - in de Londense bioscoop de Trocadero naar de film keek. ‘Plotseling trok Mortimer, die daar zat met losgeknoopte boord, losgerukte das en klamme handen, een flesje bier uit zijn achterzak, sprong op en sloeg het met de kracht van een gladiator kapot op de leuning van zijn stoel. Het flesje Guinness ontplofte als een blonde granaat en de scherven sloegen rond de oren van het Londense meisje dat naast Mortimer zat. Er liep wat bloed langs haar wangen, maar het meisje bleef met verstarde blik naar de film kijken. De zenuwen van de drieduizend aanwezigen begaven het met de kreet van Mortimer en, als hadden zij op dit sein gewacht, sprongen overal jongens op, haalden bierflesjes tevoorschijn en gooiden die kapot tegen de muren van de bioscoop, op het scherm. Tien minuten later was het bioscoopinterieur met de grond gelijk gemaakt.’[17] Aan de bekende gereformeerde pedagoog J. Waterink legde het ochtendblad de voor vaders en moeders zo prangende vraag voor: ‘Is mijn kind ook zo; lean hij van de ene dag in de andere veranderen in een losgeslagen dier, dat bij het horen van wat wilde muziek de boel kort en klein slaat?’ De hoogleraar antwoordde bemoedigend. Het ging volgens de opvoedkundige slechts om enkelingen, afkomstig uit disharmonische of gebroken gezinnen. Het was volgens hem dan ook niet een jeugdprobleem, maar een gezinsprobleem.

Een paar weken later sloeg dr. F.C. Dominicus in dezelfde krant echter een heel andere toon aan. Hij verklaarde het nieuws over de ‘uitingen van tuchteloosheid’ - daarmee doelend op de baldadigheden - uit slapheid van de overheid en de ouders, op haar beurt weer veroorzaakt door te grote verdraagzaamheid en misplaatste gevoelens van humaniteit. ‘De klappen die de ouders verzuimd hebben uit te delen, moeten in het uiterste geval dan maar door de gummilat van de politie worden gegeven. Ik voel niets voor de zachtaardige vergoelijking van allerlei verkeerdheden bij kinderen, *omdat* ze nog kinderen zijn. Jong geleerd, oud gedaan. Wie van zijn derde tot zijn tiende behoorlijk onder tucht heeft gestaan, zal zeker niet zo licht uit de band springen van zijn tiende tot zijn twintigste als degene bij wie dit niet het geval is geweest’, aldus deze katholieke geleerde, die zijn beschouwing even

kernachtig als krachtig besloot: ‘Aan de vruchten herkent men de boom. Wanneer een boom vruchten voortbrengt als deze film dan is er maar één mogelijkheid: afhouwen en in het vuur werpen.’[18]

Ongeacht welke pedagogische analyse de juiste was, één deskundige sloeg de plank in ieder geval helemaal mis. Gevraagd door *De Telegraaf* naar de muzikale betekenis van de rock ‘n’ roll, verklaarde ‘onze jazz-expert’ dat ‘deze ketelmuziek’ van Elvis Presley, Bill Haley ‘en andere muzikale charlatans’ natuurlijk niet blijvend kon zijn. Over enkele jaren, zo profeteerde de muziekkenner, zouden de teenagers van nu er schaapachtig lachend en gegeneerd op terugkijken: ‘Nu ja, we wisten niet beter.’[19]

‘*Een speciaal, goed sluitend broekje*’

In 1959, drie jaar na de rock ‘n’ roll-relletjes, verscheen de studie van Krantz en Vercruijsse. Als directe aanleiding voor hun onderzoek noemden de auteurs overigens niet het rumoer rond ‘Rock around the Clock’ maar een concert in september 1954 van de Amerikaanse vibrafonist en bandleider Lionel Hampton. Hampton-door zijn fans meestal kortweg aangeduid als ‘the Hamp’-had een buitengewoon aanstekelijke speelstijl en zijn swingmuziek is van invloed geweest op de latere ontwikkeling van rock ‘n’ roll. Tijdens zijn optreden in de Amsterdamse Apollohal raakte het publiek volgens de persverslagen in wilde extase en als gevolg daarvan ontstond enige materiële schade (er sneuvelden onder andere een paar grote glazen deuren). Uit het personderzoek van Krantz en Vercruijsse bleek dat, voorafgaand aan de ‘Rock around the Clock’-relletjes, ook enkele jazzconcerten voorwerp van zorgelijke persbeschouwingen en overheidsingrijpen waren geweest. Op 27 september 1956 verbood de burgemeester van Amsterdam zelfs het houden van jazzconcerten in de hoofdstad, nadat zich in Utrecht, Haarlem en Groningen ‘wanordelijkheden’ hadden voorgedaan tijdens optredens van onder andere The Dutch Swing College Band, die aankondigde niet meer in ‘provinciesteden’ te zullen optreden.

De combinatie met de rock ‘n’ roll-relletjes, plus het feit dat het rumoer zich niet beperkte tot Nederland, deed menigeen veronderstellen dat hier sprake was van een patroon, een nieuw en zorgwekkend subcultureel verschijnsel onder jongeren. En daarmee was tegelijk de probleemstelling voor het onderzoek van Krantz en Vercruijsse gegeven: ‘Kan jazzmuziek jonge mensen inderdaad tot zulke excessen, als

de pers gemeld heeft, brengen? Wie zijn die jongeren die deze concerten bezoeken? Behoren zij inderdaad tot een bepaalde groep, met name tot de ongrijpbaren? Is het daarom dat zij zo vatbaar blijken voor een of andere vorm van collectieve razernij?'[20] Omdat hun de middelen voor een grootscheepse enquête ontbraken, besloten de auteurs tot een andere, minder kostbare maar zeker zo interessante onderzoeksstrategie, namelijk die van de participerende observatie (een methode waarvan ook jeugdonderzoeker W. Buikhuisen zich in het begin van de jaren zestig met succes zou bedienen).

De manier waarop de onderzoeksstrategie werd uitgezet, is tekenend voor de toenmalige verhoudingen. Toen in juni 1956 een van de twee Leidse onderzoekers als gevolg van een verhuizing in contact kwam met een jonge timmermansknecht, in het boek aangeduid als N., wist de eerste het vertrouwen van N. te winnen door hem van zijn belangstelling voor jazzmuziek te vertellen. Daarop onthulde de timmermansknecht zijn verlangen een dansclub op te richten, waar hij samen met zijn vrienden en vriendinnen het 'moderne, vrije dansen' kon beoefenen. In alle bestaande Leidse dansclubs was zulks namelijk verboden, omdat dit soort dansen onzedelijk, onfatsoenlijk of gewoon 'geen gezicht' zou zijn. De danslustige timmermansknecht wist echter niet hoe zijn plan te realiseren en rekende op flinke tegenwerking van de politie.

De onderzoekers zagen enkele maanden later hun kans schoon. Nadat N. en zijn vrienden een mislukte poging hadden gedaan een besloten dansclub op te richten, boden de onderzoekers hun medewerking aan op voorwaarde dat zij bij de clubbijeenkomsten aanwezig zouden mogen zijn. Toen dit aanbod met graagte geaccepteerd werd, stapten de twee onderzoekers naar de Leidse commissaris van politie en zetten het wetenschappelijk belang van het experiment dat hun voor ogen zweefde, aan de gezagdrager uiteen. Kennelijk deden ze dat op overtuigende wijze, want nadat ook de burgemeester zijn toestemming had gegeven - in Leiden had zich trouwens geen herrie naar aanleiding van de film 'Rock around the Clock' voorgedaan - kon de dansclub, onder de naam 'Rolling Rock', zijn intrek nemen in een van een pastoor gehuurd parochiezaaltje. De timmermansknecht vormde samen met een vriend het bestuur, maar de onderzoekers hadden zich bij de autbriteiten voor de orde garant moeten stellen en het bestuur had zich daarom verplicht nieuwe plannen eerst met de onderzoekers te bespreken. In eerste instantie werden dertig 'dames' - en dertig 'herenkaarten' uitge-

reikt. De contribute werd vastgesteld op één gulden per bijeenkomst. Om de kans op trammelant zo klein mogelijk te houden zouden aan de zaal geen lidmaatschapskaarten te koop zijn. De bijeenkomsten zouden plaatsvinden op zondagmiddag van 15.00 tot 17.30 uur. Op zondag 2 december 1956 werd de club geopend en kon de wetenschappelijke observatie van de Leidse 'nozems' een aanvang nemen.

Hoe de verhouding tussen de clubleden en de beide sociologen lag, blijkt uit het feit dat laatstgenoemden door de rock 'n' roll-liefhebbers aangeduid werden als 'die twee advocaten', die 'alles met de wet regelden'.[21] Omdat de onderzoekers moeilijk in een 'natuurlijk contact' kwaraen met de vrouwelijke clubleden, besloten zij enkele vrouwelijke *undercover*-onderzoekers te laten infiltreren in de club: een assistente van het Sociologisch Instituut en een studente. Dat werd echter geen succes. De jonge wetenschapsters weigerden namelijk consequent zich na afloop van het dansen door de jongens naar huis te laten brengen. Bovendien, zo schrijven Krantz en Vercruijsse, werden zij door de jongens niet bijzonder hooggeschat als danspartners. Toen een van de meisjes de psychische druk van het *undercover*-werk te machtig werd en zij haar ware identiteit aan een van de jongens onthulde, was de rol van de geheime waarneemsters uitgespeeld. De wetenschappers stelden naar aanleiding van dit echec op ernstige toon vast: 'Eerst een volledig deelnemen aan *alle* facetten van het groepsleven en het zich onderwerpen aan alle daarvoor geldende normen lean tot volledige aanvaarding van de waarnemer gelden. Kleine afwijkingen van deze ideaaltoestand maken de positie van de participant dubieus.'[22]

Ter aanvulling van hun waarnemingen in dansclub 'Rolling Rock' bekeken de onderzoekers ook enkele films en bezochten ze zelfs een optreden van Freddy Bell and his Bellboys in de Haagse Houtrusthallen op 9 juni 1957. Over het optreden zelf zijn ze gedecideerd kort in hun verslaggeving: 'De show zelf was niet interessant, het ritme, in hoofdzaak door het slagwerk en een elektrische bas verzorgd, [was] eenvoudig maar doordringend. De andere instrumenten werden nauwelijks en meestal uitsluitend voor het zeer lange herhalen van enkele kreten gebruikt. Bij de piano stond de pianist zo nu en dan met een hand kunsten te maken. De rest zong of danste rond.'[23] Kritiek hadden de auteurs echter op het tactloze politieoptreden, dat volgens hen onnodig provocerend was. En over een op film vastgelegd dansfestijn in Stockholm schrijven de beide sociologen ook op een verdedigende toon: 'In zeer hoog tempo wordt door een stel jongens en meisjes,

omstreeks twintig jaar oud, buitengewoon virtuoos gedanst. De jongens zijn gekleed in pullover en broek, de meisjes in trui en korte rok, waaronder, voorzover de camera daar een blik op werpt, een speciaal, goed sluitend broekje. Kousen worden niet gedragen. Het gewapper van de rokjes maakt daardoor toch geen indecente indruk. Het komt het meest overeen met damesturnen en heeft niets van doen met bv. de "can-can".'[24]

In hun conclusies relativeerden Krantz en Vercruijsse de morele panick die rond de rock 'n' roll was ontstaan. Zij legden in de verklaring van de rock 'n' roll-rage veel nadruk op de continuïteit met oudere muziekgenres en dansen die net als de rock 'n' roll de mogelijkheid van een vrije expressie boden: als muzieksoort uiteraard de jazz en als dansen de in de jaren veertig zeer populaire jitterbug en zijn opvolger de jive. In de vrije vorm, maar ook in de afwijzing van deze muzikale voorkeuren door ouderen, school volgens de onderzoekers de aantrekkingskracht voor de adolescente jeugd. De pers zou volgens Krantz en Vercruijsse een paar incidenten opgeblazen hebben tot omvangrijke rellen en de autoriteiten zouden met hun verkrampte reacties de onrust gedeeltelijk zelf veroorzaakt hebben. Er bestond volgens de auteurs eigenlijk geen jeugdprobleem; dat was veeleer een constructie van de volwassenen die niet adequaat wisten te reageren op een verschijnsel dat in feite van alle tijden en alle beschavingen was. De moeilijkheden waren in de woorden van Krantz en Vercruijsse 'uitvloeisels van een psychisch ontwikkelingsproces en niet van een maatschappelijke evenwichtsstoornis'. En zij besloten: 'Maar wanneer de volwassenen vanuit de vanzelfsprekendheden, hun generatie eigen, de toelaatbaarheidsgrenzen voor het gedrag van de jeugd zo nauw trekken als thans geschiedt, zijn zij het die het jeugdprobleem scheppen.'[25]

Met deze conclusie namen de jeugdonderzoekers scherp stelling in een wetenschappelijk debat over de toestand van de jeugd, dat al sinds de jaren veertig sociologen en pedagogen in Nederland bezighield. Daarbij draaide het om de vraag of de door velen als verontrustend beschouwde ontwikkeling van de zogeheten massajeugd verklaard moest worden uit de snelle maatschappelijke verandering waaraan naoorlogs Nederland ten prooi was, of veeleer als een 'normale', 'universele' - en dus niet verontrustende - adolescentieontwikkeling bestempeld kon worden.[26] De reeks van zeer uitvoerige rapporten - beginnend met de enquête van C.D. Saal uit 1946-1947 - over de Nederlandse jeugd had tot de verschijning van de studie van Krantz en Ver-

cruijsse (1959) een krachtig cultuurpessimisme geademd. Termen als ‘morele verwildering’, ‘asfaltjeugd’ en ‘gestaltelоosheid’ zijn typerend voor de sombere visie op de jeugd in deze jaren. Niettemin zijn deze rapportages van groot belang voor het krijgen van een beeld van de toenmalige jongeren. Natuurlijk is dat beeld gekleurd en vertekend door de normatieve bevangenheid van de onderzoekers, maar dat neemt niet weg dat de rapporten een schat aan gegevens bevatten en bovendien soms in hun analyses en diagnoses verrassend scherp zijn.[27] Daarom zal ik in de volgende paragrafen uitvoeriger ingaan op deze jeugdrapporten.

Eindnoten:

6 *Algemeen Handelsblad*, 1 sept. 1956.
7 *De Telegraaf*, 1 sept. 1956.
8 *De Volkskrant*, 1 sept. 1956.
9 *Filmforum*, oktober 1956, 183. Positief was ook een artikel van J. Dijkhuis in het katholieke pedagogische tijdschrift *Dux*: ‘Rock “n” roll als een mogelijkheid zien tot bevrijding - één mogelijkheid en niet de enige - van problemen die de jeugdigen beklemmen, houdt in dat we een open oog hebben voor hun noden. Waarmee zullen we anders beginnen?’ (*Dux*, dec. 1956, 489).
10 *Het Parool*, 1 sept. 1956.
11 *De Telegraaf*, 29 sept. 1956.
12 *De Volkskrant*, 22 okt. 1956; *Trouw*, 22 okt. 1956.
13 *De Volkskrant*, 22 okt. 1956.
14 *Het Parool*, 22 okt. 1956.
15 Een overzicht plus een samenvatting van de perscommentaren bij D.E. Krantz en E.V.W. Vercruysse, *De jeugd in het geding* (Amsterdam 1959).
16 De Nederlandse vertaling van Bill Haley's tweede grote hit ‘See you later, alligator!’, *De Telegraaf*, 6 okt. 1956.
17 *De Telegraaf*, 6 okt. 1956.
18 *De Telegraaf*, 27 okt. 1956.
19 *De Telegraaf*, 6 okt. 1956.
20 Krantz en Vercruijsse, *De jeugd in het geding*, 13.
21 *Ibidem*, 77.
22 *Ibidem*, 78.
23 *Ibidem*, 168.
24 *Ibidem*, 162.
25 *Ibidem*, 40. Een soortgelijk standpunt verwoordt G. Mik in *Onze nozems* (Nijkerk z.j.): ‘In wezen zijn er door alle eeuwen heen nozemachtige verschijnselen opgetreden met als grote kenmerken: non-conformistische, uitdagende, zich duidelijk tegen overgeleverde waarden afzettende gedragingen’ (16).
26 Zie over dit debat R. Abma, ‘Nuchterheid en nozems’, in: G. Tillekens, *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990), 31-45.
27 Over het massajeugdonderzoek verscheen een interessante bundel artikelen onder redactie van F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987).

3 Tussen massajeugd en schakelgeneratie

Ofschoon er veel *over* de jeugd geschreven is in de jaren vijftig, weten we eigenlijk vrij weinig over wat jongeren *zelf* dachten en vonden. Van wat voor soort muziek hielden ze, hoe dachten ze over hun ouders, welke idealen koesterden ze en hoe zagen ze zichzelf eigenlijk; welke boeken lazen ze en hoe stonden ze tegenover seks; welke verschillen bestonden er tussen werkende jongeren enerzijds en scholieren en studenten anderzijds; tussen protestantse, katholieke en onkerkelijke jongeren; tussen jongens en meisjes; tussen de plattelandsjeugd en jongeren in de grote steden; tussen rijke en arme jongeren? Er zijn niet of nauwelijks bronnen waarin antwoorden op dit soort vragen te vinden zijn. Enquêtes zijn schaars en in de bovengenoemde jongerenrapporten komen de onderzoeksobjecten zelf slechts zeer incidenteel aan het woord. Tijdschriften vóór jongeren die ook dóór jongeren werden geschreven (bladen als *Twen/Taboe* en *Hitweek*), ontstonden pas in het begin van de jaren zestig.

Deze lacunes kunnen ten dele gevuld worden door interviews met de mensen die in die tijd jong waren - en sommige onderzoekers hebben dat ook wel gedaan[28] - , maar de bezwaren die aan deze methode kleven liggen voor de hand: het gaat om individuele en wellicht weinig representatieve herinneringen, gekleurd en vervormd door tijd en vergetelheid. Terwijl een reconstructie van de denkwereld van jongeren in de jaren vijftig dus een tamelijk moeizaam en misschien zelfs onuitvoerbaar karwei is, wil ik in deze paragraaf wel proberen een globale schets te geven van de concrete omstandigheden waarin jongeren in die jaren opgroeiden.

'*Weet je, je had toch geen geld om ergens naar toe te gaan*'

In het eerste hoofdstuk werd beschreven hoezeer het economische beleid in naoorlogs Nederland beheerst werd door een streven naar opvoering van de arbeidsproduktiviteit en efficiency. Wederopbouw, bevolkingsgroei en exportbevordering maakten volgens de overheid een krachtige industrialisatiepolitiek noodzakelijk. Ook de jeugd ondervond de effecten van dit beleid. In het onderwijs maakte deze nieuwe economische rationaliteit zich voelbaar door de extra zorg die de overheid in het bijzonder aan de technische scholen schonk. Hier moest immers het nieuwe arbeiderskader gekweekt worden: de geschoolde en gespecialiseerde vaklui, de voorlieden en de technici. In zijn *Eerste Industrialisatienota* uit 1949 betreurde minister van Economische Zaken J.R.M. van den Brink het geringe aanzien dat het ambachtsonderwijs in Nederland genoot. Ouders en leerkrachten lieten zich volgens hem te veel imponeren door 'het maatschappelijk aanzien, dat de administratieve beroepen verschaffen en [zij] hechten te grote betekenis aan de accumulatie van kennis tegenover kunde'; verbetering verwachtte de bewindsman van 'het doen kennismaken van de jeugd in een zo vroeg mogelijk stadium van het onderwijs met het voor hen onbekende - en daarom vaak onaantrekkelijke - gebied van de techniek'.[29]

Het aantal ambachtsscholen nam tussen 1945 en 1953 met tachtig procent toe: van 106 naar 187 scholen. Vooral op het platteland breidde het nijverheidsonderwijs zich sterk uit, omdat zowel de werkloosheid als het percentage ongeschoolden daar na de oorlog groter was. Bovendien hoopte de regering op de vestiging van industriële bedrijven ten plattelande. Over de hele linie nam de uitstroom van ongeschoolden - dat wil zeggen jongeren die alleen lager onderwijs genoten hadden - af en de deelname aan het nijverheidsonderwijs toe. Van de 80.000 jongens die in 1948 de hoogste klassen van de lagere school of het VGLO verlieten, volgde een vierde deel geen verder dagonderwijs meer; in 1955 was dat nog slechts een tiende deel. Ook nam het aantal jongens dat zich naast hun werk verder bekwaamde, toe.[30]

Het ambachtsonderwijs werd niet alleen uitgebreid, maar diende ook beter aan te sluiten op de nieuwe eisen van het moderne bedrijfsleven. Een door de minister ingestelde commissie beval in 1949 een ingrijpende heroriëntatie van het ambachtsonderwijs aan - dat volgens de commissie voortaan 'lager technisch onderwijs' diende te heten: 'In

verband met het voortschrijdend industrialisatieproces dient het accent van de opleiding[...] te worden verschoven van het ambachtelijke naar het industriële. Meer aandacht dient te worden besteed aan het werken in groepsverband en aan de ontwikkeling van het nauwkeurig-heidsgevoel. Voorts moeten leerlingen als zij het technisch onderwijs verlaten, in staat zijn verantwoordelijkheid te dragen en zich een eigen oordeel te vormen in nieuwe en gewijzigde situaties en tenslotte moeten zij meer begrip krijgen voor de eerste eisen der efficiency.'[31]

Ook op de werkvloer maakte de nieuwe arbeidsgeest zich voelbaar, door de introductie van Amerikaanse produktiemethoden zoals het Fordisme met zijn lopende-bandwerk, de tijdmetingssystemen en de wetenschappelijke arbeidsanalyse. In de meer bedrijfspsychologische sfeer ontwikkelde zich in de jaren vijftig de eveneens uit de VS afkomstige *human relations*-benadering, die zich richtte op een betere beheersing van de personeelsverhoudingen door het aankweken van leiderschapskwaliteiten, individueel verantwoordelijkheidsgevoel en een verbetering van de onderlinge persoonlijke verstandhoudingen op de werkvloer. De oude disciplineringsprikkels, zoals de angst voor werkloosheid of inkomstenderving door ziekte, boetten in de jaren vijftig steeds meer aan kracht in door het sociale-zekerheidsstelsel en het overheidsstreven naar volledige werkgelegenheid. De nieuwe, sterk op de Amerikaanse arbeidsverhoudingen geënte psychologisering van het arbeidsregime moest daarvoor soelaas bieden.[32]

Aangezien soms ook de *human relations*-benadering haar uitwerking op jonge werknemers miste, ziet men door de jaren vijftig en zestig heen een voortdurende uitbreiding van het arsenaal aan psychologische prikkels, allemaal erop gericht de jeugdige werknemers tot flexibele conformisten te maken: individuele carrièreplanning binnen het bedrijf, stimulering tot zelfstudie, functieroulatie, stimulering tot deelname aan het Volkshogeschoolwerk en individuele *coaching*?[33] Ook het belang van het gezin als leerschool voor discipline en verantwoordelijkheidsbesef werd steeds meer benadrukt. De historicus J. Peet ziet in die sterk toenemende aandacht voor onderwijs, gezin en jeugdwerk het voorzichtige begin van een beleidsmatig streven naar bescherming en begeleiding van zoveel mogelijk jongeren op hun weg naar volwassenheid.[34]

Voorlopig echter ervoer de werkende jeugd in plaats van liefdevolle pedagogiek vooral de nieuwe disciplineringsmiddelen, en bleven de vruchten van het Nederlandse *Wirtschaftswunder* haar onthouden. Bij

de loonsverhogingen in de eerste naoorlogse jaren waren de jongeren overgeslagen. De welvaartsronde van 1954 gold als niet verplicht voor werknemers beneden de 23 jaar. De eerste naoorlogse jaren gaven ten opzichte van de volwassen werknemers zelfs een verslechtering te zien van de jeugdlonen. Het gemiddelde bruto weekloon van jonge fabrieksarbeiders bedroeg in 1947 45 procent van het loon van een volwassen arbeider; in 1954 was dat verschil nog groter geworden: een jongere verdiende toen nog slechts 40 procent van een volwassenenloon. De reële jeugdlonen lagen ook vele procenten lager dan de door de Stichting van de Arbeid voorgeschreven norm.[35] Daar kwam bij dat de meeste werkende jongeren hun loon thuis moesten afdragen en in ruil daarvoor zakgeld kregen[36]; sommigen wisten dat bedrag aan te vullen met de verdiensten uit een bijbaantje. Het geven van kostgeld stuitte vooral in katholieke milieus op bezwaren van principiële aard; dat was minder het geval in protestantse en middenstandsmilieus, waar men kennelijk meer waarde hechtte aan de eigen verantwoordelijkheid, ook in financiële zaken.[37]

Overheersend in het collectieve geheugen van degenen die in die jaren opgroeiden, is de herinnering aan een uiterst sobere jeugd, waarin *privacy* binnen het gezin voor kinderen niet bestond en alles gedeeld moest worden met broertjes en zusjes. In een interview vertelt een respondent, in 1945 geboren en vanaf zijn veertiende jaar werkend als stukadoor, hoe hij opgroeide in een gezin met zes kinderen, die allemaal op zolder sliepen, de meisjes afgescheiden van de jongens door een schot: ‘Ik heb mijn hele leven op zolder geslapen. Daar stond dan je bed met een gordijn eromheen aan een railtje. Gewoon een afgeschut plekje. Wat viel er in te richten? Er stond een pispot, want het was een uur lopen voor je beneden was. En een rekje en een wekkertje. Ach, dat stelde in die tijd niks voor. Het was gewoon een slaapruimte.’[38] En het verplichte dubbele kerkbezoek op zondag vond hij niet erg want: ‘Weet je, je had toch geen geld om ergens naar toe te gaan.’[39]

Ofschoon de jeugdlonen nog lange tijd ver achterbleven bij de volwassenenlonen (nog in 1965 bedroegen zij 50 procent daarvan), schoten zij vanaf 1955 flink omhoog. Tussen 1955 en 1965 stegen de lonen van werkende jongens en meisjes met zo'n 150 procent. Doordat ook de reële inkomens van hun ouders stegen, raakten laatstgenoemden minder aangewezen op de inkomsten van hun kinderen, zodat het fenomeen van het kostgeld toenam en de hoogte van het zakgeld steeg. In het boven besproken onderzoek *De jeugd in het geding* (verricht in

de jaren 1957-1958) stelden de auteurs vast dat veel jongens en meisjes gauw zo'n tien tot twintig gulden per week te besteden hadden. De beschrijving van de doorsneemanier waarop hun onderzoeksobjecten een weekend doorbrachten, geeft aan hoe snel het gedragspatroon veranderd was: 'Voor velen begint de zaterdagmiddag met café-bezoek (biljarten!). 's Avonds gaat men naar de bioscoop of - indien daartoe gelegenheid is - dansen. Weliswaar blijven velen zondagochtend thuis, maar café-bezoek voor dat deel van de rustdag is toch niets ongewoons. 's Middags gaat men naar een sportwedstrijd, of naar de bioscoop - het laatste wellicht gevolgd door café-bezoek. Indien mogelijk gaat men zondagsavonds wéér dansen, of naar de film, die men nog niet gezien heeft. Daartussen door blijft er nog heel wat tijd over om op straat te lopen - en tot leeg rondhangen op straat wordt men eens te meer gedwongen, wanneer de enkele dansgelegenheid, die er is, gesloten wordt, zoals in de zomermaanden gebeurt. Een aantal neemt in die periode de gelegenheid waar om in Noordwijk te gaan dansen. Er kan geen twijfel aan bestaan, dat een dergelijke weekend-besteding slechts bij het beschikken over veel zakgeld mogelijk is', aldus Krantz en Vercruijsse, die de verteringen tijdens een weekend op zo'n vijftien gulden per persoon schatten.[40]

Daarmee begonnen jongeren een consumptieve kracht van betekenis te worden.[41] De verspreiding van de bromfiets - totdat een *Parool*-journalist het woord bromfiets bedacht had, nog omslachtig aangeduid als 'rijwiel-met-hulpmotor' - geeft een aardig beeld van deze opwaartse conjunctuur: in 1949 telde Nederland nog 4000 brommers, in 1955 waren dat er al een half miljoen, in 1959 een miljoen en in 1965 was de anderhalf miljoen bereikt. Aanvankelijk een sober vervoermiddel van het type Solex, werd de met vaantjes en vossestaart opgetuigde brommer hét symbool van jeugdige vrijheidsdrang en erotiek; niet alleen werden 'brommend' nieuwe horizons verkend, de *buddy-seat* bracht jongens en meisjes ook op een geheel nieuwe manier tot elkaar. De boven geciteerde stukadoor die zich op zijn zestiende voor 75 gulden een Mobylette aanschafte, herinnert zich: 'Toen kwam de bromfiets. Dat was voor ons jongens hallelujah, toen werd het pas echt feest. Toen ging alles heel snel veranderen.'[42]

Boven werd al even gezinspeeld op de gevolgen die deze nieuwe welvaart had voor de besteding van de vrije tijd door jongeren. Die vrije tijd nam toe - tussen 1955 en 1962 zo'n vier uur per week[43] - , zij het voor jongens meer dan voor meisjes, die in in 1955-1956 nog zo'n

drie tot vier uur minder ter beschikking hadden dan de jongens (in 1962 zelfs vijf tot zeven uur). Die vrije tijd werd grotendeels binnenshuis doorgebracht. Weliswaar waren jongeren meer uithuizig in hun vrijetijdsbesteding dan volwassenen, maar toch brachten in 1962 Nederlanders tussen de achttien en vijfentwintig jaar 80 procent van hun vrije tijd binnenshuis door (het gemiddelde lag op 90 procent).[44] Deze huiselijkheidstendens, die in het algemeen typerend lijkt voor het Nederlandse vrijetijdsgedrag[45], is vooral zichtbaar onder schoolgaande jongeren. Zij brachten vooral door de week meer tijd thuis door dan hun werkende leeftijdgenoten; in de huiselijke kring lazen zij, deden gezelschapsspelletjes, maakten huiswerk en luisterden naar de radio. De werkende jeugd was veel meer uithuizig en concentreerde het uitgaan - bioscoop, café, dansen - in het weekend, aanvankelijk vooral op zondag, maar later werd daar ook de zaterdagavond als typische uitgaansavond aan toegevoegd. Volgens CBS-gegevens uit 1955-1956 moesten de bezoekers van jazzconcerten in de kringen van de beter verdienende werkende jongeren gezocht worden.[46] Deze werkende jeugd zou de drager van een nieuwe jeugdcultuur worden, maar daarover later meer.

Intussen brokkelde het verzuilde jeugdbestel steeds meer af. Krantz en Vercruijsse constateerden in hun onderzoek dat de jeugdvereniging in het leven van hun objecten geen enkele rol meer speelde. Soms was daarbij geen sprake meer van onverschilligheid, maar zelfs van ‘agressieve afweer’ en ‘meewarigheid’. ‘De jeugdbeweging? Die was goed voor de mensen van de 20-er en 30-er jaren. Toen was dat wat. Maar in deze tijd, met al die drukte aan je hoofd, is dat niets meer gedaan. Ik ben d'r nog wel eens lid van geweest, van zo'n jeugdclub. Stel je voor, daar will en ze, dat je je vermaakt met sjoelbakken en postzegeltjes sparen. Ze gaan hun gang maar!’, zo tekenden de onderzoekers uit de mond van een Leidse ‘nozem’ op.[47]

De verzuilde jeugdbeweging, na de oorlog heropgericht, sukkelde al sinds het begin van de jaren vijftig, maar gaf vanaf de tweede helft van dit decennium een scherpe daling van het actieve lidmaatschap te zien. Vooral de streng verzuilde jeugdorganisaties als de verkenners en de gidsen kampten met een gebrek aan belangstelling. Tussen 1955 en 1963 liep het aantal actieve leden van jeugdverenigingen terug van 26 procent van de bevolking tussen acht en vijfentwintig jaar naar 20 procent.[48] Tegenover deze terugtocht van de verzuilde jeugdorganisaties stond de opmars van de sportverenigingen en ook dat was een trend

die al direct na de oorlog ingezet had: tussen 1946 en 1963 groeide het aandeel van de leeftijdscategorie acht- tot vijfentwintigjarigen van 21 procent naar 42 procent[49] en in dat laatste jaar organiseerden de sportverenigingen tweemaal zoveel jongeren in de categorie twaalf-tot vijftienjarigen dan de jeugdverenigingen. De sportbeoefening was overigens duidelijk milieugebonden. In buurten met een hogere sociale status werd aan sportbeoefening een grotere waarde toegekend dan in lagere milieus.[50]

De jeugd die geboren werd in of kort na de oorlog en opgroeide in de jaren vijftig, is wel een schakelgeneratie genoemd[51], dat wil zeggen een generatie die op het breukvlak van twee tijdperken leefde. Het ambivalente beeld, dat tot uitdrukking komt in een interviewproject van de Erasmus Universiteit aan het einde van de jaren tachtig, zou een dergelijke kwalificatie rechtvaardigen. Het is een jeugd die gehoorzaam is en tegelijk de eerste tekenen van rebellie vertoont; een jeugd die braaf naar de kerk gaat, maar begint te twijfelen aan de traditionele geloofsleer, een jeugd die haar vrije tijd thuis doorbrengt, maar tegelijk verlangt naar snelheid, avontuur en het moderne, door de media aangereikte levensgenot, een jeugd die met zestien jaar nog steeds niet weet waar de kinderen vandaan komen en ook een jeugd die de preutsheid van hun ouders als benauwend ervaart.

De term schakelgeneratie sluit goed aan bij de gedachte waarmee ik het eerste hoofdstuk afsloot, namelijk dat er tegen het einde van de jaren vijftig in feite twee Nederlanden bestaan: een stabiel, traditioneel, streng verzuild en sterk verkerkelijkt land en achter deze façade gelegen een Nederland van snelle economische en infrastructurele verandering, van een krachtige consumptiedrang en een haast onzichtbaar afbrokkelende traditionele moraal. Ook in het boven beschrevene tekent zich wat ik eerder de precaire balans tussen traditie en moderniteit noemde, af: soberheid én verruiming van de consumptieve mogelijkheden, disciplinering (met nieuwe middelen overigens) en tegelijk meer vrije tijd met althans voor werkende jongeren meer financiële middelen, afbraak van oude verenigingen en opkomst van nieuwe, ‘verhuiselijking’ en tegelijk aanzienlijk meer mobiliteit dankzij de brommer.

Natuurlijk wisten die jongeren zelf niet dat zij een schakelgeneratie waren; het is typisch een etiket dat historische onderzoekers achteraf aanbrengen. Toch stak er ook in de eigentijdse wetenschappelijke rapportage over de jeugd van de jaren vijftig een opmerkelijk scherp in-

zicht in het verband tussen jeugdgedrag en de snelle sociale verandering van de jaren veertig en vijftig.[52] In de eerste rapporten zijn de belangrijkste thema's seksuele verhoudihgen, materialisme, vrijetijdsbesteding en moreel verval. De rapporten signaleren de negatieve gevolgen van industrialisatie in de vorm van verstedelijking - met de bijbehorende verzwakking van de sociale-controlemogelijkheden, een modern-dynamisch levenspatroon, maar ook woningnood - , materialisme (economische onafhankelijkheid van vooral de werkende jeugd), en een verzwakkende greep op de jeugd door de verzuilde jeugdbeweging. Het is tijd deze rapportages aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

De maatschappelijk verwilderde jonge mens

In 1949 verscheen in het *Sociologisch Jaarboek* een artikel dat handelde over de mentaliteit van de Nederlandse jeugd.[53] De auteur putte uit een persoonlijke ervaring, of liever gezegd een van zijn echtgenote, die een tijdje ‘een echt fabrieksmeisje’ als dienstbode had gehad. ‘Het kind ging steevast tweemaal in de week naar de bioscoop en dat was haar een volstrekte levensbehoefte’, zo verhaalt H.D. de Vries Reilingh. ‘Maar het was merkwaardig hoe zij zich van de films vrijwel niets herinnerde, Toch zijn deze typen niet dom en hebben zij de “clou” van een film eerder door dan U of ik.’ De schrijver schroomde niet op deze particuliere observatie een vlijmende cultuurkritiek te bouwen: ‘De primair-functionerenden krijgen in de hedendaagse samenleving hun kans. Tempo, snel aanpassen, snel reageren, gevat zijn - daar komt het thans op aan. En wanneer U dat voegt bij de innerlijke onzekerheid en de verborgen levensangst, die men moet maskeren als men niet onder voet gelopen wil worden, dan ontstaat dat door en door versteedste type voor wie de begrippen “gijn” en “tof” richtsnoer in het leven zijn. Zij schijnen niets meer ernstig te nemen en het is uiterst moeilijk dergelijke typen te benaderen, want zij willen zich juist principieel niet laten overbluffen.’[54]

Over de eigenschappen van de naoorlogse jeugd was de auteur bepaald niet te spreken. Hij constateerde een toename van cynisme, gemakzucht, vatbaarheid voor sensatie en lawaai en vrijgevochtenheid. Afgenomen waren volgens hem positieve karaktertrekken zoals eerlijkheid, idealisme, standvastigheid, concentratievermogen, ‘eerbied en houding’. Deze verslechtering kon niet alleen op rekening van de Ca-

nadese en Amerikaanse bevrijders geschreven warden, en ook niet op de iedere culturele belangstelling verslindende 'beeldromans van Dick Bos'; neen, er was sprake van een structuur- en mentaliteitsverandering van de hele samenleving. Een meer structurele oorzaak voor deze 'degeneratie' van de jeugd zocht De Vries Reilingh in de gezinsontbin-dende invloed van de industrialisatie.[55]

Even afgezien van de klassevooroordelen van de auteur en zijn moralistische toon, wordt hier een thema aangeroerd dat vele sociale wetenschappers in deze jaren bezighield, namelijk de sociaal-culturele gevolgen van industrialisatie. Industrialisatie werd zeker onontkoombaar geacht, alleen al om demografische redenen, maar 'de levensvormen van de mens binnen die geïndustrialiseerde maatschappij'[56] waren voorwerp van ernstige beschouwingen. Al in 1948 had het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen opdracht gegeven tot een grootscheeps onderzoek naar de zogenaamde massajeugd, een opdracht die geheel volgens de ongeschreven regels der verzuiling werd uitgevoerd door maar liefst zeven onderzoeksinstituten. Vier jaar later lagen twee eindrapporten voor[57], die weliswaar in toonzetting, benadering, taxatie en oplossing van de gesignaleerde problemen van elkaar verschilden, maar globaal overeenstemden in de manier waarop industrialisatie en sociaal-culturele veranderingen met elkaar in verband werden gebracht.

Het beeld dat de rapporten schetsten van in het bijzonder de arbeidersjeugd was somber. Vooral de pedagoog M.J. Langeveld bediende zich in zijn eindrapport *Maatschappelijke verwildering der jeugd* van de donkerste kleuren op zijn palet: 'De verwilderde jeugd leeft in een wereld, die verregaand gestalteloos genoemd mag worden. De gestaltelоosheid van zijn wereld uit zich in het onvermogen zelf gestalte te zijn: het uiterlijk is film-confectie of volstrekt verwaarloosd; houding en beweging vertonen geen uit het innerlijk komend gericht zijn: men leunt, hangt, slentert enz.; er is vaak een ongedurige bewegingsoverdaad zonder doel. [...] Ook de stem en de articulatie geven de personale uitdrukking van de holle leegte: men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt [...] En de articulatie is volkomen achteloos, bovendien verstoord door een disharmonisch gebruik van de adem en de stem. De gesticulatie is zonder gratie, inadequaat, nu mat dan excessief [...]. Men beweegt niet, men wordt bewogen. Men wordt bewogen in het kollektief van de voetbalclub, van de troep schafters die een prop papier heen en

weer schoppen, van de rondslenterende schooljeugd die uit “chancen” is, van de mensenstroom die een stadion in- of uitstroomt, die naar een fabriek of kantoor gaat [...], men wiebelt en springt in een boogy-woogy, rumba, samba, maar men kent niet meer de openspringende persoonlijke vreugdesprong of -dans.’[58]

Model voor deze massajeugd staat Johnny: ‘Hij hangt in de bank. Hij is ongelofelijk slordig of akelig precies op zijn uiterlijk. Maar opvallen moet hij. Hij voelt zich de intellectueel, maar geen enkel vak interesseert hem. [...] Zijn vocabulaire is grof en de onschuldigste woorden geven hem aanleiding tot schuine toespelingen [...] Hij kankert altijd op het schoolblad, de clubs, de uitvoeringen, op alles en nog wat, maar doet zelf nergens aan mee. Tientallen keren kamt hij zijn haar op en kijkt verscholen in zijn zakspiegeltje. Hij dweept met de klassieke jazz en leest graag boekjes à la Dick Bos.’[59]

In beide rapporten werd een ideaaltypische tegenstelling tussen stad en platteland geconstrueerd[60], maar het omvangrijke rapport van het Nijmeegse Mgr. Hoogveld Instituut ging daar het verst in. Bij de keuze van de onderzoeksplaatsen - Den Bosch, Maastricht en Eindhoven als typische industriesteden, Roosendaal als een plaats met een beperk te industrialisatie en ten slotte het Limburgse dorp Meerlo als een typisch agrarisch milieu - probeerden de onderzoekers de effecten van industrialisatie en verstedelijking vast te stellen. Meerlo figureert als een ‘eenvoudige, heldere en sterk normatieve dorpsgemeenschap’[61], waar de tijd lijkt te hebben stilgestaan, ook in de kleedtraditie van de lokale bevolking. Zelfs het ondergoed - ‘zoals een blik in het manufacturenwinkeltje ons leerde’ - is ‘grof, oerdegelijk en duurzaam’. In dit stabiele milieu is de ontwikkeling van jongens en meisjes ‘zeef geleidelijk, harmonisch en langzaam’. Zij zijn sterk afhankelijk van thuis en komen pas laat tot zelfstandigheid, aldus de rapporteurs. De waakzaamheid over de meisjes is zeer groot en gedwongen huwelijken komen dan ook zeer zelden voor in Meerlo. Er is een groot gebrek aan cultuur, zo stellen zij vast, want er wordt niet of nauwelijks gelezen, er is geen bibliotheek en men gaat niet naar de bioscoop. De omgangsvormen zijn ‘erg simpel’ en het gedrag van de jongemannen in de cafés wordt ‘zeer onbeschaafd’ genoemd; hun motoriek is ‘stijf, houterig en grof”, evenals hun spraak.

De boer wordt geportretteerd als een soort nobele wilde; hij ‘poseert niet, hij maakt de indruk van open en eerlijk te zijn, al weet hij wat hij zwijgen en zeggen moet’. ‘Daardoor is de boer,’ zo bericht het

rapport, ‘bij al wat hij doet met zijn hele wezen betrokken. Bij feesten heeft hij de neiging om als hij eet of drinkt dit overmatig te doen. Als hij kaart doet hij dat zo dat hij daarbij alles vergeet.’ Hij is ‘niet gecompliceerd en conflictueus. Zijn psyche is even hecht gestructureerd als zijn verbondenheid met de bodem.’

Toch is er in Meerlo al een kleine groep arbeiders aanwezig en bij hen begint de doorbreking van de dorpse tradities. De arbeidersmeisjes komen wel eens, zij het met hun verloofdes, in het café en zij gaan ‘iets kleuriger en moderner gekleed’. Ook bij de arbeidersjongens ziet men ‘gekleurde broeken en jasjes’. Deze jongeren krijgen veel vroeger verkering dan in het boerse milieu gebruikelijk is en zoeken naar ander vertier: ‘De jongens, die meer tijd hebben dan de boeren gaan dan ook gemakkelijk naar de film en gaan meer de “handel” op, dat is op zoek naar contact met meisjes.’[62] Er begint zich kortom een breuk af te tekenen in de ooit zo hechte dorpsgemeenschap.

De schadelijke invloeden van industrialisatie en verstedelijking worden, samengevat, in het bijzonder gesignaleerd in het ontstaan van een materialistische levenshouding, de wijze van vrijetijdsbesteding en een veranderende houding ten aanzien van seksualiteit. Wat die gevreesde materialistische levenshouding aangaat: in zijn eerder (1950) verschenen onderzoek *Hoe leeft en denkt onze jeugd*? had C.D. Saal al gewezen op de gevaren van (te vroege) economische zelfstandigheid van jongeren. Het beschikken over een eigen inkomen door jongeren zou ten koste gaan van de gezinsband. Vooral in het arbeidersgezin waar de traditie voorschrijft dat zowel vader als verdienende kinderen ‘alles afgeven’, zou het geven van kostgeld of huishoudgeld ‘de positie der moeder’ ondermijnen, met alle rampzalige gevolgen van dien.[63] Ook in de rapporten van het Mgr. Hoogveld Instituut en van Langeveld werd deze angst voor een te vroege materiële zelfstandigheid van de werkende jeugd verwoord; deze zou onder de jeugd materialisme en egocentriciteit veroorzaken en aldus de desintegratie van het gezin tot gevolg hebben.[64]

Volgens deze jeugdonderzoekers hadden jongeren dus te veel geld tot hun beschikking (we zagen eerder dat zeker voor de eerste helft van de jaren vijftig dit beeld weinig correspondeert met de feitelijke hoogte van de jeugdlonen) en dat had volgens hen ook funeste gevolgen voor hun wijze van vrijetijdsbesteding. Langeveld constateerde een verschil in levensstijl waardoor de jongere generatie zich kon onderscheiden van de oudere: op zondag wel of niet naar de kerk maar

zeker naar het voetballen, op zaterdagavond niet thuis maar in café, dancing of bioscoop. Dankzij fiets en autobus - we leven nog net in het pre-brommertijdperk - kan de jeugd zich verplaatsen en zich aldus ongecontroleerd amuseren. ‘Het verlaten van het meest direkte eigen milieu en “lol maken” is in vele gevallen identiek. Aldus ontstaat een veel meer op zichzelf staande generatie van jeugdigen dan vroeger het dorp of de traditievaste groep gekend hebben’, zo meende Langeveld.[65]

Maar terwijl deze pedagoog zich in sterk neerbuigende termen uitliet over ‘de onverzadigbare gulzigheid’ en ‘prikkelverslaving’ van het volksleven en deze als welhaast aangeboren afwijkingen beschouwde, zochten de onderzoekers van het Mgr. Hoogveld Instituut een direct verband tussen de gewijzigde patronen van vrijetijdsbesteding en het karakter van de industriële arbeid. Het fabriekswerk creëert een leegte, een soort ‘geestelijke drainage’[66] en doet het accent van het leven verplaatsen van het werk naar de vrije tijd. Ter adstructie gaven de rapporteurs het voorbeeld van fabrieksmeisjes, die als voordeel van hun werk noemden dat ze altijd op tijd klaar waren, Ongeschoolde fabrieksmeisjes wezen om dezelfde reden het beroep van dienstmeisje af; die waren volgens hen namelijk nooit op tijd klaar. Zeker bij de ongeschoolde fabrieksarbeid, waar de machine het tempo bepaalt en monotone herhaling leidt tot afstomping, was volgens de rapporteurs sprake van ‘een gevangen gehouden worden door het werk’.[67] Deze gevangenschap in de arbeid leidde tot een bevrediging van ‘vitaal-affectieve’ behoeften in de vrijetijdsbesteding.

Typerend voor de nogal seksistische pedagogische opvattingen uit deze tijd is het onderscheid in ‘vitaal-expansieve’ behoeften van jongens en ‘vitaal-sentimentele’ verlangens van meisjes. In de sfeer van de vrijetijdsbesteding zagen de onderzoekers dit onderscheid tot uitdrukking komen in de verschillende muzikale en filmische voorkeuren. Zo hielden jongens vooral van cowboy-, detective- en komische films- ‘de expansieve beleving’ - , terwijl de meisjes liefdesfilms, show-films en droevige films prefereerden, kortom het genre dat ‘een zeker gevoelsmatig mee- of inleven’ vraagt.[68]

Uiteraard werd de opvoedkundige invloed van de ‘vermaaksfilm’ niet erg hoog geschat. De identificatiedrang leidde tot ‘slaafse navolging’, waardoor kinderen gemakkelijk beïnvloedbaar werden voor ‘types die hen op hun eigen driftimpulsen weten aan te spreken en te misbruiken’.[69] Jammer genoeg kwamen in de rapportenvan. Langeveld

en het Mgr. Hoogveld Instituut de jongeren zelf niet aan het woord, maar enkele jaren later zouden Krantz en Vercruijsse hun proefpersonen wél laten spreken over het belang dat zij aan bepaalde, met name Amerikaanse films hechtten. Vooral de films met James Dean in de hoofdrol waren populair, omdat jongeren zich sterk identificeerden met deze onbegrepen en jong gestorven rebel. Een jongen vertelde: 'De meeste films interesseren me niet zo, omdat je er bijna nooit mensen in vindt, met wie je mee kunt leven. Echt helemaal meeleven. Je zou in zo'n mens jezelf terug moeten vinden, zoals in de rollen van James Dean. Ik heb al zijn films gezien; ze gaan altijd over ons soort jongens, over deze jeugd.'[70]

Krantz en Vercruijsse stelden vast dat vele meisjes foto's van James Dean bij zich droegen en deze tijdens de dansbijeenkomsten uitwisselden. Voor de jongens representeerden idolen als Elvis Presley (ex-vrachtwagenchauffeur) en Bill Haley (vanaf zijn dertiende een kleine schnabbelaar in het country and western-circuit) wensdroomcarrières. Zo vertrouwde de al eerder genoemde timmermansknecht N. aan Vercruijsse toe: 'Van dat getimmer heb ik zo zoetjes aan nou wel genoeg, dat begint me aardig de keel uit te hangen. Met me gezicht-daar kan ik van alles mee, alleen met me gezicht kan ik de mensen al wel een avond bezighouden - zou ik best naam kunnen maken. Ik zou bijvoorbeeld Elvis Presley na kunnen doen. Ik heb me gitaar thuis (heeft iemand die ooit gezien? V.) en als ik nou maar een stelletje jongens zou kunnen vinden, die me zouden willen begeleiden, een goeie ritme-sectie, zou ik best alle gebaren en alle gekreun van Elvis in kunnen studeren. Ook zou ik graag 'n stuk over de jeugd [...] willen spelen. Alleen achter een tafeltje en dan met een sigaretje in de hand. Nou, dan zou ik mezelf spelen en ik zou ze eens goed vertellen, hoe het met de jeugd staat, waar ze altijd over schrijven. U moet goed begrijpen, dat we deze jaren, die voor ons zo moeilijk zijn, nooit zullen vergeten.'[71]

Niet alleen in de film maar ook in de muziekvoorkeur meenden de onderzoekers van het Mgr. Hoogveld Instituut zowel een sekse- als een milieuspecifiek patroon te kunnen ontwaren. Ongeschoolde jonge arbeiders hielden in ieder geval niet van klassieke en semi-klassieke muziek: 'Niet van die zware muziek als van Beethoven of Bach, daar trekken we ons niets van aan', zo tekent Langeveld uit de mond van een van zijn respondenten op[72]; bij middelbare scholieren was de waardering voor het klassieke genre verreweg het grootst, maar in deze

groep scoorden de meisjes het hoogst. De helft van het aantal ondervraagde mannelijke middelbare scholieren gaf de voorkeur aan jazz (waartoe de onderzoekers gemakshalve ook liedjeszanger-gitarist Eddy Christiani rekenden) en de rapporteurs verklaarden de 'relatief grote openheid voor deze uitheemse muziek' uit 'een zeker intellectualisme' onder de scholieren. 'Een te grote gevoelsverdringing zou bij hen als het ware in een hoge jazz-waardering kunnen exploderen. We zouden van een vitaal-expansieve reactie kunnen spreken', aldus het rapport.[73] Jongens hielden overigens over de hele lijn - dus door alle sociale lagen heen - meer van jazz dan meisjes.

Onder ongeschoolde en geschoolde werkende jeugd scoorde de jazz lager; zowel jongens, maar vooral meisjes toonden zich liefhebbers van de sentimenteel geladen Hawaiian[74]- en accordeonmuziek.

Vooral de 'uitheemse' jazzmuziek werd door de onderzoekers beschouwd als een bedreiging van de goede zeden. Adjectieven als 'prikkelend', 'uitdagend', 'driftmatig' en 'vitaal-expansief' verwezen naar een lichamelijke beleving van deze muzieksoort. Langeveld schreef dat de maatschappelijk verwilderde jeugd werd beheerst 'door zijn driftmatige kanten en hun correlaat in de wereld'.[75] Bedreigend voor de seksuele moraal waren vooral die situaties waar de controle over de jeugd ontbrak of in onvoldoende mate gegarandeerd was: de straat en de fabriek. De verwoestende invloed van het fabrieksleven op jonge arbeiders was al een oud, dat wil zeggen óók al voor de oorlog veel beschreven thema.[76] De plotselinge overgang van de beschermde schoolsituatie naar het volwassen milieu van de fabriek waar ouderen met hun 'geraffineerde' toespelingen jongens en meisjes seksueel inwijdden, maakte dat 'alleen de zeer sterke karakters' zich, vaak op straffe van uitsluiting door de groep, aan deze 'maalstroom' konden onttrekken, aldus stelde Saal vast.[77] Ook in de rapportages van Langeveld en het Mgr. Hoogveld Instituut werd dit negatieve bijverschijnsel van de industrialisatie veelvuldlg genoemd en juist in het licht van het naoorlogse industrialisatieoffensief als des te ernstiger beschouwd.

Ofschoon we eerder zagen dat de vrijetijdsbesteding, ook van jongeren, een sterk verhuiselijkt karakter droeg, gold het straatslenteren als een ernstig gevaar voor de deugdzaamheid van de jonge mens. Volgens de rapporteurs van het Mgr. Hoogveld Instituut waren als gevolg van het straatleven de voorwaarden voor een 'sociaal-sexuele en erotische uitgroei' zeer ongunstig.[78] De kans hierop nam toe naarmate de huisvestingssituatie slechter was, dat wil dus zeggen vooral in de grote

steden waar de woningnood het hevigst was. Ook bij Krantz en Vercruijsse vinden we het motief van een te kleine behuizing nog terug: ‘Dacht U, dat ik 's avonds graag thuis blijf zitten? Als ik de hele dag gewerkt heb, en dol ben van alle bissunes, die ik aan mijn hoofd heb, dan voel ik er niks voor om met m'n moeder en zes broertjes om de tafel te zitten. Je wilt je wel es bewegen, je kop loopt om en dan zal je daar in die volle kamer gaan zitten. En als dan m'n zuster nog komt met d'r vrijer, dan is het helemaal hommeles. Nee hoor, dan ga ik maar de straat op, daar is tenminste iets te beleven’, aldus een van de Leidse ‘nozems’.[79] En een ander zou graag in de huiskamer naar zijn geliefde jazzmuziek luisteren, maar ‘mijn vader wil dat lawaai niet in zijn huiskamer hebben. Maar als ik dan naar boven wil, mag ik de radio niet meenemen. In de winter is het er trouwens veel te koud, en veel ruimte is er niet, want ik slaap samen met mijn broer.’[80] Café, cafetaria, ijssalon, bioscoop of ‘de straat’ moesten in dergelijke gevallen uitkomst bieden.

Daar werden dus de eerste seksuele verkenningen uitgevoerd en ook hiervan vinden we beschrijvingen bij Langeveld en in het rapport van het Mgr. Hoogveld Instituut. In het laatstgenoemd onderzoek wordt gesproken van het ‘flaneren’, door de proefpersonen zelf ook wel ‘banen’ genoemd, of ‘van het ene stoplicht naar het andere’, die en die straat ‘doen’, of ‘blokje lopen of het vierkantje’: ‘men loopt bepaalde straten dikwijls op bepaalde dagen op en neer, voor het bioscoopplein. De jongens fluiten op de meisjes of zitten achter hen aan. De meisjes is het te doen om de jongens te lokken, hen voor de gek te houden (in Eindhoven “butsen” genoemd) en afspraken te maken. [...] Lukraak wordt iedereen aangesproken of mee uitgenodigd, wanneer de betreffende persoon op het eerst gezicht bevalt. [...] ...zij prefereren telkens anderen. De meisjes kleden zich daarom op hun best aan, maken zich mooi en urenlang kunnen ze met een vriendin, zolang er nog geen jongen is komen opdagen, op en neer wandelen.’[81]

Het is vooral deze al of niet vermeende promiscuïteit die de onderzoekers zorgen baart: het uitgaan verschaft ‘geen andere openbaringen dan die van het sexuele’ en de erotische ontwikkeling kenmerkt zich door ‘weinig zinrijkheid’. Meisjes gaan vaak uit met jongens vanuit een ‘profiteermentaliteit’, dat wil zeggen om in café, dancing of bioscoop vrijgehouden te worden door de jongens. Van een geestelijke voorbereiding op het huwelijk is absoluut geen sprake. Volgens het rapport ervaren de jongeren het huwelijk, ja zelfs de vaste verkering,

als een zoveel mogelijk te vermijden situatie: ‘Het huwelijk is een instituut, waar men niets dan zorgen heeft en waarin het hoogste geluk is, dat men elkaar tenminste verdragen kan.’[82]

Maar niet alleen de arbeidersjeugd stond aan seksuele verleidingen bloot. Al eerder had Saal gewezen op de problemen voor de studerende jeugd, die hoewel allang biologisch gerijpt, het huwelijk door langdurige studie te lang moest uitstellen. De jarenlange verlovingen leidden tot spanningen, ‘die ten slotte hun uitweg vinden in geslachtsverkeer vóór het huwelijk’. Ook de woningnood, in de jaren vijftig volksvijand nummer één, noopte vaak tot een onverantwoord lang uitstellen van het huwelijk. Was niet de woning ‘de ruimte der liefde’ en kon de de liefde ‘in geurende bossen ontbloeid’ niet slechts tussen muren ‘tot haar rijkste ontplooiing’ komen?[83]

Al deze zorgelijke en vaak cultuurpessimistische beschouwingen waren doordrenkt van de morele paniek die kenmerkend is voor de late jaren veertig en het begin van de jaren vijftig. Gedeeltelijk kan men hierin een voortzetting zien van de interbellaire cultuurkritiek, waarin de angst voor ‘de massamens’ en zijn zedelijk verval centraal stond; gedeeltelijk ook hadden de bezettingen de bevrijding dit cultuurpessimisme versterkt. Men kan, ruim veertig later, glimlachen om de toon van de boven geciteerde rapporten en ze afdoen als de hersenspinsels van enkele overspannen zedenprekers die terugverlangden naar het oude verzuilde jeugdbestel. Maar dat neemt niet weg dat, los van de morele appreciaties, hun analyse van het jeugdgedrag grotendeels correspondeerde met de structurele veranderingen van de Nederlandse samenleving die ik eerder schetste: voortgezette industrialisatie, verstedelijking, groei en diversificatie van het amusementsaanbod in de vrijetijdsbesteding. De vraag waar het om gaat is of deze jeugd écht anders was, of dat het in feite allemaal door volwassenen geconstrueerde problemen waren. Tot dat laatste standpunt tendeerden, zoals we boven zagen, de Leidse sociologen Krantz en Vercruijsse, maar ook de in 1959 gepubliceerde jongerenenquête van J. Goudsblom, *De nieuwe volwassenen*.[84]

De nieuwe volwassenen: nuchter, redelijk en reëel

In 1959 publiceerde de jonge Amsterdamse socioloog J. Goudsblom de resultaten van een enquête, uitgevoerd in opdracht van het week-

blad *Vrij Nederland*. Bijna 2300 jongeren hadden per brief gereageerd op vragen betreffende seksualiteit, godsdienstbeleving, politiek, en de waarden en normen van hun eigen generatie. De respondenten vielen in de leeftijdscategorie achttien tot dertig jaar, waardoor het begrip 'jongere' dus nogal opgerekt werd (bij een flink aantal respondenten lag het geboortejaar immers tussen 1928 en 1935). In zijn conclusies lijkt Goudsblom zich indirect te richten tegen de bovengenoemde 'asfaltjeugd'-onderzoeken en hij betrekt daarmee een soortgelijke positie als Krantz en Vercruijsse. Praktisch iedere generatiespanning verdwijnt uit het beeld dat Goudsblom construeert uit de stapels ingezonden brieven, al geeft hij toe dat zijn *sample* beperkt representatief is: jongeren uit de arbeidersklasse - onder wie 'de cynici, wier levenswijsheid is gekristalliseerd rond de kernspreuk ieder voor zich en God voor ons allen' - hebben het minst gereageerd. Maar dat neemt niet weg dat volgens Goudsblom de jongeren die wel van zich hebben laten horen, met drie adjectieven gekarakteriseerd kunnen worden: nuchter, redelijk en reëel. 'De jongeren van vandaag nestelen zich in het heden', aldus de onderzoeker. 'Daarin kiezen zij zich een positie van waaruit ze de wereld beschouwen en beoordelen. Hun uitgangspunt ligt niet in een imaginaire toekomst, het hangt niet aan een utopische verwachting, maar is verankerd in hun werkelijkheid. [...] Stoute plannen, grootse visioenen hebben zij niet. Daarom zijn hun opinies zelden nieuw, zelden schokkend, zelden origineel. Het meeste wat ze te zeggen hebben, is door ouderen al eens gezegd. Maar de wijze waarop ze het zeggen heeft misschien toch iets eigens: wat meer scepsis, wat meer verdraagzaamheid, wat meer melancholie, wat meer berusting.'[85] En: 'Ze zijn jong in jaren, ze bezitten idealen, maar ze dragen onmiskenbaar de tekenen der volwassenheid: ze aanvaarden de maatschappij, en de maatschappij aanvaardt hen.'[86]

Maar dit is een wel heel erg conciliant beeld van de jongeren! Er zijn dan ook verschillende bezwaren tegen in te brengen. Het eerste betreft natuurlijk de leeftijdsopbouw van de respondentengroep; zou het beeld dat de auteur ons schildert niet vooral op de groep oudere twintigers van toepassing zijn? De jongsten zijn in 1940 geboren en de tieners van de jaren vijftig komen dus grotendeels niet aan het woord. Maar ook de enquête-uitslagen zelf doen enige twijfel rijzen omtrent de juistheid van de getrokken conclusies. Zo geeft 83 procent van de inzenders een bevestigend antwoord op de vraag of men de eigen generatie als anders beschouwt dan die van hun ouders. Ook op het ter-

rein van huwelijk, seksualiteit en sekseverhoudingen zijn opmerkelijk vooruitstrevende scores te noteren: 74 procent van de ondervraagden acht echtscheiding toelaatbaar, een gelijk percentage is van mening dat een gehuwde vrouw een beroep mag uitoefenen en maar liefst 81 procent heeft geen bezwaren wanneer een ongehuwd paar samen op vakantie gaat.[87]

Deze 2300 'jongeren' mogen dan misschien 'nuchter, redelijk en reëel' zijn, hun opvattingen lijken toch op belangrijke punten af te wijken van die van hun ouders. Maar laten we even aannemen dat Goudsbloms karakteristiek juist is, en stel dat anno 1959 deze 2300 respondenten inderdaad een goede dwarsdoorsnede van jong Nederland vormen; stel dat de intergenerationele spanning inderdaad zo laag is, waar komen dan de jaren zestig met al hun turbulentie en dynamiek vandaan? Toch niet uit de rijen van deze 'anonieme rekruten van het leger der loontrekkers', die zo 'solide in hun levenswandel en solide in hun opinies' zijn? Misschien dan uit een kleine voorhoede, die in Goudsbloms enquête schittert door afwezigheid? Wellicht dan uit de kringen van de zogenaamde 'nozems', die ook verantwoordelijk werden gesteld voor de wanordelijkheden rond de vertoning van de film 'Rock around the Clock'? Wie waren die nozems eigenlijk? Waren zij soms de vertegenwoordigers van de sceptische generatie, waarover jeugdonderzoekers in navolging van de Duitse socioloog Schelsky steeds meer begonnen te praten?[88]

Eindnoten:

28 Zie M. Du Bois-Reymond en M. van Elteren, 'Tweemaal tussen twee werelden', in: Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 222-249.
29 Geciteerd bij H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologiese strijd random het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981), 274.
30 In 1955 volgden 57.600 werkende jongens avondnijverheidsonderwijs, 34.200 werkten in een leerlingenstelsel, 12.500 volgden een of andere cursus en 2400 zaten op bedrijfsscholen. Ontleend aan J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van de werkende jongeren in Nederland* (Baarn 1987), 108.
31 Geciteerd bij De Liagre Böhl e.a., *Nederland industrialiseert*!, 300-301.
32 M. van Elteren, '"I'm free and I do what I want." Het dubbelzinnige beeld van Amerika', in: Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 169; M. van den Heuvel, *Van patronaat tot soos. Een studie naar de reproduktie van jeugdcultuur in een katholieke industriestad* (Tilburg 1993), 42-43.
33 Zie bijvoorbeeld: M.G. Ido, *Plezier in het werk. Een statistisch vergelijkend onderzoek naar de mate van plezier in het werk bij het personeel van enige middelgrote, particuliere, industriële bedrijven in ons land* (Leiden 1956).
34 Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd*, 109.
35 *Ibidem*, 106.
36 J. Diederich berekende in 1950 dat de werkende jeugd per week f 6,18 aan zakgeld uitgaf. Van 'een roekeloos omspringen met het geld' was hem uit zijn onderzoek niets gebleken (J. Diederich, *Werkende jeugd en zakgeldbesteding*, (Leiden 1951), 75).
37 *Ibidem*, 35.
38 Du Bois-Reymond en Van Elteren, 'Tweemaal tussen twee werelden', 236.
39 *Ibidem*, 235.

40 Krantz en Vercruijsse, *De jeugd in het geding*, 101. Ook volgens de latere onderzoeker W. Buikhuisen is geld geen probleem voor de nozems. Allen beschikken volgens hem over 'ruime geldmiddelen'. 'Lenen, poffen of laten opschrijven komt dan ook zelden of nooit voor.' Hij schat dat deze jongens niet met minder dan twintig gulden per week kunnen rondkomen. We bevinden ons dan in het begin van de jaren zestig (W. Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1965), 246).
41 Het economisch belang van de jonge consument was overigens al door J. Diederich in 1951 vastgesteld. In zijn rapport over zakgeldbesteding becijferde hij dat de werkende jeugd jaarlijks 185 miljoen gulden aan zakgeld uitgaf, bijna 3 procent van de totale consumptieve bestedingen (Diederich, *Werkende jeugd en zakgeldbesteding*, 77).
42 Du Bois-Reymond en Van Elteren, 'Tweemaal tussen twee werelden', 236.
43 M. van den Heuvel en H. Mommaas, 'Oorden van vrijheid en vermaak', in: Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 159. Geschat wordt dat in 1962-1963 de hoeveelheid beschikbare vrije tijd voor jongeren tussen de twaalf en de zeventien jaar 24,5 uur bedroeg (*Ibidem*, t.a.p.).
44 M. van den Heuvel, 'Verschuivende contexten van vrije tijd en vermaak', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992), 102.
45 Van den Heuvel en Mommaas, 'Oorden van vrijheid en vermaak', 156.
46 Van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 58.
47 Krantz en Vercruijsse, *De jeugd in het geding*, 131.
48 Van den Heuvel en Mommaas, 'Oorden van vrijheid en vermaak', 160; Van den Heuvel, 'Verschuivende contexten van vrije tijd en vermaak', 101; Van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 57; De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 81.
49 De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 81.
50 Van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 57.
51 Du Bois-Reymond en Van Elteren, 'Tweemaal tussen twee werelden', 249.
52 In de reeds genoemde bundel van Meijers en Du Bois-Reymond over het massajeugdonderzoek komen verschillende auteurs tot een herwaardering van deze rapportages. Het meest uitgesproken gebeurt dat in de bijdragen van R. Abma ('Jeugdonderzoek in de kinderschoenen. De sociaal-wetenschappelijke context van het massajeugdproject') en K. Bakker ('Waarachtige volwassenheid. Pedagogiek van de massajeugd'); zie: Meijers en Du Bois-Reymond, *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*, resp. 88-105 en 106-116. Dat het verschijnsel zich niet tot Nederland beperkte blijkt onder andere uit: D. Peukert, 'Die "Halbstarken". Protestverhalten von Arbeiterjugendlichen zwischen Wilhelmischem Kaiserreich und Ära Adenauer', in: *Zeitschrift für Pädagogik*, 30 (1984), 533-548.
53 H.D. de Vries Reilingh, 'De mentaliteit van de Nederlandse jeugd na de Tweede Wereldoorlog', in: *Sociologisch Jaarboek*, 3 (Leiden 1949), 31-59.
54 *Ibidem*, 43-44.
55 *Ibidem*, 51.
56 M.J. Langeveld, *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in opdracht van de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen samengesteld* ('s-Gravenhage 1952), 14.
57 Zes instituten besloten hun onderzoeksresultaten te bundelen in een rapportage onder de eindredactie van M.J. Langeveld; het katholieke Mgr. Hoogveld Instituut publiceerde zijn rapport zelfstandig. Kwalitatief wordt de rapportage van het Hoogveld Instituut over het algemeen als de best gedocumenteerde en meest genuanceerde beschouwd (zie: F. Meijers en M. Du Bois-Reymond, 'Het massajeugdonderzoek - inleiding', in: Meijers en Du Bois-Reymond, *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*, 20-40).
58 Langeveld, *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 17-18.
59 *Ibidem*, 21. Een collage van dit soort typeringen - die overigens al in het midden van de jaren twintig beginnen - in de sfeer van 'de meerderheidsjongen', de 'burger-massajongen' en de 'proletariër-massajongen' treft men aan bij J.W. Ooms, 'Geschiedenis en organisatie van het clubhuiswerk', in: H. Nieuwenhuis, J. Haveman en J.W. Ooms, *Opvoeding tot deelneming aan de cultuur* (Utrecht 1957), 61-114. De vroegste beschrijving van de meerderheidsjongen is van de hand van W.E. van Wijk en dateert uit het midden van de jaren twintig: 'Hij is lang van stuk maar slappedanig. Zijn knieën staan een beetje naar elkaar toe en zijn rug is gebogen of hij voor het lijntje liep. [...] Zijn armen flodderen als lege mouwen langs zijn lijf en zijn handen zijn paars en nat en verwaarloosd; ofschoon hij zijn nagels heeft afgeknauwd of -gepulkt, draagt hij aan een der vingers, voor hij twintig jaar is, een zegelring van holgoud, maar zonder naamcijfer;

veelal heeft hij littekens en misvormingen aan vingers en nagels. Hij heeft een harde stem en een veronachtzaamd gebit... Hij loopt slungelachtig op scheef getrapte schoenen. Hij voedt zich met aardappelen en een onmatige hoeveelheid brood en hij heeft steeds een of andere lichamelijke behoefte: hij moet olienoten eten of caramels snoepen of wateren of roken of wat ook. Hij draagt verschillende lagen van ondergoed en des Zondags een stijf grijs pak waarin hij zich gedwongen beweegt' (68-69). En in deze trant gaat de auteur nog enkele pagina's voort.

60 Meijers en Du Bois-Reymond, 'Het massajeugdonderzoek-inleiding', 26, 28.

61 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* ('s-Gravenhage 1953), 90.

62 Citaten: *ibidem*, 90-92.

63 C.D. Saal, *Hoe leeft en denkt onze jeugd. Resultaten van een in 1946-1947 gehouden enquête* ('s-Gravenhage 1950), 133, 136, 137. Saal stelde vast dat de jeugdige mannelijke geënquêteerden uit middenstandskringen financieel onafhankelijker waren dan geschoolde en ongeschoolde arbeidcrs en dat bovendien een hoger percentage vrouwelijke dan mannelijke jeugd in alle beroepsgroepen het hele loon mocht houden. Financiële zelfstandigheid van meisjes werd door ouders kennelijk belangrijker geacht-om te sparen voor her huwelijk en als voorbereiding op het moederschap waarschijnlijk-dan voor jongens (141). Saal concludeert dan ook: 'Bovendien heeft de vrouw, waar het de inrichting van de woning en de uitzet betreft, een aantal specifieke levensbehoeften, die buiten de gezichtskring van de man liggen. Ook wanneer zij niet trouwt, zal toch het verlangen om aan haar kamer door eigen inboedel een persoonlijk cachet te verlenen, hetzij vroeger of later de overhand krijgen. Dat hiermede reeds rekening wordt gehouden zolang zij nog thuis is, en dat haar op een bepaalde leeftijd de kans wordt geboden om te sparen, is het gevolg van een stuk levenservaring, waarvan de moeder de diepere betekenis doorziet' (137).

64 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*, 212; *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 26.

65 *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 30.

66 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*, 373.

67 *Ibidem*, 102.

68 *Ibidem*, 302.

69 *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 57.

70 Krantz en Vercruijsse, *De jeugd in het geding*, 108.

71 *Ibidem*, 129.

72 Langeveld, *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 57.

73 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*, 313.

74 Dit genre was in Nederland tot grote populariteit gebracht door het ensemble The Kilima Hawaiians. Het Rorterdamse echtpaar Bill en Mary Buisman was reeds in 1933 nummers in Hawaiian- en country and western-stijl op gaan nemen. Direct na de oorlog en in het begin van de jaren vijfrig waren de Kilima's op het hoogtepunt van hun populariteit (in 1953 verkocht Philips hun miljoenste plaat en van een Duitse versie van hun grote hit 'Er hangt een paardenhoofdstel aan de muur' werden in 1953 in Duitsland 350.000 exemplaren verkocht).

75 Langeveld, *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 55.

76 Zie hierover P. Selten, *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland 1900-1941* (Amersfoort/Leuven 1991). In de bundel van Meijers en Du Bois-Reymond wijst dezelfde auteur op de continuïteit tussen het naoorlogse massajeugdonderzoek en de vooroorlogse zorg over de jeugd (P. Selten, 'Massajeugd: een nieuw fenomeen? Pedagogische zorg voor de jeugd vóór 1940', 132-142).

77 Saal, *Hoe leeft en denkt onze jeugd*, 50.

78 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*, 133.

79 Krantz en Vercruijsse, *De jeugd in het geding*, 120-121.

80 *Ibidem*, 122.

81 *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*, 137.

82 *Ibidem*, 229.

83 Saal, *Hoe leeft en denkt onze jeugd*, 51. De onderzoeker citeert hier overigens dominee Ruitenberg.

84 J. Goudsblom, *De nieuwe volwassenen. Een euquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar* (Amsterdam 1959).

85 *Ibidem*, 158-159.

86 *Ibidem*, 157.

87 *Ibidem*, 171 e.v. Volgens de auteur dienen de antwoorden op de enigszins verhullende vraag over het ongehuwd samen op vakantie gaan met enig voorbehoud gehanteerd te worden, maar hij heeft niettemin de indruk dat de vraag over het algemeen door de respondenten op dezelfde manier is opgevat (40).

88 H. Schelsky, *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend* (Düsseldorf/Köln 1957). Ook bij Goudsblom is de invloed van dit gezaghebbende boek merkbaar. De overeenkomst tussen Goudsbloms generatietypering en die van Schelsky is opvallend. Zo schrijft Schelsky over zijn sceptische generatie: 'Diese Generation ist in ihrem sozialen Bewußtsein und Selbstbewußtsein kritischer, skeptischer, mißtrauischer, glaubens- oder wenigstens illusionsloser als alle Jugendgenerationen vorher, sie ist tolerant, wenn man die Voraussetzung und Hinnahme eigener und fremder Schwächen als Toleranz bezeichnen will, sie ist ohne Pathos, Programme und Parolen. Diese geistige Ernüchterung macht frei zu einer für die Jugend ungewöhnlichen Lebenstüchtigkeit. Die Generation ist im privaten und sozialen Verhalten angepaßter, wirklichkeitsnäher, zugriffsbereiter und erfolgssicherer als je eine Jugend vorher' (488).

4 Nozems en twens: samen jong

'Wie is die lul?' Buikhuisens nozems

De nozem als verschijnsel werd in de publieke opinie geïntroduceerd door de journalist J. Vrijman die in het najaar van 1955 in het weekblad *Vrij Nederland* enkele artikelen publiceerde onder de titel 'De nozems van de Nieuwendijk'.[89] Waar het woord 'nozem' vandaan komt is niet helemaal duidelijk. De geschiedschrijver van Amsterdam, Richter Roegholt, heeft wel opgemerkt dat in een Jordaan-roman uit 1944 het woord 'nausimpie' voorkomt, hetgeen zoveel betekent als 'domme vent'.[90] Ook is gewezen op het bargoense woord 'nootsum', hetgeen onwetende, snotneus of groentje betekent.[91] Vrijman schreef in zijn reportage voor *Vrij Nederland* bepaald niet in veroordelende zin

over de nozems; zij wilden volgens hem vooral ‘een volstrekte levensvervulling [...] of zeg maar dom weg geluk’ zonder zich te bekommeren om burgerlijk gedoe als vast werk, een gezin of de toekomst. Dat is immers allemaal vervelend. ‘Een motor, dat is wat. Honderdtwintig kilometer per uur rijden, de wind op je kop voelen, je leven hangt af van je stuur. Boksen en judo en jiu jitsu, zelfverdediging, elke seconde op je hoede zijn en zorgen dat hij je niet vloert: dan voel je dat je leeft. Een partij knokken met de andere nozems of met de politie: dan brandt je hart in je donder. Dat is avontuur. Dat is je reinste geluk. De rest is verveling, maar geen leven.’[92]

Ondanks dit romantisch-vitalistische beeld kreeg de term nozem toch al snel een sterk normatieve en negatieve betekenis en verwerd tot een soort verzamelbegrip voor alle mogelijke vormen van onaangepast jeugdgedrag. Tot de nozems werden gerekend jeugddelinquenten, asocialen, de sceptische jeugd, nihilisten, existentialisten, jeugdige cafetariabezoekers, jongeren die rondlummelden op straathoeken, in portieken en bioscoophallen, jongens met knetterende bromfietsen, met verf smijtende kunstenaars en jongens die hun haar te lang droegen.[93]

Deze emotionele lading van het woord nozem deed onderzoeker W. Buikhuisen zoeken naar een meer wetenschappelijk verantwoord alternatief.[94] Hij interesseerde zich niet zozeer voor ‘haardos en kleding’ van de nozem, als wel voor zijn onmaatschappelijk gedrag; Deze gedragsanalytische benadering bracht hem op het woord ‘provo’, afgeleid van het woord ‘provoceren’. Een provo is volgens Buikhuisen iemand die provoceert als tijdverdrijf. Tot het provocatierepertoire behoorden volgens Buikhuisen onder andere het op straat voetgangers lastig vallen - zij ‘slaan hen etenswaren uit de hand’ of ‘rukken hen tassen e.d. uit de handen zonder zich overigens deze te willen toeëigenen’ - het omtrappen van vuilnisemmers, het afrukken van uithangborden en het ombuigen van verkeerspalen, het optillen en soms zelfs jonassen van auto's, het pesten en uitdagen van de politie - ‘waar is die flinke politie nou?’ - en het verstoren van de orde bij openluchtvoorstellingen, strandrecreatie en natuurlijk jazzconcerten.[95]

Buikhuisen, wiens proefschrift in 1965 verscheen, bediende zich evenals zijn voorgangers Krantz en Vercruijsse van de participerende observatiemethode, zij het veel intensiever en langduriger dan zijn Leidse collega-onderzoekers.[96] Dat hij daarbij niet dezelfde sympathie van zijn studieobjecten genoot als ‘die twee advocaten’, wordt hier en

daar ook duidelijk. Wanneer hij op oudejaarsavond een groepje jongens nadert, die bezig zijn een brandstapel aan te leggen, vraagt een van hen: ‘Wie is die lul?’[97] En dat zijn participatiestrategie oak niet vrij van risico's is, ervaart de jonge promovendus bij een confrontatie met de politie, wanneer hij een paar rake klappen met de lange lat moet incasseren. Voor de belevingswereld van de nozems of de provo's is zijn boek niettemin een unieke bron, vooral ook omdat hij hun gesprekken, vaak gevoerd in snackbar ‘De Rimboe’, meestal letterlijk heeft opgetekend.

Wie waren nu die nozems of provo's; waar kwamen ze vandaan? Buikhuisen geeft een tamelijk precieze beschrijving van hun plaats op de sociale ladder. Provo's zijn tussen de zestien en achttien jaar oud, afkomstig uit de arbeidersklasse en zij hebben een ‘begavingsniveau dat onder het gemiddelde ligt’; zij oefenen beroepen uit die hiermee in overeenstemming zijn. Provo's hebben geen hekel aan hun werk en kunnen in de regel goed met hun ouders overweg, maar ze hebben wel een hekel aan leren en interesseren zich niet voor zaken als politiek, techniek, sport, of het verenigingsleven. Buikhuisen: ‘De gedachtenwereld van de provo's gaat het directe kringetje waarin zij leven niet te buiten. Toekomst noch verleden nemen hier een grote plaats in. Een probleem kan slechts het nù vormen. Met name wat je in dit nù moet doen. Deze vraag houdt hen meer bezig dan welke andere ook. Belangrijke maatschappelijke gebeurtenissen, politieke voorvallen e.d., moeten het hiertegen afleggen.’[98]

Ook latere auteurs verschillen niet met Buikhuisen van mening over de opvatting dat het bij nozems om arbeidersjongeren gaat[99], maar de appreciaties van het nozem- en provo-fenomeen lopen wel uiteen. Buikhuisen stelt met grote nadruk dat hun gedrag niet op te vatten is als een vorm van protest, als een uiting van verzet tegen welke wantoestand dan ook. Met kracht bestrijdt hij ‘de mythe dat deze jongeren in feite een soort elite zouden vormen’; dat zij een respectabel protest zouden belichamen tegen ‘de steeds verdergaande ontmenselijking van onze maatschappij, de dreiging van een derde wereldoorlog, de degradatie van arbeid tot een mensonterende bezigheid’.[100]

Maar wat willen de nozems dan wel? In zijn antwoord op deze vraag toont Buikhuisen eenzelfde soort burgerlijke distantie en vreesachtigheid ten opzichte van de jonge *classe dangereuse* als we aantroffen bij oudere onderzoekers als Langeveld en De Vries Reilingh, Zich opmerkelijk direct richtend tot de lezer van zijn boek stelt Buikhuisen een

verschil in waardensysteem tussen de provo's ‘en ons’ vast. Ter adstructie citeert hij een nozem, die zegt: ‘Ja, ik mag graag dansen, lekker dicht bij mekaar. Dat vind ik wel lekker. Je zit de hele week te werken en dan zaterdagavond zo lekker dicht tegen elkaar aan, dat vind ik heerlijk. Daar heb je de hele week voor gewerkt, om dat te kunnen doen.’ Buikhuisens commentaar luidt: ‘Dit verschil in opvatting over wat belangrijk is in het leven, kunnen wij desnoods betreuren, maar het is een realiteit waarmee we rekening moeten houden. [...] Hier wreekt zich het feit dat de verschillende maatschappelijke groeperingen zo slecht op de hoogte zijn van wat er in de ander omgaat.’[101]

Waar de auteur G. Mik nog gesproken had van bepaalde homo-erotische tendensen in nozemgroepen, stelt Buikhuisen hier een extreme overwaardering van het vrouwelijk geslacht tegenover. Over seks raken de provo's volgens hem niet uitgepraat; het is het enige onderwerp dat hun onbegrensde belangstelling geniet. Films worden geselecteerd op de aanwezigheid van ‘lekkere wijven’ en daartoe worden niet Doris Day en zelfs niet Brigitte Bardot gerekend - ‘men zou denken dat deze laatste toch “sexy” genoeg is’, zo werpt de onderzoeker voorzichtig veronderstellend op-, maar Amerikaanse seksbommen als Kim Novak en Jayne Mansfield ‘Steeds gaat het over naar bed gaan met vrouwen’, aldus Buikhuisen. Hun voorstelling van verkering - ook al in de eerdere jongerenrapporten een bron van zorg - illustreert hij met de volgende dialoog:

‘Ja’, zegt Piet, ‘ik heb op het ogenblik een leuk meisje.’

Een van de participanten vraagt of hij goed met haar ouwelui kan opschieten. ‘Ach man’, antwoordt Piet, ‘dat is waardeloos.’

‘Is ze te neuken?’, vraagt een ander.

‘Nee’, zegt Piet, ‘ik ken d'r niet bij.’

‘Ken je ook niet een beetje voelen’, vraagt een ander, ‘of een beetje ruiken’, valt een derde in.

‘Nee ook niet.’

Meteen roept het hele stel: ‘Wegpleuren dat wijf, wegpleuren! Waardeloos!’[102]

Latere, minder normatief bevangen onderzoekers hebben in de nozemstijl een menging van oudere arbeiderscultuurelementen met nieuwe stijlelementen herkend. Zo zou het cafetaria- en snackbarbezoek

een jeugdig equivalent zijn voor de vrije-tijdsbesteding van hun ouders in cafés en danslokalen. Ook het straatleven, dat in burgerlijke kringen als ordinair gold, had in de oudere arbeiderscultuur een andere, veel minder negatieve betekenis en gold als openbare ontmoetingsruimte[103]. Strategieën van cultured, antiburgerlijk verzet, kenmerkend voor een oudere proletarische cultuur, vermengen zich aldus met elementen ontleend aan rolvoorbeelden zoals die in Amerikaanse films als 'The Wild One', 'Rebel without a Cause' en 'Jailhouse Rock' worden aangereikt door idolen als Marlon Brando, James Dean en Elvis Presley; een merkwaardige mix dus van authentieke en gefabriceerde stijlelementen.[104] De nieuwe stijlelementen zijn brommers - ook wel 'buikschuivers' genoemd in verband met de zithouding van de bestuurder - opgetuigd met linten, vossestaarten en plakplaatjes, geruite overhemden, leren of kunstleren jacks, laarzen (let wel: het gaat hier ondanks alle nieuwigheid wél om arbeiderskleding), transistorradio's en met veel brillantine opgekamde kuiven. Mik stelde vast dat de zorg van de mannelijke nozem voor zijn 'haartooi' haast vrouwelijk aandeed.[105] De meisjes, voor zover getolereerd in deze typische machocultuur, zijn zwaar opgemaakt, dragen hoog opgetoupeerd haar, strakke truitjes en wijde rokken met een door een brede ceintuur geaccentueerde taille. Natuurlijk heeft deze subcultuur ook zijn eigen vocabulaire. Woorden als 'waardeloos', 'snoeigoed' en 'sluw' (in nozemtaal betekende dat laatste geweldig of fantastisch) zijn populair in het nozemmilieu.

Ondanks deze nieuwe stilering waarschuwen enkele auteurs er nadrukkelijk tegen in deze jongeren de vertegenwoordigers van een nieuw levensgevoel te zien.[106] Maar als zij geen protesteerders zijn - zoals Buikhuisen meent - én geen nieuwe jongerensubcultuur representeren, wat zijn zij dan wel? In zijn analyse combineert Buikhuisen verschillende factoren met elkaar; leeftijd: men is slechts provo tot een bepaalde leeftijd (men zou ook kunnen zeggen tijdens de formatieve jaren), meestal tot men vaste verkering heeft gekregen; milieu: geschoolde en ongeschoolde arbeiders; maar ook de toegenomen vrije tijd en het moderne massavermaak, dat tot passiviteit en onbestemde gevoelens van onvrede leidt; kortom een combinatie van oude en nieuwe factoren.

Men zou op grond van Buikhuisens analyse misschien kunnen zeggen dat de nozems de gernotoriseerde massajeugd van Langeveld zijn; zij zijn de maatschappelijk verwilderde jongeren uit de eerdere rappor-

tages, zij het nu toegerust met brommers, leren jacks, transistorradio's en natuurlijk ook met de financiële middelen om zich deze nieuwe statussymbolen toe te kunnen eigenen. De nozems vertegenwoordigen wellicht de schakelgeneratie waarvan eerder sprake was; als sociale groep zijn zij een isoort *traît d'union* tussen het oude en het nieuwe. Nederland; de nozems vormen mogelijk een voorhoede van de jeugdrevolutie die in het midden van de jaren zestig haar volledig beslag zou krijgen. Jongeren gaan zich in deze jaren steeds meer als jongeren manifesteren en dat gold niet alleen voor de nozems, maar ook voor de wat meer ontwikkelde jeugd: scholieren en studenten. Soms waren deze jongeren ook al wat ouder dan de nozems en werden ze aangeduid met de - evenals 'teenager' - leeftijdsspecifieke term 'twen'. Hoezeer ze ook mochten verschillen van elkaar, ze waren sámen jong, ze leken sámen een generatie; de nozems nog onbedoeld en nauwelijks gearticuleerd, de twens, iets ouder, geschoolder, de burgerij minder epaterend, maar wel bewuster.

Twen/Taboe: *vóór en dóór jongeren*

In zijn proefschrift over jongerencultuur in Tilburg schrijft M. van den Heuvel dat het overwicht van de werkende jongeren in de vrijetijdscultuur slechts van korte duur was als gevolg van hun getalsmatige vermindering. Terwijl in 1947 nog 66 procent van de jongeren tussen veertien en negentien jaar deelnam aan beroepsarbeid, was dat percentage in 1960 naar 55 gedaald om daarna snel verder terug te lopen. De slinkende groep werkende jongeren kreeg volgens deze auteur gezelschap én concurrentie van de zeer snel groeiende groep van scholieren en studenten[107], wat in overeenstemming is met de in het eerste hoofdstuk geschetste toenemende participatie aan het voortgezet onderwijs.

Het jongerenblad *Twen* (later *Taboe* geheten), dat van november 1960 tot en met mei 1961 verscheen, was de eerste uitdrukking van een meer intellectueel getoonzette jongerencultuur. *Twen/Taboe* was tevens het eerste blad vóór jongeren dat grotendeels ook dóór jongeren gemaakt werd. Het blad richtte zich op jongeren vanaf zestien jaar. *Twen/Taboe* sprak de taal van zijn jonge, geschoolde lezers en stelde zonder taboes vaak controversiële onderwerpen aan de orde. Vóór *Twen* bestonden er ook al bladen die zich in het bijzonder op een jong publiek richtten; de muziekbladen *Tuney Tunes* en *Muziek Expres* kun-

nen hicr met name genoemd worden. *Muziek Expres* was het jongste van de twee; het maandblad dateerde uit 1955 en zou zich in de loop van de jaren zestig met een oplage van een kwart miljoen ontwikkelen tot het grootste jongerenblad van Nederland. Over *Muziek Expres* en *Tuney Tunes* kom ik nog uitvoeriger te spreken.

Het blad *Twen* werd geboren nadat de latere Nieuw-Linkser André van der Louw in *Vrij Nederland* een bewonderend artikel had geschreven over een Duits jongerenblad dat door studenten gesticht was en onder de naam *Twen* verscheen. Van der Louw, die toen 27 jaar oud was, was afkomstig uit de verzuilde jongerenbeweging. Hij had deel uitgemaakt van het laatste hoofdbestuur van de in 1958 ter ziele gegane Arbeiders Jeugd Centrale (AJC),de sociaal-democratische jongerenbeweging. Van beroep maatschappelijk werker ontplooide Van der Louw zo nu en dan ook enige journalistieke activiteiten. Na kennismaking met het Duitse *Twen* besloot hij dat er in Nederland ook zoiets moest komen. Samen met Almar Tjepkema, die eindredacteur van een kappersblad was, bracht Van der Louw een bezoek aan de Duitse *Twen*-redactie, nadat Tjepkema zich vergewist had van de commerciele belangstelling van zijn uitgever, de firma Heisterkamp, die dacht dat er wel een advertentiemarkt zou zijn voor een Nederlandse *Twen*. Van de redactie van het Duitse *Twen* kreeg het tweetal toestemming om voor een Nederlands blad dezelfde naam te gebruiken, alsook voor het eventueel gebruik van Duitse kopij.

Op 15 november 1960 ging het Nederlandse *Twen* als tweemaandelijks blad van start en het eerste nummer werd plechtig ten doop gehouden in het Stedelijk Museum met schrijver-causeur Godfried Bomans als feestredenaar. Het eerste nummer was meegefinancierd door uitgever Heisterkamp, maar voor de eigenlijke financiële basis van het hele project hadden het weekblad *Vrij Nederland* en de dagbladen *Het Parool* en *Het Vrije Volk* gezorgd. Van der Louw was hoofdredacteur en zijn makker Tjepkema nam de rol van redactiesecretaris op zich, maar helemaal zonder chaperonne mocht het tweetal nog niet opereren. Marijke Zweers werd geparachuteerd vanuit hetzelfde kappersblad waarvan Tjepkema de eindredactie verzorgde, Volgens de laatstgenoemde had Zweers tot taak ‘ons een beetje te controleren namens de uitgever van het kappersblad want die zag commercieel wel iets in het project, maar had allerlei morele en ethische vrezen’.[108] Ook *Vrij Nederland*-hoofdredacteur Mathieu Smedts hield als ‘ouder en dus bezadigd contactpersoon’ een oogje in het zeil. Hij zou zich later ook

een paar keer actief bemoeien met het blad, toen enkele stukken volgens hem te controversieel waren.[109]

Toen het Duitse *Twen* door het uitgeversconcern Axel Springer Bild Verlag werd opgekocht, kwam het Nederlandse zusterblad in de problemen. Springer spande namelijk een kort geding aan tegen het Nederlandse blad. Op straffe van 50.000 gulden boete moest volgens Springer het gebruik van de naam *Twen* verboden worden. De rechter stelde Springer in het gelijk en na één aflevering van *Twen* verscheen het blad voortaan onder de naam *Taboe*. Na vijf nummers ging het blad eind 1961 ter ziele, waarschijnlijk bij gebrek aan advertentie-in-kornsten. Aan de afname van het blad kan het in ieder geval niet gelegen hebben: de gemiddelde oplage van *Twen/Taboe* - een abonnement kostte tien gulden per jaar, losse nummers f 1,25 - lag rond de vijfen-twintig duizend exemplaren.[110]

Alhoewel het blad slechts een kort leven beschoren was, geven vormgeving en inhoud inzicht in de ontwikkeling van een eigen jongerencultuur in die jaren. *Twen* wordt uitgegeven in een groot magazineformaat met veelal foto-omslagen - nogal eens grofkorrelige vrouwenportretten-van Ed van der Elsken. In een bovenhoekje van de omslag staat een pistooltje, symbolisch voor de aanval op de gevestigde orde. Vaste rubrieken zijn een ingezonden-brievenrubriek onder de naam ‘Blaffen en bijten’, een bespreekrubriek van platen (jazz en klassiek), een vaste rubriek van schrijver Remco Campert - ‘Remco's daad en raad’ - , een rubriek ‘Gij in uw klein hoekje’ die interviews met jongeren-‘een handvol jongelieden, bij elkaar gepakt door Tom Pauka, met foto's van Eddy de Jongh’. Het blad bevat veel foto's, zwart-wit of donkere kleuren en soms gedichten met kunstzinnige illustraties. Een enkele maal worden korte, literaire verhalen van lezers gepubliceerd.

Als rechtgeaard jongerenblad publiceert *Twen/Taboe* over de onderwerpen die jonge mensen bezighouden, zoals de relatie tussen ouders en kinderen-Jan Vrijman: ‘Wat mankeert onze ouders?’ - , seks-*Twen* enquêteert bijvoorbeeld zijn lezers over het onderwerp samenwonen -, mode, drugs (Simon Vinkenoog en tekenaar Frits Müller vertellen over hun ervaringen met het gebruik van LSD), muziek (vooral jazz en géén rock ‘n’ roll), film (de Franse *nouvelle vague*), maar ook meer politiek-maatschappelijk gerinte onderwerpen als woningnood (vooral onder jongeren), het leger, de monarchie en het studentencorps (‘begroeid met mos’).

De meer consumptieve kant van de jongerencultuur komt tot uitdrukking in de aandacht voor auto's zoals in een uitgebreide beschouwing over de Britse Austin Seven: ‘En als je dan een fijne nonchalante bek trekt en je trapt dat kleine pedaaltje even goed in, dan is het pleit beslecht. Meisje aan de kant wil best mee. Meisje aan de kant zegt nee. Want ze heeft stijl. Maar ze bezit ook dat eeuwige jeugdige vromvelijk geheim van nee zeggen en een beetje ja bedoelen. Goed, en dus gaan jullie met z'n tweeën rijën. Naar Zandvoort en naar Genemuiden.’

Soms ook worden in de rubriek ‘Gij in uw klein hoekje’ anonieme jongeren geportretteerd zoals Els Schuyt, die bijna twintig is en ‘een eenvoudige kantoorbaan heeft, tweehonderdvijfentwintig gulden per maand verdient en op zaterdag niet hoeft te werken’. Ze leest Mulisch en Simenon en heeft een hekel aan Hugo Clans, omdat hij alles ‘zo rot en zo zwart’ ziet. Els Schuyt tekent en schrijft verhalen en ontmoet's avonds jongens en meisjes van haar eigen leeftijd, ‘meestal in kroegen en op feesten’. ‘Ze maakt per maand ongeveer 150 gulden op, voornamelijk aan pockets (6 of 7 per maand), kleren, uitgaan en patates frites. Ze denkt wel aan trouwen maar zal daar mee wachten tot er een hechte financiële basis is; de sinaasappelkistenromantiek heeft voor haar geen aantrekkingskracht, Ze zou eigenlijk moeten sparen maar dat kan ze niet. Aldus Elsje Schuyt, een meisje met adembenemend blauwe ogen, een meisje zonder verrassingen. Als tienduizend meisjes zeggen: “ik ben anders”, dan zeggen tienduizend meisjes hetzelfde.’

Ook kritiek op het nieuwe, jonge consumentisme valt in *Twen/Taboe* te lezen: ‘Je hebt Kerouac gelezen en begrepen, misschien met spijt, dat er een verschil is tussen hem en jou, je hebt gekeken naar wat Vadim vertoont en er al of niet dankbaar op gerekend dat je eigen vriendin zich anders gedraagt. Je hebt de verhalen aangehoord over moderne jeugd, nieuwe verworvenheden, maar je weet op een haar wat kan en wat niet kan. Niet veel meer dan ooit. En het enige wat je hebt kunnen redden zijn de appearances. De uiterlijkheden die overal te koop zijn. De twen-attributen, produkten van een economisch niet te onderschatten twen-industrie; de platenspelers en de platen, de fototoestellen, de James Dean-outfits, de Bardot-make-up. De stpkoude auto's en de gloednieuwe scooters. De boeken en de krantjes, stikvol half-hidden persuaders: als je dit doet, dat koopt, hoor je er (toch) bij, kijk maar, hij, zij, doen het ook. Twen is doen alsof óók. Alsof alles wat niet kan, wèl kan. [...] Tegenwoordig is ledereen exclusief. Met een inkomen van f 300, - in de maand is iedereen die dat per se wil,

aantrekkelijk, modieus, geestig, intelligente snob zelfs. Of experimenteel. [...] En iedereen heeft een auto. Iedereen heeft geld. Iedereen kan alles kopen, zien, horen, lezen, leven. Pretenderen, imiteren tot hij erbij neer valt. Een krankzinnige hausse in geestelijke en materiële waarden heeft de algemene middelmatigheid een niveau geschonken dat iedere niet-debiel in staat stelt zich ruim te wentelen in de reusachtige nouvelle vagues van de smaakvolle, culturele, scherpzinnige levensbrei. [...] In de wereld waarin de idolen zelfs identiek worden en Annette bij gebrek aan fantasie van de massa als een gek op Brigitte lijkt, lopen Jan en Piet erbij als Marlon en Sacha. In de wereld waar alles te koop is, behalve overtuiging en talent. Maar waar gewoekerd wordt en het geld rolt tot het rolt in het laadje van de adverteerders. Want twens vormen een machtige, koopdriftige klasse van afnemers voor een produktiebeleid dat speculeert op hun extreme vooruitstrevendheid.'

Over het verschijnsel 'ouders' schrijft een parodiërende 'dr. Dominicus jr.': 'Twen-waarnemers wijzen bovendien op de verruwende invloed van ouders op het gezinsleven. De toon tegen kinderen is vaak onhebbelijk en onredelijk. Zeer veel ouders verpesten de huiselijke sfeer door onderlinge spanningen, en door voortdurend geklaag over de offers die zij voor hun kinderen moeten brengen (hoewel geen kind ooit: om zo'n offer vraagt), Zorgwekkend is ook de achteruitgang van het fatsoensbegrip bij volwassen personen. Veel Twens signaleren ouderen die onder het mom van b.v. "vermoeidheid", in huiselijke kring hun lichaamsgeluiden de vrije loop laten, op onsmakelijke wijze eten, ongeneerd aan hun lichaamsdelen krabben, zonder duidelijke aanleiding gezucht, gesteun of gekreun voortbrengen of in onappetijtdijke "kleding" (lange onderbroek, borstrok, onderrok) in de huiskamer verschijnen. [...] Al met al zou ik willen zeggen: begrip voor de "volwassenen" is héél mooi en aardig, maar laat dit ons niet verhinderen ze met harde hand aan te pakken als dit nodig is. Voor de rest moeten wij de goedwillende elementen weer in het rechte spoor terugbrengen. Er ligt hier stellig een taak voor de Stichting "Boven de Veertig".'

Het door *Vrij Nederland*-haafdredacteur Smedts gewraakte artikel 'Barbaren van het Leidseplein' van Vinkenoog portretteert de jonge Amsterdamse *bohème*: 'Ze willen allemaal wel wat: Harre filmen, Paultje toneelspelen, Hans componeren, Aafje mode-ontwerpen, Juan (die denkt dat hij God is) toneelschrijven, Rob journalist worden, Mike

schildert en fotografeert - en het zijn allemaal rotlachers: het wordt niks. Maar ze zijn doorgewinterd en ingewijd, geen nozems, voor hun generatie is geen naam gevonden. Ze zijn niet lost, beat, angry of zelfs maar young - ze hebben hèt gevonden, en kunnen vrijuit spreken. Barbaren die de encyclopedie omschrijft als niet deelhebbende aan de beschaving (in een vroegere betekenis), met eigen recepten, zonder revolutie, en zo normaal als het maar kan in een neurotische wereld. Een dichtgegroeide wereld, waarin nog maar nauwelijks plaats is voor mensen als Kees: "ik wil niks, en ik weet niks zeker."'

Wie schreven er in *Twen/Taboe*? Sommige namen vielen reeds: schrijvers als Vinkenoog - regelmatig berichtend vanuit het hoofdstedelijke bohème-café Reynders - en Campert met zijn eigen, door uitzonderlijke meligheid gekenmerkte rubriekje waarin hij gefingeerde brieven beantwoordde.[111] Ander jong literair talent waren dichterschrijvers - én toen nog twens - als Cees Nooteboom, C.B. Vaandrager en Mischa de Vreede, maar ook typische Vijftigers als Hans Andreus en Gerrit Kouwenaar. Verder waren er nogal wat *Vrij Nederland*-jour-nalisten - Bibeb, maar ook Renate Rubinstein en Jan Vrijman - die bijdroegen aan het blad. Sterk bepalend voor het uiterlijk van *Twen/Taboe* was de fotojournalistiek van Van der Elsken, maar ook het werk van Eddy de Jongh, Joan van der Keuken, Eddy Posthuma de Boer en Kees Pot. De illustraties waren van de hand van tekenaars die enkele jaren later definitief zouden doorbreken: Frits Müller, Peter van Straaten en Yrrah.

Uit de advertenties in *Twen/Taboe* kan men opmaken hoe belangrijk jongeren als koopkrachtige markt aan het worden zijn. De reclame heeft betrekking op kleding (al vanaf 1958 hadden de textielfirma's C&A en Peek & Kloppenburg met speciale jongerenkleding zich op de twenmarkt gestort), cosmetica, auto's, meubelen, genotmiddelen als bier en sigaretten, andere consumptieartikelen als scooters, platenspelers en dergelijke. De toon van de advertenties probeert de jongeren direct aan te spreken. Het sigarettenmerk Caballero doet het zo:

'Je ziet steeds meer jonge mensen met dat hout-kleurige pakje. Vooral jonge mensen. Waarom? Past bij ze. Geen nonsens van cellofaan,.tearstrip of flip-top. En geen gezeur over smaak-zus of filter-zo. Gewoon een eerlijke sigaret. Recht toe recht aan. TWEN-ty in een pakje. En TWEN-ty cent over op een gulden.'

*1

Spaarzaamheid anno 1951.

Alhoewel de televisie haar entree maakte in de vroege jaren vijftig bleef radio hét medium in die jaren.

De cast van de Familie Doorsnee in januari 1961, toen het programma werd overgenomen door Radio Luxemburg. Staand, v.l.n.r.: Wim Ibo. Cor Lemaire, Hetty Blok, Jo Visscher jr., Mieke Verstraete, Kees Brusse, Zittend: Annie M.G. Schmidt, Sophie Stein.

Links. Op 2 oktober 1951 opende slantssecretaris Cals de eerste televisieavond.

Boven. Om klanten te trekken gingen in de jaren vijftig nogal wat caféhouders over tot de aanschaf van een televisietoestel. Hier Eindhovens etablissement.

Boven. Bill Haley and his Comets: volgens recensent Jan Blokker in 1956 ‘de uitvinder van een geheel nieuwe muziek’.

Rechts. Dankzij de bromfiets konden nieuwe horizonnen verkend worden. Hier Amsterdam 1956.

Links. Tuney Tunes, het oudste muziekblad van Nederland, schonk in de jaren vijftig veel aandacht aan Nederlandse artiesten, maar moest al snel overstay gaan voor ‘the King of Rock “n” Roll’ Elvis Presley.

Boven. Tot de jaren zestig waren (corps)studcnten de enige jongeren die over een eigen subcultuur beschikten.

60 CENT
muziek expres
JANUARI 1962 7e JAARGANG No. 73 VERSCHIJNT MAANDELIJKS
PROGRAMMA'S RADIO VERONICA
SONGTEKSTEN VAN DE NIEUWSTE TOPHITS!
56 PAGINA'S
150 FOTO'S
3 KLEURENDRUK
EKSKLUSIEVE FOTO'S EN FOTOREPORTAGES VAN EN OVER:
ROBERTINO (6 foto's)
RICKY NELSON (5 foto's)
EDDIE HODGES (3 foto's)
FREDDIE (op groot formaat)
HELEN SHAPIRO over PAUL ANKA (13 foto's)
JOHNNY MATHIS (5 foto's)
PAT BOONE (3 foto's)
HANS BOEKHOUT (5 foto's)
THE TWIST (11 foto's)
EN VELE ANDEREN!
THE BLUE DIAMONDS
(in dit nummer een grote reportage met 12 foto's)

Boven. Rock 'n' Roll werd in Nederland vooral verspreid door Indo-bandjes zoals The Blue Diamonds.

Wat dragen elegante vrouwen...
...bij typewriters en telefoons?
Wat kiest U voor kantoor? Iets corrects. Maar natuurlijk niet zonder élégance - U bent immers vrouw? Kies 'Dralon', de vezel die alles eleganter maakt! Alles uit 'Dralon' blijft prachtig van kleur, is lichter, zachter en warmer. Bovendien: 's avonds luchtigjes gewassen, 's morgens weer droog en verrukkelijk schoon! Kantoor-élégance begint bij 'Dralon'!
dralon®
De beroemde textielvezel van Bayer . . . maakt alles eleganter!

Rechts. Eind jaren vijftig werden jongeren als een koopkrachtige markt ontdekt.

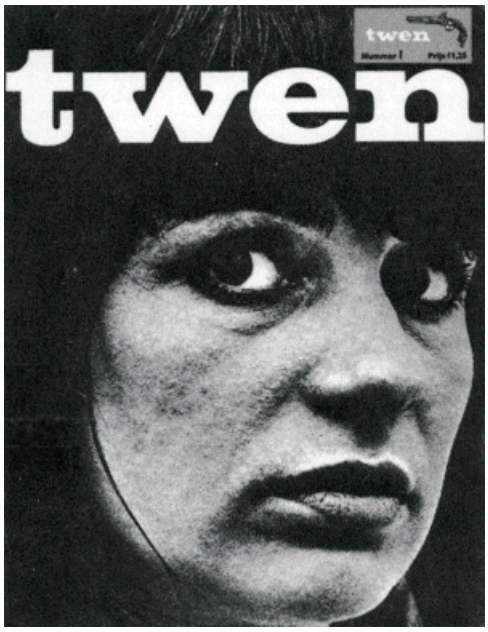

Twen/Taboe (1960-1961): het eerste blad vóór en dóór jongeren. Hier een omslagfoto van fotograaf Ed van der Elsken.

Teenagerprogramma's werden vooral door ouderen gemaakt en gepresenteerd, Hier een scène uit *Top of Flop*, het eerste teenngerprogramma op de televisie, dat in december 1961 van start ging.

Op 5 juni 1965 doen de Beatles voor het eerst Nederland aan. Het werd een vrolijk en zeer Nederlands feestje.

De Rolling Stones, april 1964 gefotografeerd in Londen. Het waren de eerste Foto's die Nederland van de band te zien kreeg.

Alhoewel ze aanvankelijk verguisd werden door *Muziek Expres*, sierde ‘'s werelds lelijkste groep’ in september 1964 voor het eerst het omslag van het tienerblad.

Antirookmagiër Robert Jasper Grootveld: stadsgek, charlatan én Fluxuskunstenaar.

Boven. Het Lieverdje, middelpunt van Grootvelds happenings en rituele brandoffers.

Rechtsboven. Anti-atoompacifist en provo van het eerste uur Roel van Duijn, hier in 1967 in het Vondelpark (rechts Luud Schimmelpennink).

Rechtsonder. Bart Huges, student medicijnen, boorde een gaatje inzijn hoofd om zijn bewustzijn te verruimen. Hier Huges in april 1965 te gast bij Willem Duys in het programma *Voor de vuist weg*.

Links. De ‘provocatie’ die gegooid werd in de boot waarin Beatrix en Claus op 3 juli 1965 door de Amsterdamse grachten. voeren.

Boven. Demonstrant tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus op 10 maart 1966. In hun verzet tegen het huwelijk leenden jongeren uit het antifascistische symbolenrepertoire van hun ouders.

Boven. Rellen tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus.

Rechts. In juni 1966 beleefde Nederland reeds zijn ‘mei’ '68: het Bouwvakoproer in Amsterdam, waarbijéén dode viel en het Telegraafgebouw bestormd werd.

Rechts. In juni 1966 beleefde Nederland reeds zijn ‘mei’ '68: het Bouwvakoproer in Amsterdam, waarbijéén dode viel en het Telegraafgebouw bestormd werd.

Boven. Het satirisch VARA-programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* vond na drie seizoenen een abrupt einde in 1966, toen een voorgenomen persiflage van de Amsterdamse burgemeester Van Hall op ernstige bezwaren van het VARA-bestuur stuitte. V.l.n.r.: Mies Bouwman, Rinus Ferdinandusse, Henk van Stipriaan en Joop van Tijn.

Rechts. In 1967 zorgde het VPRO-programma *Hoepla* voor opschudding door het eerste vrouwelijke naakt op de televisie te vertonen in de persoon van fotomodel Phil Bloom.

Het *Hoepla*-team gefotografeerd op het Rokin in november 1967. V.l.n.r.: Hans. Verhagen, Wim van der Linden en Wim T. Schippers.

HIT WEEK 30ct.

KINKS ZIJN ER WEER

sandie SHAW

SANDIE ZONG ECHT

NUMMER 34
6 mei
1966

Hitweek (1965-1969) was veel meer dan een gewoon muziekblad. Duvelstoejaagster Marjolein Kuysten: ‘Wat we wilden was een eigen alles voor iedereen.’

Links. Na muziek was seks het tweede onderwerp in *Hitweek* en zijn opvolger *Aloha* (1969-1974). Hier (afbeelding links) een aflevering van de *Aloha*-strip ‘Ans en Hans krijgen de kans’, getekend door Theo Uittenbogaard.

Boven. Anders dan *Hitweek* was *Aloha*, veel politieker. Wat onder andere tot uitdrukking kwam in de verbintenis met Oranje Vrijstaat.

Links. Tijdens de Maagdenhuisbezetting in mei 1969 zetten de gemeentelijke autoriteiten alles op onderhandelen. Hier wethouder Ed van Thijn in gesprek met enkele bezetters.

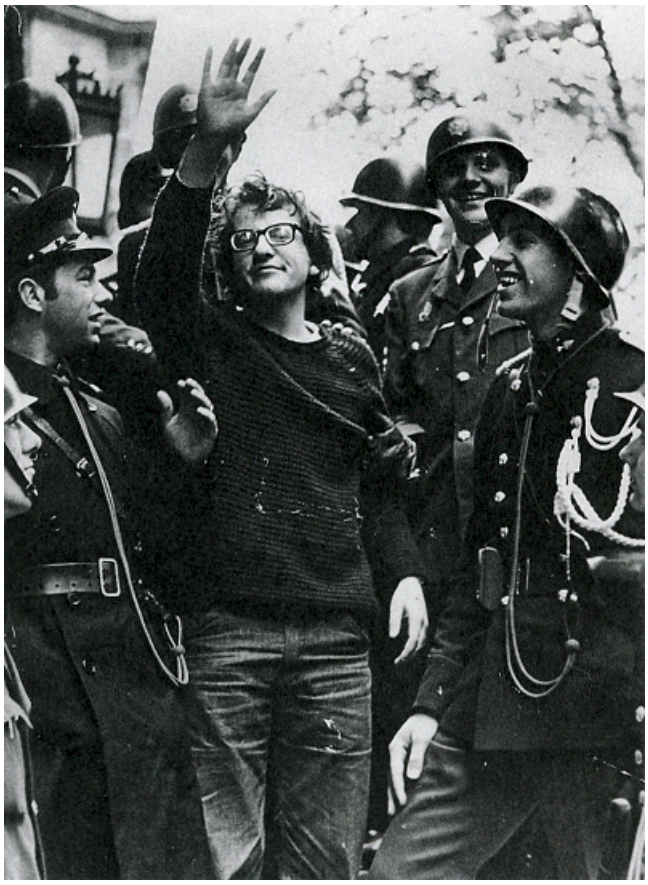

Boven. De ontruiming van het Maagdenhuis ademde een weinig agressieve sfeer.

In juni 1970 kreeg Nederland zijn eigen Woodstock: een driedaags popfestival in het Kralingse Bos van Rotterdam.

In juni 1970 kreeg Nederland zijn eigen Woodstock: een driedaags popfestival in het Kralingse Bos van Rotterdam.

In juni 1970 kreeg Nederland zijn eigen Woodstock: een driedaags popfestival in het Kralingse Bos van Rotterdam.

De reclamemakers voor de Lovable-beha proberen het zo:

‘Een Lovable-bra..., dat is jeugd en spanning, dat is de contour die je je jeugd het accent geeft van deze tijd...’; en: ‘zo jong in de jeugdigste bra ter wereld’, ‘scherp gevormd naar de contour van deze spannende eeuw’.

En bij het aanschaffen van een Vespa-scooter hoeft gebrek aan geld beslist geen probleem te zijn:

‘Snel, sportief en veilig langs romantische weggetjes, door heerlijke landen. Heer en meester over uw eigen tijd - niet gebonden aan trein of bus. Vrij! Verrukkelijk vrij met Vespa! [...] Leg f 350,- op tafel en u rijdt. De rest betaalt u kalmpjes in termijnen.’

Ten slotte misschien de belangrijkste vraag: wie lazen *Twen/Taboe*? Het blad afficheerde zichzelf als ‘het blad voor jonge mensen’. Terwijl de advertenties mikken op een wat ouder, consumptief ingesteld en werkend lezerspubliek, is het publiek ook gekarakteriseerd als ‘de groep zelfbewuste twintigers die zich siert met de naam Pleiners, naar het ontmoetingspunt, het Amsterdamse Leidseplein’[112]. Hun trefwoorden zouden zijn: Parijs, poëzie, nouvelle vague, angry young men en beat-generation. Hoewel de onderwerpskeuze van de artikelen met een dergelijk publiek correspondeert, kan men uit de ingezonden-brievenrubriek afleiden dat het blad ook in ruimere kring - zowel geografisch als qua leeftijdscategorie - gelezen wordt. Zo meldt een mejuffrouw van de kiosk op het tweede perron te Hilversum:

‘De verkoop is meestal aan jonge mensen, maar ook veel ouderen nemen het.’

En een zich nog heel jong voelende 36-jarige vrouw schrijft:

‘Even zou ik jullie willen vertellen hoe een enorm grote verrassing Twen voor me was. Het is zo eerlijk en op de man af en hier en daar toch zo vol van een heel bijzondere schoonheid, ik kan er niet genoeg van krijgen en lees er telkens weer in. Jullie denken geloof ik altijd maar dat alle ouderen anders zijn dan jullie en noemen ons dan mispunten of squares of zoiets, maar we zijn niet allemaal zo. Ik ben ei-

genlijk bang dat ik te vroeg geboren ben (ik ben 36), want ik ben eigenlijk altijd ongeveer zo geweest als jullie, en dat was in die tijd lang niet gemakkelijk, want toen stond je vrijwel alleen en ik heb dan ook vaak gedacht dat er met mij wel iets mis zou zijn. Enfin, jullie moesten eens weten, hoe ik, iedere keer na het lezen van Margriet, Libelle, Rosita, of Joost mag weten hoe al dat fraais meer mag heten, zwaar de p in had en mij zo vreselijk ergerde aan de onwaarachtigheid, de valse romantiek en de waarschijnlijk gecensureerde antwoorden op de brieven aan de verschillende lieve Lita's.'

Dat *Twen/Taboe* zich ook mag verheugen in de belangstelling van militairen, blijkt uit de brief van een lezer uit Apeldoorn:

'Uw blad heeft ook onder militairen grote belangstelling en het is merkwaardig te constateren, dat de militair over het algemeen positief is ingesteld.'

Ook in de overzeese gebiedsdelen wordt *Twen/Taboe* gelezen. Een briefschrijver schrijft vanuit Curaçao:

'De meesten vinden het een "raar" blad. Ze snappen er niet veel van. Waarom vinden ze Taboe niet zo geweldig? Hier heb ik maar één antwoord op. Het is voor hen te eerlijk. Ze zijn nog te conservatief, echt Hollands dus, zelfs in de West.'

En uit Paramaribo:

'Ik ben 28 jaar oud, ongehuwd, journalist en literator (dichtbundels "Kans op onweer" en "Jachtgebied", in Suriname uitgegeven) en sedert 1959 weer in Suriname woonachtig, na studies in Europa.' Over *Taboe*: 'De sprankelende revolutionaire opmaak en zeer geprononceerde levensopvatting, die uit de artikelen spreekt, hebben mij voldoende belangstelling ingeboezemd om de toekomstige edities van uw tijdschrift met spanning tegemoet te zien.'

En een jonge lezer uit Den Helder vindt dat *Taboe* niet radicaal genoeg meer is:

‘Dit is een bittere pil voor u, omdat u als redactie dus principeloos, labiel en commercieel corrupt blijkt te zijn en voor mij omdat ik een blad bij de tweede oplage reeds van pretentie zie veranderen en de verkeerde weg op zie gaan. Hier komen Romance, Margriet, Annabelle, Spiegel en Libelle weer in zicht. Het wordt weer een onleesbaar sentimenteel damesblaadje waar zedenschandaaltjes worden uitgevochten. [...] Blijf integer, blijf wrang, cynisch, maak ze maar belachelijk, kanker tot in de kern, niemand verdient een haar beter. Fundeer! Takel niet af tot de Duitse Twen, die al geruime tijd een onleesbaar vervelend ouwewijvenblad is geworden.’

Andere, meer negatieve kritiek was er natuurlijk ook; een briefschrijver uit Delft:

‘Na lezing van uw blad heb ik er een grondige afkeer van gekregen. Misschien kunt U er beter mee ophouden, u staat zo in uw hemd. Probeert u er eens achter te komen wat decadentie is.’

En een lezeres uit Utrecht schrijft:

‘Natuurlijk heb ik niet het recht van spreken, daar ik pas achttien jaar ben, maar toch wil ik opmerken, dat als alle 20-jarigen werkelijk zo zijn, ik hoop nooit zo te worden.’

Uit Heemstede ondertekent iemand ‘minachtend’ de volgende brief:

‘Ik ben in mijn diepste innerlijk getroffen door jullie briljante modeblaadje, gevuld met ontelbaar vele fijnzinnige mopjes - typisch iets voor de moderne twen: gewoon het einde. Vooral die pessimistische inslag. Hè, lekker toch al dat gekanker. En jullie maar veel geld verdienen aan die arme pubertjes, die dat fijne blad van jullie lezen om een echte “twen” te lijken.’

Eeh briefschrijver uit Den Bosch ten slotte zoekt in een poging *Twen/Taboe* te karakteriseren vertwijfeld naar de veilige houvast van de verzuiling:

‘Weet u wat ik mij dikwijls afvraag? Vertegenwoordigt uw blad soms een of andere “stroming”, bij voorbeeld het socialisme?’

Natuurlijk vertegenwoordigde *Twen/Taboe* een andere *lifestyle* dan die van de eerder beschreven nozems. Het verschil zit 'm vooral in het niveau van *Twen/Taboe*, tot uitdrukking komend in het intellectualisme en onmiskenbare *snob-appeal* van het blad[113]; het contrast ten opzichte van de nozems schuilt ook in het burgerlijk consumentisme van het leespubliek waarop vooral de adverteerders mikken - 'Zit goed, als je zit, zit op Rohé Rotan', of: 'Kantoor-élegance begint bij Dralon' - , misschien ook in het leeftijdsverschil tussen de de puberale nozems en de jong-volwassen twens, alhoewel dat betrekkelijk is aangezien het lezerspubliek van *Twen/Taboe* mogelijk jonger is geweest dan de scribenten en makers van het blad; en ten slotte is het verschil ook zichtbaar in de culturele voorkeuren zoals die tot uitdrukking komen in muziekkeuze (jazz versus rock 'n' roll), films (Jayne Mansfield versus Pascale Petit) en mode (Amerikaans geruit arbeiderisme versus Frans zwart existentialisme).

De tegenstelling tussen deze beide milieus is vaak gesymboliseerd in de stammenstrijd tussen de zogenaamde *pleiners* en *dijkers*.[114] De aanduiding dijkers staat voor de Amsterdamse straatjongeren - de nozems in feite - die zich aan het einde van de jaren vijftig verzamelden op trefpunten als de Nieuwendijk en de Haarlemmerdijk. Het domein van de pleiners, hun tegenvoeters, was het Leidseplein en omgeving. Hun sociale komaf was een andere dan die van de dijkers; het ging hier om jongeren uit veelal burgerlijke milieus, aanvankelijk een kleine bohème van artiesten, aspirant- en *would be*-kunstenaars, studenten, vooral van de Kunstnijverheidschool, later ook lyceïsten en school-*drop-outs*.[115] In het linkse weekblad *De Groene Amsterdammer* werden in 1958 de pleiners omschreven als 'aanstellerige, artistiek en gewichtig doende geringbaarde en gerattekopte jongens in ribfluweel, *sweater*, en ongemakkelijke kachelpijpenbroek en de niet minder aanstellerige, artistieke en gewichtig doende meisjes met paardestaart of rattekop, die om de een of andere zonderlinge reden [...] er behagen in scheppen er zo onooglijk en onsmakelijk mogelijk uit te zien'. Heel wat harder en onverholen criminaliserend is het oordeel over de dijkers. Zij zijn 'van het slag dat met een heel stel achter een paartje aanloopt, de jongen opzettelijk op de hielen trapt en het meisje op een smerige manier lastig valt om de jongen tot een vechtpartij te provoceren. Waarbij ze dan - typerend voor lafbekken - steeds als horde de enkeling aanvallen. [...] Het type van de kampbeul, de SS- of WA-man.'[116]

Het bezwaar tegen een generalisering van deze hoofdstedelijke te-

genstelling tussen nozems en het meer intellectuele jongerenmilieu is dat Amsterdam als het ware de maat van alle dingen wordt. Een soortgelijk subcultureel patroon is echter ook in andere Nederlandse steden en zelfs in het buitenland terug te vinden, zij het onder andere benamingen: in Engeland spreekt men van *mods* (een afkorting voor 'modern') en *rockers*[117], in Nederland van vetkuiven versus artistiekelingen (soms, zoals in Den Haag, ook respectievelijk 'bullen' en 'kikkers' genoemd). Telkens gaat het daarbij om een tegenover elkaar stellen van twee, ieder op hun eigen manier rebellerende subculturen. Rockers of vetkuiven personifiëren de menging van de traditionele proletarische arbeiderscultuur met nieuwe stijlelementen, ontleend aan een moderne, sterk Anglo-Amerikaanse consumptiecultuur. Artistiekelingen, pleiners of *mods* vertegenwoordigen een meer intellectualistische jongerenstijl, meer continentaal georiënteerd, meer besloten ook, dat wil zeggen de beschutting van cafés en jazzkelders zoekend, 'artistieker', met een neiging naar dandyisme.

Ondanks de verschillen tussen deze twee jongerensubculturen zijn de overeenkomsten in deze context belangrijker. Of het nu de nozems van de Nieuwendijk betreft of het lezerspubliek van *Twen/Taboe*, in beide gevallen gaat het om jongeren als nieuwe consumenten; om jongeren die zich afzetten tegen de heersende seksuele moraal waarvoor zij een hedonistische levensstijl in de plaats stellen; het gaat om een gezamenlijk ervaren identiteit van jong zijn; om jeugd als een kwaliteit in zichzelf. Rond 1960 waren de klassenverschillen onder jongeren nog scherp getekend. Maar binnen enkele jaren zouden deze steeds meer verwateren als gevolg van verlengde scholing en een hedonistische en consumentistische teenagercultuur. Culturele en sociaal-economische kloven werden steeds meer overbrugd door een gevoel van *samen* jong zijn, men zou ook kunnen zeggen door een generatie-identiteit. En in de vorming daarvan zou rockmuziek, aanvankelijk het culturele eigendom van arbeidersjongeren,een belangrijke rol als verbindingsmiddel, als gezamenlijk symbool, gaan spelen. En daarmee zijn we weer terug bij het onderwerp waarmee we dit hoofdstuk begonnen: rock 'n' roll.

'*Rock "n" roll is eigenlijk helemaal geen muziek*'

In *De jeugd in het geding* merkt een van de Leidse nozems op: 'Rock "n" roll is eigenlijk helemaal geen muziek. Er is alleen maar ritme en scheurende saxen. Het is niet om naar luisteren, maar het zet je in

beweging, het sleurt je mee.'[118] De onderzoekers verbonden hieraan de niet geheel onjuiste conclusie dat rock 'n' roll gebruiksmuziek is; muziek die geen waarde in zichzelf heeft maar slechts één doel dient: het uitleven van de behoefte aan meer of minder gestructureerde beweging, ook wel aangeduid als dansen. Nutteloos en waardeloos, maar niet per se schadelijk, zo laat hun oordeel over de rock-rage zich kort sumenvatten.

De ontvangst van de film 'Rock around the Clock' maakte echter al duidelijk dat niet iedereen in Nederland er zo over dacht. De oude jaargangen van *Tuney Tunes* zijn in dit opzicht een rijke bron. *Tuney Tunes* was in de oorlog geboren. Het eerste (legale) nummer, dat in Eindhoven gedrukt werd, dateerde uit september 1944.[119] Evenals *Muziek Expres* verscheen ook *Tuney Tunes* maandelijks; het telde gewoonlijk zo'n dertig pagina's en haalde een gemiddelde oplage van 20.000. *Tuney Tunes* - de on dertitel luidde: 'bevat deteksten der laatste dance-songs en tevens wetenswaardigheden van radio, grammofoon en film' - bood artikelen over musici, uitgeschreven songteksten, ingezonden brieven van lezers, summiere plaatbesprekingen en verder veel advertenties van platenmaatschappijen (ongeveer tachtig procent van de totale advertentieruimte), alsook advertenties voor muziekcursussen, danslessen, buikspreken, body-building, jiu-jitsu en andere aansporingen tot verbetering van de eigen fysionomie: 'wordt groter', 'voor een mooie buste' et cetera. Zeker tot 1958 mikken de adverteerders niet duidelijk op een jonge doelgroep of consument. Vanaf 1958 verschijnen de eerste cosmeticareclames, maar jongeren worden niet zoals later in *Twen/Taboe* of *Muziek Expres* direct aangesproken. Behalve het Amerikaanse entertainment (The Inkspots, Johnny Ray, The Platters, Guy Mitchell, het Kingston Trio) schonk *Tuney Tunes* ook veel aandacht aan vaderlandse artiesten als The Skymasters, The Ramblers, The Dutch Swing College Band, Toon Hermans, de Chico's (Yippy-ai-ee!), Mieke Telkamp, Joop de Knegt, Johnny Jordaan en Corry Brokken.[120]

Dat het blad niettemin weinig emancipatorisch over zijn jonge lezers dacht, blijkt uit de kwestie van de zogenaamde 'tuney ads', kleine advertenties van lezers, meestal kennismaking of correspondentie beogend. Niet alleen verordonneerde de redactie dat minderjarigen uitsluitend voor correspondentie mochten adverteren, zij veroorloofde zich ook 'steekproeven' te nemen onder de ingezonden antwoordbrieven, dat wil zeggen dat zij deze brieven opende om te controleren of

de bedoelingen van de briefschrijvers wel eerbaar waren. Daarbij deed men de ‘onaangename ontdekking dat er mensen op ads schrijven en plaatsen, die er verkeerde practijken op na houden, die in Nederland niet door de beugel kunnen’. ‘T.T. is een fatsoenlijk blad en het wil dat blijven. Wij willen geen aanleiding geven tot contacten en verbintenissen, die voor de betrokkenen heel onplezierige en schadelijke gevolgen kunnen hebben.’ De redactie besloot op grond hiervan door te gaan met deze steekproeven en zij kondigde aan brieven die aanleiding konden geven tot ‘schadelijke gevolgen’ te zullen vernietigen. ‘T.T.-vrienden! U hebt van deze noodzakelijke maatregel niets te vrezen, wanneer ieder zijn eigen geweten en zijn goede smaak zijn gids laat zijn!’, zo waarschuwde de redactie in een speciaal kadertje.[121] Een dergelijke bevoogding zou in het blad *Twen* ondenkbaar zijn geweest.

Tuney Tunes brak bij monde van redacteur Skip Voogd de staf over de nieuwe muziek. Onder de kop ‘Vreemde verschijnselen in de muziek’ berichtte het muziekblad over ‘wazige whiskyfiguren’ en over elkaar heen rollende spijkerbroeken, ‘alsmaar krijsend: “shake, rattle and roll”’.[122] En van Elvis Presley gaf Skip Voogd een later veel geciteerde beschrijving: ‘Met opengesperde benen zwaait Elvis op het podium heen en weer: het lange donkere haar over het bezwete voorhoofd hangend, de ogen gesloten en de volle lippen uitdagend vooruit gestoken. Is het een wonder, dat hij voor de bakvisjes als geen ander het begrip SEX vertegenwoordigt?’ Over het succes van zijn ‘Heartbreak Hotel’ schreef Voogd in september 1956: ‘Persoonlijk begrijpen wij daar niets van. Het afschuwelijke, mensonterende geschreeuw, gepaard gaand met sinister uitgestoten klanken kan ons heus niet bekoren.’[123] Overigens zou Voogd zijn persoonlijke anti-Elviscampagne slechts een aantal maanden volhouden. Al in maart 1957 sierde ‘the King of Rock “n” Roll’ het omslag van *Tuney Tunes*.

Toch werd rock ‘n’ roll in Nederland relatief laat geaccepteerd. Pas in 1959 startte de Vara het radioprogramma ‘Tijd voor Teenagers’, eerst door Dick Duster[124] en later door Herman Stok gepresenteerd. In hetzelfde jaar kreeg ook Skip Voogd (later vervangen door Jos Brink) bij de Avro een muzikaal jongerenprogramma onder de titel ‘Tussen 10+ en 20-’.[125] Vóór die tijd waren rock ‘n’ roll-liefhebbers aangewezen op de Engelse uitzendingen van radio Luxemburg, waar om elf uur 's avonds ('s zomers om twaalf uur) de Top Twintig van het Engelse muziekblad *The New Musical Express* gedraaid werd. Ook grammofoonplaten van rock ‘n’ roll-artiesten waren in het begin niet

gemakkelijk te krijgen. Tegenover de aanstormende Amerikaanse bands en zangers stelden de Nederlandse platenmaatschappijen een onafzienbare en door *Tuney Tunes* en *Muziek Expres* zwaar gepromote reeks van Nederlandse jonge sterren en sterretjes zoals Rita Reys, Annie de Reuver, Annie Palmen, Corry Brokken, Lydia, Teddy Scholten, Ria Valk, Willeke Alberti, Peter Koelewijn, Milly Scott, The Blue Diamonds, Rob de Nijs en Johnny Lion. Van Bill Haley's 'Rock around the Clock' verscheen zelfs een Nederlandse versie, opgenomen door de Spelbrekers en onder de 'pittige orkestbegeleiding' van Tonny Schifferstein.[126]

Maar vanaf 1959 was jong Nederland definitief gewonnen voor de rock 'n' roll. *Tuney Tunes* bracht het ene na het andere enthousiaste verhaal over de ooit zo verguisde Elvis, maar ook over andere rockers zoals Little Richard, Fats Domino en The Everly Brothers. En toen op 3 februari 1959 Buddy Holly en Ritchie Valens allebei bij een vliegtuigongeluk om het leven kwamen, kwam het blad met een rouwend in memoriam van de beide Amerikaanse rockzangers.

Nog altijd was er veel aandacht in *Tuney Tunes* en *Muziek Expres* voor Duits (Vico Torriani, Leni und Ludwig en Caterina Valente) en vooral voor Nederlands (vaak ook uit het Engels vertaald) repertoire, maar opvallend is ook dat Nederlandse artiesten zich vanaf 1958-1959 steeds meer aanpasten aan de nieuwe muzikale mode. Een van de bekendste voorbeelden daarvan is natuurlijk de Eindhovense Peter (Koelewijn) en zijn Rockets, die in 1959 honderdduizend exemplaren van hun grote rock 'n' roll-hit 'Kom van dat dak af!' verkochten. Als 'de Nederlandse Elvis' werd Pim Maas bekend en al in 1958 was Piet Sybrandy uit Enkhuizen uitgeroepen tot de Nederlandse editie van Pat Boone ('de Nederlandse Pat heet Piet!' kopte *Tuney Tunes* met karakteristieke kneuterigheid).

Interessanter dan dit blanke imitatiegedrag is de wegbereidende rol van Molukkers en Indo's, dat wil zeggen Indische Nederlanders van Aziatisch-Europese afkomst die na de onafhankelijkheid van Indonesië naar Nederland waren geëmigreerd.[127] Beide groepen hadden eerder kennis gemaakt met rock 'n' roll dan hun blanke rijksgenoten aan de Noordzee. In Indonesië hadden zij vaak al geluisterd naar Amerikaanse radiostations die ontvangen werden via zenders op de Filippijnen, Singapore en Australië. En eenmaal in Nederland kregen Indo's nogal eens rock 'n' roll-platen toegestuurd door familieleden die naar de vs geëmigreerd waren. In de subcultuur van deze Indische Nederlanders

speelde muziek een belangrijke rol en de jonge Indo's en Molukkers mengden uiteenlopende ingrediënten zoals de Indonesische krontjong, *Hawaiian*, Amerikaanse country en rock tot iets dat al snel Indorock werd genoemd. Rond 1959-1960 waren Indobands als The Tielman Brothers, The Hot Jumpers, Poppy & her Popcats en The Black Dynamites in het club- en danscircuit populair. Zij versnelden de verspreiding van rock 'n' roll onder de blanke Nederlandse jongeren, die óók dansten op de muziek van de Indobands (zij het niet zonder incidentele racistische confrontaties). Commercieel succes was vooral weggelegd voor door de platenbazen blank-gepolijste Indo-artiesten als The Blue Diamonds ('Ramona'), Anneke Grönloh ('Brandend zand') en Lydia Tuinenburg ('Send me the pillow').

Het feit dat de verspreiding van de rock 'n' roll voor een belangrijk deel te danken is aan betrekkelijk marginale groepen als jonge Indo's en Molukkers, is tekenend voor het conservatisme van de Nederlandse media en de platenmaatschappijen. Niettemin was rock 'n' roll *here to stay*; van een verguisd randverschijnsel dat thuishoorde in de ordinaire entourage van de nozem-*scene*, was het in enkele jaren een in een brede kring van jongeren geaccepteerd muziekgenre geworden. Rock 'n' roll was uit zijn sociale en culturele getto gebroken, ondanks de culturele weerstand, ondanks het verzuilde omroepbastion en ondanks de in vergelijking met de Amerikaanse jeugd veel geringere koopkracht van de Nederlandse jongeren. Dat ten slotte toch al deze horden genomen werden, illustreert de ontvankelijkheid van ook de Nederlandse jeugd voor rock 'n' roll als een collectief overgangsobject. Als subcultureel verschijnsel stond het nog altijd voor rebellie en jeugdig nonconformisme, maar nu niet langer van een kleine, sociaal gestigmatiseerde groep. Zijn identificatiekracht zou zich in de komende jaren onder een hele generatie voelbaar maken.

Eindnoten:

89 Deze artikelen verschenen op 20 en 27 augustus en op 3 september 1955 in het weekblad *Vrij Nederland* en zijn gebundeld onder: J. Vrijman, 'De nozems van de Nieuwendijk', in: *Vijfentwintig jaar Vrij Nederland. Een bloemlezing uit het illegale en het na-oorlogse Vrij Nederland* (Amsterdam 1965), 130-139.

90 R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw. Dl.2 (1945/1970)* (Utrecht/Antwerpen 1979), 309.

91 Mik, *Onze nozems*, 5.

92 Vrijman, 'De nozems van de Nieuwendijk', 137-138.

93 R. Schouten en H. Vinken, *De eerste generatie van de verzorgingsstaat. Een onderzoek naar jeugdcultuur van de jaren vijftig* (doctoraalscriptie sociologie, Katholieke Universiteit Brabant 1989), 84.

94 Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*.

95 *Ibidem*, 6-7.

96 Hij verschilde overigens krachtig met hen van mening. Volgens Buikhuisen was de conclusie van Krantz en Vercruijsse dat er eigenlijk geen jeugdprobleem bestond, gebaseerd op flinterdun bewijsmateriaal. Zij bestudeerden de jongens in hun dansclub immers slechts één keer in de week, daarbij nog geassisteerd 'door 2 meisjes die als participerende waarneemsters *tijdens het dansen* [cursivering door Buikhuisen] aanwezig zijn, maar op de overige dagen geen enkel contact met deze jongens hebben' (319).

97 *Ibidem*, 268.
98 *Ibidem*, 323.
99 Krantz en Vercruijsse hadden ook opleidingsniveau en beroepsachtergrond van de circa zestig leden van de 'Rolling Rock' onderzocht. De overgrote meerderheid was werkzaam in geschoolde en ongeschoolde arbeidersberoepen. De helft had slechts lagere school met hooguit VGLO genoten en de andere helft volgde een voortgezette opleiding in de praktisch-ambachtelijke sfeer (*De jeugd in het geding*, 94-99). J. Peet stelt dat de nozem uit 'het betere arbeidersmilieu' kwam, maar levert daar verder geen argumenten voor (Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd*, 221); zie ook De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 85, Van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 60, Van Elteren, 'I'm free and I do what I want', 174-175 en Schouten en Vinken, *De eerste generatie van de verzorgingsstaat*, 85. Als eigentijdse publikatie over het nozemfenomeen kan nog op het boekje van Mik, *Onze nozems* gewezen worden.
100 Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*, 321. Zo had bijvoorbeeld J. Haveman in 1957 geschreven dat de 'incidenten van onze rock 'n roll-jeugd met hun onwezenlijk bijna Kafka-achtig karakter' misschien niets anders zijn 'dan een onbewust protest tegen een maatschappij, die in het vormingsproces van haar jeugdige leden niet anders dan stenen in plaats van brood weet te geven. Een maatschappij die geen andere disciplinering van het gedrag kent dan angst voor een carrière. Een carrière in het geestelijk-cultureel vacuüm van het efficiënt-werkend organisatie-mechanisme van onze samenleving' (J. Haveman, 'De sociaal-culturele functie van het clubhuiswerk', in: Nieuwenhuis e.a., *Opvoeding tot deelneming aan de cultuur*, 51-60, hier 58).
101 Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*, 261.
102 *Ibidem*, 242.
103 Zie hierover: Y. Bernard, 'Van beeldvorming tot imaazje. Tien jaar Amsterdamse jeugdcultuur', in: Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 189.
104 Van Elteren, 'I'm free and I do what I want', 174-775.
105 Mik, *Onze nozems*, 8.
106 Van Elteren bijvoorbeeld: '... hoewel deze jongeren zich in de loop van de jaren losmaakten van het gezag van hun ouders, zetten zij later veelal de manier van leven van de oudere generatie voort' ('I'm Free and I do what I want', 175). Deze auteur beroept zich daarbij weer op twee andere onderzoekers, namelijk J. Perry en H. Vossen, 'Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen (1945-1955)', in: Galesloot en Schrevel, *In fatsoen hersteld*, 89-115. In haar proefschrift *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur. Van katholieke levensscholen tot vormingswerk 1947-1974* (Amsterdam 1994) formuleert H. Vossen het nog wat polemischer; zij verwijt 'historici' te weinig oog te hebben voor de continuïteit met de veel oudere arbeiderscultuur (52-53, 200, noot 21).
107 Van den Heuvel, *Van patronaat tot soos*, 61-62.
108 Geciteerd in *Twen/Taboe* (integrale uitgave van TWEN/TABOE in opdracht van Peter van der Velden, uitgever te Amsterdam (Amsterdam 1980), 7. Alle verdere citaten uit *Twen/Taboe* zijn afkomstig uit deze facsimile-uitgave, die helaas niet doorlopend gepagineerd is, zodat in de verdere annotatie slechts verwezen kan worden naar 'reprint *Twen/Taboe*'. Aangezien van het blad slechts vijf nummers zijn uitgebracht, zijn de citaten zonder al te veel zoekwerk terug te vinden.
109 Voor zover bekend heeft Smedts de publikatie van ten minste één stuk weten te verhinderen. Het ging om een artikel over bevallen van de hand van *Vrij Nederland*-journaliste Bibeb. Volgens Smedts druiste het stuk tegen de toemalige opvattingen over moederschap in. Ten aanzien van een ander artikel, getiteld 'De barbaren van het Leidseplein' van de hand van Simon Vinkenoog, negeerde de redactie Smedts' kritiek. Zijn advies om het stuk van de distantiërende ondertitel 'portret van een minderheid' te voorzien legde de redactie naast zich neer (reprint *Twen/Taboe*, 7).
110 Ik baseer mij hier op een interview met *Twen/Taboe*-vormgever Marinus van Raalte, afgedrukt in: T. van Tijen, *Je bevrijden van de drukpers. Jongeren en hun eigen pers in Nederland: 1945-1990 met een bibliografisch aanhangsel over de tijdschriften van Provo, Kabouter, de culturele underground- en kraakbeweging, vrije stadskranten en punkfanzines* (IISG-Research Papers) (Amsterdam 1993), 8.
111 Een voorbeeld: 'Ik begrijp jullie moeilijkheden niet, trekkers te Z.-H. Dit lijkt me voor de jeugdbeweging juist een gezonde ontwikkeling. Opgeruimd staat netjes. Hoe minder leden, hoe groter levenskansen. De dode takken vallen af, maar de harde betrouwbare stam blijft stam en wacht op een nieuwe lente, die zeker komen zal. Met weinig leden worden de dieskuzie-avonden

veel hanteerbaarder en reikt het goed glas landwijn veel verder. Massale groepszang kan vervangen worden door het zoveel harmonieuzere close-harmony, terwijl u, in plaats van een paasspel te moeten organiseren, gezellig met z'n zessen naar de bioscoop kunt gaan. En met dat natte kamperen op de Veluwe is het nu ook uit. In plaats daarvan: een long weekend met een tall girl in een small hotel.'

112 A. Aarsbergen e.a., *Kroniek van Nederland* (Amsterdam 1987), 997.

113 Vormgever Marinus van Raalte verhaalt hoe men neerkeek op bladen als *Muziek Expres, Muziek Parade*en*Tuney Tunes*: 'Ja allemaal heel vulgair, daar keken we niet naar' (geciteerd bij Van Tijen, *Je bevrijden van de drukpers*, 7).

114 Hierover uitvoerig: Bernard, 'Van beeldvorming tot imaazje', 186-204. J. Janssen wijst erop dat dit onderscheid tussen pleiners en dijkers al in het midden van de jaren vijftig gemaakt werd. Hij baseert zich daarbij onder andere op een artikel in de *Katholieke Illustratie* (1956, nr. 27). Zie J. Janssen, *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis* (Utrecht 1994), 105.

115 In dit verband is ook gewezen op de functie van Amsterdam als *leave centre* voor in West-Europa gelegerde Amerikaanse militairen, waardoor met name rond het Leidseplein een cultureel mengsel van Parijs' existentialisme en Amerikaanse jazz- en beatnikcultuur kon ontstaan. Zie: Van Elteren, 'I'm free and I do what I want', 178.

116 Geciteerd bij Janssen, *Jeugdcultuur*, 106. Voor een beschrijving van het onderscheid tussen pleiners en dijkers zie ook H. Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam 1967), 54-55.

117 Hierover: S. Hall en T. Jefferson (eds.), *Resistance through rituals. Youth subcultures in post-war Britain* (London 1976).

118 Krantz en Vercruijsse, *De jeugd in het geding*, 113.

119 Op 6 augustus 1942 verscheen het eerste *illegale* nummer van *Tuney Tunes*.

120 Redacteur Skip Voogd schreef in september 1955 in *Tuney Tunes*: 'Er zijn mensen die hun neus op halen voor liedjes als "Bij ons in de Jordaan" (en niet ten onrechte overigens want onze Nederlandse "songsmeden" hebben betere werkjes geschreven...), maar als we heel eerlijk zijn, moeten we toegeven, dat we liever een "gezellig feestje" meemaken waar het hele Jordaanrepertoire wordt afgedraaid dan dat we met songs als "Eart[!] Angel" en "Shake rattle and roll" de beest moeten uithangen.'

121 *Tuney Tunes*, aug. 1952. Tien jaar later behield de redactie zich nog steeds het recht voor om binnengekomen brieven 'ter controle' te openen.

122 *Tuney Tunes*, sept. 1955.

123 *Tuney Tunes*, sept. 1956.

124 Een alias voor Dick van 't Sant, behorend tot de radiohoorspelkern.

125 Pas in december 1961 kwam er een 'pop'-programma op de televisie: het door Herman Stok gepresenteerde en door de Vara uitgezonden programma 'Top of Flop', een Nederlandse versie van het Britse programma 'Jukebox Jury', waarin een jury zijn oordeel over een plaat gaf.

126 *Tuney Tunes*, maart 1957.

127 Over de Indorock: L. Mutsaers, *Rockin' Ramona, 'n gekleurde kijk op de bakermat van de Nederpop* (Den Haag 1989); H. Vossen, 'Indorock en nederbeat. Popmuziek en jeugdcultuur', in: Vossen, *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen*, 115-121.

Hoofdstuk 4 *Studenten, teenagers en pleiners*

Why don't you all f-f-fade away
(‘My Generation’, The Who 1965)

1 De geboorte van de studentenbeweging

Het corps als jongerensubcultuur

Studenten stonden al sinds eeuwen bekend om hun extravagant en soms agressief gedrag, dat soms tot maatschappelijke commotie kon leiden[1]. Zo ging er in 1962 een storm van verontwaardiging door Nederland toen bekend werd dat leden van het Amsterdamse Studenten Corps met eerstejaarsstudenten - de zogeheten feuten - ‘Dachautje’ speelden. Een Amsterdamse hoogleraar noemde naar aanleiding van het schandaal het corps ‘een rotte plek in de maatschappij’. Kort daarvoor had een lid van het ASC - tevens hockey-international - bij een eerstejaars hersenletsel veroorzaakt, toen de eerste met een paraplu een bekertje van het kaalgeschoren feutenhoofd probeerde te slaan. En in 1965 zou de beruchte roetkap-affaire - waarbij een Utrechtse student de verstikkingsdood stierf - een voorlopig einde maken aan de omstreden ontgroeningspraktijken van de studentencorpora.

Het studentencorps vertoont in feite alle kenmerken van een elitaire jongerensubcultuur. Men zou zelfs kunnen zeggen dat tot het ontstaan van een jongerensubcultuur in de jaren zestig de (corps)studenten de enige jongeren waren die over een eigen subcultuur beschikten. De geheimzinnige, semi-illegale sfeer, de initiatierituelen, de nadruk op mannelijke kameraadschap, de *peergroup*-structuur, het is allemaal tekenend voor subcultureel jongerengedrag. De initiarieriten waren geïnspireerd door de middeleeuwse martelpraktijken. Nieuwe leden werd en lichamelijk en psychisch zwaar op de proef gesteld en gedwon-

gen tot het drinken van grote hoeveelheden alcohol. De ontgroeningsrituelen werden in de loop van de tijd wel enigszins gereglementeerd, maar soms brak door het dunne vernisje van de beschaving de oude rauwheid weer naar buiten, getuige de bovengenoemde excessen.

Het elitair karakter van de studentencorpora komt tot uitdrukking in oude privileges zoals het duelleren (in Duitsland), de pesterij van de burgerij - 'veracht den burgerman, doch ledigt zijne kruiken'-en de getolereerde seksuele losbandigheid, tot uitdrukking komend in aanrandingen en prostitutiebezoek (het laatste maakte vaak deel uit van de initiatieriten). Het was de jongeheren toegestaan heel wat 'af te kezen', aldus jongerenonderzoeker J. Janssen; 'eens werden ze volwassen en geschikt om het land te besturen.'[2] Zo werd de bloem der natie en toekomstige elite voorbereid op haar leidinggevende rol in de samenleving. De veilige beslotenheid van het corpsleven bood voldoende experimenteerruimte in het niemandsland tussen jeugd en volwassenheid en oefende de studenten in het verwerven van de habitus die ze later als gezeten burgers nodig zouden hebben.

Als broedplaats van toekomstige elites was de universiteit lange tijd sterk afgeschermd van maatschappelijke veranderingen. Het standsdenken, toch al typerend voor vooroorlogs Nederland[3], kon zich in het isolement van de universitaire gemeenschap extra lang handhaven. Nog in 1949 formuleerde de Staatscommissie tot reorganisatie van het hoger onderwijs een toelatingscriterium als 'algemene beschaving' of 'bijzondere vatbaarheid hiervoor', zaken die zo belangrijk werden geacht datzij een 'zekere compensatie [zouden] kunnen vormen voor iets minder intellect'. De Nederlandse student was tot na de oorlog *stratum oriented*, dat wil zeggen afkomstig uit de hoogste sociale milieus en anticiperend op zijn terugkeer in datzelfde milieu na voltooiing van de studie.[4] In 1949 was slechts één procent van de studenten afkomstig uit een arbeidersmilieu. Ook de Nederlandse studentenverenigingen droegen de sporen van een standsgeleding: bovenaan stonden de traditionele studentenorganisaties, verenigd in het corps; daaronder de algemene, meer democratische verenigingen en daaronder weer de studentenverenigingen van confessionele signatuur. Helemaal onder aan de ladder stonden de zogenaamde nihilisten of knorren; dat waren studenten die nergens lid van waren. Hun aantal was omvangrijk: in 1947-1948 maakten zij 41 procent van alle Nederlandse studenten uit.[5] Het hoge percentage nihilisten moet waarschijnlijk verklaard worden uit de benarde financiële omstandigheden waarin veel studenten moes-

ten leven. Ongeveer zes procent studeerde met een beurs of een renteloos voorschot en veel studenten - gemiddeld zo'n achttien procent, maar in Amsterdam zelfs 32 procent - combineerden noodgedwongen hun studie met betaalde arbeid.[6]

Natuurlijk kon ook de universiteit niet onberoerd blijven door de ingrijpende modernisering die Nederland tijdens de wederopbouwjaren doormaakte. De door de industrialisatie sterk gevoelde behoefte aan een hooggeschoold middenkader voedde het pleidooi voor een ruimer toelatingsbeleid tot de universiteit. Zo benadrukte het Nederlands Verbond van Ondernemingen samen met de VVD de noodzaak van een verhoogde deelname aan het hoger technisch onderwijs en een ruimere verstrekking van studietoelagen door de overheid. De economische argumentatie van de liberalen werd aangevuld door de meer ideële overwegingen van sociaal-democratische en confessionele zijde. Terwijl de eerstgenoemden het standpunt van de kansengelijkheid huldigden, beschouwden de confessionele partijen grotere deelname aan het hoger onderwijs als deel van hun emancipatiestrategie. Vooral de katholieken tobden met hun vanouds lage percentage academisch gevormden. De in 1923 gestichte Katholieke Universiteit te Nijmegen rekruteerde voor de oorlog al uit de lagere sociale milieus en telde meer beursstudenten dan de overige universiteiten.

In 1956 pleitte een commissie onder voorzitterschap van voormalig minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen professor F. Rutten voor meer indirecte steun aan de studenten, dat wil zeggen verbeterde huisvesting, voeding, gezondheidszorg, sportfaciliteiten en geestelijke verzorging. Een voor iedere student beschikbaar studieloon - de belangrijkste eis van de enkele jaren later geboren Studenten Vakbeweging - wees de commissie op principiële gronden af: zij wilde de studenten niet financieel onafhankelijk maken; de primaire verantwoordelijkheid voor studenten lag bij hun ouders, niet bij de overheid, aldus de commissie.

Heel geleidelijk begon zich als gevolg van deze veranderende omstandigheden een kentering in de numerieke ontwikkeling af te tekenen. In de tweede helft van de jaren vijftig steeg het totaal aantal studenten van circa dertigduizend naar veertigduizend.[7] Het percentage van overheidswege ondersteunde studenten nam eveneens toe: in 1960-1961 bedroegdat 28,5 procent (in 1949 nog 6,2 procent). Ook in de eenzijdige sociale rekrutering leek heel voorzichtig verandering te komen: eind jaren vijftig was 49 procent van de studenten afkomstig

uit ‘hogere kringen’, 43 procent uit ‘middelbare milieus’ en acht procent uit de arbeidersklasse (vóór de oorlog, dat wil zeggen in 1936-1937, was dat respectievelijk 54,40 en zes procent).[8] Een mentaliteitsverandering is ook zichtbaar in het toenemend aantal studentenhuwelijken: rond 1964 was gemiddeld meer dan tien procent van de mannelijke studenten gehuwd. Volgens de traditionele opvatting in de universitaire wereld echter behoorde een student vrij te zijn van alle mogelijke bindingen, of zij nu van politieke of van relationele aard waren.

De jonge intellectuele werknemer

De oprichting van de Studenten Vakbeweging (SVB) in 1963 kan noch los van deze maatschappelijke veranderingen, noch los van de specifiek Nijmeegse context waarin zij ontstond, gezien worden. In het voorgaande werd al opgemerkt dat Nijmegen het hoogste aantal beursstudenten telde. Het ontstaan van een studentenbelangenvereniging juist in de Waalstad is dan ook wel uit louter deze omstandigheid verklaard.[9] Een wat bredere verklaring zou men kunnen zoeken in het relatief jonge en confessionele karakter van de Katholieke Universiteit. Een stevige corpstraditie was in Nijmegen nooit van de grond gekomen, vooral omdat van kerkelijke zijde ernstige bezwaren bestonden tegen de oncontroleerbare praktijken binnen de corpora. In andere universiteitssteden was het corpslidmaatschap slechts voor katholieke studenten uit de hoogste milieus oogluikend toegestaan, maar in Nijmegen zelf stond het corps onder het wakend oog van een geestelijke (een moderator). Dat was ook de reden waarom katholieke studentenorganisaties door andere universiteiten vaak niet voor vol aangezien werden.

Binnen het Nijmeegse corps was al in de jaren vijftig een stroming; aanwezig, die men als democratisch zou kunnen beschouwen. Geïnspireerd door de katholieke *civitas*-gedachte neigde deze richting tot de opvatting dat studentenorganisaties voor *alle* studenten toegankelijk behoren te zijn. De latere minister-president A.A.M. van Agt, in die jaren nog praeses van het Nijmeegsch Studenten Corps, was een exponent van deze richting, hetgeen onder meer tot uitdrukking kwam in het feit dat hij als eerste zijn brieven met zijn voornaam ondertekende. De strijd met de meer tot sociaal exclusivisme neigende sociëteit ‘Roland’ bleef onbetwist, maar het democratisme leidde tegen het einde van de jaren vijftig wel tot het ontstaan van nieuwe en op een wat mo-

derner leest geschoeide gezelligheidsverenigingen in Nijmegen.

In deze context gezien is het wel begrijpelijk dat juist Nijmegen het decor van de SVB zou worden. Haar oprichter was de Nijmeegse psychologiestudent Ton Regtien (1938), zelf overigens uit Amsterdam afkomstig. Vooraf aan de oprichting van de SVB ging een serie artikelen die Regtien in het *Nijmeegs Universiteitsblad (NUB)* schreef en waarin hij voor het eerst een landelijke belangenvereniging voor studenten bepleitte. Hij liet zich daarbij inspireren door het voorbeeld van de Franse Union Nationale des Etudiants de France (UNEF), die, geheel in de Franse syndicalistische tradities, al sinds 1946 de belangen van de *jeunes travailleurs intellectuels* behartigde. 'Laat ons de student definiëren als de jonge intellectuele werknemer,' schreef Regtien in zijn eerste *NUB*-artikel.[10] De SVB werd op 30 juni officieel opgericht tijdens een congres in Utrecht, waarbij vertegen woordigers uit vijf universiteitssteden aanwezig waren. In een oplage van veertigduizend werd een 'Demokratisch Manifest' verspreid en in oktober van dat jaar telde de SVB - waarvan het organisatorisch centrum al snel naar Amsterdam werd verplaatst - reeds tweeduizend leden. Na een fusie met de al bestaande Amsterdamse Werkstudenten Liga werden dat er drieduizend en op dat aantal stabiliseerde de SVB zich in de daarop volgende jaren.

Hoe moeten we het ontstaan van de SVB en het wegkwijnen van de corpora nu verklaren in het licht van de jongerencultuur die in de jaren zestig gestalte krijgt? Het is verleidelijk om, zeker gezien het politiek radicalisme van de studentenbeweging in de tweede helft van de jaren zestig, in de SVB een ontluikende maatschappijkritiek te zien. Sommige chroniqueurs van de studentenbeweging hebben die verleiding dan ook niet kunnen weerstaan.[11] Toch gaat het daarbij om een *invented tradition*. Wie de eerste artikelen van Regtien en het 'Demokratisch Manifest' er nog eens op naslaat, wordt gefrappeerd door twee zaken: de behoefte aan maatschappelijke respectabiliteit en de politieke abstinentie. De centrale stelling van het 'Demokratisch Manifest' luidde dat de student een nuttig lid van de samenleving. is. 'De student vervult een volwaardige taak in de maatschappij', aldus het manifest.[12] Zijn studie is een investering die niet alleen hemzelf, maar ook de samenleving ten nutte is. Uit die laatste constatering leidden de opstellers van het manifest de rechtvaardigheid van een studieloon af, maar tegenover dit recht stonden wel degelijk ook plichten. De student moest bereid zijn de vrijheid om 'niet, slecht of half te stude-

ren' ap te geven. Zeer nadrukkelijk probeerde de SVB zich te ontdoen van het stigma dat 'het student' vanouds aankleefde: 'Het student is een a-sociaal individu. Een onhebbelijke en rumoerige kamerbewoner. Studeren doet hij wel of niet, dat is volmaakt oncontroleerbaar. Als de eerzame burger slaapt, zwalkt hij nog door de nacht. Hautain of bohemien, baardig of over-keurig, verkwistend of straatarm, de student is voor de burger een onbegrijpelijk fenomeen dat losstaat van de gemeenschap en daarin geen noemenswaardige funktie vervult. Door vorige studentengeneraties is dit beeld zorgvuldig gecultiveerd. Binnen de studentengemeenschap van vandaag wordt dit konfektieharnas als steeds knellender gevoeld. Het wordt tijd dat de student zich bevrijdt van de identificatie met de jaarlijks terugkerende groentijdschandalen.' Eerder had Regtien in het *NUB* geschreven dat de SVB naar 'sociale stabiliteit tijdens de studiejaren' streefde; 'een stabiliteit die voor de studie zelf vereist is en haar reden van bestaan ontleent aan de grote groep (de meerderheid) van studenten die gedurende hun studie financieel niet op het ouderlijk huis kunnen en willen terugvallen.'[13]

Andere actiepuniten waren de tariefsverhogingen in de mensa, de bouw van studentenflats, extra toeslagen bij 'overdreven koude winters, waardoor al het maandgeld in de kachel verdwijnt', of voor studenten die 'na aankoop van een handboek de rest van de maand in de fabriek moeten gaan werken'. Het valt moeilijk in Regtien de revolutionaire studentenleider van de late jaren zestig te herkennen, wanneer hij schrijft: 'Al lepelend in mijn soep dwalen m'n gedachten af naar de regeringsplannen om de consumptieve subsidies op de mensaplannen te willen afschaffen.'[14] Het is dan ook niet verwonderlijk dat de SVB van sommige corpora het verwijt van burgerlijkheid ten deel viel.[15]

Met politiek had het in ieder geval weinig van doen. Janssen en Voestermans concluderen dat de maatschappij voor de meeste studenten een gesloten boek bleef; haar te veranderen was niet hun zorg, noch die van de SVB.[16] Lucas Reijnders, een van de SVB-bestuurders van het eerste uur, herinnerde zich later: 'De sfeer was een beetje van: als er maar eenmaal de ISV [Integrale Studiekosten Vergoeding] is en we allemaal in het ziekenfonds zitten en als er fatsoenlijke studentenhuizen zijn, dan is het verder wel oké met de wereld.'[17] Zelfs het besef dat de maatschappij überhaupt veranderd kón worden, ontbrak. Het lidmaatschap van een politieke partij was onder studenten in het begin van de jaren zestig hoogst ongebruikelijk. Een student behoorde zoals

gezegd boven alles vrij te zijn, dus ook *in politicis*.

Ook in haar houding ten opzichte van de traditionele studentenorganisaties toonde de SVB zich heel wat minder radicaal dan men het achteraf vaak heeft voorgesteld. In het 'Demokratisch Manifest' viel te lezen dat de SVB 'volledig de eigen tank van politieke en konfessionele studentenverenigingen [erkent]. Ook de gezelligheidsverenigingen hebben in het studentenleven een eigen funktie', aldus het SVB-manifest.[18] En het Nijmeegse kader van de SVB was voor een belangrijk deel samengesteld uit 'verlichte leden van de oude elite'.[19]

De SVB was dus niet zozeer het voorportaal van de studentenrevolutie in mei '68, maar veeleer een uitdrukking van de rolonzekerheid van jonge intellectuelen, die door de burgerij traditioneel beschouwd werden als uitvreters en potverteerders. De vroegere student, afkomstig uit de hoogste sociale lagen, had zich nooit veel van dat stigma aangetrokken, maar voor de middenstandskinderen die vanaf het midden van de jaren vijftig de universiteiten binnentraden, lag dat anders. Het elitaire en antiburgerlijke karakter van de traditionele corpscultuur maakte deze ongeschikt om de nieuwkomers te absorberen. De SVB was in haar oorsprong een nogal burgerlijke belangenorganisatie en als zodanig, net als de in de volgende paragraaf te behandelen teenagercultuur, een uitdrukking van de horizontalisering van het relatiepatroon onder jongeren. Maar anders dan bij de teenagercultuur lagen niet de krachten van de commercie en media hieraan ten grondslag, maar de verlenging en uitbreiding van het onderwijs als een van de structurele naoorlogse trends. Behalve hun gelijktijdigheid hebben zij nog iets anders gemeenschappelijk: zowel de teenagercultuur als de prille studentenbeweging vormden de kanalen - men zou ook kunnen zeggen een soort mentale infrastructuur - waarlangs een generatieprotest uitgezonden kon worden. En eenmaal op elkaar aangesloten zou dat geluid - ook in letterlijke zin - des te harder klinken.

Eindnoten:

1 J. Janssen, *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis* (Utrecht 1994), 200 e.v.
2 *Ibidem*, 204.
3 Zie hoofdstuk 1.
4 J. Janssen en J. Voestermans, *Studenten in beweging. Politiek, universiteit en student* (Baarn 1984), 82. De auteurs gebruiken het begrip *vocation orientated* als tegengesteld aan het begrip *stratum oriented*. Zij ontlenen een en ander aan de Amerikaanse auteur Pinner. Ik heb veel feitelijke informatie voor deze paragraaf ontleend aan het werk van Janssen en Voestermans.
5 *Ibidem*, 83.
6 *Ibidem*, 80.
7 In 1955 bleek het totale studentenaantal zelfs nog iets gedaald ten opzichte van 1950: van 29.700 naar 29.600 (Janssen en Voestermans, *Studenten in beweging*, 85).
8 *Ibidem*, 87.
9 C.J. Lammers, *Studentenvakbeweging en universitaire democratie. Een sociologische vergelijking van de opkomst en het democratiseringseffect van de vakbeweging der studenten met die der werknemers* (Amsterdam 1968); van dezelfde auteur 'Studenten, politiek en universitaire democratie', in: J.J.A. van Doorn en A. Peper (red.), *Universitaire actualiteiten. Sociologische*

opstellen over de verandering in de studentenwereld en in het universitair bestel (Rotterdam 1970).
10 *Nijmeegs Universiteitsblad*, 15 febr. 1963.
11 Zo bijvoorbeeld de nogal hagiografisch-marxistische H. Kijne, *Geschiedenis van de Nederlandse studentenbeweging 1963-1973* (Amsterdam 1978). De SVB nam volgens hem van meet af aan al politieke standpunten in (26). In beperkter mate deze opvatting ook bij F. de Jong Edz, *Macht en inspraak. De strijd om de democratisering van de Universiteit van Amsterdam* (Baarn 1981).
12 De tekst van het manifest bij T. Regtien, *Springtij. Herinneringen aan de jaren zestig* (Houten 1988), 72 e.v.
13 *Nijmeegs Universiteitsblad*, 15 febr. 1963.
14 Regtien, *Springtij*, 51.
15 Interessant in dit verband is de confrontatie tussen Regtiens seksuele belevingswereld en die van een 'corpsbal' met wie de eerstgenoemde in gesprek raakt over het feit dat hij - Regtien - verloofd is en samenwoont. Regtien is gechoqueerd door de manier waarop het Roland-bestuurslid over vrouwen praat: 'De denktrant, het taalgebruik! Te veel verstorven zaad, dat zal het wezen. Nee, dan vlijde ik me toch maar liever met strelende handen onder de beukeboom, ten einde de sterren in haar ogen te zien neerdalen' (Regtien, *Springtij*, 61).
16 Janssen en Voestermans, *Studenten in beweging*, 115.
17 *Ibidem*, 109.
18 Regtien, *Springtij*, 76.
19 Janssen en Voestermans, *Studenten in beweging*, 111.

2 Het ontstaan van een teenagercultuur

'*Bietels, Bietels*'

Op vrijdag 5 juni 1964 landt rond 13.00 uur een Deens lijntoestel op Schiphol. Aan boord bevinden zich onder anderen vier Britse jongemannen: Paul McCartney, John Lennon, George Harrison en Jimmy

Nicol. De eerste drie zijn beter bekend als leden van de Liverpoolse groep de Beatles; de vierde wordt door een vindingrijke journalist een ‘bij-Beatle’ genoemd. Nicol, die zijn eigenlijk te korte haar voor deze gelegenheid net als de andere drie recht naar voren heeft gekamd, vervangt op deze tournee Beatle-drummer Ringo Starr, die geveld door een keelontsteking in het ziekenhuis ligt. Na een stormachtige ontvangst in Kopenhagen, staan ook op Nederlandse bodem zo'n duizend tieners ongeduldig op de Engelse sterren te wachten. Sinds hun internationale doorbraak met hits als ‘She loves you’, ‘I wanna hold your hand’ en ‘Can't buy me love’ zijn de Beatles ook in Nederland razend populair[20]. Vier meisjes in Volendammer klederdracht heten de Beatles welkom en overhandigen hun kapoetsen, die ze onhandig op hun langharige hoofden drukken. Na een persconferentie op Schiphol worden de muzikanten naar het Amsterdamse Doelenhotel gereden. Vanuit het aan de Doelenstraat grenzende zusterhuis zwaaien vanuit de ramen tientallen zusters vrolijk naar het viertal.

Dan wordt het programma afgewerkt. 's Middags worden in studio ‘Treslong’ te Hillegom tv-opnamen voor de Vara gemaakt. De Beatles hebben geweigerd *live* te spelen - naar eigen zeggen vertrouwen ze de Nederlandse technici niet - , maar om hun *play back*-optreden wat te verlevendigen zijn zo'n vierhonderd jongens en meisjes uitverkoren. De opname leidt volgens de pers tot ‘wilde taferelen’. Al bij het eerste nummer ‘She loves you’ beginnen de jongelui te twisten en te gillen en bij de afsluiting met ‘Can't buy me love’ worden de muzikanten door het studiopubliek bestormd.

's Avonds hebben duizenden fans zich verzameld bij het hotel in de hoop een glimp van hun idolen op te vangen. Er heerst een uitgelaten joligheid getuige het meermaals ingezette voetbalkampioenslied ‘En van je hoempa, hoempa, hoempa, DWS!’. Tegen een uur of tien in de avond laten de Beatles zich op het hotelbalkon toejuichen door de uitzinnige menigte. Ook de andere dag verzamelen duizenden fans zich weer op de Kloveniersburgwal die door een gracht van het Doelenhotel gescheiden wordt. De Beatles slapen echter uit. Pas rond het middaguur maken ze met de rondvaartboot ‘Jan van Galen’ een tochtje door de Amsterdamse grachten, begeleid door vier boten van de rijkspolitie te water. De *NRC* gewaagt van ‘een voor ons Nederlanders ongekend enthousiasme’[21] en het *Algemeen Handelsblad* schrijft zelfs: ‘Geen vorst, geen prinses, geen staatshoofd heeft ooit zo'n ontvangst gehad als deze laconieke Engelse jongens, die zich voortdurend sche-

nen af te vragen waarom iedereen zich zo druk maakte.'[22] Tientallen 'jonge heethoofden' springen van puur enthousiasme in het grachtenwater en trachten de Beatle-boot te bereiken. Over een van deze enthousiastelingen schrijft een kranteverslag: 'Al borstzwemmend schreeuwde hij voortdurend: "De Bietels, de Bietels!" met het gevolg dat hij na vijf meter geen adem meer over had. Roemloos zonk hij in het stinkende grachtwater tot alleen zijn ronde mond nog boven de oppervlakte uitstak, maar daaruit bléef een blubberend "Bietels, Bietels!" komen.'[23]

Er doen zich behalve de spontane zwempartijen geen ernstige ongeregeldheden voor en er vallen geen gewonden. Een enkele politieagent verzucht weliswaar 'ik won dat ik weer naar de boeven kon', maar de sympathiserende, milde sfeer die rond het Beatle-bezoek hangt, wordt geen moment verbroken. Daarmee is de wens van *Telegraaf*-journalist Henk van der Meyden in vervulling gegaan. In een verslag van hun aankomst te Schiphol heeft hij de politie gesmeekt de wapenstok aan de riem te laten hangen: 'Maar de vaak zo nuchtere Nederlandse politie zou ik willen vragen uit naam van vele ouders, die vandaag met angst hun kinderen de deur uit zien gaan: houdt de sabels en de gummistokken thuis, sla de fans niet. Het zijn ten slotte geen misdadigers maar jongens - en vooral meisjes - die in de Beatles iets van zichzelf hebben ontdekt en nu eens de gelegenheid krijgen zich onbelemmerd te uiten. En hun enige wens is vandaag en morgen prettige dagen te hebben, zich eens helemaal uit te leven en bij de Beatles te kunnen zijn.'[24]

De Beatles geven tijdens hun bezoek aan Nederland twee *live*-optredens. Als locatie is gekozen voor een veilinghal te Blokker, een tuindersdorpje tussen Hoorn en Enkhuizen, waar eerder artiesten als Louis Armstrong, Jacques Brel, Vince Taylor en Cliff Richard optraden. De hal is omgebouwd tot 'concertzaal' met tussen de tribunes en het podium een veertigtal rijen van aan de grond vastgespijkerde groentekistjes. Voorafgaand aan het middagoptreden van de Beatles tracht een reeks van jonge Nederlandse artiesten het ongeduldige publiek anderhalf uur lang te vermaken. Om vijf voor vijf kondigt impresario Ben Essing eindelijk de Beatles aan. Maar eerst moet iedereen gaan zitten: 'anders geen Beatles!' roept de impresario, wat de recensent van de *NRC* in de pen geeft: 'Erg dom van de heer Essing, die toch had moeten begrijpen dat je, als je de hele week al op kantoor, op de fabriek of op school moet zitten, 's zaterdagmiddags niet nog eens op een groen-

tekist plaatsneemt.'[25] Zijn oordeel over het Beatle-optreden is overigens, net als dat van zijn collega-journalisten, uiterst positief. De Beatles zijn volgens de criticus 'rasartiesten' met 'een zorgvuldig uitgebalanceerde klankkleur' en een 'perfecte presentatie'. 'Zij hadden met hun maatkostuums, hun scherphoekige boorden, hun lange naar voren gekamde haren en hun puntige hooggehakte schoenen iets van galante en zeer mannelijke ridders uit een ander tijdperk', aldus de *NRC*-scribent.[26]

Tijdens de avondvoorstelling gaat het er wat wilder aan toe. Wanneer de Beatles eindelijk openen met de hit 'I wanna hold your hand' wordt volgens *de Volkskrant* 'een knallende community-singing' ontketend. Vrouwen beginnen te gillen; een valt op de grond, een ander wordt 'half ontkleed'. 'Het was onmogelijk te blijven zitten. Met rode hoofden, uitgestrekte armen en een dolle blik in de ogen duwden bezwete figuren alles wat voor hen was in de richting van het door stalen hekken en politiemannen afgezette podium', zo meldt *de Volkskrant*.[27]

Onder het publiek bevinden zich schrijvers, filosofen, dominees, progressieve vaders, pedagogen en stukjesschrijvers: 'Meer dan een derde van de toeschouwers kwam, zo scheen het, om stof op te doen voor een preek, film of dissertatie.'[28] Er wordt ook ijverig onderzoek gedaan door een groep sociaal-psychologen. Op strategische plaatsen in de zaal staan ernstige meisjes met witte bloesjes en gekleurde wijde rokken gereed om aan te tekenen: zoveel percent staat, zoveel percent gilt, zoveel percent heeft de vingers in de oren en/ of kan niet stil blijven staan. Volgens het kranteverslag raken ook de meisjes tijdens het optreden van de Beatles van de kook, maar ze blijven hun streepjes zetten. Onder de prominenten bevindt zich cabaretier Wim Kan - 'een super-Beatle' naar hij zelf verklaart - en zijn vrouw Corry Vonk. Hij was ook bij de televisie-opnames aanwezig en *De Waarheid* tekent op uit zijn mond: 'Ik wilde het per se nog een keer zien. Er gaat zoiets mysterieus van die jongens uit - je beleeft dit in ons land maar één keer in de tien jaar.'[29] In een andere krant zal hij later een gefascineerd verslag doen van zijn ervaring: 'Gegil, gitaren, zweet; één grote, steeds doorgaande, trillende beweging. Het volk heeft zijn ketenen verbroken. De Franse Revolutie! Zevenduizend Robespierres! De Marseillaise! She loves you, yeah, yeah, yeah! [...] Soms krijgt het geheel iets oosters - iets van heel ver weg, iets van het grote mysterie, iets dat wij niet kennen. Wat gebeurt er eigenlijk? Wie zijn die zevenduizend levende mensenkinderen?'[30]

Ook over het avondoptreden van de Beatles zijn de recensenten weer opmerkelijk positief. *Het Parool* schrijft: 'Weer een acht songs lang vriendelijke show van de Beatles, zonder uitdagende lichaamsbewegingen, zonder de obscene heupschokken van de voorsten die hen voorgingen - het is rein, het is zindelijk, het bevredigt op een klinische manier, al moet men zich niet voorstellen dar het rustig gaat. [...] Vier jongens die een gezonde, opgewekte, onachterhaalbare katharsis hebben bewerkstelligd. Miljonairs met een glimlach, vermoeide helden, koele keizers; ze weten hoe het moet en laten de rest van harte over aan sociologen, psychiaters, psychologen en pedagogen. Ze laten geen doden of ernstige gewonden achter; ze zijn clean.'[31]

'*Een nors, nagelbijtend vijftal*'

Toen de Beatles op zondagochtend weer op het vliegtuig waren gestapt, keek Nederland eensgezind terug op een vrolijk feestje. Nederlandse jongeren hadden zich geamuseerd en de oudere generatie had met een wat vertederde nieuwsgierigheid toegekeken. Het feestje dat een andere Britse beatgroep een paar maanden later in het Scheveningse Kurhaus zou ontketenen, werd echter heel wat minder welwillend bezien door vaders, moeders, agenten en andere gezagdragers. In augustus van datzelfde jaar deden de Rolling Stones Nederland aan. Dezelfde *Parool*-journalist die met zoveel warmte over de Beatles had geschreven, sprak nu van een 'opstand der horden'[32] en Henk van der Meydens verslag van het Stones-optreden opende nu met de kop 'Jeugd had maar één doel: alles vernielen'.[33] Wat was er gebeurd?

Op zaterdagochtend 8 augustus 1964 waren de Rolling Stones gearriveerd op Schiphol. Impresario en uitgever van het jongerenblad *Muziek Expres* Paul Acket had de groep gecontracteerd voor een dertig minuten durend promotieconcert in het Scheveningse Kurhaus. De zaal was in twee dagen volledig uitverkocht. Van meet af aan was het de pers duidelijk dat dit groepje Londense muzikanten uit een heel ander hout gesneden was dan hun Liverpoolse collega's. Niet alleen hulden zij zich in 'ongewassen plunje' en waren hun schoenen niet gepoetst[34], de Rolling Stones bleken ook een stuk minder vriendelijk dan de Beatles. Het 'norse, af en toe nagelbijtende vijftal'[35] had tijdens de persconferentie op Schiphol niet veel te melden, misschien uit dwarsheid, misschien ook omdat ze tot diep in de nacht in Manchester aan de opnames voor een televisieshow hadden gewerkt. Opzet of niet,

de Stones slaagden er in ieder geval in zichzelf als de volstrekte tegenvoeters van de Beatles te presenteren. Het weekblad *Panorama* sprak van 'supernozems', het 'onappetijtelijkste combo' en 'een uitwas'. 'Wat zijn dat voor meisjes, die déze jongens met hun onguur uiterlijk leuk willen vinden?' vroeg het familieblad zich vertwijfeld af.[36]

Toen op zaterdagavond rond half tien 'vijf intens bleke, vermoeide jongens'[37] het podium van het Kurhaus betraden, was het publiek al tot het uiterste getergd door een voorprogrammering die niet getuigde van veel inzicht in de muzikale voorkeur van de Stones-fans. Om kwart over acht had Jos Brink, presentator van het Avro-radioprogramma 'Tussen tien plus en twintig min', het optreden van de 'kittige vocaliste'[38] Trix and the Paramounts aangekondigd en daarna volgden nog de parodist André van Duin en de Haagse bandjes The Ricochets en The Telstars. Om kwart over negen lijkt Brink eindelijk de Rolling Stones aan te gaan kondigen, maar dan betreden tot grote woede van het publiek The Fouryo's het podium, twee rijpere dames en twee dito heren die, geheel in de vaderlandse muziektraditie van de late jaren vijftig, hun bekendheid ontlenen aan tamme en gezapige *covers* van Amerikaanse hits zoals 'Bird Dog' en 'Bye, Bye Love' van The Everly Brothers. Het publiek reageert met hoongelach en een deel loopt scheldend de zaal uit. Spreekkoren maken het vocale viertal het zingen onmogelijk. In de coulissen wachten dan nog het tienersterretje Trea van der Schoot (die met het oog op een internationale carrière haar achternaam inmiddels in Dobbs heeft veranderd) en Johnny Lion, maar noch de 'Knokke-vedette', noch de Haagse zanger zullen aan hun optreden toekomen. Johnny Lion zou later de Stones-show 'walgelijk' noemen en ook Trea Dobbs koesterde geen enkele sympathie voor haar Britse collega's: 'Ze bedonderen iedereen.'[39]

Wanneer de Stones eindelijk beginnen, ontstaat er gedrang en geduw onder het verhitte publiek. De houding van de aanwezige politie en de Nederlandse lijfwachten van de Stones maken de sfeer er niet beter op. Enthousiaste fans die het podium willen beklimmen, worden met harde hand teruggeslagen en -geschopt en al snel vliegen de eerste projectielen - afgebroken stoelleuningen - door de lucht. Ook de techniek laat het afweten. Na twee nummers valt de microfoon van zanger Mick Jagger uit. 'Vocalist Jagger greep twee sambaballen en voort ging het', aldus de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad*.[40] Na een kwartier besluit de organisatie het optreden af te breken en het doek valt voor de Stones, die zich via een achteruitgang naar buiten haasten.

Daarop begint het publiek woedend de concertzaal te slopen. Stoelen worden uit de grond gerukt en op het toneel gesmeten, gordijnen en lichtkronen van de muur getrokken en in de duisternis - iemand heeft het licht uitgedaan - worden twee meisjes de kleren van het lijf gerukt. Ze zullen 'gehuld in een inderhaast omgeslagen jas'[41] in een politiejeep naar het bureau afgevoerd worden. Wanneer de volgende dag in 'het huis van Jan Stone'[42] de balans wordt opgemaakt, blijkt de schade een slordige tienduizend gulden te bedragen.

Organisator Paul Acket schuift de schuld voor de veldslag in de richting van een cameraploeg die het publiek opgehitst zou hebben en naar de Haagse politie, die met gummiknuppels en machtsvertoon het geweld dacht te bezweren. De Haagse hoofdinspecteur A. Buyze denkt er heel anders over. Hij spreekt over 'een losgelaten stelletje krankzinnigen'[43], waarbij niet duidelijk is of hij de artiesten of het publiek bedoelt. In de pers heerst in ieder geval eensgezindheid. Volgens *De Telegraaf* hebben de Rolling Stones hun publiek 'opgezweept'[44] en in *Het Parool* vergelijkt H.J. Oolbekkink het Stones-optreden met dat van de Beatles enkele maanden eerder. De vergelijking valt natuurlijk ten gunste van de laatsten uit. Ook de Beatles waren omgeven met enige hysterie, 'maar de Liverpoolse jongens hadden nog het elementaire besef van showbusiness om gelijkluidende kostuums aan te trekken en een met de lineaal uitgemeten show te brengen. De Rolling Stones, slordig gehuld in wat vermoedelijk juist op het kapstokje hing, deden niets anders dan op de gitaar boksen, in een mondharmonica blazen en hun lelijke zelf wezen. Maar het was voldoende om de nozems en hun aanhang [...] tot een beangstigende vernielzucht te brengen. Men wist het al, in Engeland was het gebruikelijk de zalen waar de Rolling Stones optraden van aanzien te veranderen, dus dat moest hier ook gebeuren. Het is een niet-afgesproken toch collectieve handeling; een politiepet is een uitdaging, wie niet meedoet is square, het is een ontlasting, de Beatles zijn allang weer bourgeois geworden. [...] Blokker 1964 was leuk. Scheveningen 1964 was onleuk.'[45]

En het *Algemeen Handelsblad* constateert met sombere gelatenheid: 'Met dat al hebben The Rolling Stones hun populariteit nu ook onder de Nederlandse tieners gevestigd. The Beatles staan bij velen misschien nog bovenaan, maar dat zal wel niet lang meer duren.'[46] Daarin zou de krant niet helemaal gelijk krijgen, want in daarop volgende jaren ging de populariteit van beide groepen onder de Nederlandse jongeren tamelijk gelijk op. Maar dat de Stones aan een onstuitbare

opmars waren begonnen, zoveel stond wel vast in 1964.

Het contrast tussen de beide optredens kan misschien als symbolisch gezien worden voor de twee kanten van de nieuwe jeugdcultuur zoals die in de jaren zestig gestalte zou krijgen: het onbekommerde en vrolijke hedonisme dat zo levenskrachtig klopte in de vroege *Merseysound* van de Beatles; aan de andere kant de sensuele en agressieve rebellie die doortrilde in de rhythm and blues van de Stones. Rebellie en hedonisme, het zijn in feite de twee gezichten van rock 'n' roll. In 1964 waren acht jaar verstreken sinds de film 'Rock around the Clock' tot ernstige verontrusting in opvoedkundig Nederland had geleid. In die acht jaar had men met het nieuwe hedonisme leren leven, sterker nog, ook de Vooroorlogse Generatie was niet ongevoelig gebleken voor de geneugten die door de prille welvaart binnen bereik begonnen te komen. Na anderhalf decennium van hard werken en spaarzaamheid mocht er wel eens een verzetje zijn en dat werd de jongelui ook best gegund. Maar baldadigheid en gezagsondermijning, dát was wat anders! Hier lag de brandstof voor een generatiestrijd, die reeds enkele jaren later hevig zou ontvlammen.

De grote aandacht in pers en andere media voor wat wel 'the British invasion' genoemd is, maakt ook duidelijk dat rock zich van een marginaal *lower class*-verschijnsel in enkele jaren ontwikkeld had tot een bijna universele identificatiecode voor jongeren. Wie wil begrijpen hoe dit proces zich zo snel heeft kunnen voltrekken, moet zich verdiepen in het ontstaan van de teenagercultuur in de jaren voorafgaand aan 1964.

'*Tijd voor Teenagers*!'

In 1959 verscheen in Engeland een geruchtmakend on derzoek naar het consumptiegedrag van teenagers.[47] De auteur, Mark Abrams, stelde in *The Teenage Consumer* vast dat de Britse teenagers-daaronder verstond hij niet-gehuwden in de leeftijdscategorie van 15 tot 24 jaar - jaarlijks voor ruim achthonderd miljoen pond besteedden. Dat geld werd voornamelijk uitgegeven aan typische teenagerprodukten, dat wil zeggen kleding, schoenen, cosmetica, grammofoonplaten, geluidsapparatuur, brommers, teenagerbladen, snoep en soft drinks. Abrams constateerde ook dat de Britse teenagermarkt sterk proletarische trekken vertoonde. Teenagerachtige bladen zoals *Reveille* en *Valentine* werden bijvoorbeeld vooral door *working class*-teenagers gelezen.

Abrams' onderzoek was de aanzet voor een stroom van internationale publikaties over het fenomeen teenager. De prestigieuze *Annals of the American Academy of Political and Social Science* wijdde in 1961 zelfs een themanummer aan het onderwerp. In een inleidend artikel stelde editor Jessie Bernard vast dat ook de Amerikaanse teenagercultuur nog een zekere sociale gelaagdheid vertoonde, tot uitdrukking komend in bijvoorbeeld verschillende preferenties voor kleedstijl en uitgaansleven.[48] 'Class *still* pervades teen-age culture' [cursivering HR], constateerde zij[49], maar dat daaraan snel een einde begon te komen, werd in een andere bijdrage aan het themanummer opgemerkt. In een artikel over de teenagercultuur in Europa schreef een andere onderzoeker dat voor het eerst in haar geschiedenis de Britse middenklasse sterk onder invloed van een 'working class way of life' begon te raken: 'Even boys in grammar schools sometimes Favor Edwardian and Italian clothes styles, frequent soft-drink bars, adore pop music, and spend their evenings drifting around with peer group members in loosely knit gangs', zo constateerde deze auteur.[50]

De literatuur over de teenager, verschijnend vanaf de late jaren vijftig tot het midden van de jaren zestig, varieerde van statistisch onderbouwde studies over de teenager als een leeftijdspecifiek segment van de markt tot sterk moreel geladen pedagogische beschouwingen. In ieder geval maakte het internationale karakter van de discussie duidelijk dat de teenager, hoewel als begrip geboren in de VS, een fenomeen was dat zich vanaf 1960 in vrijwel alle westerse landen voordeed.

De verwarring van een economische en pedagogische benadering komt tot uitdrukking in de verschillende omschrijvingen van de teenager. Abrams' definitie - ongehuwden tussen 15 en 24 jaar - verwijst vooral naar een consumptief-economische identiteit, terwijl andere auteurs de teenager definiëren als de leeftijdscategorie tussen puberteit en huwelijk, of, vager nog, tussen kind en volwassenheid, daarmee te kennen gevend in het teenagerdom niet veel anders te zien dan de oude adolescentieproblematiek in een modern jasje. Toch lijkt juist de vermenging van enerzijds consumptief gedrag en economische zelfstandigheid en anderzijds de groei naar volwassenheid met de bijbehorende problemen karakteristiek voor de teenager. In de westerse welvaartstaten hebben jongeren geld ter beschikking dat ze vrij besteden; zij zijn al op jonge leeftijd *konsumreif* zoals de eerder geciteerde sociologen Flender en Rauhe het genoemd hebben.[51] Over de juistheid van

die constatering verschillen de auteurs niet van mening; wél over de waardering ervan.

Verborgen kritiek kan men eigenlijk al ontdekken in het onderzoek van Abrams zelf. Hij geeft toe dat procentueel het aandeel van de teenagers in de totale nationale consumptie - iets meer dan vijf procent - in feite bescheiden is. Het lijkt daarom meer te gaan om het feit dát zij consumeren en wát zij consumeren. In een kritiek op de moderne wervingsmethoden spreekt menige auteur zijn zorg uit over het erotiserend karakter van de reclame. Meisjes van tien jaar worden beha's aangepraat en het feit dat Engelse vrouwen tussen vijftien en vierentwintig jaar net zoveel beha's kopen als alle vrouwen in de resterende leeftijdscategorieën samen, wordt ook als een veelzeggend statistisch gegeven beschouwd[52]. In een Duitse publikatie, getiteld *Teenager und Manager* (1963), worden de begrippen twen en teenager symbolen genoemd van een besturing op afstand. Jongeren zijn volgens deze auteur helemaal geen vrije consumenten, maar de willoze slachtoffers van een 'berekenende psychotechnische beïnvloeding'.[53] Wat zal de verwekelijkte Westduitse jeugd mettertijd tegenover de zeer consequent politiek afgerichte jeugd in de DDR kunnen stellen, zo vraagt de schrijver zich af.[54]

Tegenover de gesignaleerde gevaren van manipulatie, hedonisme en materialisme trachten andere schrijvers meer vanuit de jongeren zelf te redeneren. Zij vragen aandacht voor de symbolische, rituele en identiteitverschaffende functies van de teenagerconsumptie. In het veel positievere boek *Teenage Revolution* (1965) schrijft de Britse publicist Peter Laurie dat de teenagerprodukten in feite 'commodities of social contact' zijn; kleren, popsongs en motoren, het zijn in laatste instantie allemaal communicatiemiddelen.[55] Wat bij de meer kritische en conservatieve auteurs sociale nivellering heet, beschouwt Laurie als communicatie, mogelijk gemaakt door economische groei, verbeterd en uitgebreid onderwijs en de massamedia. Hij benadrukt het belang van mobiliteit voor de teenager. In een relatief korte tijd van zijn leven moet hij of zij zo veel mogelijk informatie verzamelen, alle kansen en mogelijkheden onderzoeken, een zo breed mogelijke horizon krijgen. De teenager verhoudt zich tot de volwassene als de ontdekkingsreiziger tot de kolonist: 'The one has to travel light, acquire information, react flexibly to any chance; the other has to stay put, narrow his gaze, concentrate his energies, and hoe his furrow.'[56]

Zo blijft de teenager dus een fenomeen vol ambivalentie: enerzijds

symboliseert zijn creatie de ontdekking van een nieuwe, wereldwijde markt en een nieuwe consument; anderzijds roept de exploitatie van die markt kritiek en morele verontrusting op. De teenagercultuur die ondanks al die morele paniek toch ontstaat, is op haar beurt ook een uiterst veelkantig verschijnsel: zij draagt onmiskenbaar bij aan de verspreiding van een hedonistische levensstijl, maar wordt ook een kanaal waardoor andere, meer rebelse boodschappen uitgezonden kunnen worden. En onder jongeren zelf heeft de teenagercultuur een egaliserend effect, in de zin dat sociale en culturele verschillen naar de achtergrond geduwd worden door produkten die het sámen jong zijn benadrukken, en zo, wellicht onbedoeld, bijdragen aan de vorming van een generatie-identiteit. Daarmee is een vruchtbaar klimaat geschapen voor verbindingen tussen de apolitieke teenagercultuur[57] en meer maatschappelijke vormen van jongerenbewustzijn zoals dat onder andere in de prille studentenbeweging tot uitdrukking kwam. En ook de gecommercialiseerde teenagercultuur wekte *rising expectations* onder jongeren inzake hun eigen participatieve rol in de samenleving. Maar hierover later.

Muziek Expres *als teenagemedium*

Een goede bron voor de reconstructie van een teenagercultuur, ook in Nederland, vormen de typische tienerbladen. In de VS ontstaan de eerste teenagerbladen in 1955. Er is een onderscheid gemaakt tussen een ‘confessional’ en een ‘cultic’ aspect van het gemiddelde tienermagazine.[58] Het eerste heeft betrekking op zaken als de relaties met de andere sekse en persoonlijke problemen zoals verlegenheid en hoe aantrekkelijk en populair te worden. Het cultische aspect betreft idolen als rock ‘n’ roll-artiesten, filmsterren en dergelijke. In Nederland is het ontstaan van een teenagercultuur enigszins vertraagd door factoren als de lange tijd laag gehouden jongerenlonen en de verzuiling van met name het omroepbestel, waardoor de verspreiding van rock ‘n’ roll zich langzamer voltrok dan elders. In Engeland en nog veel sterker in de VS was de radio in belangrijke mate een *teenage medium* - veel meer dan de televisie, die ook daar vooral ‘het ding’ van de Vooroorlogse Generatie was - , terwijl in Hilversum teenagerprogramma's - uiteraard door volwassenen gemaakt! - pas in 1959 met mondjesmaat ontstonden. Wie naar rock wilde luisteren, moest afstemmen op het commerciële station Radio Luxemburg of op de sinds 19 april 1960

vanaf de Noordzee opererende piratenzender Veronica.[59] De piraat, geëxploiteerd door drie Hilversumse zakenlieden, had overigens in 1962 al vijf miljoen luisteraars en zond voor een bedrag van twaalf miljoen gulden aan reclameboodschappen uit.[60]

Toch kende Nederland al sinds 1944 *Tuney Tunes*, dat veel door teenagers - veelal 'fabrieksjeugd'[61] - gelezen werd. En in januari 1955 voegde zich daarbij het maandblad *Muziek Expres*, uitgegeven door impresario Paul Acket en tot 1963 onder redactie van Skip Voogd, die ook al het eerstgenoemde blad onder zijn hoede had. Zeker in de eerste jaren leek *Muziek Expres* veel op zijn oudere en nogal saaie broertje, maar in de loop van de jaren zestig streefde het blad het steeds meer zieltogende *Tuney Tunes* - in 1966 opgegaan in het nieuwe *Popfoto*[62] - royaal voorbij. In 1966 overschreed *Muziek Expres* de grens van een kwart miljoen exemplaren en in 1974 kon het zelfs bogen op een oplage van 375.000.[63] *Muziek Expres* was in de jaren zestig het grootste en populairste teenagerblad en droeg belangrijk bij aan de verspreiding van een teenagercultuur in Nederland.

De ontwikkeling van het blad tussen 1955 en 1965 is illustratief hiervoor. Tot 1963 mikt het blad zeker niet uitsluitend op een teenagerpubliek, getuige artikelen over dixielandmuziek (uiteraard van de hand van Skip Voogd), reportages over artiesten als Rita Reys ('een kijkje bij Rita thuis'), Gert Timmerman en het Cocktail Trio, en songteksten van Nederlandstalige hits als 'Katinka', 'Daar mag je alleen maar naar kijken (maar aankomen niet)' en 'Hand in hand, kameraden'. Ook het internationale *society*- en *showbizz*-nieuws is niet specifiek op een tienerpubliek toegesneden. Het advertentieaanbod is tot 1962 nog hetzelfde als in *Tuney Tunes*: de platenmaatschappijen nemen het leeuwedeel van de advertenties voor hun rekening en verder bevat het blad de bekende kleine advertenties voor lichaams- en houdingverbetering-'Wordt groter dankzij het orthopedische toestel SUPERSTALTO' - , muzikale oefening - 'In enkele seconden elk modern akkoord dankzij het akkoordenschuifsysteem "het ei van Co"' - , vechtsporten en dansen ('gezellig meedoen').

In de loop van 1962 wordt het advertentieaanbod ruimer en gaat zich ook uitstrekken tot geluidsapparatuur, cosmetica, kleding, brommers en genotsartikelen als bier, soft drinks, sigaretten en snoepgoed. In de reclameteksten wordt de lezer nu direct als *teenage consumer* toegesproken. De Supraphon-platenspeler wordt aangeprezen met de tekst: 'Voor jezelf - op je eigen kamer - bij de schoolfuiven - met je

vrienden en vriendinnen.' Ten Cate stopt bij elk paar Young Linenylons een gratis foto van 'je eigen ster' en zelfs het oerdegelijke en oer-Nederlandse chocolademerk Kwatta heeft 'machtige kleurenfoto's' van teenager favorieten op de goudmetalen deksels van zijn blikjes gedrukt: 'Meesterlijk om zo'n blikje cadeau te krijgen voor een goed rapport of als je jarig bent, maar ook leuk om cadeau te geven aan je boy-of girlfriend. Spaar de blikjes en hang de deksels aan de muur. Zo krijgt je kamer een eigen stijl, een stijl die bij jou past!' Veel artikelen worden louter op grond van hun Amerikaanse origine aangeprezen: Clearasil is 'hèt middel van jonge Amerikanen', Wrangler presenteert 'American styled jeans' en het anti-puistjesmiddel Noxema wordt volgens de advertentie in maar liefst drie van de vijf Amerikaanse gezinnen gebruikt.

In 1963 verandert ook het aanzien van het blad. Bij de nadering van een oplagecijfer van 150.000 gaat men over op een kleuren-koperdiepdruk procédé, waardoor ook kleurenfoto's afgedrukt kunnen worden. Daarvoor verscheen *Muziek Expres* in verschillende grijstinten. De redactionele opzet bleef hetzelfde, dat wil zeggen elke maand tussen de vijftig en zestig pagina's met als vaste rubrieken ingezonden brieven ('In de *ME*-bus'), contactadvertenties, songteksten, *ME*'s topdertig, (alsook die van Amerika, Engeland en Duitsland), Filmnieuws, een *centerfofd*, en het overzicht van de programma's van Radio Luxemburg en Radio Veronica.[64] De 'cultische' hoofdmoot bleef ook na 1963 het wel en wee van artiesten in binnen- en buitenland. Het 'confessional' aspect is vertegenwoordigd in de ingezonden brieven, maar vooral ook in de anderhalve pagina vol kleine contactadvertenties - de zogenaamde 'Toppers' - waarin hoofdzakelijk correspondentie en verkering gezocht wordt. Qua leeftijd valt het accent op de categorie tussen vijftien en achttien jaar, jongens als meisjes in ongeveer gelijke mate. Vaak wordt in de advertenties nog de godsdienst vermeld - vooral bij katholieken - een enkele keer zelfs nog het sociale milieu - 'net meisje (arb. stand)' - , maar geleidelijk aan rukken de 'bromnozems' en de 'nozeminnetjes' op.

Een enkele keer mobiliseert *Muziek Expres* zijn lezers. Zo verzoekt de redactie in de zomer van 1963 de lezers een oordeel te geven over over het Vara-radioprogramma 'Tijd voor Teenagers'. De aanleiding is een kritisch artikel van Tijd voor Teenagers-samensteller Co de Kloet over de 'bedroevende kwaliteit van de Nederlandse muziekbladen'[65]. *Muziek Expres* reageert furieus en roept zijn lezers op de staf

over De Kloet en zijn programma - dan nog gepresenteerd door Dick Duster - te breken. Uit de 'stapels' brieven - volgens de redactie keert 78 procent zich tegen Tijd voor Teenagers - selecteert de redactie in het augustus- en septembernummer een aantal reacties. Dusters presentatie wordt 'te melig, te afgezaagd en te vaderlijk' genoemd; hij draait de verkeerde platen - soms zelfs Bach!-en kamt 'ruige' rockplaten systematisch af. Een briefschrijfster uit Leeuwarden schrijft: 'Ik snap niet dat het nog "Tijd voor Teenagers" heet. Het kan beter "Tijd voor Tachtigers" zijn... Ik vind dat een teenager-radioprogramma door een teenager zèlf gepresenteerd moet worden! Desnoods elke week door een andere...'[66] De leeftijd van de samenstellers - naast De Kloet ook de latere Tijd voor Teenagers-presentator Herman Stok - en de presentator is een regelmatig terugkerend punt van kritiek. Dick Duster wordt toegevoegd: 'Neem een hengel en ga vissen, de teenagers zullen je niet missen.'[67] De suggestie dat een teenagerprogramma ook door een teenager gepresenteerd moet worden - of in ieder geval niet door mannen wier geboortejaar ver vóór de Tweede Wereldoorlog ligt - is een aardige illustratie van de *rising expectations* onder jongeren.

Tegelijk laat zich aan de hand van *Muziek Expres* ook vaststellen dat het 'cultische' behalve een bevestiging van burgerlijke rol- en seksepatronen ook een kanaal voor kritischer en minder conformistische verschijnselen kon zijn. Meestal valt in de portretten van artiesten de nadruk op belevenissen in het patroon verliefd-verloofd-getrouwd en de sterretjes zijn vrijwel altijd zeer huiselijk en gehoorzaam aan hun ouders. Zo verklaart het Britse tienersterretje Helen Shapiro na een ontmoeting met de Amerikaanse zanger Paul Anka dol op hem te zijn; ze voegt er echter onmiddellijk aan toe: 'Maar laat ik niet al te romantisch worden. Ik ben tenslotte net vijftien en voorlopig moet ik meer aan "to sing" dan aan "to love" denken, hebben paps en mams gezegd.'[68] Het Duitse zangeresje Conny Froboess helpt 'als het maar even kan' haar moeder in de huishouding, omdat dat 'goed voor later' is.[69]

Interessanter is de manier waarop *Muziek Expres* meer controversiele sterren prabeert glad te strijken. Zo wordt de Amerikaanse seksbom Jayne Mansfield als een kroostrijke moeder geportretteerd. Met haar vier kinderen wat naar de achtergrond gedrongen poseert de weelderige Jayne schommelend in de tuin of voorlezend in *baby doll*, terwijl de begeleidende tekst de lezer op de ándere Jayne attent maakt:

‘Ze mag pikant zijn en vaak voor schandalen zorgen. Ze mag opwindend zijn en soms 'n tikje al te uitdagend, de èchte Jayne Mansfield is anders.’[70] Brigitte Bardot is volgens haar interviewer ‘geen vamp [...] maar wel lief’, en houdt ‘ondanks haar teruggetrokkenheid van gezelligheid [...] en [kan] fantastische cocktails mixen’.[71] In uitzonderlijke gevallen doet de redactie geen pogingen tot ‘verbraving’, zoals bijvoorbeeld bij de Engelse rocker Vince Taylor, die in Nederland verwacht wordt voor een optreden op het Grand Gala du Disque in september 1962. Taylor, die zich altijd in een zwart leren pak met gouden ketting hult en wiens *live*-optredens berucht zijn, krijgt weliswaar een fotopagina in *Muziek Expres*, maar in de begeleidende tekst wordt gewaagd van ‘een merkwaardige knaap’, die ‘ophitsende nummers’ ten gehore brengt en ‘massahysterie’ bij zijn publiek teweegbrengt.[72] Geen waardering dus, geen pogingen tot fatsoenering ook, maar wél aandacht, omdat het fenomeen zelf natuurlijk niet genegeerd kan worden.

Zoiets geldt aanvankelijk ook voor de Beatles en de Rolling Stones. Over de eerstgenoemde groep wordt in september 1963 voor het eerst op bescheiden wijze bericht. Het blad signaleert ‘vier wonderlijk gekuifde (en geklede) knapen’. De aandacht is nogal aan de late kant, want in Engeland heeft het viertal al twee keer een nummer-één-hit gehad-‘Please, please me’ in februari en ‘From me to you’ in mei-en is de *Merseybeat*-rage al volop losgebarsten. Pas in januari 1964 komt het tienerblad met een groter verhaal over de Beatles en in maart van dat jaar siert het Liverpoolse kwartet het omslag van het blad. Een maand later zijn ook de Rolling Stones doorgedrongen tot de kolommen van *Muziek Expres* (in maart '63 hebben ze hun eerste grote hit in Engeland met de Buddy Holly-cover ‘Not fade away’). Onder de kop ‘'s Werelds lelijkste groep! Een soort zingende Flintstones’ schrijft *Muziek Expres*: ‘...geen mens zal durven volhouden dat deze groep van Brian James [sic!] ook maar iets bezit, dat voigens de traditionele opvattingen een man aantrekkelijk kan maken. Half slaperige oogjes, weke zuigmondjes, haar dat een jaar geleden al nodig geknipt had moeten worden en vale, bleke gezichtjes, dat zijn de kenmerken van dit sensationele muzikale kwintet.’[73] Maar nog geen half jaar later heeft *Muziek Expres* ook voor 's werelds lelijkste groep de juiste toon gevonden. In het septembernummer worden de Rolling Stones volgens het bekende *teenybopper*-recept gepresenteerd, dat wil zeggen foto's van de groepsleden met gegevens over haar, ogen, mond, borstomvang, taille, heupwijdte, leeftijd, houdt van, houdt niet van, oplei-

ding enzovoort. Over het haar van Brian Jones schrijft het blad nu dat het ‘blond, zijdeachtig’ is en vocalist Mick Jagger blijkt te beschikken over ‘een innemende grijns’ en ‘witte, regelmatige tanden’. En natuurlijk houden ze allemaal van ‘fijne meisjes’.[74]

Tijdens hun stormachtige bezoek aan Nederland laten de Stones zich lezend in *Muziek Expres* fotograferen. Over ‘het dramatische optreden’ in het Kurhaus besluit het blad niet verder uit te weiden. Iedereen heeft er tenslotte over in de kranten kunnen lezen. De krampachtige pogingen tot ‘verbraving’ worden tot in 1965 voortgezet. In het juninummer wordt Mick Jagger omschreven als ‘een gewone jongen’, wie het soms allemaal wel eens te veel wordt: ‘Dan denk ik graag aan mijn oude dag. Ik zie dan een lief klein vrouwtje en een stel kleinkinderen om mij heen.’ *Muziek Expres* commentarieert: ‘En dat is dan misschien de èchte Mick Jagger en niet de hard zakelijke, mondharmonica spelende Rolling Stone van het toneel.’[75] Overigens zouden Mick Jagger en zijn Rolling Stones een maand later een van de meest agressief-nihilistische nummers uit de geschiedenis van rock ‘n’ roll opnemen: ‘(I can't get no) Satisfaction’.

Al in 1964 zijn de Rolling Stones de op één na populairste ‘vocal-group’ onder de *Muziek Expres*-lezers. In de populariteitspoll staan de Beatles onbetwist bovenaan, die ook de populairste hit op hun naam brengen: ‘A hard day's night’. Als hun favoriete discjockey noemen de *ME*-lezers Veronica-presentator Willem van Kooten, beter bekend onder zijn radiopseudoniem Joost den Draayer (46,4%). Onder de favoriete radioprogramma's wordt een harde strijd gestreden tussen Vara's ‘Tijd voor Teenagers’ (27,3%) en het Veronica-programma ‘Teenager Muziek Expres’ (de hitparade van *ME*) met 22,8%. Als derde staat opnieuw een Veronica - programma genoteerd: ‘Joost mag het weten’.

De populariteitsverkiezing maakt overigens duidelijk dat in 1964 door de *Muziek Expres*-lezers op grote schaal naar de piratenzender Veronica geluisterd werd. Zoals boven reeds opgemerkt had in 1962 Radio Veronica al vijf miljoen luisteraars. Ook de tienerprogramma's van illegale - etherpiraat Radio Caroline, sinds maart 1964 in de lucht[76] en vanaf december vergezeld van Radio London - en legale buitenlandse stations werden getuige de lijst van populaire radioprogramma's druk beluisterd; natuurlijk het commerciële station Radio Luxemburg, maar ook ‘Pick of the Pops’ van de BBC en het Belgische programma ‘Toppers voor Tieners’, gepresenteerd door de populaire discjockey Guy Mortier, die door menige *ME*-lezer aan Vara's Dick

Duster ten voorbeeld wordt gesteld.

Dit zuil- en grensoverstijgend luistergedrag illustreert de teenagercultuur. Teenagers in Maastricht, Amsterdam-Noord, Groningen en Vroomshoop, ze luisteren allemaal naar dezelfde jongerenprogramma's en stemmen af op stations die muziek draaien waar ook de tieners in Londen, München, Wenen en St. Louis naar luisteren. Ze kopen allemaal dezelfde kleren, dezelfde platen, gebruiken dezelfde anti-puistjescrème; ze hebben dezelfde problemen en vereren dezelfde helden. Het is duidelijk welke krachten achter deze culturele globalisering schuilgaan: economische groei en als gevolg daarvan ook groei van de bestedingsruimte onder jongeren, media als de (draagbare) transistor-radio, de grammofoonplaat en specifiek voor jongeren gemaakte bladen en programma's, verlenging en uitbreiding van het voortgezet onderwijs waardoor een jonge *leisure class*[77] kon ontstaan. Al deze factoren dragen bij aan wat eerder de horizontalisering van het relatiepatroon onder jongeren is genoemd[78].

Popmuziek is als democratische kunstvorm zowel uitdrukking van als belangrijk middel tot horizontalisering. De vijf Londense jongens die eind 1962 zich de Rolling Stones noemden, kwamen uit arbeiders- en middenklassemilieus. Mick Jagger, zoon van een sportleraar, volgde colleges aan de London School of Economics, zijn schoolkameraad Keith Richards studeerde aan een tekenacademie. Muzikaal leider Brian Jones had daarentegen met moeite de technische school afgemaakt en basgitarist Bill Wyman had op vijftienjarige leeftijd al de schoolbanken verlaten om instrumentmaker te worden; drummer Charlie Watts ten slotte had, voor hij definitief de muziek in ging, als grafisch tekenaar op een reclamebureau gewerkt. Wat hen ondanks deze verschillende achtergronden verbond, was de liefde voor Amerikaanse rhythm and blues van zwarte artiesten als Muddy Waters en John Lee Hooker en zwarte rock ‘n’ rollers als Chuck Berry en Bo Diddley.

Ook de relatie tussen artiesten en teenagerpubliek vertoont zeker in die beginjaren van de popmuziek nog sterk egalitaire trekken. De grote meerderheid van de rockmuzikanten is autodidact en anders dan bij jazz of klassieke muziek gaapt er dus geen diepe kloof tussen het artistiek vermogen van de uitvoerend artiest en het luisterend publiek. De rockster hoeft verhoudingsgewijs weinig te kunnen en gaat niet gebukt onder de loodzware last van muzikale tradities, uitzonderlijk hoge technische eisen en interpretatiestrijd. Het publiek kan zich gemakke-

lijk identificeren met de artiest, omdat hij of zij uit hun midden afkomstig is of in ieder geval lijkt te zijn. Tijdens een optreden - en dat hadden vooral de Beatles in hun harde Hamburgse tijd geleerd - geldt voor de bandleden maar één eis: ze moeten hun publiek vast kunnen houden. Als een band dat kan is hij goed; kan hij het niet, dan is hij slecht en valt het doek.

'This is real folk music, developed in the modern idiom. I'm going to hear more of it!' verklaarde ooit een lid van het Britse House of Lords enthousiast tegenover een journalist, nadat een beatbandje hem een ongevraagde serenade in zijn achtertuin gebracht had.[79] Natuurlijk was het geen echte volksmuziek; de lord die bij een eerdere gelegenheid hel en verdoemenis over de moderne popmuziek had uitgesproken, probeerde zich uit te drukken in een culturele categorie die binnen zijn eigen milieu als aanvaardbaar gold. Volksmuziek had echter zeker in de vroege jaren zestig weinig tot niets meer te maken met 'het volk', omdat zij het domein van wetenschappers en culturele puristen was geworden. Maar de lord had in zoverre gelijk dat pop eigentijdse volksmuziek was in de meest letterlijke betekenis van het begrip, zij het verder strekkend, omdat deze nieuwe volksmuziek, anders dan de oude, over sociale barrières, nationale grenzen en oceanen heen waaide.

Eindnoten:

20 Nog een jaar eerder had presentator Willem Duys de Beatles in zijn programma kunnen krijgen, maar zijn keus op de Zweedse Spotnicks laten vallen, omdat hij nog nooit van de Beatles gehoord had.
21 *NRC*, 8 juni 1964.
22 *Algemeen Handelsblad*, 8 juni 1964.
23 *Ibidem*.
24 *De Telegraaf*, 5 juni 1964.
25 *NRC*, 8 juni 1964.
26 *Ibidem*.
27 *De Volkskrant*, 8 juni 1964.
28 *Algemeen Handelsblad*, 8 juni 1964.
29 *De Waarheid*, 8 juni 1964.
30 *De Telegraaf*, 8 juni 1964. Ook in Engeland hadden de Beatles bij de oudere generatie trouwens een gevoelige snaar geraakt. In de lente van 1964 zei een Britse minister in een toespraak tegen de Young Conservatives over de Beatles: 'They herald a cultural movement among the young which may become part of the history of our time [...] For those with eyes to see it, something important and heartening is happening here' (geciteerd in P. Laurie, *The Teenage Revolution* (London 1965), 23).
31 *Het Parool*, 8 juni 1964.
32 *Het Parool*, 10 aug. 1964.
33 *De Telegraaf*, 10 aug. 1964.
34 *Algemeen Handelsblad*, 10 aug. 1964.
35 *Haagse Post*, 15 aug. 1964.
36 *Panorama*, 25 juli 1964.
37 *Haagse Post*, 15 aug. 1964.
38 *Haagse Post*, 15 aug. 1964.
39 *Het Binnenhof*, 10 aug. 1964.
40 *Algemeen Handelsblad*, 10 aug. 1964.

41 *Het Binnenhof*, 10 aug. 1964.
42 *Haagse Post*, 15 aug. 1964.
43 *Ibidem*.
44 *De Telegraaf*, 10 aug. 1964.
45 *Het Parool*, 10 aug. 1964.
46 *Algemeen Handelsblad*, 10 aug. 1964.
47 M. Abrams, *The Teenage Consumer* (London 1959).
48 J. Bernard, 'Teen-age culture: an overview', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 338 (1961), 1-12, 8-9-10.
49 *Ibidem*, 8.
50 J. Barron Mays, 'Teen-age culture in contemporary Britain and Europe', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 22-32, 29.
51 Zie hoofdstuk 3.
52 Zie Barron Mays, 'Teen-age culture', 28 en Laurie, *Teenage Revolution*, 70.
53 H. Lamprecht, *Exploitatie van da teenager* (Ned. vertaling van *Teenager und Manager*), (Utrecht/Antwerpen 1963), 9.
54 *Ibidem*, 48.
55 Laurie, *Teenage Revolution*, 32.
56 *Ibidem*, 11.
57 Bernard schrijft: 'Interest in politics is not an integral part of teen-age culture' ('Teen-age culture', 7).
58 C.H. Brown, 'Self-portrait: the teen-type magazine', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 338(1961), 13-21, 15.
59 Een - uiteraard zeer gekleurde - geschiedenis van Veronica geeft voormalig Veronica-medewerker R. Out, *Veronica, een jaar later. Een logboek van 15 Veronicajaren*, (Zeist 1975).
60 J.F.J. Gorus, *Piratenzenders. Europese en internationale aspecten*, (Antwerpen 1977), 40.
61 K. de Graaff, *'Je krijgt er "n rollin" van'. Rock en Rollkultuur in Nederland* (doctoraalscriptie sociale pedagogie, Universiteit van Amsterdam 1984), 27. De auteur baseertzich hier op een interview met *Tuney Tunes*-redacteur Skip Voogd.
62 Zie H. van Gelder en H. Carvalho, *Gouden Tijden. Vijftig jaar Nederlandse popbladen* (Amsterdam 1994), 35. *Popfoto* bestaat tot op de dag van vandaag, maar is tegenwoordig een blad voor meisjes. Redacteur Skip Voogd publiceerde een selectie van *Tuney Tunes* onder de titel: *Tuney Tunes, een fascinerende selectie uit de jaargangen 1944-1964* (Laren 1574). Naast *Musiek Expres* en *Tuney Tunes* bestond sinds 1957 ook *Muziek Parade*, dat zich na het achterblijven van *Tuney Tunes* als een goede tweede op de markt van de muziekbladen zou ontwikkelen (*Ibidem*, 36 e.v.). Medio 1965 telde *Muziek Parade* een oplage van circa 125.000 exemplaren.
63 Van Tijen, *Je bevrijden van de drukpers*, 11.
64 De verzuilde omroepbladen vermeldden de programmering van deze zend piraat uiteraard niet. Alleen het blad *Televizier* en *Muziek Expres* deden dat wel. Overigens zond Veronica elke zaterdagmiddag de M.E.-toptien uit.
65 *VARA's Radio/TV Gids*, 25 mei 1963.
66 *Muziek Expres*, aug. 1963.
67 *Muziek Expres*, juli 1963.
68 *Muziek Expres*, jan. 1962.
69 *Muziek Expres*, dec. 1962. Nog enkele voorbeelden: in januari van dat jaar poseerde het pas getrouwde paar Nancy Sinatra en Tommy Sands voor *Muziek Expres*. Ze vinden het 'heerlijk rustig thuis te zijn in hun fraaie woning in Beverly Hills'. Nancy is 'een enorm goede huisvrouw en weet heerlijke hapjes klaar te maken', aldus de reporter. In november 1963 onder de kop 'Sterren privé: kunnen zij het zonder hun vader en moeder stellen?' een serie foto's van tienersterren in het zorgzaam gezelschap van hun pappa's en mamma's.
70 *Muziek Expres*, aug. 1962.
71 *Muziek Expres*, dec. 1962.
72 *Muziek Expres*, mei 1962. Het optreden van Vince Taylor tijdens het Gala zou overigens niet doorgaan.
73 *Muziek Expres*, april 1964.
74 *Muziek Expres*, sept. 1964. Ook andere 'wilde' groepen valt een dergelijke behandeling ten deel. Zo schrijft *Muziek Expres* over The Animals dat ze eigenlijk helemaal niet 'beestachtig'

zijn, maar eigenlijk ‘rustige jongens’, die ‘de wezenlijke trekken van jazzmuziek tot hun recht proberen te laten komen’ (*Muziek Expres*, nov. 1964).

75 *Muziek Expres*, juni 1965.

76 Ook over Radio Caroline verscheen een sterk betrokken ooggetuigengeschiedenis: B. Noakes, *Last of the Pirates. A Saga of Everyday Life on Board Radio Caroline* (Edinburgh 1984).

77 In haar inleidend artikel noemt Jessie Bernard de teenagercultuur in feite een produkt van overvloed. Westerse samenlevingen kunnen het zich veroorloven een grote groep jongeren geruime tijd buiten het arbeidsproces te houden. Ofschoon zij niet werken, zijn ze al wel consumenten; indien ze wel werken, mogen ze hun verdiende geld aan hun eigen plezier uitgeven (Bernard, ‘Teen-age culture’, 3).

78 H.J.H. Brentjens, *Visies op jeugd. Een systematische vergelijking van theorieën over jeugd en maatschappij*, (Deventer 1978), 168.

79 Laurie, *Teenage Revolution*, 104.

3 De anti-rookmagiër en de anti-atoompacifist: Amsterdam 1960-1965

‘*Open het graf*’

In de vorming van een generatie-identiteit is de gelijktijdigheid van vaak zeer verschillende factoren van belang. Naast het ontstaan van een teenagercultuur met zijn sterk economisch-commerciële achtergrond, en een prille studentenbeweging die, zoals reeds opgemerkt, beschouwd kan worden als een bijprodukt van de verlenging en uitbreiding van het onderwijs, spelen in de ontwikkeling van een hoofdstedelijke jongerensubcultuur weer andere factoren een rol: de aanwezigheid van een trendgevoelige en internationaal georiënteerde bohème; het - als altijd toevallig - voorhanden zijn van één of twee min of meer charismatische figuren zoals, in de Amsterdamse situatie, de kunstenaar-bohémien Robert Jasper Grootveld en de in Den Haag

opgegroeide student Roel van Duijn, en, natuurlijk, de - *niet* toevallige - aanwezigheid van de media om dit alles uit te vergroten en zo betekenis en invloed ervan te doen uitstijgen van een lokaal naar een nationaal, en ten dele zelfs internationaal niveau.

Op 9 december 1962 organiseerde de Amsterdamse dichter-schrijver Simon Vinkenoog, geïnspireerd door de Amerikaanse Fluxus-beweging, onder het motto 'Open het graf' de eerste happening in Nederland. Het was een satirische reactie op zowel de door Mies Bouwman gepresenteerde charitatieve actie 'Open het Dorp', waarbij geld ingezameld werd voor een dorp met aangepaste voorzieningen voor gehandicapten, alsook op het overlijden - daags erna - van koninginmoeder prinses Wilhelmina. De happening werd op film vastgelegd en bevatte onder andere een optreden van de Arnhemse dichter Johnny van Doorn alias 'The Selfkicker', net gearriveerd in Amsterdam en tijdens de happening de rol van Electric Jesus vertolkend. Ook de kunstenaar-glazenwasser Robert Jasper Grootveld en de medicijnenstudent Bart Huges - later nationale bekendheid oogstend omdat hij een gaatje in zijn voorhoofd boorde om zijn bewustzijn te 'verruimen' - , deden mee aan 'Open het graf'.

De filmregistratie van deze eerste happening was niet toevallig. Moderne communicatietechnologie zoals televisie en film speelde een belangrijke rol in de happening als kunstuiting en de bredere Fluxus-beweging waarvan deze een onderdeel was. Fluxus, als begrip in 1961 geïntroduceerd door de Amerikaanse musicus en vormgever George Maciunas, was een zich internationaal snel verspreidende vernieuwingsbeweging in de kunst, die zich vooral ten doel stelde de traditionele genregrenzen te doorbreken.[80] De term Fluxus stond in feite voor de fluïditeit tussen de verschillende artistieke media. Omdat in de jaren twintig de dadaïsten in feite hetzelfde al hadden geprobeerd, heeft men de Fluxus-beweging ook wel neodadaïstisch genoemd.

Fluxus zette zich krachtig af tegen het elitisme in de kunst en streefde ernaar in 'actiekunst' de verbinding met het alledaagse leven te leggen (en hiermee preludeerde men op de enkele jaren later ontstane pop art-beweging). Het kunstobject bestond volgens de Fluxus-aanhangers niet slechts om verkocht te worden of om ter meerdere eer en glorie van de kunstenaar te dienen. Maciunas formuleerde zijn programma ooit op de volgende kernachtige wijze: 'If man could experience the world, the concrete world surrounding him [...] in the same way he experiences art, there would be no need for art, artists and

similar “nonproductive” elements.’ In de bewustwording en tot kunst verheffing van ogenschijnlijk banale objecten en toevallige gebeurtenissen vertoonde het Fluxus-concept verwantschap met het zenboeddhisme, dat juist in het kleinste en onbeduidendste de kosmos weerspiegeld ziet.

Fluxus had een voorkeur voor groepsactiviteiten. In (groeps)-publikaties, festivals, manifestaties, acties, *events* of *happenings* en projecten vond de stormloop tegen de gevestigde artistieke opvattingen plaats. Vooral film was een geliefd medium, niet alleen om zijn reproduceerbaarheid, maar ook omdat het van alle kunstvormen het dichtst bij de populaire cultuur stond. Ofschoon sociaal-kritisch qua toonzetting, speelde humor een belangrijke rol in de Fluxus-kunst.

In de happening, voor het eerst georganiseerd door Allan Kaprow in 1959 in New York en zich daarna snel over Europa verspreidend, voltrok zich vaak de menging van de verschillende kunstgenres waar Fluxus naar zocht. Het ging doorgaans om een korte, in scène gezette gebeurtenis, die provocerend op de toeschouwer moest werken. Zo zou men het publiek wakker schudden en dwingen een andere houding tegenover de kunst aan te nemen. Trouwens, in de happening was de traditionele rolverdeling tussen aan de ene kant kunstenaars en aan de andere kant een passief toekijkend publiek sowieso voorbij. Bij de happening bestond geen publiek, geen toneelspeler of exhibitionist meer. Iedereen kon meedoen en naar believen zijn rol of gedrag veranderen. Volgens de Fluxus-opvatting was immers iedereen kunstenaar.

De happening is wel omschreven als een vorm van theater, bestaand uit uiteenlopende elementen van muzikale, theatrale en beeldende herkomst, en met een sterk toevalligheidskarakter in tijd en ruimte. Volgens de ‘happeners’ had de nieuwe communicatietechnologie voorgoed een einde gemaakt aan de lineaire, unifocale ervaringswereld. De ‘magische kanalen’ hadden het wereldbeeld van de mens radicaal veranderd en de bekende *global village* geschapen. Zo bedachten Kaprow en enkele andere kunstenaars in 1966 een happening die gelijktijdig in New York, Berlijn en Buenos Aires zou moeten plaatsvinden en door televisieschermen verbonden en zichtbaar zou zijn. En Nam June Paik, een in de vs levende Koreaanse (actie)musicus en componist en - samen met John Cage en Yoko Ono - behorend tot de belangrijkste vertegen woordigers van Fluxus, werkte in 1963 al met televisie.[81] Ook de provo's zouden met hun kreet ‘imaazje, imaazje’ getuigen van het belang van de moderne media, maar daarover later. In Nederland

zouden de kunstenaars Wim T. Schippers en Willem de Ridder de Fluxus-ideeën mee vormgeven en ook hen zullen we later in dit boek nog ontmoeten. Eerst verdient echter een van de meest kleurrijke figuren in het Amsterdam van de vroege jaren zestig aandacht: Robert Jasper Grootveld, 'happener' van het eerste uur.

'*Publicity, publicity*!'

In zijn documentaire 'Allemaal rebellen' over Amsterdam in de periode 1955-1965 portretteert regisseur Louis van Gasteren een groep jonge kunstenaars, intellectuelen, *beatniks* en *drop-outs*, kortom een jonge bohème, waaruit Provo enkele jaren later een deel van zijn aanhang en kader zou rekruteren.[82] De 'rebellen' van Van Gasteren voldoen aan de beschrijving die Harry Mulisch in zijn *Bericht ann de rattenkoning* (1967) van de zogenaamde pleiners gaf: een tikje sophisticated, vaak een *middle class*-achtergrond, dwepend met jazz en moderne literatuur en wel eens een 'marihuanasigaretje' rokend.[83] Een van hen herinnerde zich in 1983: 'Het was echt een kwestie van een soort brotherhood, een broederschap die je creëerde. Omdat je, waar je ook vandaan kwam, of je arbeidersjongen was, dat was helemaal geen punt, of uit een rijk milieu kwam, maar je streefde hetzelfde na: een àndere manier van leven, die duidelijk gepaard ging met het uitproberen van alles wat eigenlijk gewoon verboden was.'[84] Tot die verboden behoorde vooral het gebruik van drugs, dat wil zeggen marihuana en hasjiesj. De symbolische betekenis van deze drugs was groot in die tijd. Er is wel gesproken van een soort sacrament en de illegaliteit waarin het gebruik plaatsvond had ongetwijfeld een sterk samenbindende werking op de groep.[85] Robert Jasper Grootveld heeft verteld dat marihuana rond 1960 te koop was in Amsterdam en dat hij er jaren naar gezocht had: 'Want ik wist dat ik dát zou gaan gebruiken. Ik wist dat ik dat [...], want wat ik daarvan beschreven, gelezen had in de kleine berichtjes die al vanaf de jaren veertig regelmatig in de kranten verschenen over marihuana, dát was in Amerika, dat was het opium van de armen, weet ik wat. Jongelui die gebruikten dat, en dan gingen ze heel wild dansen. En precies zo, wou ik ook, heel wild dansen.'[86] Rond hetzelfde jaartal, 1960, dateert hij 'de grote verveling': 'een grote verveling ten opzichte van het overgeleverde waardenpakket, of, weet-ik-veel, "ideologische pakket", wat er lag. En het wonderlijke is, dat tegelijkertijd deed het aloude marihuanakruid toen eigenlijk voor 't eerst in Amster-

dam z'n intrede.'[87] Grootveld *cum suis* besloten met schandaaltjes en provocaties 'die muffe hap' in beweging te brengen.[88] Daarbij zou 'de magiër' het voortouw nemen.

In 1960 - hij was toen al 28 jaar[89] - verdiende Robert Jasper Grootveld de kost als glazenwasser en schoonmaker van het Hirschgebouw aan het Leidseplein. Geboren als zoon van een sociaal-bewogen en belezen meubelmaker had hij aanvankelijk geprobeerd in zijn vaders voetsporen te treden, maar in het begin van de jaren zestig kon hij terugzien op de bekende twaalf ambachten en dertien ongelukken: na een korte loopbaan als meubelmaker werd hij achtereenvolgens reclameassistent, hulpje op een clichéfabriek, bloemenjongen, Hema-etaleur, hulpautomonteur, expediteur, hulpje in de confectie, klusjesman in het Wilhelminagasthuis, steward op een schip naar Afrika. Al in de jaren vijftig etaleerde hij een talent voor het bespelen van de publiciteit. In 1955 maakten Amsterdamse kranten al melding van een glazenwasser met een zwart gemaakt gezicht die op een 'verwarmd vlot' door de grachten voer: 'Weet je wel, primusje derbij, eitje bakken en iedere dag een ander pak aan.'[90] Een journalist beschreef hem destijds als 'een kleine man met opvallend blauwe ogen', naar eigen zeggen gedreven door een 'intense zucht tot exhibitionisme'.[91] Harry Mulisch, die dicht bij het Hirschgebouw woonde, zag Grootveld als glazenwasser vaak omhoog klauteren, 'zeer elegant in zijn witte pak, spons op de rechterbil, sluik blond haar, helblauwe ogen'.[92]

Achteraf heeft Grootveld verteld hoe hij, vanaf zijn glazenwassersladder neerziend op het Leidseplein, zich ergerde aan het feit dat beneden hem mensen gearresteerd werden voor het bezitten van - volgens hem onschuldige - marihuanasigaretten, terwijl aan de pui van het politiebureau een neonreclame voor nicotinesigaretten - in tegenstelling tot marihuana dodelijk én verslavend! - hing. Eenmaal getroffen door deze ongerijmdheid besloot Grootveld de nicotineverslaving als symbool voor de consumptiedwang aan de kaak te stellen. In 1961 begon hij sigarettenreclames te bekladden met de K van kanker: 'Ik liep op het Spui; ik liep toen elke nacht te kankeren. Dus als ik een affiche zag... zag ik daar een vrolijke gezonde kop die stak daar effe lekker een sigaretje op, dan schreef ik daaronder KANKER. Met vetkrijt.'[93] Zelf was Grootveld overigens een kettingroker, naar eigen zeggen om 'van de duisternis te getuigen' en omdat anderen niet meer konden roken wat hij al opgerookt had.[94] Vanwege zijn anti-reclamecampagne werd Grootveld in december 1961 gearresteerd en op ver-

zoek van de N.V. Publex, verspreider van de sigarettenreclames, zestig dagen gegijzeld: op 19 december 1961 verdween hij in het Huis van Bewaring. De publiciteit die hiermee gepaard ging had de anti-rookmagiër van meet af aan nagestreefd. 'Dit wordt straks nieuws, wat ik aan het doen ben,' had hij tegen een van zijn vrienden geprofeteerd.[95]

Na zijn vrijlating ondervond hij financiële en morele steun van zijn vriend Nicolaas Kroese, uitbater van een aantal Oudhollandse eethuisjes, mathematisch mysticus en publiciteitsbelust bedenker van krankzinnige plannen zoals het door middel van gouden kettingen met elkaar verbinden van alle Amsterdamse kerktorens, 'zodat er een "Kooi van Faraday" ontstaat die ons afschermt tegen de anti-materie uit het heelal'.[96] Kroese stelde aan Grootveld een pand aan de Korte Leidsedwarsstraat - een voormalige timmerwerkplaats, waar het 'antieke' meubilair voor Kroezes etablissementen vervaardigd werd - ter beschikking. Deze locatie wijdde Grootveld op 17 maart 1962 in als de 'anti-rooktempel', waarbij hij zichzelf presenteerde als de 'anti-rookmagiër', leuzen en spreuken roepend als 'Zuster, zuster, zuster, als ik nu een sigaretje had, was ik niet zo vervelend!'.[97]

In de tempel werden 'anti-rookhappenings' gehouden, vaak in de aanwezigheid van onder anderen Harry Mulisch, Johnny the Selfkicker, Simon Vinkenoog, de acteur Ramses Shaffy en de medicijnenstudent Bart Huges. Al na enkele weken - op 18 april 1962 - brandde de tempel echter volledig uit en Grootveld kreeg een korte voorwaardelijke gevangenisstraf voor brandstichting. In zijn *Bericht aan de rattenkoning* herinnert Mulisch zich deze gedenkwaardige avond in het voorjaar van 1962 als volgt: 'De lage, benauwde ruimte was donker en stampvol; Grootveld had zijn gezicht beschilderd als een medicijnman en was ook verder uitgedost in de onmogelijkste gewaden. Nadat allen de Ugge-ugge-song hadden gezongen, een psalm op de rokershoest, hield hij een kryptische toespraak over de sigarettenindustrie, waar veel om gelachen werd. Vervolgens [...] trad de Arnhemse dichter Johnny the Selfkicker naar voren met zijn verbaasde, angelieke gezicht, en barstte los in één van zijn postsexuele electric jesus taalpandemonia dat iedereen horen en zien verging van geluid en woorden, waarop Grootveld, na een kort dankwoord, voorging in de Publicitysong, waarvan de tekst werd uitgemaakt door het onafgebroken herhaalde woord "publicity". Terwijl vervolgens Bart Huges begon te verklaren, waarom iedereen absoluut een gaatje in zijn hoofd moet boren, stond Grootveld al met een brandende krant te zwaaien. Hoe

toevallig weet ik niet, maar hier en daar op het podium begon al iets te smeulen. [...] ...het laatste dat ik mij herinner is de brandweer in de straat, terwijl de beschilderde magiër zingend en toegejuicht op het dak van zijn brandende tempel stond te dansen.'[98]

Grootveld gaf zijn strijd tegen de wat hij de 'misselijk makende middenstand' noemde, echter niet op en ging door met het op muren kalken van K's en 'Gnot', waarschijnlijk een samentrekking van de woorden God en genot. Vanaf deze tijd begon ook de aankondiging van Klaas' komst, mogelijk verwijzend naar de beschermheilige van Amsterdam Sint Nicolaas. 'Klaas zal ook zeker de gedaante van een mens aannemen. Klaas is de connection, de man, de cowboy. Begrijp je? Klaas komt op een paard. Je kunt alles van hem verwachten', zo orakelde de ziener in een vraaggesprek met het blad *Wereldkroniek*[99]. Samen met zijn mecenas Kroese riep Grootveld Amsterdam uit tot 'magies sentrum' van de wereld. Een getekend appeltje met stip in het midden werd het symbool van het 'Magies Sentrum Amsterdam': de stip stond voor het Lieverdje, de ronding voor de grachtengordel en het steeltje voor de Amstel.[100] Er verspreidde zich in de woorden van de Amsterdamse stadshistoricus Richter Roegholt 'een milde waanzin' over de stad.[101] In de loop van 1964 ging Grootveld zijn manifestaties verplaatsen naar het Spui, waar een beeldje, 'het Lieverdje', het middelpunt van zijn happenings zou worden. Het Lieverdje was een soort Pietje Bell-figuur, in 1961 geschonken door sigarettenfabrikant Hunter aan de gemeente Amsterdam. In Grootvelds 'absurdistische mythologie' veranderde het jongensbeeldje in 'de verslaafde consument van morgen'. In een interview met *Het Parool* zei hij: 'Ik hou me bij wat ik zie. Op het politiebureau aan het Leidseplein staat Chief Whip op ieders lip. Maar wie is die Chief? En wie is die Whip?'[102]

Vrijwel elke zaterdagavond, wanneer de elektrische klok bij de Lutherse kerk twaalf uur aanwees, kwam Grootveld beschilderd of gemaskerd uit een steeg en begon onder applaus en gezang - de Ugge-ugge-song - zijn bezwerende rondedans om het Lieverdje. Soms woonden enkele honderden toeschouwers dit ritueel bij. Grootveld hield toespraken over het kwaad van de nicotine en 'de zin van de Zondag' om te eindigen met een brandoffer: om het beeldje gewikkelde kranten werden met spiritus en lucifers in brand gestoken. De politie hield bij dit alles wel een oogje in het zeil, maar beschouwde de anti-rookmagier als een betrekkelijk ongevaarlijke gek. En wanneer Grootveld gesommeerd werd een eind te maken aan zijn optreden, gehoorzaamde hij altijd prompt.[103]

Roel van Duijn, toen nog een anonieme student aan de Universiteit van Amsterdam, woonde de happenings van de anti-rookmagiër bij Het Lieverdje regelmatig bij: ‘Ik vond het er uniek. [...] Het was iets eigens, iets onnoemelijks avantgardisties en volslagen vrij van het maatschappelijk leven waarin Amsterdam toen als in een plusfours gekleed ging.’[104] Misschien was Grootveld wel een charlatan, zo gaf de ernstige Van Duijn toe, maar dan toch in ieder geval een integere en onbaatzuchtige charlatan.

Beter dan als een dorpsgek - zoals een officier van justitie hem ooit noemde[105] - of een charlatan - ofschoon hij dat waarschijnlijk óók was - valt Grootveld te begrijpen in de artistieke context van de Fluxus-beweging en de happening als kunstvorm. Zijn optredens vertoonden alle kenmerken die eerder reeds ter sprake kwamen: de theatraliteit, de humor met een sociaal-kritische ondertoon, de mediagevoeligheid (‘publicity, publicity!’), het participatieve karakter en de verheffing van alledaagse thema's - het roken van sigaretten en het ageren daartegen - tot kunst. Van Duijn zag in Grootveld echter een ‘stadsbemoeial’ en had de Russische nihilist Netsjajew niet reeds geschreven dat een goede revolutionair contacten moet leggen met dergelijke figuren?[106] En ofschoon Grootveld Van Duijn maar ‘een vuile intellectueel’ vond[107], duurde het niet lang meer voor hun paden voor een poosje samenliepen.

‘*Een fantastische alchymische reaktie*’

Op zaterdag 16 december 1961 trekt een kleine stoet van zo'n dertig jongens en meisjes door de Kalverstraat, over het Damrak, om in de Oude Brugsteeg voor het eerst op politietegenstand te stuiten. Met zich mee dragen ze spandoeken en borden waarop leuzen geschreven staan als ‘Nederland geen Hirosjima’, ‘Een mensheid of geen mensheid’ en ‘Beter nu aktief dan straks radio-aktief’. Er is geen vergunning bij het college van burgemeester en wethouders aangevraagd voor deze demonstratie. Wanneer de betogers 's middags hun actie voortzetten worden ze op de Heiligeweg van twee kanten ingesloten door politieauto's. Als ze vervolgens op de grond gaan zitten, drijft de politie ze hardhandig uit elkaar.

Onder hen bevond zich de toen achttienjarige Haagse gymnasiast Roel van Duijn, die een weekje van school spijbelde om in Amsterdam ‘spontane acties’ tegen de atoombom te ontketenen. Samen met zijn

klasgenoot en boezemvriendje Hans Korteweg maakte hij per bromfiets wel vaker dit soort uitstapjes naar de hoofdstad. Roel achterop, de armen stevig om zijn makker heen geslagen. Een week of vijf eerder, om precies te zijn op 11 november 1961, had deze accountantszoon ook al klappen opgelopen; dit keer op een kruispunt van de drukke Laan van Meerdervoort, waar de Haagse Ban de Bom-groep met zesendertig jonge mensen een zit- en ligdemonstratie had georganiseerd. Het was midden in de ochtendspits en ook hier maakte het gezag met geweld een einde aan deze pacifistische actie.

Wanneer Roel van Duijn uit Amsterdam is teruggekeerd, stelt de rector van het Haagse Montessorilyceum hem voor de keus: naar de psychiater of van school af. De jongen belt zijn vader, die panisch reageert: ‘En ik heb nog maar vierhonderd gulden op de giro!’[108] Roel besluit van school af te gaan en zijn opleiding af te maken op het Daltonlyceum. Inmiddels heeft hij lokale bekendheid gekregen, want wanneer hij zich daar de eerste dag meldt, ziet hij met grote letters op de muur gekalkt ‘Van Duijn, go home!’. Hij reageert laconiek; thuisgekomen vraagt hij verbaasd: ‘Ben ik al zo beroemd? Ik lijk Chroestjow wel!’[109]

Roel van Duijn wordt in 1943 geboren als vijfde kind - samen met zijn jongste zusje Candeetje een nakomertje - van Gerard en Dini van Duijn. Vader is een accountant met artistieke en filosofische belangstelling. Samen met zijn vrouw heeft Gerard van Duijn de theosofie ontdekt; Dini heeft een theosofisch zondagsschooltje, de Lotuskring, waar ook Roel naar toe gaat. Alhoewel hij later met scepsis terugkijkt op de ‘goede gedachten’ die de kinderen in de Lotuskring - de moeder in het midden, roepend: ‘Excelsior! Excelsior! 't Gaat naar de sterren!’ - moesten hebben, drukt de opvoeding een zwaar stempel op deze intelligente, ernstige en al vroeg wat excentrieke jongen.[110] Hij ervaart de maatschappelijke werkelijkheid als heel anders dan het ideaal dat zijn ouders hem hebben voorgehouden: liefde, broederschap, mooie gedachten. ‘Door die opvoeding van m'n ouders ben ik opgegroeid met het beeld van een maatschappij die “anders” is... met een beeld van liefde, en ik vond een maatschappij die bestond dankzij onderdrukking en intimidatie.’[111] Het zweverige, de hang naar het utopische, de realiteitsvreemde compromisloosheid heeft Dini van Duijn ongetwijfeld overgedragen op haar lievelingskind[112], ook al kiest hij ervoor zijn onvredegevoelens politieke vorm te geven. Op zijn zeventiende leest hij voor het eerst een anarchistisch blaadje: het Rotter-

damse periodiekje *De Vrije Anarchist*. Hij is er inmiddels van overtuigd geraakt dat de maatschappij niet door louter goede gedachten veranderd kan worden en sluit zich aan bij de Ban de Bom-beweging, die haar *sit down*-acties had afgekeken van de hoogbejaarde Britse filosoof en vredesactivist Bertrand Russell[113], alsook van de zwarte burgerrechtenbeweging in de vs, die zich van soortgelijke burgerlijke ongehoorzaamheidsacties bediende.

Roel van Duijn zoekt - geheel in de geest van de theosofie - een wereldleraar en vindt die aanvankelijk in de Russische anarchist Peter Kropotkin. In september 1963 gaat hij studeren in Amsterdam, eerst kunstgeschiedenis, later filosofie en politicologie (hij zal overigens geen enkele studie voltooien). Hij woont, samen met Ban de Bomvriendin Carla Kuit - een 'kinderhuwelijk' noemt hij het later - in het hartje van de Jordaan op het adres - Karthuizerstraat 14 - dat later het hoofdkwartier van vele Provo-acties zou worden. Af en toe levert hij een bijdrage aan sektarisch-anarchistische bladen als *De Vrije* (een voortzetting van het door Domela Nieuwenhuis opgerichte blad *De Vrije Socialist*), maar zonder er veel plezier of voldoening aan te beleven. In zijn niet-gepubliceerde 'Kreativisties Manifest' verwoordt hij in 1964, niet zonder puberale pathetiek, zijn innerlijke onrust: 'Ik predik disharmonie, ik vervloek zekerheid, ik smeek om twijfel, onrust, ontworteling. Tegen Alles en Niets wil ik zijn. Om mijn kreativiteit, de laatste strohalm, de laatste uitweg uit de kale woestijn der hedocentrie te stimuleren. Dit betekent in mijn leven een bewust met voeten treden van iedere ethiek, iedere gewoonte. Vermijden van normaliteiten en routinegebaren als dat gewenste spanningen kan scheppen ten voordele van mijn kreativiteit.'[114] Het is ook de tijd waarin deze 'overgevoelige student' - zijn eigen woorden - op zaterdagavonden naar de 'exhibities' van Robert Jasper Grootveld gaat kijken, volgens Van Duijn 'een egomanikale jongen', die 'gelukkig z'n innerlijke onrust sociaal [kan] uiten'.[115] Van Duijn ziet in hem een soort Van der Lubbe die 'onwetend van het resultaat' zelf een daad wil stellen.

Ofschoon tussen het Spui en de Heiligeweg hemelsbreed slechts een paar honderd meter liggen, gaapt er een diepe kloof tussen het ludiekanarchistische theater van de anti-rookmagiër en de betonnen ernst van Roel van Duijns anti-atoomdemonstraties. De kliek rond Robert Jasper Grootveld was niet erg geïnteresseerd in politiek. '"Politiek" betekende onzin, het had iets te maken met dingen die "c.a.o." heetten, of "P.B.O." of "A.O.W.", en dan gaven zij liever meteen de voor-

keur aan Gnot en Image en smurf en Klaas kom', aldus Harry Mulisch.[116] Het was de persoon van Van Duijn zelf die in 1965 de *trait-d'union* tussen deze twee verschillende werelden zou vormen en het resultaat zou, om nogmaals in de woorden van Mulisch te spreken 'een fantastische alchymische reaktie' geven. De reaktie heette Provo.

Van Duijn was begin 1965 redacteur geworden van *De Vrije* en had getracht het blad enigszins te moderniseren. Toen hij ruzie kreeg met de andere redactieleden besloot hij een eigen tijdschrift op te richten, waarvoor hij aanvankelijk de naam 'horzel' had bedacht. Hij veranderde echter van gedachte toen hij in de krant over Buikhuisens proefschrift over nozemgedrag las. 'De arme Buikhuisen die dacht een spits woord te hebben uitgevonden'[117], bezorgde Roel van Duijn een geuzennaam voor zijn blad en zijn beweging, die 'het opstandig potentieel van nozems en damrakkertjes' en 'de meer intellektuele jongeren' tot een revolutionaire macht zou samensmeden.[118]

Ook in Provo is de groeiende horizontalisering van sociale verhoudingen onder jongeren zichtbaar. Van Duijn, intellectueel *pur sang*, heeft in maart 1965 contact gemaakt met de Zaandammer Rob Stolk, 'een sympathieke lefgozer'[119], die samen met een paar andere makkers het (eenmalige) anarchistische blaadje *Barst* volschrijft. De werkende jongere Stolk is duidelijk uit een ander hout gesneden dan de zweverige theoreticus Van Duijn. In een krante-interview kondigt Stolk losjes aan de Zaanse kruitfabrieken op te zullen blazen[120] en in *Barst* valt te lezen dat de groep streeft naar een wereld zonder 'ethisch gezwijmel' en waar woorden als 'neuken, kut, lul, kapotje, godverdomme' gewoon zijn, terwijl 'oorlog, geweldpleging, militair, autoriteit, apartheid, diskriminatie, sociale ongelijkheid, effektenbeurs, geloof' tot de 'uitermate vieze woorden' gerekend worden.[121] Aanvankelijk voelt de *Barst*-groep weinig voor samenwerking met Van Duijn. Wanneer Stolk echter naar Amsterdam verhuist en de Zaanse *Barst*-groep inzakt, sluit hij zich aan bij het Provo-initiatief. Kort daarna wordt ook contact gelegd met 'oudere jongere' Grootveld. Op 25 mei kondigt een stencil de oprichting van Provo aan. Het is een 'desperate' poging tot vernieuwing en de voorgeprogrammeerde suïcide is bij de geboorte al zichtbaar: 'PROVO ziet in dat het de uiteindelijke verliezer zal zijn, maar de kans deze maatschappij altans nog eenmaal hartgrondig te provoceren wil het zich niet laten ontgaan.'[122] Het eerste nummer van *Provo* - ondertitel: 'Jongerentijdschrift ter vernieuwing van het anarchisme' - verschijnt op 12 juli 1965 en wordt een week later al in beslag geno-

men door de politie. De redacteuren, Roel van Duijn, Rob Stolk, Luud Schimmelpenninck en Hans Metz worden in hechtenis geno-men. Als reden noemt de Amsterdamse officier van justitie het opruiende karakter van het blaadje (*Provo* 1 bevat een negentiendeeeuwse handleiding voor het maken van explosieven alsook een ingeplakt klappertje om de bourgeois lezer direct in een 'overtuigd anarchistische terrorist'te doen veranderen[123]).

Een paar weken eerder had prinses Beatrix haar verloving met ene Claus von Armsberg bekendgemaakt. Grootvelds profetie was daarmee in ieder geval uitgekomen: Klaas was gekomen, uit het oosten nog wel, zij het niet te paard.

Eindnoten:

80 Zie: R. Wick, *Zur Soziologie intermediärer Kunstpraxis. Happening, Fluxus, Aktionen* (Köln 1975). Verder: J. Becker en W. Vostell (Hrsg.), *Happenings, Fluxus, Popart, Nouveau Réalisme. Eine Dokumentation* (Hamburg 1965) en het uitstekende werk van J. Jenkins (ed.), *In the Spirit of Fluxus* (Minneapolis 1993).

81 In 1962 tijdens het eerste Fluxus-festival te Wiesbaden bracht Paik het werk 'Zen for Head' op zijn naam: hij doopte zijn hoofd, handen en stropdas in een kan tomatensap, vermengd met inkt, en besmeurde hiermee vervolgens een langwerpige strook papier. Paik was onder andere ook de geestelijke vader van de 'Young Penis Symphony' (1962) waarbij een tiental jonge mannen na elkaar hun penis door een groot, voor het toneel gespannen stuk papier heen staken. Paik die veel met avantgardistische musici samenwerkte, hield zich geruime tijd bezig met het componeren van 'pornografische muziek' (Jenkins, *In the Spirit of Fluxus*, 84). Over het gebruik van elektronische media door Paik schrijft ook E. Tee, 'De introductie van video in de beeldende kunst in Nederland', in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3* (Amsterdam 1991), 163-190, hier 166-169.

82 L. van Gasteren, *Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965. Een filmserie van Louis van Gasteren* (Amsterdam 1984).

83 H. Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam 1967), 55.

84 Van Gasteren, *Allemaal rebellen*, 20.

85 Zie het voorwoord bij *Allemaal rebellen* van ex-provo Duco van Weerlee (13). Een van de geïnterviewden zegt: 'Het was een soort illegaliteit, ja. Het ontdekken van jezelf, via drugs, dat mocht niet gewoon, dat kòn niet' (99-100).

86 Van Gasteren, *Allemaal rebellen*, 31. Zie ook Johnny van Doorn, *De geest moet waaien* (Amsterdam 1979), waarin Grootveld zegt: 'We moesten en zouden het roken-in alcohol vonden we geen bevrediging. We wilden zo graag onszelf zijn, maar we dorsten niet' (98).

87 *Ibidem*, 56.

88 'Appie Pruis (fotograaf)... we moeten de boel aan het rollen krijgen door - hoe dan ook - allemaal schandalen te creëren. Schandalen in de pers, dat is de enige manier om die muffe hap in beweging te krijgen. En dat is gelukt' (*Ibidem*, 51). Grootveld: '...we moeten schandaal op schandaal stapelen. We moeten alles met elkaar verbinden en dan gaat het vanzelf gebeuren. Wat er ging gebeuren wisten we nog niet, maar het zóu gebeuren. En het zou een hoop stoss opleveren' (53).

89 In zijn handgeschreven brieven en declamaties (aanwezig in het Provo-archief, gedeponeerd op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) hanteert hij vaak het vooroorlogse 'den' ('aan den burgemeester' en dergelijke).

90 R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw. Dl. 2 (1945/1970)* (Utrecht/Antwerpen 1979), 311.

91 *Ibidem*, t.a.p.

92 Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 57.
93 Van Gasteren, *Allemaal rebellen*, 48.
94 Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 70.
95 Van Gasteren, *Allemaal rebellen*, 48.
96 Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 57. Het Provo-archief bevat in de map Nicolaas Kroese een aantal van zijn meest krankjoreme brieven.
97 Voorafgaand aan zijn happenings in de anti-rooktempel orgsniseerde Grootveld al happenings voor pleiners. Geliefd was het zogenaamde 'marihuettespel', waarvan de regels niemand precies duidelijk waren, maar dat deed er niet toe. Inzet van het spel was niet marihuana, maar een soort hooi - 'marihoe' - dat er veel op leek. De sport bestond erin de politie anoniem te tippen en te verleiden tot een inval op het adres waar het spel gespeeld werd. Wie gearresteerd werd, kreeg in ieder geval honderd punten.
98 Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 59-60.
99 Niet gedateerd interview met *Wereldkroniek*, aangetroffen in het Provo-archief (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, UBA/CSD VRZ 01.49, map Robert Jasper Grootveld).
100 R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985), 13.
101 Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, 315.
102 *Het Parool*, 28 aug. 1965.
103 Aldus verklaren enkele hoge politiefunctionarissen voor de commissie-Enschedé, ingesteld in 1966 om de achtergronden van de Amsterdamse onlusten te onderzoeken: *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam* ('s-Gravenhage 1967), bijlage 127-2. Zie ook hoofdstuk 5.
104 Van Duijn, *Provo*, 21.
105 Officier van justitie H.E. van Renesse noemde Grootveld later een 'duidelijk gestoorde jongeman', waarmee de kliek van 'Leidseplienvoyeurs' zich mee vermaakte, wanneer ze zich verveelde (Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, 313).
106 Van Duijn, *Provo*, 16.
107 I. Meijer, 'Wethouder Roel', in: *Haagse Post*, 15 maart 1975.
108 *Haagse Post*, 15 maart 1975.
109 *Ibidem*.
110 De journalist Paul van 't Veer schreef in een artikel over Roel van Duijns achtergrond: 'Ik ken ze goed, deze Haags-Indische milieu's van aardige en zachtaardige, toch ook wel ruziemakende, enigszins zweverige mensen in het Bomenen Bloemenkwartier, de Vruchtenwijk en het Statenkwartier' (zie P. van 't Veer, 'Roel van Duyn: een idealist op zoek naar een ideaal', in: P. van 't Veer, *De strijdlustige amateur* (Amsterdam z.j.), 80-96, hier 86). Volgens Van 't Veer zou Roel van Duijn zich als gevolg van zijn theosofische opvoeding voorbestemd hebben gevoeld. Hij vestigt er de aandacht op dat de jonge Roel al ver vóór de Beatles lang haar had en op schoeisel liep dat bestond uit plankjes triplex die hij met touwtjes om zijn benen had vastgemaakt. Van Duijn blikt zelf in zijn boek *Hoefslag. Over politiek en spiritualiteit* (Amsterdam 1988) terug op zijn jeugd en zijn opvoeding.
111 *Haagse Post*, 15 maart 1975.
112 In het portret dat Ischa Meijer van hem maakte, zegt zijn moeder: 'Soms maak ik wel de vergissing dat ik Roel mijn oudste zoon noem, terwijl 't toch mijn jongste is. Maar ik besprak in die tijd alles met 'm, ook de opvoeding van Candeetje. Voor mij was hij toen heel zorgzaam, terwijl zijn vader op sterven lag. Ik was er niet doorheen gekomen als ik Roel niet had gehad. Toen Roel uit huis ging, had ik het gevoel dat ik m'n man voor de tweede keer verloor.'
113 In Engeland was in 1958 de Campaign for Nuclear Disarmament ontstaan. In Nederland organiseerde een 'Comité 1961 voor de vrede' anti-atoombommarsen.
114 Van Duijn, *Provo*, 16.
115 *Ibidem*, 11.
116 Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 64.
117 Van Duijn, *Provo*, 17.
118 *Ibidem*, 18.
119 *Ibidem*, t.a.p.
120 'Hij is een buitenbeentje, maar hij doet niemand kwaad,' zal zijn vader later in *Het Parool* (28 sept. 1965) zeggen.
121 Geciteerd bij Van Duijn, *Provo*, 19.
122 *Ibidem*, 20.

123 *Ibidem*, 23.

4 Nog één studenten, teenagers en pleiners

In dit hoofdstuk zagen we een drietal bewegingen uit volstrekt verschillende richtingen bij elkaar komen: studenten, teenagers en pleiners. Ieder heeft haar eigen ontstaansgeschiedenis.De studentenbeweging is te herleiden tot de sociale mobiliteit, veroorzaakt door de vergroting van de participate aan het hoger onderwijs. Daarbij kwam dat de universiteit als institutie al meer dan een eeuw in een sterk maatschappelijk isolement had geleefd, waarvan onder andere de heersende corpscultuur een uitdrukking was. De SVB had, zoals we zagen, aanvankelijk niet of nauwelijks revolutionaire aspiraties. Zij Iaat zich dan ook beter begrijpen als uitdrukking van de rolonzekerheid van *nonveaux intellectuels* en van de horizontaliseringstendensen binnen de bestofte en beschimmelde muren van de *alma mater*. Maar ook hier geldt-evenals bij de teenagercultuur - dat met de prille studentenbeweging een bijdrage geleverd was aan een infrastructuur waarlangs enkele jaren later heftiger uitingen van maatschappelijke onvrede zich konden bewegen.

De teenager is veel minder een beweging dan een type. Ten dele is hij bewust gecreëerd uit commerciële overwegingen, gedeeltelijk ook heeft hij een geheel eigen dynamiek ontwikkeld. De hedonistische teenagercultuur mocht dan van origine een - aanvankelijk vooral Amerikaanse - uitvinding van reclamemakers en verkopers zijn, hij werd snel geannexeerd door de doelgroep zelf, die er naast het advertentiekanaal een tweede kanaal voor eigen gebruik in aanbracht. Daardoor

konden ook rebelse en maatschappijkritische boodschappen uitgezonden worden. Geboren uit het kapitalisme werd de teenagercultuur alras even moeilijk bestuurbaar en voorspelbaar als haar schepper. Net als alle andere vormen van massaconsumptie had de teenagercultuur een nivellerend effect op haar dragers en droeg als zodanig in hoge mate bij aan wat al eerder de horizontalisering van sociale relaties onder jongeren genoemd is.

Ten slotte de pleinersbeweging, die in feite voor een zeer bontgekleurde bohème staat, normaal gesproken altijd aanwezig in grote steden met een krachtige culturele dynamiek. De leeftijdssamenstelling van deze groep is minder homogeen dan die van de eerste twee groepen: Johnny van Doorn en Bart Huges waren oorlogskinderen, maar Harry Mulisch (1927), Simon Vinkenoog (1928) en Robert Jasper Grootveld (1932) waren ruim vóór de oorlog geboren. De artistieke vernieuwing van Fluxus en de bijbehorende happenings speelden zich net zomin als de Dada-beweging in de jaren twintig in een maatschappelijk vacuüm af, maar de symbolische meerwaarde en het momentum ontleende dit avantgardisme aan de specifieke plaats en tijd van zijn manifestatie. Om dit met een voorbeeld te verduidelijken: Robert Jasper Grootveld voer in het midden van de jaren vijftig al op een verwarmd vlot door de Amsterdamse grachten, maar hij werd toen door de autoriteiten nog welwillend beschouwd als een ongevaarlijke malloot, een stadsgek. Tien jaar later was hij echter een magiër geworden en de perceptie vanzijn ‘exhibities’ varieerde van een avantgardistische kunstvorm tot baldadige rellerigheid en een gevaarlijke verstoring van de openbare orde.

In Provo raakten de tweede en de derde beweging elkaar even in de ontmoeting van twee licht charismatische figuren: de politiserende student Van Duijn en de apolitieke kunstenaar-bohémien Grootveld. De inbreng vanuit de tweede beweging neigt naar links-radicalisme en knoopt op een eigen manier aan bij een hernieuwd pacifistisch sentiment en een oudere anarchistische traditie, die echter in haar huidige vorm als ouderwets terzijde wordt geschoven. Ook in Provo is overigens een voorzichtige menging van sociale milieu zichtbaar: het burgerlijk-intellectualistische milieu van Van Duijn en aan de andere kant de meer proletarische achtergrond van figuren als Stolk en Grootveld. Provo is getalsmatig natuurlijk maar een kleine beweging[124], maar zij otleent haar grote symboolkrachtaan meerdere factoren: haar mediageniekheid - ‘imaazje, imaazje’, riep Grootveld - , aan de gretigheid

waarmee de media haar portretteren, en, het belangrijkst misschien: aan het steeds breder gevoelde generatiesentiment van jongeren; de verbondenheid van een consumptiegemeenschap, gevoed door commercie, reclame, media, mode, muziek.

Het is hun gelijktijdigheid die al deze verschillende ontwikkelingen met elkaar verbindt en zo een sneeuwbaleffect veroorzaakt. En vanaf 1965 zou deze aanstormende bal samenklonteren met een andere, die vanuit een heel andere richting kwam aanrollen.

Eindnoten:

124 Slechts een tiental mannen en vrouwen was als *full time*-provo's te beschouwen: anarchistisch georiënteerde jongeren als Roel van Duijn, Rob Stolk, Garmt Kroeze, Maarten Lindt, Hans Tuynman, Peter Bronkhorst en Hans Metz, de kunstenaar-'happener' Robert Jasper Grootveld, de ontwerper Luud Schimmelpenninck en de Provo-studenten Duco van Weerlee, Bernhard de Vries, Irene Donner-Van de Weetering en Koosje Koster. Een honderdtal mensen heeft naar schatting bijgedragen aan de vervaardiging van Provo-bladen en -publikaties (zie V. Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992), 59.

Hoofdstuk 5 *De paden kruisen elkaar*

'Nu nog de gemeenteraad', zegt Peter, Hij kijkt erbij als een alpinist aan de voet van een hele interessante gletsjer. We roken.
'Wat is politiek', vraag ik.
'Rotzooi', zegt Peter.
'We moeten een hetro-sosjale politiek in kosmologies verband gaan voeren', merkt Auke op.
'Natuurlijk', zeg ik met een stalen gezicht.
'Political Art', bromt Peter. Ik spring op. Dat is het, kreatieve politiek.
(uit: Hans Tuynman, *Full-Time Provo*, Amsterdam 1966, 22)

1 De crisis van het politiek bestel

Een electorale aardverschuiving

Te midden van alle commentaren op de politieke aardverschuiving van 1967 was de schrijver Godfried Bomans een van de weinigen die de betrekkelijk nieuwe rol van de televisie in de Nederlandse politiek in hun beschouwing betrokken. Voor het eerst, zo stelde hij een paar dagen na de verkiezingen in zijn *Volkskrant*-cohimn vast, legde nu ook het uiterlijk van de kandidaten gewicht in de schaal. En dat gold vooral voor nieuwkomer D'66, Deze partij had volgens Bomans nog niet de helft van de stemmen gehaald 'als die jongen er afstotend had uitgezien'. Daarentegen werkten de televisiecamera's niet onverdeeld in het voordeel van de leider van de Boerenpartij, Hendrik Koekoek: 'Onzichtbaar had hij het vermoeden gewekt een frisse agrariër te zijn, die al dorsend een nieuwe kijk op het staatsbestel gekregen had. Nu zag men een man, die eenvoudig gelijk had omdat hij nog nooit aan de twijfel was toegekomen. In het begin is dat wel komisch. Je denkt:

leuk, zo'n man die zo maar wat zegt. Bij herhaald verschijnen echter gaat het irriteren. Je denkt: hij schijnt het nog te menen ook.'[1]

Ofschoon de stalling dat de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 inderdaad een breuk in de naoorlogse parlementaire geschiedenis markeren, enige relativering verdient[2] - het zou immers tot 1994 duren voordat er een 'paars' kabinet geformeerd werd zonder de christen-democraten - , ervoeren de tijdgenoten het wel degelijk als een *point of no return*. Het zware verlies van twee regeringspartijen, PvdA en KVP, en de evenzo grote winst van D'66 en de Boerenpartij werden door de meeste commentatoren en politici - ook door de verliezers - als niets minder dan een systeemcrisis geïnterpreteerd. De coalitiepartijen PvdA en KVP hadden samen veertien zetels verloren, hetgeen neerkwam op zo'n 600.000 kiezers. J.M. den Uyl, in 1965 aangetreden als minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals, leidde uit de winst van D'66 en de Boerenpartij af dat het politieke stelsel in een crisis was geraakt. En volgens de fractievoorzitter van de PvdA, G. Nederhorst, toonde de verkiezingssuitslag weer eens aan dat het Nederlandse politieke systeem niet deugde.[3] Zelfs KVP-fractievoorzitter N. Schmelzer, volgens velen verantwoordelijk voor de voortijdige val van het kabinet-Cals, zag in het succes van D'66 'een belangrijk symptoom van de behoefte bij jongeren aan een vernieuwing van het kiesstelsel en het partijwezen'[4]

Ook de krantencommentatoren verstonden de uitslag als een gerechtvaardigde roep om vernieuwing van het politiek bestel.[5] Opvallend is dat daarbij veelal werd aangenomen dat het om een electorale terechtwijzing van 'jong Nederland' jegens 'oud Nederland' ging. Het meest iritgesproken in die veronderstelling was *De Telegraaf*, die in; een hoofcommentaar schreef dat 'jong Nederland' de traditionele zuilenpartijen eens geducht de les had gelezen. 'Dit houdt niets minder in, dan dat bij de volgende verkiezingen de verhoudingen nog verder ten ongunste van de grote partijen zullen worden gewijzigd; dat wij nog maar aan het begin van een verdergaande ontwikkeling staan.'[6] Zowel de vermeende onafwendbaarheid van de veranderingen als de lokalisering van de vernieuwingskrachten onder 'de jongeren' is interessant als toenmalige percepties, maar roepen ook vragen op naar hun historische juistheid.

Politicologen hebben gezocht naar een verklaring voor de ingrijpende electorale veranderingen vanaf 1967.[7] Daarbij is ook een 'generationele' verklaring beproefd, dat wil zeggen dat electorale verandering

veroorzaakt wordt door de afwijkende politieke voorkeur van een jongere generatie kiezers. Zoiets lijkt op het eerste gezicht niet onaannemelijk, aangezien kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 de kiesgerechtigde leeftijd van 23 naar 21 jaar verlaagd was. Zijn met andere woorden de *babyboom barbarians* verantwoordelijk voor de systeemcrisis van 1967? De verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar 21 jaar zou immers nét de eerste *babyboomers* van 1946 tot de stemhokjes toelaten. Dat blijkt echter niet het geval te zijn. De verkiezingen vonden op 15 februari 1967 plaats en de eerste geboortengolf dateert pas van mei 1946.[8] Onder het electoraat van 1967 bevonden zich dus geen *babyboomers*. Overigens zouden ook zonder een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd de verkiezingsuitslagen van 1967 en 1971 niet veel anders zijn geweest. De verlaging van de leeftijdscensus kan met andere woorden geëlimineerd worden als een mogelijke oorzaak van electorale verschuivingen. Een nog interessantere conclusie in dit verband luidt dat de electorale verandering zich in 1967 niet beperkt heeft tot jongere kiezersgroepen - en dus niet louter als een generatie-effect beschouwd kan worden - , maar dat ook de oudere leeftijdsgroepen deviant kiesgedrag hebben vertoond. De politicoloog R. Andeweg schrijft dan ook dat het verlies van de confessionele partijen vanaf 1967 waarschijnlijk toegeschreven moet worden aan een erosie van de religieuze orthodoxie en dat electorale verandering in het algemeen te maken heeft met 'various feelings of protest'.[9] Terwijl het eerste deel van die conclusie nogal voor de hand ligt[10], klinkt het tweede deel erg vaag. Want waaruit bestonden die 'various feelings of protest' - die zich blijkbaar niet beperkten tot het jongste deel van het electoraat - nu eigenlijk?

Regeren op een breukvlak

Het *Algemeen Dagblad* schreef daags na de verkiezingen dafde kiezers het kabinet-Cals een fikse trap na gegeven hadden.[11] Dat kabinet was toen al vier maanden geleden gevallen en de (vervroegde) verkiezingen waren uitgeschreven door een minderheidskabinet, bestaande uit ARP en KVP en onder leiding van de antirevolutionair Jelle Zijlstra. Het kabinet-Cals was in het voorjaar van 1965 ontstaan dankzij een 'tussentijdse partnerruil'[12] Nadat het confessioneel-liberale kabinet-Marijnen (1963-1965) over de omroepkwestie gestruikeld was[13], kreeg de neiuwe fractieleider van de KVP, N. Schmelzer (deze was in 1961 Rom-

me opgevolgd) van de koningin opdracht te bezien of de breuk nog te lijmen viel. Schmelzer constateerde op 12 ma-art 1965 echter dat ‘de patiënt overleclen [was]’ en daarop ontstond bij ARP en KVP de bereidheid het weer eens met de sociaal-democraten te proberen.[14] De PvdA, al sinds 1958 veroordeeld tot een machteloze en uitsluitend verliesgevende oppositie, had daar wel oren naar en zo werd in het begin van 1965-zonder tussentijdse verkiezingen! - de VVD als coalitiepartner ingewisseld voor de PvdA. Die laatste partij had bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1963 nota bene vijf zetels verloren en de kiezersuitspraak kon daarom bepaald niet ten faveure van deze nieuwe regeringscombinatie uitgelegd worden. Men zou het ook nog wat scherper kunnen formuleren: de formatie van het kabinet-Cals kwam eigenlijk neer op kiezersbedrog.

De oppositie zou van meet af aan de legitimiteitsbasis van het nieuwe kabinet betwisten. CHU-fractieleider H. Beernink verwoordde het in 1966 in het parlement als volgt: ‘Eén van de oorzaken van de poli-tieke malaise waarin wij ons bevinden, is de kabinetswisseling van 1965. Voor vele kiezers is het volstrekt onbegrijpelijk, dat midden in een parlementaire periode een kabinet optrad met vijf ministers behorende tot een politieke partij, die in 1963 duidelijk door de kiezers was afgewezen, nl. de PvdA.’[15] De politieke legitimiteit van het kabinet zou. in 1966 nog verder aangetast worden door de verkiezingen voor de Provinciale Staten en voor de gemeenteraden op respectievelijk 23 maart en 1 juni, toen zowel de KVP, maar vooral ook de PvdA verloor. Omgerekend naar kamerzetels zouden de sociaal-democraten bij de Statenverkiezingen zelfs zeven zetels ingeleverd hebben. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in juni brokkelde de positie van PvdA nog verder af; in Amsterdam werd de eerste provo-de student Bernard de Vries - in de gemeenteraad gekozen, terwijl ook de Boerenpartij spectaculair won in de hoafdstad: vier raadszetels. Op nationaal niveau waren de boeren, omgerekend naar kamerzetels, zelfs goed voor vijftien zetels.[16] Ofschoon de Boerenpartij bij de Kamerverkiezingen in 1967 nog niet de helft van dit zetelaantal zou halen, werd ook de uitkomst van de gemeenteraadsverkiezingen als een veroordeling van het kabinet-Cals geïnterpreteerd. En het gezicht van het kabinet zou in de loop van 1966 nog verder gehavend raken, maar daarover later meer.

Toch waren de pretenties van het kabinet omgekeerd evenredg aan zijn legitimiteit. Onder het motto ‘wij werken voor het jaar 2000’ pre-senteerden Cals en zijn ministersploeg zich in het voorjaar van 1965.

Ook de regeringsverklaring stond bol van de breukvlakretoriek. Alhoewel het kabinet zich bewust was van zijn korte zittingsperiode, voelde het zich toch verplicht een beleid te voeren 'in perspectief op dieper ingrijpende hervormingen welke, naar onze overtuiging, in de komende jaren in toenemende mate de aandacht zullen vragen'. De minister-president kondigde aan dat het kabinetsbeleid gedragen zou worden 'door geestelijke waarden, die in ons volk leven en die in christendom en humanisme tot uiting komen'.[17] De gelijkstelling van christendom en humanisme zou hem in het parlement op kritiek van christelijke zijde komen te staan, maar het was bedoeld - en zo werd het ook verstaan - als een waarmerk van progressiviteit. Ook de democratisering ging het kabinet zeer ter harte: 'Wij willen bevorderen, dat over de gehele linie en op alle terreinen van het politieke, economische, sociale en culturele leven een gezonde volksinvloed werkzaam kan zijn.'[18] Andere uitingen van vooruitstrevendheid waren de benoeming van een minister voor Ontwikkelingshulp (vooralsnogzonder portefeuille) en een snelle departementale reorganisatie die onder meer leidde tot de vorming van een nieuw departement: Cultuur, Recreatie en Maat-schappeljjk Werk.

Ook in sociaal-economisch opzicht gaf het kabinet niet de indruk tot de volgende verkiezingen even op de winkel te willen passen. In de regeringsverklaring signaleerde het kabinet 'tal van nieuwe behoeften onder andere op het terrein van de volkshuisvesting, de verkeersvoorzieningen, de gezondheidszorg, het onderwijs, de culturele en maatschappelijke ontwikkeling'. Nodig was derhalve een 'beleidsprogramma op lange termijn', waarin 'weloverwogen prioriteiten' vastgesteld werden.[19] Het kabinet toonde zich overtuigd van de noodzaak van 'een snel voortgaande industrialisatie en een verdere ontwikkeling van economische structuur en diensten', maar het toonde ook oog voor de problematiek van de verstedelijking en de consequenties van de economische groei voor wat toen nog 'het leefmilieu' heette. En natuurlijk behoefden volgens de geestelijk vader van de Mammoetwet ook de kwaliteit en kwantiteit van het onderwijs grote zorg.

Gevraagd naar de financiering van al deze ambities, achtte de regering 'een tijdelijksnellere stijging van de rijksuitgaven' onvermijdelijk. Overigens deed de bezetting van de zogenaamde sociaal-economische driehoek vermoeden dat na het kabinet-Marijnen een 'vakbewegingsvriendelijk' regime in aantocht was: twee sociaal-democraten - Den Uyl en A. Vondeling - op respectievelijk Economische Zaken en Fi-

nanciën, en de KVP'er en voormalig adviseur van de katholieke vakcentrale, G. Veldkamp, op Sociule Zaken. De regeringsverklaring leek niet in strijd met die verwachting: er moest de komende jaren weliswaar hard gewerkt worden in Nederland, maar de economische groei en de produktiviteitsverhoging zouden ervoor zorgen dat er geen 'onaanvaardbare druk' op het consumptieniveau gelegd werd.[20]

Het is duidelijk dat het kabinet-Cals niets deed om de *rising expectations* waarover ik in eerdere hoofdstukken sprak, in te tomen, integendeel. De discrepantie tussen verwachting en werkelijkheid zou er des te pijnlijker door zijn. Al in 1966 diende zich een economische recessie aan die tot 1968 zou aanhouden. Vooral in de bouwnijverheid ontstond enige werkloosheid; eind 1966 waren meer dan 30.000 bouwvakkers zonder werk, zo'n tien procent van het totale arbeidsbestand.[21] Anders dan bij eerdere recessies bleek het huishoudboekje nu veel minder gemakkelijk op orde te brengen. De Nederlandse economie was definitief in de ban van het groeidenken geraakt en zowel de overheids- als de particuliere uitgaven lieten zich nauwelijks meer afremmen. In de lange hete zomer van 1966 sloeg minister van Economische Zaken Den Uyl alarm: de lonen rezen de pan uit, de betalingsbalans vertoonde een tekort van achthonderd miljoen gulden en de Nederlandse economie bevond zich in de greep van een ernstige overbestedingscrisis. De regering kondigde een loonstop af en zocht koortsachtig naar nieuwe inkomensbronnen: de accijnzen op alcohol en tabak werden verhoogd (een pakje sigaretten een kwartje duurder), evenals de PTT-tarieven en de omzetbelasting. Na een jaar was van de vakbewegingsvriendelijke reputatie van het kabinet-Cals niets meer over.

Gezien in het licht van deze financieel-economische perikelen wekt het geen verbazing dat het kabinet in de herfst van 1966 over een begrotingskwestie struikelde. Na een marathonvergadering van bijna achttien uur diende in de vroege ochtend van 14 oktober KVP-fractievoorzitter Schmelzer een motie in waarin hij namens zijn fractie zorg uitsprak over de financiële dekking van de begroting voor 1967 en de regering vroeg om meer waarborgen tegen de voortgaande inflatie en werkloosheid. Ondanks het feit dat de KVP-fractievoorzitter 'in alle oprechtheid' verklaarde de motie niet uit een gebrek aan vertrouwen in het kabinet ingediend te hebben, beschouwde het kabinet deze toch als zodanig en trok, toen de motie door een kamermeerderheid aanvaard werd, daaruit de consequentie en trad af. Een minderheidskabinet onder leiding van Zijlstra nam vervolgens de taak op zich de ver-

vroegde verkiezingen voor te bereiden.

In zijn raillerende column over de rol van de televisie in de politiek had Bomans ook de media-uitstraling van Schmelzer besproken: in eerste instantie wekte het hoofd van de KVP-politicus wantrouwen, maar bij de repetitie bleek dat mee te vallen. Refererend aan Wim Kans onsterfelijke typering van Schmelzer als 'een gladde teckel met een vette kluif in de bek' schreef Bomans dat her hier niettemin om een intelligente hond ging. 'De man kan denken, hij formuleert goed en hij is niet bang. Deze drie eigenschappen ontnemen aan zijn hoofd het odium van gladheid en buigen het om naar een kwaliteit, namelijk intelligentie.'[22] Maar in deze opvatting moet de katholieke schrijver nagenoeg alleen hebben gestaan. Immers, toen Bomans dit schreef, was de mythe rond de zogeheten 'nacht van Schmelzer' al tot de officiële verklaring voor de val van het kabinet-Cals uifgeroepen: de aalgladde, naar rechts kronkelende Schmelzer had zijn progressievere partijgenoot Cals een dolk in de rug gestoken; en het was nog moord met voorbedachten rade ook. Dat het kabinet evenzeer gestruikeld was over zijn eigen onbuigzaamheid, over zijn tweeslachtigheid en gebrek aan realiteitszin, over de verslechterde coalitieverhoudingen, dat alles zou pas veel later opgemerkt worden.[23]

Hoezeer de media en vooral de televisie de mythe van de nacht van Schmelzer geschapen hadden, bleek vijfentwintig jaar later ook uit de herinneringen van Ed van Westerloo, destijds redacteur van het KRO-actualiteitenprogramma Brandpunt en tijdens de bewuste nacht als televisiejournalist aanwezig op het Binnenhof. De voormalige verslaggever gaf een kwart eeuw later toe geen jota van het hele begrotingsdebat begrepen te hebben, maar hij voelde wel een intuïtieve sympathie voor Cals: 'Toen hij [Cals] met zijn echtgenote in z'n auto verdween dacht ik een traan op z'n gezicht te zien. [...] En in 'n flits besloot ik dat het wegsturen van Cals en de zijnen onrechtvaardig was. God, wat kreeg ik de pest aan het gedrag van Schmelzer. Ik had het gevoel alsof ik het einde van een tijdperk had meegemaakt en dat we van een periode van vernieuwing en verfrissing (en daar ben je als je jong bent toch altijd vóór), zouden terugvallen naar een periode waarin conservatisme en "terug naar af" weer de boventoon zouden voeren', aldus Van Westerloo.[24] Ook na aftrek van de zelfspot in deze late bekentenis blijkt nog hoezeer de politieke situatie versimpeld werd tot een krachtmeting tussen Goed en Kwaad. En in 'de Nacht' won het Kwaad in de persoon van N. Schmelzer, door politieke tekenaars meestal geportret-

teerd als een klein gluiperig mannetje met scheefstaande ogen en een valse grijns. De analyse van wat de 'nacht van Schmelzer' was gaan heten, steeg ook in de parlementaire geschiedschrijving nauwelijks boven dit cartoonniveau uit.

Toen de kiezers op 15 februari 1967 naar de stembus gingen, hadden zij in minder dan vier jaar tijd drie kabinetten aan zich voorbij zien trekken. Aan de laatste twee waren zij in het geheel niet meer te pas gekomen. Ofschoon het tweede kabinet over een gebrekkige legitimiteitsbasis beschikte, oogde en praatte het modern en veelbelovend. Maar al na een jaar moesten de kiezers vaststellen dat dat slechts politieke retoriek was. En de ogenschijnlijk koele, uiterst berekenende manier waarop deze coalitie door de KVP geslachtofferd werd, beroofde die partij van het laatste restje moderniteit waarmee Cals getracht had haar te tooien. Toen was het woord weer aan de kiezers en in hun kiesgedrag leken zij zich regelrecht tegen het politieke bestel te keren door twee anti-systeempartijen te belonen en twee regeringspartijen ongenadig af te straffen. Aan de onvoorwaardelijke loyaliteit van de verzuilde kiezer was een einde gekomen. Was het een wonder dat zelfs Schmelzer de verkiezingsuitslag interpreteerde als een protest tegen het politiek bestel? En sprak uit de reacties van de regeringspartijen niet een zeker schuldbesef, het onbehaaglijke gevoel binnen een archaisch politiek systeem te werken, onbuigzaam en niet in staat de van vernieuwing zinderende atmosfeer in te ademen? Ofschoon de verkiezingsuitslag zeker niet een electorale oorvijg van de jeugd was, ervoeren vele politici het wel zo. Daarmee gaven zij onbedoeld te kennen zichzelf wel ouder maar niet per se wijzer te voelen. Er was twijfel en verdeeldheid gezaaid binnen het politiek *establishment*. In confessionele kring leidde dat tot uittreding en afscheiding, in 1968 culminerend in de oprichting van de PPR, een evangelisch-radicale dissidentenclub. Binnen de PvdA schiep de zelftwijfel van de oude garde ruimte voor een jonge oppositiebeweging in de vorm van Nieuw Links. Nu werd ook zichtbaar hoe de twee generatiecrises elkaar begonnen te raken en wederzijds te beïnvloeden. Hoezeer de Protestgeneratie de onzekerheid van de Vooroorlogse Generatie verhevigde, bleek boven alles ten tijde van het kabinet-Cals in het 'rampjaar' 1966.

Eindnoten:

1 *De Volkskrant*, 18 febr. 1967.
2 Zie ook hoofdstuk 1, paragraaf 2.
3 *NRC*, 16 febr. 1967.
4 *De Volkskrant*, 17 febr. 1967.
5 *De Volkskrant* (16 febr. 1967) sprak van 'een even schokkende als verwarrende verkiezingsuitslag', maar zag in de uitslag ook een bevestiging van de noodzaak van vernieuwing van het partijwezen (18 febr.). Ook *Het Vrije Volk* pleitte voor vernieuwing van het politiek bestel, omdat 'de versplintering van ons parlement de parlementaire democratie steeds stroever zal laten werken' (16 febr. 1967).
6 *De Telegraaf*, 17 febr. 1967. Zie ook *De Volkskrant* van 18 februari, waar in een redactioneel artikel gesteld wordt: 'Jong Nederland wil wat anders.'
7 Hier is vooral interessant: R.B. Andeweg, *Dutch Voters Adrift; on Explanations of Electoral Change, 1963-1977* (Leiden 1982).

8 Volgens Andeweg mochten alleen diegenen stemmen die vóór 3 januari 1967, de dag van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer, de leeftijd van 21 jaar hadden bereikt. Eenentwintig jaar eerder, in januari 1946 dus, vertoonde het geboortencijfer nog een 'dip' als gevolg van bezetting en hongerwinter (161).
9 *Ibidem*, 198.
10 Zie voor de afname van de religieuze orthodoxie en de toename van de randkerkelijkheid de paragraaf over sociaal-culturele veranderingen in hoofdstuk 1.
11 *Algemeen Dagblad*, 16 febr. 1967.
12 Bosmans, *Staatkundige vormgeving. Deel II: De tijd na 1940*, 78.
13 Inzet hierbij was de vraag hoe reclame in de ether gebracht kon worden en de mate waarin het omroepbestel een meer open karakter moest krijgen. Coalitiepartner VVD bepleitte een louter commerciële exploitatie van radio en televisie en op grond daarvan de toelating van nieuwe omroeporganisaties. De confessionele bewindslieden verzetten zich niet zozeer meer tegen etherreclame, maar hielden vast aan de criteria van de Omroepwet, wanneer het ging om de toelating van nieuwe omroepen.
14 Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, dl.II, 78.
15 *Handelingen Tweede Kamer* (voortaan *HTK*) 1966-1967, 123. Ook 'klein rechts' bracht dit bezwaar bij monde van Van Dis (SGP) en Jongeling (GPV) meer dan eens naar voren. Het was weliswaar staatsrechtelijk niet onjuist wat er gebeurd was, maar het was wel in strijd met de stembusuitslag van 1963, aldus Jongeling op 12 oktober 1965 tijdens de algemene beschouwingen naar aanleiding van de begroting voor 1966 (*HTK* 1965-1966, 282).
16 Koekoek reageerde overigens op deze daverende overwinning met het flegma van de agrariër: 'Ik sla er niet van achterover; wij zijn zulke successen gewend' (*De Telegraaf*, 2 juni 1966).
17 *HTK* 1964-1965, 1309.
18 *Ibidem*, t.a.p.
19 *HTK* 1964-1965, 1310.
20 *HTK* 1964-1965, 1314.
21 Righart en Ramakers, *Steigers weg*!, 189.
22 *De Volkskrant*, 18 febr. 1967.
23 Righart, 'Teckel of herdershond'; zie ook H.A.C.M. Notenboom, *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967* (Den Haag 1991).
24 E. van Westerloo, 'Ik zag een traan op zijn gezicht. Televisieverslaggever in Den Haag', in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3*, 287-294, hier: 291-292. Zie in hetzelfde jaarboek ook de bijdrage van J. Bank 'De dramatisering van de nacht van Schmelzer', 265-286.

2 Het rampjaar 1966

Klaas is gekomen

De jaren zestig waren moeilijk begonnen voor de Oranjes. In 1962 was de populaire prinses Wilhelmina overleden. Twee jaar later deed zich de zogenaamde Irene-affaire voor: de tweede dochter uit het huwelijk van koningin Juliana en prins Bernhard bekeerde zich geheel onverwachts tot het katholicisme en trouwde na veel rumoer met 'Don Carlos', een Spaanse troonpretendent, die politiek actief was in de rechtse Carlisten-beweging. De keuze van de prinses leidde in 1964 tot een politiek en menselijk drama: zij deed onder zware politieke druk van het kabinet afstand van haar troonrechten en trouwde in Rome. Haar familie bleef, na overleg met de regering, thuis en volgde de huwelijksplechtigheid via de televisie. Nog geen half jaar later verloofde prinses Margriet zich met de fabrikantenzoon Pieter van Vollenhoven en de verbintenis met deze 'gewone Hollandse jongen' - weliswaar niet van adel maar tenminste van onbesproken gedrag - werd bijna met enige opluchting begroet. Nu waren er nog twee huwbare dochters over, onder wie de 26-jarige kroonprinses Beatrix.

Op de vrijdagmorgen van 7 mei 1965 opende *De Telegraaf* met een foto die grote opschudding zou veroorzaken. 'Opwinding rond prinses Beatrix' meldde het ochtendblad boven de bewuste foto. Daarop was de prinses te zien, wandelend in de paleistuin van kasteel Drakensteyn en vergezeld van een onbekende man die rond de dertig werd geschat. De man keek betrapt in de lens en de prinses fronste geërgerd haar wenkbrauwen. De Britse *Daily Express* - oplage: vier miljoen - had echter een dag eerder al een foto uit duidelijk dezelfde serie gepubliceerd. Daarop waande het paar zich nog onbespied, ontspannen glimlachend, gearmd en de handen in elkaar verstrengeld. Aan de Londense krantenstalletjes wapperden biljetten met de prangende vraag: 'Wie is haar geheime huwelijkskandidaat?' De foto's-zes in totaal-waren een week eerder gemaakt door de Amsterdamse fotojournalist John de Rooy, die samen met zijn 'journalistieke medewerker' Eelke de Jong al veertien dagen rond de hekken van Drakensteyn had gedwaald, jagend op de 'exclusieve plaat'. De Rooy had de foto's eerst aangeboden aan de *Haagse Post*, maar dit blad zag na overleg met de Rijksvoorlichtingsdienst af van publikatie.[25] Zowel de koninklijke familie als de regering had nadrukkelijk verklaard dat er geen sprake was van een

romance. Ook *De Telegraaf* en *Het Nieuws van de Dag* weigerden daarop publikatie van de gevoelige plaatjes. Maar de Engelse *Daily Express* had lak aan de dreigementen van de Nederlandse regering en ging op donderdag 6 mei tot plaatsing over. Daags erna volgde *De Telegraaf*.

Aanvankelijk spitste de publieke discussie in Nederland zich op twee zaken toe: de identiteit van de 'mysterieuze bezoeker van Drakensteyn' en de oirbaarheid van de foto's. De fotograaf kreeg heel wat *hate mail* te verstouwen in die dagen, alsook een officiële berisping van de Vereniging van Fotojournalisten. Hij reageerde er overigens flegmatiek op: 'Ze kunnen m'n neus uit. De voorzitter van die club is een fotograaf van bruiloften en de secretaris kiekt voornamelijk apen. Waar praten zulke mensen eigenlijk over? [...] Ze kunnen me ook niet verwijten dat ik smerige prenten gemaakt heb. Bekijk ze maar. Het zijn dol romantische tafereeltjes, stuk voor stuk. En zowel de prinses als die jongen van Amsberg zien er gewoon mieters uit. Dat zijn twee gelukkige mensen, die in het ochtendzonnetje wandelen.' De fotograaf haalde nachten door om telkens diezelfde zes foto's af te drukken voor de tientallen gretige dag- en weekbladen in binnen- en buitenland. De negatieven droeg hij dag en nacht op zijn lijf: 'Dat is mijn kapitaal; daar moet ik verrekte zuinig op zijn.'[26]

Toen duidelijk werd dat de man met wie de kroonprinses zo innig gearmd op de foto stond een Duitser was, brak in Nederland de hel los. Het opinieweekblad *De Groene Amsterdammer* ging er gemakshalve alvast van uit dat het wel op een trouwpartij zou uitdraaien en schreef nog diezelfde week 'de gedachte onverdraaglijk te vinden, dat een Duitser nog eens [sic!] Prins der Nederlanden zal worden. [...] Het verleden dat wij recentelijk met de Duitsers hebben gedeeld, verklaart en rechtvaardigt die gevoelens meer dan voldoende.'[27] Dat was een thema waarop in de daarop volgende maanden nog menigmaal gevarieerd zou worden, uiteraard door kringen van het voormalig verzet, maar ook in de diverse hoofdredactionele commentaren, tijdschriftartikelen, ingezonden brieven en graffiti ('Claus raus!', 'Clauswitz' enzovoort). De redactie van het maandblad *De Gids* ging zelfs zover aan Beatrix haar zuster Irene ten voorbeeld te stellen: ook zij zou afstand moeten doen van haar troonrechten, in dit geval ten gunste van prinses Margriet: 'Dat houdt in dat wij prinses Margriet en haar toekomstige echtgenoot Pieter van Vollenhoven kandidaat stellen voor de positie van onschendbaren in ons midden. Zij hebben tot nu toe een uitermate bescheiden, nuchtere indruk gemaakt. Geheel in overeen-

stemming met de signatuur van onze samenleving', zo schreef de *Gids*-redactie zonder een spoor van ironie.[28] Koningin Margriet en prins Pieter dus, een gedachte die overigens door de CPN overgenomen zou worden. Ook de pas aan de Leidse universiteit tot hoogleraar politicologie benoemde H. Daalder mengde zich in het koor van critici. In *Het Parool* vroeg de kersverse hoogleraar zich af: 'Doch is het emotioneel werkelijk aanvaardbaar, dat een toekomstig prins-gemaal vele malen de Hitlergroet moet hebben gebracht, dat hij antisemitische liederen moet hebben gezongen, dat hij het heil van het Derde Rijk en zijn *Führer* gediend heeft?'[29] En een aantal prominenten uit het voormalig verzet verklaarde zich nog in juni tegen een eventuele verloving van de prinses: 'Voor ons is het een onverdraaglijke gedachte, dat prinses Beatrix van plan is een stap te doen, die haar straks samen met een Duitser, die in de tijd van onze bitterste nationale nood met de arm omhoogstond en "Heil Hitler" riep, naar de herdenkingsplechtigheden voor onze doden zal brengen.'[30]

Maar wát had C. von Amsberg nu precies tijdens de oorlog uitgevoerd? Deze brandende vraag hield heel Nederland in die dagen bezig. Om aan alle twijfel en speculaties een eind te maken werd Nederlands hoogste deskundige door de regering op onderzoek uitgestuurd: de historicus en geschiedschrijver van Nederland in de Tweede Wereldoorlog dr. L. de Jong. Het waren de jaren waarin diens televisieserie 'De Bezetting' werd uitgezonden. Miljoenen kijkers hingen vijf seizoenen lang aan de lippen van de plechtstatig vertellende en stevig moraliserende historicus, door het weekblad *Revu* hoog geplaatst op een lijst van 'de verstandigste mannen van de televisie'.[31]

De resultaten van De Jongs antecedentenonderzoek werden eind juni 1965 bekendgemaakt. De speurtocht naar het verleden van Claus von Amsberg had De Jong naar Italië gevoerd, waar de toen achttienjarige Duitser van maart tot mei 1945 deel had uitgemaakt van een pantserdivisie. Vaandrig von Amsberg bleek echter geen schot gelost te hebben en was in mei 1945 door de Amerikanen krijgsgevangen gemaakt. Speculaties over een mogelijk lidmaatschap van de SS konden door De Jong ontzenuwd worden. Von Amsberg had deel uitgemaakt van de Wehrmacht. Al eerder was aan het licht gekomen dat Claus von Amsberg verplicht lid was geweest van de Hitlerjugend. Zijn ouders, planters in Tanganyika, hadden hun enige zoon na de lagere school in Lusotho halverwege de jaren dertig teruggestuurd naar Hitler-Duitsland, om hem daar het gymnasium te laten volgen. Ook in dit

opzicht kon Claus von Amsberg dus weinig verweten worden.

De Jongs verslag viel samen met de inmiddels bekendgemaakte verloving van de kroonprinses. Op 28 juni - de verjaardag van prins Bernhard - presenteerde het paar zich voor het eerst openlijk aan het Nederlandse volk. Voor de televisie werden de verloofden geïnterviewd door journalist-presentator Herman Felderhof. De manier waarop deze zich van zijn taak kweet, was voor een Belgische krant aanleiding te spreken van 'een morele striptease van het over-geprezen Nederlands fatsoen'. Volgens de krant werd Von Amsberg publiekelijk vernederd tijdens het vraaggesprek. 'Met open kaart spelen en informatie had het stellen van een reeks van brutale, onwelvoeglijke vragen geen uitstaans meer. Het is dan ook onbegrijpelijk dat regering en hof en de Rijksvoorlichtingsdienst, die traditioneel niets te verklaren heeft, dit hebben geaccepteerd', aldus *De Gazet van Antwerpen*.[32]

Het blad doelde waarschijnlijk op vragen als of Von Amsberg in zijn jeugd geen antisemiet was geweest, of hij wel eens een film over concentratiekampen had gezien, of hij al eens met de vertegenwoordigers van het voormalig verzet gesproken had en, als klap op de vuurpijk 'Kunt u straks als Nederlander de herdenking van de vierde mei meevieren en hebt u daarover dezelfde gevoelens, zoudt u denken, als de goede [sic!] Nederlanders zelf?' Al of niet bewust schofferend was ook de opening van het gesprek, waarbij Felderhof zich tot Von Amsberg richtte met de woorden: 'U kunt uiteraard in uw moedertaal antwoorden. Dat verstaan we nog wel.' De *NRC*-redactie sprak, geheel in tegenstelling tot de Belgische collega's, tevreden van 'een open en moedig gesprek'.[33]

De verloofde van prinses Beatrix onderging het verhoor met een gelaten correctheid en gaf de antwoorden die van hem verwacht werden. Pas na deze knieval van de aanstaande schoonzoon reageerde de pers met overwegend waarderende adjectieven: innemend, sympathiek, goed uitziend. In *de Volkskrant* werd een aantal dames over 'Claus' aan het woord gelaten. Mevrouw Lankhorst, echtgenote van de PSP-fractieleider in de Tweede Kamer, kon zich 'best voorstellen dat de prinses op hem verliefd is geworden. Hij heeft een sterk gezicht, een prettige stem en aardige manieren; het lijkt me een ideale echtgenoot voor de prinses.'[34] Zo had de discussie zich in een ommezien verplaatst van het doodskopembleem dat de vaandrig op een oorlogsfoto droeg, naar het 'hoogintelligente voorhoofd, de gevoelige neusvleugels en de energieke kin'[35] van Beatrix' verloofde.

Op zaterdag 3 juli brachten prinses Beatrix en haar verloofde een bezoek aan de hoofdstad. Na een ontvangst op het stadhuis voeren zij 's middags per rondvaartboot door de Amsterdamse grachten. Toen bleek echter dat nog lang niet iedereen bezweken was voor de charmes van Claus von Amsberg. Een kranteverslag sprak van een gematigd enthousiaste ontvangst en noteerde dat aan het verzoek van het gemeentebestuur om langs de rij- en vaarroute te vlaggen zeker niet massaal gehoor was gegeven. In Diemen, waar de koninklijke stoet startte, was zelfs vrijwel geen vlag te zien.[36] Wel hing uit een woonhuis aan de Herengracht een spandoek met de tekst ‘Lang leve de Republiek’ - dat schielijk weer naar binnen werd getrokken, toen de politie op de deur afsnelde - en zag de leerling-uitgever Jan Huib Blans kans een ‘Provokatie’ in de koninklijke boot te gooien. De tekst van het vlugschrift luidde: ‘Wie van de 3 is de grootste democraat?’ en daaronder figureerden de portretten van Carlos, Claus von Amsberg en prins Bernhard, toegelicht ‘met een kort overzicht over hun fascisties verleden’.[37]

In het najaar van 1965 debatteerde de Tweede Kamer over de zogenaamde toestemmingswet, volgens welke het parlement goedkeuring zou verlenen aan een huwelijk.[38] De kou leek toen uit de lucht, al bleef de dorpse kneuterigheid. De PSP was de enige partij die vanuit een principieel republicanisme tegenstemde. De CPN onthield zich, met de aan deze partij eigen ondoorgrondelijkheid, van stemming. De PvdA telde enkele tegenstemmers en de confessionele partijen stemden *en bloc* voor. Van de protestants-christelijke partijen was al eerder bekend dat zij ingenomen waren met het feit dat Von Amsberg belijdend lid van de Evangelische Kirche was en telg uit een protestants geslacht. Beter Duits dan katholiek, moet menige protestant na de Irene-affaire in stilte gedacht hebben. Zoals gewoonlijk zorgde ‘boer’ Koekoek voor de nodige hilarische ongerijmdheid in het debat. Hij maakte zijn toestemming voor het voorgenomen huwelijk afhankelijk van Von Amsbergs ideeën over het Landbouwschap, zoals bekend een steen des aanstoots voor de Boerenpartij. In zijn antwoord zette de minister-president de Bennekomse volksvertegenwoordiger voor schut: ja, zo lustte hij er nog wel een! Stel je voor dat ieder kamerlid ging vragen naar het standpunt van de heer Von Amsberg over een bepaalde politieke kwestie! Hij, Cals, vroeg toch ook niet hoe de verloofde van prinses Beatrix over de Mammoetwet dacht? Het was een van de schaarse momenten dat er wat te lachen viel tijdens het kamerdebat. Vermake-

lijk, zij het waarschijnlijk onbedoeld, was ook de bijdrage van de gevolmachtigd minister van Suriname, Einaar. Hij begreep niet waarom de Nederlanders zo'n drukte hadden gemaakt over de nationaliteit van hun aanstaande schoonzoon. Het volk van Suriname bad eeuwenlang onder slavernij gezucht, zo memoreerde de Surinaamse minister. 'En toch hebben wij geen hekel aan Hollanders,' voegde hij er ontwapenend aan toe. 'Was er een reden om een hekel te hebben aan de Hollanders, dan hadden wij het moeten hebben en niet u aan Claus', aldus Einaar.

Er werden nog heel wat woorden besteed aan de naturalisatie van Von Amsberg en in het bijzonder aan de vraag of 'von' niet vervangen kon worden door 'van'. 'Iemand die Prins der Nederlanden wordt, die in de volle glans komt te staan van de Oranjetroon, heeft toch het geelkoperen blakertje van een Duits adelspredikaat niet meer nodig!' riep de GPV'er Jongeling uit. Hij zou zijn zin krijgen, al bleef de nieuwe Nederlander een groter leed bespaard: de hier en daar wel geopperde gedachte om ook zijn voornaam te verhallandsen.[39] Dat zou een kolfje naar de hand van de anti-rookmagiër geweest zijn. Die kon toen echter nog niet bevroeden dat enkele maanden later zijn 'Magies Sentrum' het decor van de koninklijke huwelijkssluiting zou worden.

Hoe het ook zij, de komst van Claus von Amsberg had flink bijgedragen aan de broeierige en nerveuze sfeer die Nederland in de loop van 1965 steeds meer ging beheersen. Het was ook een merkwaardig incident geweest, omdat zich even een convergentie leek af te tekenen tussen de anti-Duitse sentimenten van de Vooroorlogse Generatie en het (althans beweerde) antifascisme van radicale jongeren: het verzet tegen een Duitse huwelijkskandidaat voor de kroonprinses sloeg een tijdelijke brug tussen een provo-achtig jongerenmilieu en delen van de Vooroorlogse Generatie.[40] Ofschoon *bien étonné de se trouver ensemble*, droeg deze ogenschijnlijke krachtenbundeling bij aan de groeiende druk op het gezag van bestuurders en wetshandhavers.

'*Oranje boven, leve de Republiek*!'

De keuze van Amsterdam als plaats voor de huwelijkssluiting van prinses Beatrix en Claus van Amsberg is zowel destijds als achteraf sterk gekritiseerd. Waarom moest nu uitgerekend aan de toch al zo woelige hoofdstad deze twijfelachtige eer te beurt vallen? Was dat niet vragen om problemen? Niet alleen de aanwezigheid van de provo's

pleitte tegen een dergelijke keuze; ook de tragische lotgevallen van Amsterdam tijdens de bezettingsjaren maakte de hoofdstad tot een riskante omgeving voor deze emotioned zo beladen plechtigheid. Van wie kwam dit ongelukkige plan? Niet van de bruid zelf, zoals een hardnekkig misverstand wil doen geloven. De prinses zelf had best in Den Haag of in haar woonplaats Baarn willen trouwen, daarmee gehoor gevend aan de gevoeligheid van onder anderen vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap in Amsterdam. Ook de geplaagde burgemeester van de hoofdstad, de sociaal-democraat Van Hall, had niet gesolliciteerd naar het gastheerschap. Het college van B&W van Amsterdam had meer dan eens laten weten bezwaren te koesteren tegen de uitverkiezing van hun stad. Het was de regering, en in het bijzonder premier Cals, die bij het door het kabinet genomen besluit bleef. Cals voelde er niets voor de indruk te wekken dat de Nederlandse ovcrheid voor 'geweld en intimidatie' zwichtte.[41] Na de mislukte poging om Beatrix' romance zo lang mogelijk uit de openbaarheid te houden, was dit de tweede taxatiefout die het kabinet-Cals inzake deze delicate kwestie maakte.

Toen plaats en datum - vrijdag 10 maart 1966 - van de huwelijkssluiting eenmaal bekend waren, richtten alle media-ogen zich op de provo's, die hun rol in deze *self-fullfilling prophecy* dankbaar accepteerden. 'Als Claus niet als een Klaas was gekomen, hadden we hem moeten verzinnen,' schreef Roel van Duijn later.[42] In een televisie-interview met Mies Bouwman vertelde Rob Stolk dat Provo inderdaad op subversieve plannen broedde, maar dat hij om voortijdige arrestatie te voorkomen met geestverwanten een paar dagen zou onderduiken. Toen Stolk en de zijnen door de politie weggejaagd werden uit een zomerhuisje in het Zeeuwse St. Philipsland, doken ze anderhalve week vóór het huwelijk onder op verschillende adressen in Amsterdam-West, op de hielen gezeten door de BVD.[43] Op 8 maart ontving de Amsterdamse hoofdcommissaris Van der Molen een aangetekende brief van het in januari opgerichte Oranje-Comité 'De Parel van de Jordaan'.[44] Daarin werd de politieambtenaar meegedeeld dat op 10 maart een demonstratie bij het monument van de Dokwerker op het Jonas Daniël Meyerplein georganiseerd zou worden. De betoging was bedoeld als een soort kanalisering van de te verwachten onlustgevoelens, aldus het Comité. Omdat de plaats buiten de route van de Gouden Koets lag, werd de politie verzocht 'in het belang van de getergde Amsterdamse bevolking' de demonstranten geen strobreed in de weg te leggen.

Een speciaal huwelijksnummer van het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* - oranje omslag met daarop een oorlogscitaat van koningin Wilhelmina: 'Sla de mof op de kop!' - liet Van Duijn en Stolk aan het woord; de Provo-voormannen deden hier hun actie-arsenaal uit de doeken: 'Een rook-of traangasbommetje is snel geworpen. Naalden en spelden, met een klein pijpje in het achterdeel van erewachten geschoten, zullen de verwarring vergroten, waarna met hardnekkige smetstof de Gouden Koets kan worden bevuild. De paarden van de koetsen zijn getraind op knallen en lichtflitsen, maar zullen zij ordelijk reageren op een zending witte muizen?'[45] Niemand kon dus zeggen dat Provo het 'klootjesvolk' en hun regenten niet gewaarschuwd had. Het merkwaardige was echter dat met hun veelvuldige verwijzingen naar de ervaring van oorlog en bezetting de provo's steeds meer het collectief geheugen van het gesmade klootjesvolk binnentraden.

Op 10 maart, om kwart over negen 's morgens, ruim een uur voor de sluiting van het burgerlijk huwelijk in de raadszaal van het Princenhof, verzamelden zich zo'n honderd provo's bij het standbeeld van de Dokwerker: Sommigen van hen legden bosjes rode tulpen bij de al verwelkte bloemen en kransen die nog over waren van de jaarlijkse herdenking van de Februaristaking. Pamfletten met teksten als 'Dood aan het fascisme' en 'Leve de Republiek' werden uitgedeeld. Sommige demonstranten droegen een witte davidster met daaronder het getal zes miljoen. Ook een in jacquet gestoken deputatie van een liberaal-joodse jongerenvereniging was aamvezig bij het verzetsmonument. Tegen tien uur was de menigte aangegroeid tot zo'n duizend man, die leuzen aanhieven - 'Oranje boven, leve de Republiek!' - en zingend en rookbommetjes werpend via de Amstelstraat en de Kalverstraat richting Spui trokken om daar vast te lopen op dranghekken en politie. Er werd hier en daar wat getrokken en geduwd, maar de politie reageerde vooralsnog betrekkelijk rustig.

Op deze gure maartse dag hadden duizenden zich op de Dam verzameld om een glimp van het bruidspaar op te vangen. In het stadhuis ontbraken zeven leden van de zeventienkoppige Amsterdamse PvdA-fractie; zij waren uit protest tegen het huwelijk thuisgebleven, evenals een VVD-raadslid en de voltallige fracties van CPN en PSP. Ook de leiders van drie joodse kerkgenootschappen hadden geen gevolg gegeven aan de uitnodiging. Na sluiting van het burgerlijk huwelijk door burgemeester Van Hall[46] verscheen onder gejuich het bruidspaar, dat plaats nam in de Gouden Koets. De kerkelijke inzegening van het hu-

welijk zou de stoet van het Paleis op de Dam naar de Westerkerk voeren. Tienduizenden hadden zich inmiddels langs de route verzameld. Hier en daar werd gejuicht, maar van een enthousiaste Oranjestemming was geen sprake. In de Raadhuisstraat ontplofte een aantal rookbommen, waarvan één vlak voor de koets. Agenten trapten vuurwerk uit en provo's gooiden een witte kip voor de koets. De in de Westerkerk reeds verzamelde gasten, onder wie koningen en prinsen, keken op een monitor ontsteld naar een met rookflarden omgeven Gouden Koets. De bruid bleef echter onverstoorbaar glimlachen en in de kerk speelde ook het orgel door alsof er niets aan de hand was. Honderden demonstranten, verzameld op de Keizersgracht, scandeerden 'Republiek! Republiek!' en er circuleerden pamfletten met teksten als 'Die Mörder sind unter uns' en 'Bitte Schupo, die Westerkirche ist doch in der Nähe des Ghettos?'. De politie sloeg er nu met de gummilat hard op los en dreef de demonstranten uiteen. Het bleef tot diep in de nacht onrustig; politie en demonstranten raakten meer dan eens met elkaar slaags en ook omstanders en journalisten liepen rake klappen op.

Ofschoon met name *Het Parool* kritisch schreef over het - ook nog na de plechtigheid - zeer hardhandige politieoptreden en het PvdA-Tweede-Kamerlid G. Brautigam vragen aan de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken stelde over de instructie van politie en marechaussee, had het gezag zich duidelijk voorgenomen geen krimp te geven. Cals probeerde tijdens een verkiezingstoespraak in het Zuidlimburgse Valkenburg de schuld op buitenlandse aanstichters te schuiven. De demonstraties zouden op verzoek van sensatiebeluste buitenlandse journalisten plaatsgevonden hebben, al weigerde de premier later zijn beschuldiging nader toe te lichten of te staven met de bewijzen waarover hij beweerd had te beschikken.[47] De beide ministers, Smallenbroek en Samkalden beantwoordden de vragen van kamerlid Brautigam bijna per omgaande met de mededeling dat de politie niets te verwijten viel. Integendeel, de ministers spraken hun waardering uit voor de vastberaden en bekwame wijze waarop politie en marechaussee zich op die tiende maart van hun taak gekweten hadden. Dat onschuldigen een paar klappen hadden opgelopen..., tja, waar gehakt wordt vallen nu eenmaal spaanders. Voor een nader onderzoek, zoals het kamerlid Brautigam gevraagd had, bestond volgens hen geen enkele aanleiding.[48] Verwijten aan burgemeester Van Hall werden door hemzelf gepareerd. Impliciet viel kritiek te beluisteren in een adres van

een aantal hoogleraren, schrijvers en journalisten aan de Tweede Kamer. Daarin vroegen de ondertekenaars een wijziging van de Gemeentewet in die zin, dat de burgemeester als hoofd van de politie voortaan ook verantwoording verschuldigd zou zijn aan de gemeenteraad. De burgemeester verklaarden, desgevraagd door *Het Parool*, bereid te zijn tot een soort rondetafelgesprek met politie, journalisten 'en andere buitenstaanders' over de verhoudingen tussen de burgerij en de politie, maar hij voelde niets voor een wijziging van de Gemeentewet.[49] Dat de zelfverzekerdheid waarmee de autoriteiten zich verdedigden slechts een wankele façade was, zou diezelfde maand nog blijken, toen zich opnieuw ernstige botsingen tussen politie en burgers voordeden.

Voordat we daarover te spreken komen, is het interessant de reacties van enkele gewone burgers op het Provo-optreden tijdens de huwelijksdag te bezien. Uit de ingezonden-brievenrubriek van *Het Parool* blijkt dat menige Amsterdammer zich geërgerd had aan de specifieke manier waarop de provo's hun protest tegen het huwelijk rechtvaardigden. Vooral de verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog waren een aantal briefschrijvers in het verkeerde keelgat geschoten: die zogenaamde demonstranten waren gewoon opgeschoten jongens en meisjes die tijdens de oorlog óf nog in de luiers lagen, óf nog helemaal niet geboren waren; ze hebben het enkel van horen zeggen, die blagen, en: dat zouden ze in de oorlog niet gedurfd hebben, zo luidde de strekking van een aantal brieven. De irritatie maakt duidelijk dat deze waarschijnlijk vóór de oorlog geboren Amsterdammers het beweerde antifascisme van de provo's als een inbreuk op hun eigen collectieve herinnering ervoeren. De oorlog was hún formatieve ervaring en ze ontleenden er ten opzichte van de naoorlogse generatie het nodige prestige aan. 'Je hebt de oorlog niet meegemaakt' was tenslotte de meest gehoorde diskwalificatie van de Vooroorlogse Generatie jegens hen die kort vóór of na 1945 geboren waren.

Tegelijk met deze wrevel, is aan gene zijde van de generatiekloof ook iets anders zichtbaar, namelijk de al of niet bewuste poging van jongeren om uit het vocabulaire en het symbolenrepertoire van hun ouders te lenen: het antifascisme, de davidster, de jodenvervolging, de Februaristaking en het monument van de Dokwerker, het anti-Duits zijn. De vraag waarom ze dat deden, voert in de richting van een collectieve psychoanalyse en laat zich daarom in een historische beschouwing als deze moeilijk beantwoorden. We stellen ons daarom voorlopig

tevreden met de constatering dát ze het deden. En daarmee was zo niet de basis voor een intergenerationele dialoog, dan toch in ieder geval voor een flinke huiselijke ruzie gelegd. In beide gevallen betekende dat praten, respectievelijk schreeuwen, maar hoe dan ook: communiceren. En dat was iets nieuws. Om het een beetje schematisch - en dus heel onwetenschappelijk - te formuleren: antifascisme was iets heel anders dan rock ‘n’ roll. De jeugd begon weer in de buurt van de ouderlijke woning te komen, ook al leek zij verder van huis dan ooit.

‘*Omdat mijn fiets daar stond*’

Nog geen tien dagen later was het weer raak in Amsterdam. Op zaterdagmiddag 19 maart vond de opening plaats van een foto-expositie, geheel gewijd aan het politieoptreden tijdens de huwelijksdag van Beatrix en Claus. De tentoonstelling was een gecombineerd initiatief van Provo, *Propria Cures* en uitgeverij Polak en Van Gennep, welke laatste ook twee kleine zaaltjes beschikbaar had gesteld op de Prinsengracht nummer 820. De expositie zou geopend worden door de schrijver Jan Wolkers. De belangstelling was zo groot dat al spoedig enige honderden mensen op de gracht samenschoolden, geduldig wachtend tot ze naar binnen konden. De trammelant begon toen een paar agenten min of meer toevallig verzeild raakten in de nabij gelegen Utrechtsestraat. Zij hadden in hun surveillanceauto via de mobilofoon opdracht gekregen te zoeken naar een paar varkens die, volgens een anonieme tipgever, door provo's op de hoek van de Leidsestraat en de Prinsengracht losgelaten zouden zijn. Naarstig zoekend naar de varkens kwamen de gezagshandhavers in de Utrechtsestraat terecht waar Wolkers juist de tentoonstelling verlaten had, een witte kip - het Provo-symbool voor een nieuw, vriendelijk type politieagent - in de armen met zich meevoerend. Er ontstond een woordenwisseling en even later een schermutseling tussen Wolkers' gezelschap en de agenten. Al snel vloog er een politiepet door de lucht. De agenten wisten niettemin met een arrestant hun auto te bereiken en vroegen daar per mobilofoon om assistentie. Er arriveerde een busje met sabels en agenten en met zo'n vijfentwintig man sloeg de sterke arm de menigte uit elkaar. Terwijl Wolkers met de schrik vrij kwam, kwamen enkele anderen er niet zonder kleerscheuren af: een agent verloor een paar tanden en twee omstanders liepen een hersenschudding op. Een van hen was de 22-jarige student Bob Bermond, die na de tentoonstelling bezocht te hebben

richting Utrechtsestraat liep, omdat hij daar zijn fiets had neergezet. ‘Toen ik bijna bij de Utrechtsestraat was, ontmoette ik twee agenten. Ik schonk daar geen aandacht aan, omdat ik dacht dat die agenten de Utrechtsestraat voor het verkeer vrij wilden houden. Plotseling sloeg een van de agenten mij met een gummiknuppel op mijn hoofd. Ik verdedigde mij niet, maar probeerde de agent uit te leggen, dat ik op weg was naar mijn fiets. De agent reageerde daar niet op, maar bleef doorslaan. Er kwamen nog drie agenten aanlopen, die een kring om mij heen vormden, en ook op mijn hoofd sloegen. Na mijn aanvankelijke verbijstering drong het nu langzamerhand tot mij door wat er gebeurde.’[50] De student diende daarna een klacht in tegen de politiemannen.

De cineast Louis van Gasteren, toevallig ter plaatse als een van de bezoekers van de tentoonstelling, legde de hele kloppartij op film vast en bood deze direct aan aan het NTS-Journaal. De redactiechef weigerde de beelden echter, omdat zij volgens hem te controversieel waren.[51] Van Gasteren liep vervolgens met de film naar de redactie van het Vara-actualiteitenprogramma ‘Achter het Nieuws’ dat nog dezelfde zaterdagavond de beelden wél vertoonde.[52] Het toeval wilde dat burgemeester Van Hall diezelfde avond in de populaire *talkshow* ‘Miesen-scène’ van Mies Bouwman te gast zou zijn. Van Hall, die zich tijdens de onlusten op een verkiezingsbijeenkomst in Eindhoven bevond (de Statenverkiezingen stonden immers voor de deur), was pas bij zijn terugkomst tegen 18.00 uur geïnformeerd over de gebeurtenissen. Hij bcsloot zijn televisieoptreden niet af te zeggen, maar van de gelegenheid gebruik te maken om het Nederlandse volk toe te spreken. De redactionele formule van het programma werd gewijzigd - de gasten kregen door Mies altijd tien vragen voorgelegd waarop zij spontaan moesten antwoorden - , en de burgemeester kreeg de gelegenheid zijn visie op het gebeurde te geven.[53] Hij toonde zich geëmotioneerd en verklaarde dat het ‘een heel, heel beroerde toestand in onze stad [is] en het is echt niet alleen een verschijnsel van onze stad alleen, maar overal is de jeugd, kan je zeggen, in opmars’. Overal wil de jeugd laten zien dat zij er is, aldus de burgemeester. ‘En om daar een oplossing voor te vinden, dat is iets wat de politie niet kan, wat ík niet kan, maar daar moeten een heleboel verstandige mensen over praten en we móéten proberen daar een oplossing voor te vinden. Want dit gáát zo niet. [...] Ja, daar zullen psychologen bij moeten komen, dan zullen er misschien gesprekken plaats hebben, wat men... wat er nou eigenlijk áchter die

jongens zit.' Mies Bouwman, die zich kennelijk had voorgenomen niet louter de rol van aangeefster te spelen, toonde zich van haar kritische kant door op te merken dat er nu toch heel snel iets moest gebeuren en dat de eerste stap aan de politie was.[54] De burgemeester kwam niet veel verder dan een 'afkoelingsperiode' voor te stellen. Als het zo doorging, zouden er binnenkort doden vallen in plaats van gewonden, aldus de burgervader met een sombere, maar vooruitziende blik. In kabinetskringen was men weinig gecharmeerd van Van Halls optreden. Minister Smallenbroek zou later voor de commissie-Enschedé verklaren - ingesteld naar aanleiding van de onlusten in Amsterdam - dat hij 'werkelijk ontdaan' was door de televisieuitzending.[55] Het redactieteam van het Vara-programma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer' besloot het televisieoptreden van de burgemeester te persifleren. De sketch stuitte echter op ernstige bezwaren van het Vara-bestuur en aangezien de redactie weigerde het onderwerp te laten vallen, ging de hele aflevering niet door. Daarmee kwam een einde aan dit van meet af aan omstreden satirische televisieprogramma. De gewraakte tekst, door *Het Parool* afgedrukt[56], bestond uit een gesprek tussen Mies Bouwman (te spelen door Else Hoog) en Van Hall (Aad Kosto), waarbij de eerste de bekende tien vragen aan haar gast voorlegt. Wanneer Mies vraagt of de burgemeester als jongetje wel eens met een sabel heeft gespeeld, ontsteekt de burgemeester in woede: 'Dat is een gemene insinuatie! Ik speelde nooit met een sabel of met bullepezen. Alleen als de jeugd er aanleiding toe gaf, als ze me uitscholden of zo, dan sloeg ik direct hard toe. Dat kan je toch niet toelaten. Maar ik heb beslist in mijn jeugd niemand doodgeslagen.' Op de slotvraag of hij zich goed kan beheersen, antwoordt Van Hall: 'Natuurlijk kan ik mij goed beheersen (hysterische huilbui). 't Is ook allemaal zo moeilijk... bullepees... sabel...'

Ook nu werden kamervragen naar aanleiding van het politieoptreden van 19 maart gesteld, ditmaal van de zijde van de PSP'er A.J. Bruggeman, die aan de minister van Binnenlandse Zaken een grondig onderzoek naar het incident voorstelde. Ook andere politici - het was tenslotte verkiezingstijd - voelden zich verplicht te reageren. De minister van Economische Zaken, Den Uyl, toonde toen al de wendbaarheid die hem later in staat stelde een verbindende schakel te zijn tussen de aanstormende jonge vernieuwers en het oudere partij-*establishment*. Na op zondagmiddag een bezoek aan de tentoonstelling gebracht te hebben, verklaarde hij deze niet-provocerend te vinden en, reage-

rend op uitspraken van de ARP'er Roolvink over langharige onruststokers, zei hij geen bezwaar te hebben tegen ‘langharige en ongewassen knapen met constructieve ideeën’. ‘Het staat iedereen in ons land vrij zijn haar lang te laten groeien en zich niet te wassen. Ik herinner eraan dat de Duitsers, die in 1940 ons land binnenvielen, keurig, geknipt, gewassen en geschoren waren’, aldus de bewindsman. Daarmee onderscheidde hij zich van bijvoorbeeld zijn partijgenoot Nederhorst, die toen geen goed woord had voor de ‘straatterreur’ van de provo's of van zijn collega minister van Justitie Samkalden, die zo'n psychologisch onderzoek allemaal mooi en aardig vond, maar de ordehandhaving daar niet op wilde laten wachten.[57]

In een aantal krantecommentaren werden nu ook de eerste kritische opmerkingen aan het adres van de Amsterdamse politie gelanceerd: de openbare orde behoort niet op geweld, maar op vrijwillige aanvaarding te berusten, zoals *Trouw* het in een redactioneel commentaar formuleerde.[58] In de daarop volgende maanden zou deze kritiek verder aanzwellen en uiteindelijk zowel de burgemeester als de hoofdcommissaris van politie de figuurlijke kop kosten. Daarvoor waren echter één dode, ruim honderd gewonden en een burgeroorlogachtige situatie in de hoofdstad nodig. Op een snikhete dag in juni werd Van Halls nachtmerrie werkelijkheid.

Dolle Dinsdag

De directe aanleiding voor het Bouwvakoproer van 13 en 14 juni 1966 was een vakbondskwestie: de vraag of ongeorganiseerden kosteloos mee mogen profiteren van het werk van de vakbeweging. Juist in de jaren zestig, waarin de zwarte loonvorming welig tierde, verscherpte de verhouding tussen georganiseerde en ongeorganiseerde werknemers. Niet zelden moesten vakbondsleden constateren dat niet-georganiseerde zwartwerkers met een beter gevuld loonzakje naar huis gingen dan zij. De frustratie hierover deed velen teleurgesteld bedanken voor hun bondslidmaatschap. Vakbondsbestuurders zagen als remedie voor dit probleem een duidelijke bevoordeling van de georganiseerde boven de ongeorganiseerde werknemer. In het bouwbedrijf spitste het vraagstuk van de ongeorganiseerden zich toe op de vakantieregeling. In de bouw-cao voor 1965 was afgesproken dat de bouwbonden bij de ongeorganiseerden een bepaald bedrag voor administratiekosten mochten inhouden, wanneer dezen hun vakantiebonnen

kwamen inwisselen. Doordat de bepaling niet algemeen verbindend was, kwam daar echter niet veel van terecht. Daarom stelde in 1966 het Sociaal Fonds Bouwnijverheid voor om bij niet-georganiseerde bouwvakkers twee procent administratiekosten in rekening te brengen bij het verzilveren van hun vakantiebonnen. Een aantal communistische bouwvakkers, verenigd in het Amsterdamse Bouwvakcomité (een overblijfsel van de vroegere EVC-bouwbond) beschouwde dit echter als onrechtvaardig en besloot op maandag 13 juni door middel van een protestbetoging uiting te geven aan hun verontwaardiging. 'De hand die aan onze achterzak zit, die rammen we eraf,' hitste stakingsleider en CPN'er Klaas Staphorst tijdens de eerste demonstratie op het Jonas Daniël Meyerplein.[59] De demonstratie waaraan zo'n duizend bouwvakkers deelnamen, verliep aanvankelijk rustig, maar 's avonds sloeg de vlam in de pan. Een groep betogers bestormde tegen acht uur het aan het Marnixplein gelegen patronaatsgebouw waar de verzilvering van de bonnen plaatsvond; zij sloegen daar de inboedel kort en klein en een paar bestuurders een blauw oog. Toen de politie met de wapenstok de vakbondsfunctionarissen probeerde te ontzetten en de orde te herstellen - de burgemeester was overigens naar een *party* en de hele avond onbereikbaar-, vielen buiten twee gewonden, terwijl een derde, de 51-jarige voeger uit de Jordaan, Jan Weggelaar, roerloos op het plaveisel van het Korte Marnixplantsoen bleef liggen.

Weggelaar, vader van twee kinderen en twintig jaar getrouwd, woonde vlakbij op de Lindengracht en was even gaan kijken of hij al aan de beurt was voor de uitbetaling van zijn vakantiegeld. Hij was op zijn pantoffels en in hemdsmouwen weggelopen. Over de doodsoorzaak van Weggelaar circuleerden in de nacht van maandag op dinsdag nog verschillende lezingen. Volgens sommige bouwvakkers zou hij door de politie doodgeslagen zijn; volgens de politie zou hij per abuis getroffen zijn door een stuk stoeptegel, dat door mededemonstranten gegooid was. In de tweede ochtendeditie van *De Telegraaf* werd nog gesproken van 'zeer ernstig hersenletsel' als gevolg waarvan Weggelaar overleden was in het Wilhelmina Gasthuis. Een nog dezelfde nacht uitgevoerde lijkschouwing, uitgevoerd door 's lands bekendste patholoog-anatoom J. Zeldenrust, wees echter uit dat de bouwvakker aan een hartverlamming gestorven was.[60] Van enig hersenletsel was geen sprake, zodat het waarschijnlijk om een verwisseling door de ooggetuigen is gegaan. Om half twee 's nachts maakte de politie de resultaten van de autopsie in een persconferentie bekend en alleen *De Telegraaf*

zag kans om die nieuws in een van de latere stadsedities af te drukken. Achteraf valt niet meer precies uit te maken wat de woede van de betogers veroorzaakt heeft: de onjuiste versie volgens welke Weggelaar door ‘eigen vuur’ gestorven was, of de medisch correcte conclusie van de patholoog-anatoom.[61] Waarschijnlijk waren beide berichten moeilijk te verteren voor de opgewonden menigte die zich tegen tien uur 's ochtends rond de Dokwerker verzameld had en opnieuw toegesproken werd door Staphorst: ‘Een bouwvakker laat zich niet ongestraft neerknuppelen, er is één slachtoffer gevallen, ze zullen nu leren te luisteren naar de bouwvakkers.’[62] Een CPN-pamflet bevatte onder andere de tekst: ‘Een arbeider van 51 jaar bleef dood op straat liggen... omdat hij opkwam voor het door hem verdiende loon! [...] Protesteert met daad tegen dit machtsmisbruik.’[63]

Dat gebeurt. Nadat de ruiten bij het Sociaal Fonds Bouwnijverheid zijn ingegooid, klinkt opeens een kreet ‘De Telegraaf, de Telegraaf!’ uit de menigte. Daarop trekt rond half elf een honderdtal bouwvakkers naar het *Telegraaf*-gebouw aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Daar worden eerst de ruiten van de onderste verdiepingen ingegooid. Vervolgens kantelt een aantal bouwvakkers een grote bestelauto en steekt grote pakken kranten in brand. Ook een tweede auto valt in handen van de betogers en deze wordt over een stapel brandende kranten heen gereden. De auto brandt helemaal uit en de inmiddels gearriveerde brandweerwagens worden minutenlang door de stakers tegengehouden. Intussen verschaffen anderen zich de toegang tot het gebouw, na zich gewapend te hebben met een ladder en balken als stormram. Het personeel van de krant heeft zich verschanst op de tussenetage en op de eerste verdieping; het trapgat is gebarricadeerd met stalen bureaus. Gewapend met stoelpoten, ijzeren staven en brandblusapparaten weet het *Tefegraaf*-personeel de aanval af te slaan, maar men kan niet verhinderen dat beneden de abonnements- en advertentiekas geplunderd wordt en vernielingen worden aangericht. Pas wanneer de meute tegen een uur of twaalf is afgedropen, arriveert de politie met drie overvalwagens en zes motorzijspannen. Wanhopige telefoontjes naar politiebureau Singel, de hoofdcommissaris, de burgemeester en zelfs de minister van Justitie hebben tot dat moment niets opgeleverd. Het te late ingrijpen zal later een van de belangrijkste punten van kritiek worden op de eerstverantwoordelijke, de burgemeester.

Intussen zijn in het hele centrum rellen ontstaan; op het Damrak gooien jonge bouwvakkers en provo's stenen naar politieagenten met

karabijnen en wapenstokken. De burgemeester heeft nu met een beroep op een noodartikel uit de politiewet versterking aangevraagd. Drie pelotons marechaussee, 120 man afkomstig uit Noord- en Zuid-Holland en Utrecht worden naar Amsterdam gedirigeerd. Tegen de middag is een burgeroorlogachtige situatie ontstaan. Helikopters vliegen boven de stad, de trams staan stil en de Bijenkorf sluit de deuren, stalen rolluiken gaan overal naar beneden, vrouwen vluchten huilend portieken in en er wordt hier en daar met scherp geschoten door de politie. In het Binnengasthuis worden enkele mannen met schotwonden, van wie één in levensgevaar, binnengebracht. In de havens leggen arbeiders het werk neer en trekken met de bouwvakkers mee de stad in. Op het Jonas Daniël Meyerplein verzamelen zich 's middags opnieuw bouwvakkers rond Klaas Staphorst, die onder andere een solidariteitsverklaring van diverse studentenorganisaties, waaronder de SVB voorleest. Ofschoon hij de stakers vraagt nu rustig naar huis te gaan, gaan de rellen in het centrum gewoon door. De ministers Smallenbroek en Samkalden gaan zich persoonlijk op de hoogte stellen in Amsterdam. Tot diep in de nacht worden er brandjes gesticht, met stenen gegooid, parkeermeters uit de grond gerukt, barricaden opgeworpen en gevochten. De bouwvakkers hebben nu plaats gemaakt voor provo's, relzoekers en criminele elementen.

Crisisbewustzijn en zelfkritiek

De volgende dag kon de balans van ‘Dolle Dinsdag’ opgemaakt worden: meer dan honderd gewonden, voor miljoenen guldens schade en een ontredderd Amsterdam. Daags na de rellen begaven de ministers Samkalden en Smallenbroek zich opnieuw naar Amsterdam, dit keer vergezeld van de minister-president, die inmiddels verklaard had dat deze toestand ‘niet nog eens 24 uur kan voortduren’[64], daarmee op bedekte wijze burgemeester en politieleiding kritiserend.[65] Voor donderdag was een spoeddebat in de Tweede Kamer aangekondigd. In een aantal commentaren in dag- en weekbladen werd om het hoofd van de burgemeester en de hoofdcommissaris gevraagd.[66] Er was kritiek op coördinatie, tactiek en mate van overheidsingrijpen. En dat in Den Haag die kritiek gedeeld werd, bleek uit het feit dat hoofdcommissaris Van der Molen vrijwel direct na het oproer op non-actief werd gesteld en anderhalve week later zich een ‘eervol’ ontslag aangezegd zag.[67]

In het Tweede-Kamerdebat spitste de kritiek zich vporal toe op de

situatie in en rond het *Telegraaf*-gebouw. Minister Smallenbroek zei in de regeringsverklaring over ‘de toestand in Amsterdam’ het ‘betreurenswaardig’ te vinden dat het anderhalf uur duurde voordat de politie ter plaatse was en hij gaf als verklaring de (door velen betwijfelde) omstandigheid die de burgemeester had aangevoerd: de ongeregeldheden in de avond ervoor hadden zoveel personeel gekost dat de politie niet snel genoeg de benodigde reserves kon formeren. Terwijl de meeste sprekers harde kritiek jegens de Amsterdamse gezagvoerders uitten, probeerden enkelen ook greep te krijgen op een tijdgeest, die wellicht achter deze schokkende gebeurtenissen schuilging. KVP-fractievoorzitter Schmelzer gewaagde van snelle mentale veranderingen en hij verwees daarbij naar ‘mijn eigen kerk’: ‘Ook daar voltrekken zich tal van opvattingen naar grotere persoonlijke beleving en verantwoordelijkheid; het gaat door onze hele samenleving heen.’ Door psychologische, sociale, maatschappelijke en geestelijke oorzaken ontstond er volgens de KVP'er ‘een zekere vervreemding van het gezag’, ‘een zich niet geborgen voelen, een zich niet in de samenleving thuisvoelen’.[68] De PvdA-fractievoorzitter Nederhorst zag op de achtergrond van al deze troebelen een generatieprobleem. Daarbij doelde hij niet op ‘de nozembende’ die volgens hem verantwoordelijk was voor de vernielingen in Amsterdam, maar op ‘de beweging bij de andere jeugd, bij de provo's en studenten in Amsterdam’. De solidariteitsverklaring van de studentenorganisaties - waaronder ook meer behoudende - jegens de bouwvakarbeiders beschouwde hij als een teken aan de wand en hij pleitte voor een diepgaande bezinning op dit ‘generatieprobleem’[69].

Toteen soortgelijke conclusie kwamen de twee KVP-parlementariërs J.A. Mommersteeg en C.F. Kleisterlee. Zij verzachten de minister-president om een ‘grootscheeps opgezet onderzoek’ naar de diepere oorzaken van de troebelen. In een vraaggesprek met *de Volkskrant* gaven de beide volksvertegenwoordigers onder andere hun visie op het verschijnsel Provo, dat volgens hen stond voor een veel breder gevoelde maatschappelijke onvrede, een crisis in feite. Kleisterlee: ‘Onze maatschappelijke en culturele structuur zit in een crisis. Denk maar aan de kerk! En ki jk maar naar het moderne gezin. Het opvoedingsideaal is ongelooflijk gewijzigd, maar daar durven we nog niet aan. Er is onvoldoende communicatie tussen het gezag en de jeugd, èn tussen ouders en kinderen. Waar kinderen mee thuiskomen [...], dat schokt ons. [...] Dáár zit de kortsluiting. Ik geloof dat wij als ouderen dat shock-element moeten leren ondergaan om tot contact te komen.’

Naast deze impliciete zelfkritiek etaleerde Kleisterlee een vroegtijdig inzicht in de breuklijn die de vooroorlogse materialistische generatie van haar postmaterialistische kinderen scheidde: ‘Jazeker. Vroeger lag de paniek in de sociaal-economische sfeer. Nu meer in de menselijke belevingswereld. Dat schokt dieper.’[70]

Dat was een heel andere - en ook intelligentere-benadering dan bijvoorbeeld CHU-fractievoorzitter Beernink bepleitte- ‘plaatsing in een werkkkamp’[71] - , of burgemeester Van Hall, die een week na ‘zwarte dinsdag’ in de Amsterdamse gemeenteraad alle schuld naar de provo's had toegeschoven.[72]

Waar parlementariërs als Schmelzer, Nederhorst, Kleisterlee en Mommersteeg tastend naar zochten was een cultuursociologische samenhang tussen deevenementen en ontwikkelingen waarmee zij in de afgelopen jaren zo plotseling geconfronteerd waren: veranderingen in godsdienstige beleving, veranderingen in economische ontwikkeling en consumptieniveau, veranderingen onder de jeugd en haar houding jegens het ‘natuurlijke’ gezag van ouders, politie en bestuurders. In hun bewoordingen klinkt zowel een verlangen naar begrip door, alsook een bereidheid de eigen zekerheden kritisch te bezien.[73] Deze zelfkritiek en dit crisisbewustzijn begonnen zich snel te verspreiden, niet alleen in het politieke, maar bijvoorbeeld ook in het juridische milieu. Zo wekte professor G.E. Langemeijer, procureur-generaal bij de Hoge Raad - en als zodanig bepaald niet te verdenken van revolutionaire sympathieën - enigopzien met een lezing gehouden voor de Natariële Vereniging. Onder de titel ‘Een rechtsfilosofische verkenning van de Provo-beweging’ pleitte de jurist voor ‘een genuanceerde benadering’ van dit fenomeen. Desgevraagd door *Vrij Nederland*-redacteur J. van Tijn lichtte de magistraat in dat weekblad zijn visie op Provo toe: ‘Wanneer het doel niet aanvaardbaar is en de middelen van de provo's moeilijk voor toelaatbaar zijn te houden, wat blijft er dan nog over? Een protest tegen de traagheid des harten die ons politieke leven helaas beweegt. Of beweegt? Nee, behéérst, want bewegen doet er juist niets. En met dat protest kan ik meevoelen. [...] Kijk, hoe meer wij er voor open staan, hoe meer goed ze zouden kunnen doen.’ Ook Langemeijer bleek overigens in Provo een aansporing tot zelfkritiek te zien: ‘het enige dat ik positief waardeer is de indirecte werking die er van de Provobeweging uitgaat, de mogelijkheid dat het de zelfkritiek zou kunnen scherpen.’[74]

In dit nieuwe licht oogden de burgemeester van Amsterdam en zijn

hoofdcommissaris van politie plotseling als anachronistische archetypen: Van Hall als een minzame, maar niets begrijpende regent, Van der Molen als een eendimensionaal denkende militair.[75] Om het gevaar van een gezagsvacuüm niet al te groot te maken, mocht de eerste nog even blijven zitten. Maar de commissie van onderzoek, waar in het verleden al meer dan eens vergeefs om gevraagd was in het parlement, was nu een politieke evidentie geworden. En die commissie zou ook met de eerste burger van Amsterdam korte metten maken.

Een kwestie van 'rolminimalisatie en ressortparticularisme'

Op 22 juli 1966 installeerden de ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie een onderzoekscommissie onder voorzitterschap van prof. mr. Ch.J. Enschedé (hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam). De opdracht aan de commissie luidde een onderzoek in te stellen naar het politiebeleid in Amsterdam sinds 1960 tot en met 1966, maar met nadruk op de ordeverstoringen in het laatste jaar, culminerend in de onlusten van 13 en 14 juni. De commissie, al snel naar haar voorzitter de commissie-Enschedé genoemd, bracht drie rapporten uit, twee interimverslagen en een slotrapport, dat in het najaar van 1967 verscheen. het eerste interimrapport, eind 1966 aangeboden aan de ministers, ging zeer uitvoerig in op de directe aanleiding en het verloop van de gebeurtenissen op 13 en 14 juni; het tweede, in mei 1967 verschijnend, behandelde vooral het politieoptreden en de bevelsverhoudingen. Beide rapporten waren vernietigend voor de positie van Van Hall en bevestigden het beeld van besluiteloosheid en een fataal gebrek aan leiding. Het slotrapport bevatte een systematische analyse van de ordeverstoringen en enkele uiterst kritische beleidsevaluaties van de hand van twee hoogleraren uit de sociale wetenschappen, J.A.A. van Doorm en A. van Braam, beiden verbonden aan de Economische Hogeschool te Rotterdam. Deze rapportage is later gekritiseerd om de 'beperkte horizon' van de commissie. De Groningse historicus Bosscher heeft een paar jaar geleden het werk van de commissie wat smalend vergeleken met het in 1979 verschenen rapport over de oorlogsmisdadiger Menten. Dáárin was ten minste sprake van een historische probleemstelling; dáárin werd een historische context geschetst, zo stelde Bosscher.[76] Maar met deze verwijten geeft hij zelf blijk van een enigszins onhistorische visie op de commissie-Enschedé, die immers een problematiek moest onderzoeken waar zij zich midden

in bevond. De commissie kón geen historische context schetsen, niet zozeer omdat zij geen historicus in haar midden telde, als wel omdat zij op dat moment geen historische context zág. De verschijnselen waarvoor zij geacht werd een verklaring te vinden, leken zonder precedent. Niettemin is de inhoud van de rapportage niet alleen uiterst verhelderend, maar voor die tijd ook uitzonderlijk kritisch en illustratief voor het crisisgevoel, waaraan politici en bestuurders uit de Vooroorlogse Generatie zich ten prooi wisten.

De commissie hield haar laatste vergaderronde in de periode mei-juni 1967 en hoorde een groot aantal getuigen, onder wie het college van burgemeester en wethouders, hoge politiefunctionarissen, de procureur-generaal, de officier van justitie, hoofd van het arrondissementsparket in Amsterdam. Ook een aantal externe deskundigen, zoals de Amsterdamse hoogleraar communicatiewetenschappen M. Rooij, werd geraadpleegd. De provo's werden niet voor de commissie geroepen, aangezien deze het ‘efficiënter’ oordeelde de lectuur te raadplegen die ‘van deze jongeren zelf afkomstig is’.[77]

Wat achteraf opvalt is de volstrekte radeloosheid van sommige getuigen (vooral de politieleiding), de pogingen van anderen een verklarende context te vinden en ten slotte de vlijmscherpe kritiek van de externe deskundigen. In een gesprek met de commissie zoeken de wethouders naar het bredere verband, waarin de Amsterdamse troebelen gezien moeten worden. De commisie stelt vast dat het niet om specifiek Amsterdamse of Nederlandse problemen gaat, maar om Westeuropese ‘of wellicht zelfs algemeen culturele verschijnselen’. De uitspraken van de wethouders tegenover de commissie voeden deze veronderstelling. Een van hen merkt op dat de jeugd na 1945 het gezag ontwend is, dat het gezag in de hele maatschappij niet meer voetstoots geaccepteerd wordt en dat de welvaart met dit alles iets te maken moet hebben: ‘Men heeft meer mogelijkheden: in de huidige welvaart zijn tal van zaken bereikbaar geworden en toch onbereikbaar in feite. Zou men bijv. vroeger eens een dag naar Zandvoort hebben willen gaan, dan ontbrak daarvoor dikwijls het geld en de tijd. Nu heeft men geld èn de tijd ervoor beschikbaar, zelfs de auto om er naar toe te rijden, maar door de verkeersopstoppingen, de parkeerproblemen enz. ligt het, juist omdat het voor ieder bereikbaar is geworden, toch weer buiten het bereik. Vroeger mopperde men over het loon, nu ook over de wegen, men meent dat “ze er wat aan moeten doen”, en verspreidt aldus een sfeer van ontevredenheid en daardoor van gezagsondermij-

ning. Door de televisie zit iedereen op de eerste rij, maar zodra de knop is omgedraaid is niets meer mogelijk.'[78]

Naast deze algemeen-maatschappelijke factoren speelden volgens de wethouders wel degelijk specifiek Amsterdamse problemen een rol: de woningnood, die vooral jongeren hard trof, de verkeerscohgestie, de verloedering van de binnenstad door steeds meer auto's en steeds minder groen, de anonimiteit van de moderne buitenwijken: 'De volksbuurt koesterde zijn kinderen; de nieuwe wijk niet meer.'[79] De ordeverstoringen stonden volgens de wethouders niet op zichzelf; evenals sommige parlementariërs constateerden ook zij een alom veranderende houding ten opzichte van het gezag.[80]

De door de commissie gehoorde politiefunctionarissen etaleerden vooral hun wanhoop. Enkele commissarissen verklaarden best te willen weten 'wat er nu eigenlijk achter de provo-beweging zit'. 'Weliswaar is het, als er op straat rommel wordt gemaakt, op zichzelf niet van belang waarom dat gebeurt: rommel is rommel', aldus een van de gezagdragers; maar inzicht in het waarom is van groot belang, wanneer men wil optreden tegen die rommel, zo voegde hij eraan toe. Dat de hooggeplaatste beambten van goede wil waren, bleek uit hun 'literatuurstudie' en de vaderlijke gesprekken die zij getracht hadden met de provo's te voeren. Beide inspanningen waren echter volkomen vruchteloos gebleven, zo verklaarden zij voor de commissie. Wat de literatuurstudie betrof: 'Het doorworstelen van al die lectuur zal ons ongetwijfeld als mens rijker en wijzer hebben gemaakt; als politieman echter niet.' Al die boekenwijsheid had hun geen concrete suggesties of praktische antwoorden geboden. 'Kritiek op ons optreden horen wij genoeg; bruikbare alternatieven vrijwel nooit,' klonk het verwijtend. En de gesprekken met de 'topmannen van de provo's' leidden tot de observatie 'dat het over het algemeen heel prettige jongens zijn om mee te spreken, maar dat men er niet achter komt wat zij willen; wat zij aan het begin van het gesprek beweren, spreken zij aan het eind weer tegen. Men kan zich afvragen of zij zèlf wel precies weten wat zij willen.'[81]

Naast dit onvermogen greep te krijgen op de nieuwe jeugdcultuur, waren er ook nog interne problemen van het politieapparaat. Er waren niet alleen coördinate- en communicatieproblemen op het hoogste niveau, dat wil zeggen tussen de burgemeester en de hoofdcommissaris, maar binnen de hele hiërarchie Een commissaris merkte moedeloos op: 'We moeten het zelf maar uitzoeken. Van hoog tot laag heeft

men het gevoel dat er niet één lijn is in ons beleid - , en dat beleid zou nu op hoger niveau bepaald moeten worden dan destijds. Vroeger kon de Hoofdcommissaris zeggen, welke maatregelen we moesten nemen; nu is de zaak in de politieke sfeer gekomen en kan ook de Hoofdcommissaris niet meer zelfstandig beslissen. Daarmee is de zaak boven het niveau van de Hoofdcommissaris uitgegroeid. Vroeger had ik bijvoorbeeld zelf als afdelingschef kunnen beslissen om de provoboot te verwijderen: "dat ding waaromheen de openbare orde verstoord wordt, weg ermee" - en de waterpolitie zou de boot bijv. naar de Coenhaven gesleept hebben. Nu is dit echter een besluit dat niet beneden het niveau van burgemeester kan worden genomen.'[82]

En de diender op de straat had het ook bepaald niet gemakkelijker gekregen. De Amsterdamse officier van justitie mr. J.F. Hartsuiker gaf voor de commissie toe dat hij vaak instructies aan de politie gaf waarvan hij zelf niet wist hoe ze uitgevoerd moesten worden. Bijvoorbeeld de opdracht tot massaal aanhouden en verbaliseren, waarbij van politiezijde geregeld aan het openbaar ministerie werd gevraagd hoe dit nu 'technisch' in z'n werk moest gaan. 'Wie halen we eruit als we bijv. tegenover een menigte van zo'n 500 man staan?'[83] Het personeelstekort en de 'autoritaire denk- en levenshouding'[84] van de gemiddelde politieagent deden in een dergelijke situatie al snel weer naar de wapenstok grijpen.

In hun slotbeschouwingen velden de sociologen Van Doorn en Van Braam een vernietigend oordeel over het gevoerde beleid in Amsterdam.[85] Van Doorn pleitte voor 'conflict management' en een 'pragmatische, relativerende aanpak'. De Amsterdamse gezagdragers hadden volgens hem juist het tegendeel daarvan laten zien: hun geëmotioneerde aanpak, onvermogen tot objectiveren en begrijpen van de situatie was in feite verantwoordelijk voor de escalatie. Zowel politie als politiek disfunctioneerde in Amsterdam, schreef Van Doorn; de socioloog besloot op veel zaken maar niet nader in te gaan, zoals de zwakke invloed van de burgerij op de manier van rechtshandhaving, de vergaande vrijheidsbeperking in naam van de openbare orde, de stijl en het klimaat van de rechtspieging en de slechte relatie tussen politie en burgerij. De 'les van Amsterdam' luidde volgens hem dat op al deze punten vernieuwing en verbetering noodzakelijk was. Onwillekeurig krijgt de lezer de indruk dat de sympathie van de hoogleraar in feite bij de provo's ligt, die tenminste 'intelligentie en fantasie' in hun spel met de autoriteiten aan de dag leggen. Scherpzinnig is Van Doorns

analyse van de jeugd, die tegenwoordig ‘veel geprofileerder’ naar buiten treedt; zij is de ‘tasteleader’ van de moderne massaconsumptiemarkt geworden, drukt haar stempel op de amusementscultuur en recreatiestijl en wordtzich tegelijkertijd bewust van haar nieuwe maatschappelijke positie en toegenomen prestige, tot uitdrukking komend in de cultus van ‘jong zijn’ en ‘jong blijven’, aldus Van Doorn.

Zijn collega Van Braam maakt op zijn beurt de kachel aan met politie, justitie en burgemeester. In zijn nota vallen harde woordeh als paternalisme, zelfgenoegzaamheid, simplificatie en regentenmentaliteit. Bij de politie constateert hij ‘rolminimalisatie in het kader van ressortparticularisme’, waarmee de geleerde vermoedelijk daelt op de verkokering en de bureaucratie binnen het hoofdstedelijk politieapparaat. Over hoofdcommissaris Van der Molen, toen al eervol ontslagen, velt Van Braam een oordeel dat de kwalificatie ‘eervol’ met terugwerkende kracht tot een aanfluiting maakt: ‘De hoofdcommissaris leeft in een zelfgeschapen imaginaire wereld, waarin hij de militaire leider speelt en droomt.’

Toen het slotrapport van de commissie-Enschedé in het najaar van 1967 gereed was, was niet alleen *the summer of love* voorbij, maar ook het doek definitief gevallen voor een aantal hoofdrolspelers in het drama van 1966: het inmiddels aangetreden kabinet-De Jong had in mei 1967 Van Hall alsnog zijn ontslag aangezegd en op 1 juli was de burgemeester, net als zijn hoofdcommissaris een jaar eerder, ‘eervol’ ontslagen. Minister Smallenbroek, die in 1966 in de Kamer nog het standpunt had verdedigd dat Van Hall een kans moest krijgen om het ondermijnde vertrouwen te herstellen, was al veel eerder in de coulissen verdwenen. In de nacht van 15 op 16 juli 1966 had de minister onder invloed van alcohol een aanrijding veroorzaakt, een vergrijp dat eind augustus tot zijn aftreden leidde.

Maar ook aan de tegenspelers was de tijd niet ongemerkt voorbijgegaan: op 15 mei - twee dagen na het ontslag van burgemeester Van Hal - 1967 was Provo te midden van een paar honderd belangstellenden in het Vondelpark opgeheven. De boodschap was verkondigd, het werk gedaan. Provo had zichzelf overbodig gemaakt. ‘Iedereen kent onze ideeën nu’, aldus toenmalig Provo-raadslid Luud Schimmelpenninck, die tevens vaststelde dat het woord ‘provo’ een besmet begrip was geworden.[86] Alhoewel de ‘auto-likwidaatsie’ geheel in de geest van Provo een opgewekt absurdisme ademde - de zwervende fluitist Co-chitus blies het Wilhelmus, er werden bananen gerookt en een enkeling

riep om de terugkeer van Van Hall - , verzonk Roel van Duijn direct daarna in een diepe depressie en bracht weken lusteloos in bed door. ‘Ik lag daar maar. Ik voelde me zo zwaar dat ik steeds bang was door het bed te zakken. Langzamerhand kreeg ik het gevoel dat ik het sterven van mijn vader aan het imiteren was,’ zou hij zich jaren later tegenover Ischa Meijer herinneren.[87] Ten slotte vertrok hij naar Walcheren om op een biodynamische boerderij wat aan te sterken en voor het eerst kennis te maken met kabouters.

Er was iets voorbij, maar niemand wist precies wat; er was een luwte voelbaar, maar er was geen mens die wist wat er komen ging. Er was van alles gebeurd: een koninklijk huwelijk was verstoord, er was een kabinet en een bouwvakker gevallen, een burgemeester was ontslagen en een provo was in de gemeenteraad gekozen; er was geslagen, gescholden en er was van alles onderzocht. Maar *wat* was er nu eigenlijk gebeurd? De bestuurlijke elite van de Vooroorlogse Generatie en de vertegenwoordigers van de Protestgeneratie begonnen met andere ogen naar elkaar en vooral naar zichzelf te kijken. Het crisis- en breukvlakbesef waarvan de politiek in het midden van de jaren zestig doortrokken was, werd nog verder verdiept door de gelijktijdige jeugdrevolutie. De ongenadige mediaregistratie vande machteloosheid die de gezagdragers uitstraalden, maakte het nog erger. Het rapport van de commissie-Enschedé liet er geen twijfel over bestaan dat ingrijpende hervormingen noodzakelijk waren en bevestigde daarmee een geluid dat al tijdens het kabinet-Cals rondzong, maar tot dusver door niemand tot een zo scherpe diagnose was verwoord. Terwijl bij de Vooroorlogse Generatie de zelftwijfel nu snel plaats begon te maken voor een behoefte aan hervormende daadkracht, raakte de aanvankelijk vooral cultureel gerichte jeugdrevolutie steeds meer in de ban van de politiek. Daarmee begon ook een proces van ‘onttovering’, dat het einde van de jaren zestig in zou luiden. De fatale politisering van Provo leverde daar een eerste bewijs van. Had de Rotterdamse hoogleraar Van Doorn in zijn analyse van de Amsterdamse situatie niet geschreven dat Provo sterft, zodra de eigen claims ernstig genomen worden?

Eindnoten:

25 De Rijksvoorlichtingsdienst was al eerder - naar schatting van het voormalig RVD-hoofd G. van der Wiel een week of zes - op de hoogte van de relatie tussen Beatrix en Claus von Amsberg (telefonisch interview met G. van der Wiel, 16 maart 1995).
26 *Het Binnenhof*, 8 mei 1965, geciteerd in: G. van den Boomen en H. Lammers, *Beatrix Claus. Een journalistieke documentaire* (Den Haag 1965), 20.
27 *De Groene Amsterdammer*, 14 mei 1965.
28 *De Gids*, juni 1965.
29 Afgedrukt in: Van den Boomen en Lammers, *Beatrix Claus*, 89-92, hier 90.
30 *Ibidem*, 67.
31 1965 was overigens ook het jaar waarin J. Pressers getormenteerde boek *Ondergang*, over het lot van de Nederlandse joden tijdens de bezetting, verscheen.
32 *De Gazet van Antwerpen*, 29 juni 1965.
33 *NRC*, 28 juni 1965.
34 *De Volkskrant*, 30 juni 1965.
35 *Eindhovens Dagblad*, 29 juni 1965.

36 *De Gelderlander*, 5 juli 1965.
37 Van Duijn, *Provo*, 22.
38 Zie *HTK* 1965-1966, 478-514.
39 In een ingezonden brief in *Het Vrije Volk* schreef iemand: 'Gewoon van Claus Klaus maken, dan is hij meteen Hollander' (afgedrukt in: Van den Boomen en Lammers, *Beatrix Claus*, 32).
40 Zie ook Bosscher, *De dood van een metselaar*, 15.
41 G. van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam 1976), 186-187; uit op band ingesproken herinneringen van de burgemeester (waarop tot 1993 een embargo rustte) bleek enkele jaren geleden zelfs dat prinses Beatrix na overleg met Van Hall een brief aan de minister-president schreef waarin zij verklaarde te willen afzien van Amsterdam als plaats van haar huwelijkssluiting. De prinses wilde daarmee de gekwetste gevoelens van Amsterdammers ontzien. De concept-brief werd afgedrukt in *Vrij Nederland*, 19 maart 1994. Verder over de plaatskeuze: *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam* ('s-Gravenhage 1967), 128-129; Bosscher, *De dood van een metselaar*, 9-10; Hofland, *Tegels lichten*, 190 en ten slotte K. Hubers, *Gezag in het nauw. Het beleid van de verantwoordelijke autoriteiten in tijden van crisis in de jaren zestig* (doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit Utrecht 1994, 25-26. Ook het toenmalig hoofd van de Rijksvoorlichtingsdienst, G. van der Wiel, bevestigde dat de keuze voor Amsterdam als plaats van de huwelijkssluiting vooral door Cals is doorgedreven (telefonisch interview, 16 maart 1995).
42 Van Duijn, *Provo*, 22.
43 *Haagse Post*, 12 maart 1966.
44 Het Comité zamelde naar eigen zeggen geld in voor een 'anti-geschenk' en verspreidde 'witte geruchten' over een mogelijke sabotage van de feestdag, zoals het toevoegen van LSD aan het leidingwater en aan de politiepaarden. Ook zou een provo-verfkanon de trouwstoet oranje spuiten.
45 *Propria Cures*, 5 maart 1966.
46 Voor de toespraak die burgemeester Van Hall bij de huwelijkssluiting hield, zie zijn *Ervaringen van een Amsterdammer*, 230-233.
47 *De Volkskrant*, 21 maart 1966. Op een KVP-vergadering in Amsterdam herhaalde Cals zijn beschuldiging: 'Ik ben ervan overtuigd dat bepaalde buitenlandse sensatiebladen vooraf contact hebben gehad met groepen in Amsterdam. Ik beschik daarvoor over inlichtingen' (*de Volkskrant*, 22 maart 1966). De vereniging voor buitenlandse persjournalisten stuurde naar aanleiding van deze beschuldiging een protesttelegram naar de premier en vroeg hem om bewijzen. Na een gesprek tussen de premier en verenigingsvoorzitter H. Kersting verklaarde laatstgenoemde dat de heer Cals zich niet kon herinneren het woord 'bewijzen' gebruikt te hebben, wél het woord 'aanwijzingen' (*Het Parool*, 22 maart 1966). Ook toen het PvdA-Tweede-Kamerlid G. Brautigam aan de premier om bewijzen vroeg, zweeg Cals. Helemaal ongegrond was de beschuldiging echter niet. In zijn boek *Full-time Provo* (Amsterdam 1966, 12) legt Hans Tuynman zijn collega Roel van Duijn de volgende uitspraak in de mond: 'Ik kan zo tweehonderd gulden krijgen van het Duitse *Quick*, als ik ze een tip geef water morgen gaat gebeuren.' Aldus bevestigd door Roel van Duijn in een vraaggesprek met de auteur op 10 maart 1995.
48 *Het Vrije Volk*, 18 maart 1966. Zie voor het antwoord ook *HTK*, 1965-1966, 593 e.v.
49 *Het Parool*, 16 maart 1966.
50 *Het Parool*, 21 maart 1966.
51 *Het Vrije Volk*, 21 maart 1966. De film zou later bekend worden onder de titel 'Omdat mijn fiets daar stond'.
52 De Centrale Commissie voor de Filmkeuring zou de film vervolgens voor openbare vertoning verbieden.
53 De tekst van het interview is integraal afgedrukt in *Het Parool*, 21 maart 1966, alsook, zij het in een iets andere transcriptie in Van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer*, 227-229.
54 *Het Vaderland* zou schande spreken van Bouwmans interviewstijl. Volgens de krant raakten de verhoudingen zoek 'wanneer een "televisiester" ten overstann van honderdduizenden een burgemeester berispt' (21 maart 1966).
55 Zie *Tweede Interim-Rapport van de Commissie van Onderzoek Amsterdam* ('s-Gravenhnge 1966-1967), verhoor Smallenbroek, bijlage 109, 4.
56 *Het Parool*, 1 april 1966.
57 Citaten ontleend aan *Het Parool*, 21 maart 1966.
58 *Trouw*, 21 maart 1966.
59 *Vrij Nederland*, 18 juni 1966.

60 Er zou nog een tweede autopsie plaatsvinden,verricht door een andere patholong-anatoom, professor Wagenvoort. Deze zou tot een gelijkluidende conclusie komen.
61 De meest gangbare verklaring is de laatste, dus de publikatie van de medisch correcte versie als aanleiding voor de woede (ook de krant *Het Nieuws van de Dag* (14 juni 1966) geeft deze verklaring trouwens) maar deze is aangevochten door studentenleider Ton Regtien, die in zijn memoires schrijft dat op deze manier de bouwvakkers tot 'irrationele idioten' gemaakt worden. Ze waren volgens Regtien woedend omdat ze in de eerste editie verantwoordelijk werden gesteld voor de dood van hun collega. Jammer genoeg is die eerste editie onvindbaar, al is het waarschijnlijk dat deze niet veel afgeweken zal hebben van de wél beschikbare tweede editie, waarin van 'zeer ernstig hersenletsel' gesproken wordt en de stoeptegelversie mede vermeld wordt. Zie Regtien, Springtij, 111-113, 114-117, alsook Bosscher, *De dood van een meetselaar*, 12-13.
62 Aldus een verslag in *de Volkskrant*, 15 juni 1966.
63 Geciteerd bij Hubers, *Gezag in het nauw*, 81.
64 Geciteerd in U. Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen. Crisisbesluitvorming in Nederland* (Amsterdam/Dieren 1984), 162.
65 Buiten medeweten van Van Hall hield de regering in het weekend van 18 en 19 juni 3500 militairen beschikbaar voor een ingrijpen bij eventuele nieuwe rellen.
66 Onder andere: *Trouw*, 15 juni, *De Tijd*, 17 juni, *Het Vrije Volk*, 17 en 18 juni, *De Waarheid*, 15 juni, *Het Parool*, 21 juni en van de weekbladen uit de week van 18 juni *De Nieuwe Linie, De Groene Amsterdammer* en *Vrij Nederland*.
67 *Het Parool*, 29 juni 1966. Als argument werd het gebrek aan 'homogeniteit' tussen burgemeester en hoofdcommissaris Van der Molen gebruikt. Over de slechte relatie tussen beiden, zie ook: Van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer*, 181 e.v.
68 *HTK*, 1965-1966, 1998.
69 *Ibidem*, t.a.p.
70 *De Volkskrant*, 21 juli 1966. Binnen het kabinet-Cals zou een dergelijk standpunt later ook nog verwoord worden door de PvdA-staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, C. Egas. Hij combineerde pedagogische en maatschappelijke argumenten tot een openlijke stellingname ten gunste van Provo: 'Provo is voor mij de meest progressieve groep die wij in Nederland hebben,' verklaarde de 53-jarige sociaal-democraat in een interview in *Het Parool* (3 nov. 1966). 'De vroegere methode van opvoeden heeft afgedaan. De vader als een gezagsfiguur die af en toe gromt en zijn kinderen de mond snoert, wordt niet meer geaccepteerd.' Volgens hem waren ouders te zeer in beslag genomen door 'deze gejaagde, gevulde maatschappij, die zoveel aandacht vraagt voor radio, televisie, sport, voor autorijden of autowassen'. Deze stellingname zou Egas bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 overigens 5500 voorkeurstemmen opleveren, waarvan 2030 in Amsterdam uitgebracht. In de hoofdstad viel vóór de verkiezingen de leus 'Egas for president' op de muren te lezen. In een interview met het *Algemeen Handelsblad* herhaalde de politicus zijn kritiek op de consumptiemaatschappij en het materialisme van zijn generatiegenoten en betuigde opnieuw zijn sympathie voor de aanstormende jeugd: 'Ze zetten zich af tegen de regenten' (*Algemeen Handelsblad*, 4 maart 1967).
71 *Ibidem*, 2011.
72 Verslag in *De Telegraaf*, 23 juni 1966. Zie ook *Het Gemeenteblad 1966*, afdeling 2, 1070-1071 en 1073.
73 Een dergelijke begrijpende benadering treft men ook aan in een opstellenbundel onder redactie van de jurist F.E. Frenkel (1923): *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967). Hierin bijdragen van jonge activisten als het Provo-raadslid De Vries en studentenleider Regtien, maar ook van L.C.H. Hulsman (1923), hoogleraar strafrecht in Rotterdam, die onder andere het Amsterdamse vervolgingsbeleid scherp kritiseert alsook de politieverordening, die volgens deze jurist 'de indruk geeft dat in deze stad nauwelijks iets is toegestaan' (192). Volgens eindredacteur Frenkel zien 'vele ouderen - die zich allerminst met de Provogroep zouden willen identificeren - [...] soms bij henzelf meer in het verborgene levende bezwaren en verlangens bij en door de Provogroep met verve naar voren gebracht' (13).
74 *Vrij Nederland*, 29 okt. 1966.
75 Voor de commissie-Enschedé gaven verschillende getuigen een in feite vernietigend oordeel over de hoofdcommissaris: hij zou 'te star en te statisch' zijn, niet in staat tot communiceren en inspireren, aldus de commissaris van de koningin in Noord-Holland F.J. Kranenburg. Volgens Smallenbroek was Van der Molen een 'Befehl ist Befehl' - type met onvoldoende eigen initiatief

en verantwoordelijkheidsbesef (*Tweede Interim-Rapport*, respectievelijk verhoor Kraneburg, bijlage 94, 4-5 en verhoor Smallenbroek, bijlage 109, 2).

76 Bosscher, *De dood van een metselaar*, 16-17.
77 *Slotrapport*, 95.
78 *Ibidem*, 98-99.
79 *Ibidem*, 107.
80 *Ibidem*, t.a.p107.
81 *Ibidem*, bijlage 127-5 e.v.
82 *Ibidem*, 122.
83 *Ibidem*, bijlage 126-2.
84 *Ibidem*, 120.
85 *Ibidem*, respectievelijk bijlage 137 en 138.
86 *Trouw*, 17 mei 1967. De pers besteedde trouwens nauwelijks aandacht aan de 'begrafenis' van Provo.
87 *Haagse Post*, 15 maart 1975. Zijn vader was zes jaar eerder aan kanker overleden. Het verlies van zijn vader én van Provo waren in zijn toenmalige beleving met elkaar verbonden (interview Roel van Duijn, 10 maart 1995).

3 Politisering en onttovering

'Stem Provo, ken je lachen'

Roel van Duijn heeft achteraf de opheffing van Provo verklaard uit de aard van de beweging zelf: Provo was volgens hem veel meer een ideeenbom dan een vaste structuur. Bovendien maakte de ironisclie stijl van actie voeren de beweging fundamenteel ongeschikt voor het vormen van een permanente tegenmacht.[88] Zo bezien moest het besluit om mee te doen aan de gemeenteraadsverkiezingen wel tot ernstige rolverwarring leiden. Provo Hans Tuynman, die zichzelf als 'een levensvreemde beatnik' zag[89], had daar op zijn eigen manier al voor gewaarschuwd. In zijn boek *Full-time Provo* dreef hij de spot met de ernst waartoe het betreden van de politieke arena zou leiden (zie het citaat boven dit hoofdstuk). Volmondig toegevend dat hij absoluut geen verstand had van 'het ingewikkelde en glibberige terrein van de politick' fantaseerde hij over het plaatsen van een contactadvertentie in het studentenblad *Propria Cures*; 'Eerlijke openhartige provo zoekt kennismaking met derde jaars studente van de politieke en sociale faculteit; doel: de gemeenteraad.'[90] Maar de lichtvoetig door het leven trippelende Tuynman had eigenlijk ook niet veel op met die 'politieke studenten', die alleen maar met hun neus in de boeken zaten en af en toe eens een vervelend feestje gaven.[91] Hoeveel vakantie heeft een gemeenteraadslid eigenlijk, vroeg hij zich af, en, peinzend: hoe heet een provo eigenlijk 'in politieke taal'?[92]

Toch werd in april 1966 door een veertigtal provo's, in vergadering bijeen bij Duco van Weerlee thuis, besloten Provo verkiesbaar te stellen.[93] 'Stem Provo, ken je lachen', zo afficheerde lijst 12 zichzelf. 'Eindelijk is er een partij die geen partij is maar een wervelende beweging, waar je op kunt stemmen zonder je stom stemvee te voelen. Want Provo is eindelijk de partij die zich niet aan de kant van de autoriteiten plaatsen zal, die geen partijpolitieke manoeuvres zal uithalen, die geen pingelende partijbaasjes heeft. Anti-autoritair en desperaat provocerend zal Provo ook in de gemeenteraad van ons magies centrum zijn; Provo is het radikale alternatief.'[94] Om te voorkomen dat Roel van Duijn als 'de Leider' gezien zou worden, werden betrekkelijk onbekende provo's boven aan de lijst gezet: de student Bernard de Vries en de 'huisvrouw met kinderen'[95] Irene Donner-Van de Weetering. Andere, meer prominente provo's waren om verschillende redenen niet

beschikbaar: Rob Stolk was te jong, Robert Jasper Grootveld was ziek en Duco van Weerlee bleek te aarzelend.[96]

Op 1 juni 1966 stemden 13.105 Amsterdammers op Provo, wat één zetel in de gemeenteraad opleverde. Afgesproken werd de zetel per jaar onder vier kandidaten te laten rouleren: De Vries, Schimmelpenninck, Van de Weetering en Van Duijn. De Vries, die het spits afbeet, hield het echter al na een half jaar voor gezien, naar eigen zeggen omdat hij te krap behuisd was en geen telefoon had.[97] Van meet af aan bestond er angst voor inkapseling in het parlementaire systeem en daarom werd 'de straat' absoluut vooropgesteld. Demonstraties, happenings, provocaties én voetbalwedstrijden bleven belangrijker dan het raadswerk.[98] De contacten tussen Provo en de bestaande politieke partijen, ook die ter linkerzijde, waren overigens te verwaarlozen.[99] In Amsterdam behoorden de sociaal-democraten tot het politieke *establishment* en dus tot de uitgedaagden. De PSP was blij dat zij eindelijk als politieke partij serieus werd genomen en durfde die verworvenheid niet te riskeren door met Provo banden aan te knopen. Met de in pak gestoken intellectuelen die het nieuwe D'66 bevolkten, had Provo ook geen enkele voeling en de stalinistische CPN koesterde een diepe weerzin jegens de jonge anarchistische oproerkraaiers, die de arbeidersklasse als 'klootjesvolk' verachtten.

Hoewel Provo zich als anarchistisch afficheerde, was de beweging ook een duidelijke representant van het nieuwe postmaterialisme, dat volgens de Amerikaanse politicoloog Inglehart het programma van de 'stille revolutie' vormde.[100] In zijn themakeuze was Provo zijn tijd-of in ieder geval die van het zittend partijdom - ver vooruit: de leefbaarheid van de grote steden, de aandacht voor nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding, de kritiek op het massaconsumentisme (met de auto en de televisie als de negatieve symbolen daarvan) en de milieuvervuiling.[101] De talrijke 'witte plannen', die de provo's binnen en buiten de Amsterdamse gemeenteraad lanceerden, vormden de concretisering van deze nieuwe levenshouding. Het Witte Kippenplan beoogde de omscholing van politie tot vriendelijke sociaal-werkers, die het publiek zouden kunnen voorzien van nuttige spullen zoals lucifers, verband en voorbehoedmiddelen. Het Witte Wijvenplan propageerde de vrije liefde - in de eerste aflevering van *Provo* werd opgeroepen tot een 'volledige amorele promiscuïteit' - en een verantwoorde geboortenregeling. Kinderopvang werd geregeld in het Witte Kinderenplan. Het Witte Ambtenarenplan kondigde het opblazen van het bevolkingsre-

gister aan en het Witte Bedjesplan stelde voor om de toren van de Nederlandse Bank aan het Frederiksplein ter beschikking te stellen als nieuwe huisvesting voor het Binnengasthuis. Het meest levensvatbaar leek het Witte Fietsenplan, dat echter twee keer zonder succes in de Amsterdamse gemeenteraad werd ingediend. Het plan voorzag in de gemeentelijke aanschaf van drieduizend witte fietsen ter aanvulling op het bestaande openbaar vervoer en ter bestrijding van de auto. Al deze, meer of minder 'ludieke' plannen karakteriseerden Provo eerder als iets dat het midden hield tussen een kunstzinnige utopie en een spotziek studentencabaret, dan als een politieke beweging, laat staan als een politieke partij.

Provo is ook wel geanalyseerd als een typisch stedelijke hervormingsbeweging, die een strijd om de inrichting van de openbare ruimte voerde.[102] Tegenover het grootschalige functionalisme van de gemeentebesturen stelden de provo's hun romantische visie op de stad. Dus: tegen de scheiding van wonen en werken, tegen het letterlijk verstikkende automobilisme, tegen het speculeren met onroerend goed, tegen *big business*. In hun opvattingen over de inricting van de stedelijke ruimte waren de provo's onmiskenbaar beïnvloed door de stedebouwkundige utopie van kunstenaar en medeoprichter van het tijdschrift *Cobra* Constant Nieuwenhuys (die overigens op de Provoverkiezingslijst de dertiende en laatste plaats bezette).[103] In het begin van de jaren zestig had deze een aantal tentoonstellingen en publikaties gewijd aan zijn gefantaseerde stad van de toekornst 'Nieuw Babylon'. In dit urbane utopia leefde Huizinga's homo ludens. In Nieuwenhuys' versie was dat de mens die door machines definitief verlost was van arbeid. Daarmee getuigde de kunstenaar niet alleen van een onbegrensd vertrouwen in de mogelijkheden van de techniek, maar ook van een urbanistischelevensbeschouwing. Dewereldstad 'Nieuw Babylon' was in feite een kunstwerk, waar het autoverkeer plaats gemaakt had voor *joy riding* en iedereen een nomadisch bestaan leidde en niet in huizen, maar permanent in hotels woonde. De stad zou het decor zijn voor spel, voor scheppend bezig zijn. Of, zoals Nieuwenhuys zelf in nummer 4 van *Provo* schreef: 'REKREATIE heeft er geen betekenis meer, omdat alles KREATIE is.'[104] Het is typerend dat de provo's-die zichzelf als de voorlopers van de homo ludens beschouwden - zich aangetrokken voelden tot deze kunstzinnige utopie. De beweging was immers van het begin af aan sterk doortrokken van cultureel avantgardisme.

Maar hoe men Provo ook typeert, het is duidelijk dat de onbegrensde fantasie, de speelsheid en het bewust gecultiveerde nonconformisme zich niet verdroegen met de ambtelijke alledaagsheid en de smalle marges van de gemeentepolitiek. En achteraf lag de anarchistisch-ludieke opheffingsmanifestatie veel meer in de lijn der verwachting dan de keuze voor het moeizame en vaak saaie gemeenteraadswerk. Niet alleen omdat het compromisloze anarchisme van Provo haaks stond op de kleine-stappen-realiteit van de gemeentepolitiek, maar vooral omdat de jeugdrevolutie, waarvan ook Provo zich een exponent wist, zich niet in politieke termen liet uitdrukken zonder verloochening van haar eigenheid. Die onttoverende werking van de politiek is niet alleen in de opheffing van Provo zichtbaar, maar ook bij een jongerenblad als *Hitweek*, vanaf 1965 hét medium van de hedonistische jongerencultuur.

Hitweek: '*een eigen alles voor iedereen*'

In 1972 keek Peter J. Muller, oprichter van het jongerenblad *Hitweek*, niet zonder wrok terug op de verwording van zijn geesteskind, inmiddels herdoopt in *Aloha*: 'Het is verpolitiekt, helemaal *verpolitiekt*. De lezers moesten zo nodig overtuigd worden van het feit dat de maatschappij verkeerd in elkaar zat! Onzin!'[105] Muller (1947) exploiteerde toen al vier jaar het seksblad *Candy* en had voor zijn vijfentwintig jaren een stormachtig leven achter de rug. Geboren in een arbeidersgezin in Amsterdam-Oost volgde hij twee jaar ulo, drie jaar Handelsavondschool en een jaar reclamevakschool. Hij droomt van 'iets groots', geld en beroemdheid. 'Ik was publiciteitsgek,' zei hij later in een interview.[106] Op zijn zestiende heeft hij al een eigen public-relationsbureau, 'Muller's Publicity Organisation', met ten minste één goed betalende klant: de Honda-fabriek waarvoor hij het plaatje 'Little Honda' van The Beach Boys plugt. In 1965 schrijft de jonge ondernemer het Amsterdamse muziekblaadje *Beatbox* - 'hèt blad for Ten and Twen' - vol; Willem de Ridder (1940), beeldend kunstenaar en aanhanger van de Fluxus-beweging, zorgt voor de tekeningen. Muller besluit dat *Beatbox* te klein is voor zijn ambities en haalt De Ridder over een eigen muziekblad te beginnen, waarbij hem grote Engelse voorbeelden als *Melody Alaker* en *Record Mirror* voor ogen zweven. Het moet een 'omwcnteling in de Nederlandse muziekpers' worden; een oplage van zo'n honderdduizend en de doodsteek voor truttige en

infantiliserende muziekbladen als *Muziek Expres* en dergelijke.

Terwijl Muller de naam ‘Hitweek’ verzint, vindt zijn vriend De Ridder een uitgever en drukker: de Amsterdamse offsetdrukkerij Augustin en Schoonman. Op 17 december 1965 verschijnt het eerste nummer en het openingsartikel laat zich lezen als een manifesto: ‘(FLASH) WANT WE ZIJN van mening, dat de ouderen bang voor ons, tieners, zijn. We worden als kleuters toegesproken en worden geassocieerd met kreten als “Wouw”, “Geweldig”, “In” etc. Er is angst voor de vasthoudendheid en het razend snel improvisatievermogen waarmee wij de dingen aanpakken. Het is ontstellend hoeveel tieners (wat 'n rot woord) er rond lopen met geniale ideeën, plannen, foto's. Het overgrote deel blíjfr echter rondlopen, want er schijnt weinig plaats voor onze initiatieven in deze volwassenen-maatschappij te zijn. Met Hitweek willen we daar iets aan doen. Dit is jouw en ons blad. Hitweek heeft geen redaktie, geen hoofdredakteur en is taboe van al dat officieel status-gedoe. Schrijf, fotografeer, maak plannen en wéét dat voortaan - iedere week -Hitweek er is. Mensen, dit is een unieke krant. Er gaat iets gebeuren. Let op. Nu gaan we spijkers met koppen slaan!!!’

Hitweek zal tot het laatste nummer van 25 april 1969 wekelijks verschijnen, aanvankelijk in een oplage van 30.000 (in 1969 opgelopen naar 48.000), gedrukt op acht krantepagina's in A3-formaat. De prijs, dertig ‘sentjens’, is vriendelijk voor de portemonnee van de ‘twieners’ (tieners én twens) en is typerend voor de weinig commerciële aanpak. Er worden in het eerste halve jaar om principiële redenen geen advertenties geplaatst en de verkoop geschiedt aanvankelijk op straat door zogenaamde ‘wederverkopers’ alsook door beatclubs, die hiervoor een kleine vergoeding ontvangen. Medewerkers krijgen géééen geld voor hun bijdragen. Alleen De Ridder, Muller en duvelstoejaagster Marjolein Kuysten (1942)-‘vaor alle vraagstukken: Marjolein’, vermeldt het colofon kordaat - krijgen een klein salaris.

Over de verspreidingsgraad van het blad lopen de schattingen uiteen. Er is gesuggereerd dat één exemplaar wel tien lezers bereikte, zodat wellicht zo'n driehonderdduizend 15- tot 35-jarigen met het blad opgegroeid zijn.[107] Waarschijnlijk is dat een overdreven schatting, al is het veelzeggend dat het *Hitweek*-nummer van 18 oktober 1968 het aansporende onderschrift ‘koop 'm zelf ook eens!’ droeg.

De Ridders grafische werk en vormgevingsstij] worden gezichtsbe-palend voor het blad. Dankzij de offsetpers van drukkerij Augustin en

Schoonman kan hij zich flink uitleven in het lay-out-werk: ‘Met offset kon ik doen wat ik wilde, letters plaatsen waar ik maar wilde, lijnen zetten waar ik wilde [...] Ik ging meteen zo ver als ik maar kon gaan,’ herinnert De Ridder zich later.[108] De typografie - gotische letters en andere vergeten lettertypen - en de revival van de Jugendstil zijn tot hem te herleiden, evenals de zogenaamde stotterstijl - ‘lees die eh... krant even’ - en de Nieuwe Lulligheid - ‘wees lullig, lees Hitweek’ - , een mengeling van ironie en meligheid, die VPRO-televisiemakers Wim van der Linden en Wim T. Schippers later tot hun handelsmerk zullen maken. Veel typisch *Hitweek*-jargon komt ook uit de koker van De Ridder - neologismen als twiener, platelaar (een platenverkoper), hitpuree, Nederbiet (pop van Nederlandse bodem), aanrader en zulthoofd (suffige representant van het klootjesvolk) - , alsook vaak verhaspelde en fonetisch geschreven woorden als ‘spiegedelies’ en ‘prodjoesen’. De voorpagina's bevatten dikwijls aansporingen als ‘stop 'ns een neus in je mond’, ‘wakker de baviaan in je aan’, ‘koop eens twee van deze kranten’ of geheimzinnig-romantische frases als ‘er hangt een sooi-t koorts in de lucht!’. Niets is heilig voor De Ridders spotlust, zelfs niet de naam van het blad, dat korte tijd van *Hitweek* in *Witheek* verandert. Wanneer na een half jaar om financiële redenen toch tot het plaatsen van advertenties besloten wordt, is in de vormgeving van die reclame-de bekende jongerenprodukten, dat wilzeggen anti-puistjes-middelen, grammofoonplaten, chips, enzovoort - onmiskenbaar de hand van Willem de Ridder zichtbaar. Vooral zijn melkreclame is fameus geworden als een ingenieus compromis tussen commereie en artistieke vormgeving.

In tegenstelling tot de gehaaide en publiciteitsbeluste Muller blijft De Ridder een sterk door Fluxus beïnvloede kunstenaar wie het in de eerste plaats om een artistiek produkt te doen is. Hij is ‘de eeuwige kunstenaar, de authentieke dropout: hij had tonnen kunnen verdienen in de reclamebusiness [...], gooide dwangbevelen altijd kwaad in de prullenbak (“al die papieren bullshit!”), wou de Prijs van de Stad Amsterdam voor zijn Hitweek-ontwerpen nooit afhalen’.[109] Muller weet de aandacht van de media op zich te vestigen door de Stichting Pro Lang Haar op te richten. De Stichting stelt zich ten doel de emancipatie van jonge langharigen te bevorderen, onder meer door het samenstellen van een zwarte lijst van discriminerende scholen, bedrijven, kappers, restaurants en dancings. Met een grammofoonplaatje getiteld ‘Beter langharig dan kortzichtig’ weet hij zelfs tot het populaire televi-

sieprogramma ‘Voor de vuist weg’ van Willem Duys door te dringen. Na negen maanden pleegt de *Hitweek*-oprichter in de ogen van velen verraad aan alles waar het blad voor staat door een column in *De Telegraaf* te. gaan schrijven. Hoewel hij zegt wel medewerker van *Hitweek* te willen blijven, heeft de redactie daar dan geen zin meer in en dat betekent het einde van Mullers betrokkenheid bij het blad.

Toen, dat wil zeggen halverwege 1966, had zich inmiddels toch een soort redactie gevormd (al bleef het blad voor ruim driekwart gevuld met bijdragen van lezers in de vorm van brieven en artikelen). De uit Den Haag afkomstige Marjolein Kuysten, destijds nog de vriendin van cabaretier Wim de Bie en wonend boven het redactielokaal in de Arasterdamse Alexander Boersstraat nummer 30, bleef de organisatorische en administratieve spil van het blad. Ze regelde in feite alles, waarbij ze zichzelf volledig wegcijferde, en werd voor de *Hitweek*-lezers een intrigerend mysterie. Ook medewerkers van het eerste uur waren Pim Oets en Laurie Langenbach, respectievelijk voorzitter van de Buddy Holly-fanclub en De Maskers-fanclub.[110] Eind 1965 werd het team versterkt door een aantal medewerkers, afkomstig uit Varakringen(Mullerzou van een ‘rode infiltratie’ spreken) zoals André van der Louw, inmiddels perschef van de Vara en Wim Bloemehdaal (1936), opgeleid tot onderwijzer, maar na enkele jaren voor de klas freelance journalist (onder andere voor de *Vara-Gids*) geworden. Terwijl Van der Louw, die door zijn gevorderde leeftijd een soort vaderrol binnen de redactie krijgt, de brievenrubriek voor zijn rekening neemt, gaat Bloemendaal een politiek satirische rubriek onder de titel ‘Au’ in het blad schrijven. In de loop van 1966 voegt ook Koos Zwart zich bij het gezelschap, eerst als een soort klusjesman, later als de drugspecialist. Nogal wat andere medewerkers - en latere redactieleden - zijn afkomstig uit studentenkringen, zo bijvoorbeeld de sociologiestudenten Jan Donkers en Peter Schröder, de student politieke wetenschappen Wim Noordhoek en de medicijnenstudent Frits Boer, die vanaf 1968 een medische rubriek onder de titel ‘Dag Dokter’ zal gaan verzorgen.[111] Noordhoek en Donkers hebben ervaring opgedaan als redacteur van het studentenblad *Propria Cures*; de eerstgenoemde werkt vanaf mei 1967 bij de VPRO-radio als presentator van het jongerenprogramma ‘Help’. Ook Arend Jan Heerma van Voss, de latere hoofdredacteur van de *Haagse Post* en voorzitter van de VPRO, wordt vast medewerker van *Hitweek* en schrijft onder het pseudoniem Piet Knijpbier de satirische column ‘Gelul '67’.

Alhoewel *Hitweek* in de eerste plaats een muziekblad was, was het ook veel meer dan dat. Terwijl het zich nadrukkelijk afzette tegen de gecommercialiseerde teenagercultuur, droeg het tegelijkertijd enkele karaktertrekken die typerend waren voor datzelfde verfoeide teenagerdom: het hedonisme, tot uitdrukking komend in de overvloedige aandacht voor muziek en seks, alsook een sterk a- of zelfs antipolitiek karakter. Het was een rebels blad, maar die opstandigheid werd niet of nauwelijks in politieke termen verwoord. De rebellie waartoe opgeroepen werd, appelleerde niet aan politieke onvrede, maar aan een generatieverbondenheid. Marjolein Kuysten formuleerde het in 1972 zo: 'We hebben nooit een eigen ideologie gehad, behalve het ons afzetten, in het begin. Wat we wilden was *een eigen alles voor iedereen*: eigen haar, eigen clubs, eigen muziek, eigen mode... een eigen blad.' En het hedonisme kon niet beter verwoord worden dan door redacteur Wim Noordhoek: 'Het blad [...] moet erop gericht zijn om iets *leuks* van je leven te maken. Niet iets vervelends - niet dat de wereld ineenstort. Het moet vertellen dat het erg leuk is om een nieuwe plaat te hebben, en bijvoorbeeld een waterbed... een waterbed, om daarop liggend naar die nieuwe plaat te luisteren. Het moet een irreëel blad zijn. Een droom. Want dat het leuk is om te leven - dáár neem je wat van mee.'[112]

Niet aan de maatschappij of aan het kapitalisme, maar aan ouders en leraren - 'krijg jij ook les van een idioot?' - had *Hitweek* de oorlog verklaard. Bij sommige lezers was zelfs het besef aanwezig dat men in feite alles te danken had aan de commercie. Een mooie illustratie daarvan biedt de prijsvraag die de redactie in 1966 uitschreef naar aanleiding van haar besluit om toch advertenties te gaan plaatsen. Kennelijk niet helemaal zeker van haar zaak, besloot zij door middel van een prijsvraag de mening van de *Hitweek*-lezers te peilen. Veelzeggend is het feit dat de eerste prijs werd toegekend aan een lezeres, die een verbluffend sociologisch inzicht in de wisselwerking tussen reclame en de emancipatie van jongeren aan de dag legde: 'Ik vind reclame geweldig, want door reclame zijn wij-teenagers, bakvissen, tweeners, hitweeklezers, enzovoorts genoemd - aan onze geheel eigen afzonderlijke en vooral uitzonderlijke plaats in de maatschappij gekomen. Denk maar aan je oma en opa! Dacht je dat die iets betekenden, iets waren, toen ze zo oud waren als wij nu jong zijn? Welnee, ze probeerden net zo te zijn als pappie en mammie en de schoolmeester, droegen dezelfde kleren en spraken dezelfde taal, maar ze bezaten niets persoonlijks en

durfden hun mond tegen een ander niet open te doen. Toen kwam de reclame... Wohw! En al is die uit zuiver kommercieel oogpunt ontstaan, het heeft een omwenteling teweeggebracht waar wij nu allemaal van profiteren. Wij zijn nu zelf iets. We hebben onze eigen muziek, onze eigen mode, onze eigen levensstijl en ons eigen blad. Maar zonder reklame, die ons met onze neus op iedere nieuwigheid drukt en ervan profiteert dat tieners graag kopen en (nog) niet door zuinigheidscomplexen belemmerd worden, zouden wij onze eigen wereld nooit hebben gehad.'[113]

Rock 'n' roll, seks, drugs en géén politiek

In de vier jaargangen van *Hitweek* vindt men niet alleen de agenda van de jeugdrevolutie - rock 'n' roll, seks en drugs (in déze volgorde!)-en haar verspreiding over Nederland, maar ook het krachtige generatiegevoel en de eerste merkbare verflauwingen daarvan. Zoals gezegd was muziek het belangrijkste thema van het blad. *Hitweek* had een signalerende en trendsettende functie doordat het bijvoorbeeld veel eerder dan andere muziekbladen tegen het einde van 1966 de aandacht verplaatste van Engeland - de zogenaamde *British invasion* liep op z'n laatste benen - naar de vs, waar aan de Westkust nieuwe en al spoedig toonaangevende bands als de Jefferson Airplane, Grateful Dead, Buffalo Springfield, Moby Grape en The Doors geformeerd werden. Ook in de consequente aandacht voor Nederlandse popgroepen - de Nederbiet - zoals Cuby and the Blizzards en voor de avantgarde-rock à la de Britse Soft Machine en The Mothers of Invention nam *Hitweek* een uiterst eigenzinnig, maar invloedrijk standpunt in. Maar net zoals *Hitweek* veel meer dan louter een muziekblad was, zo was de muziek niet slechts muziek, maar ook een zeer krachtig sociaal en cultured bindén distinctiemiddel. Toen *Hitweek* een jaar bestond schreef Pim Oets een voorpagina-artikel over de 'beatgeneraatsie'. Volgens hem was het allemaal begonnen met de Beatles, die muziek maakten die de *hele* jeugd aansprak. En hij concludeerde dat dankzij de Beatles en de Rolling Stones de jeugd 'oneindig veel massaler en ingrijpender in beweging [was] gebracht dan indertijd bij het ontstaan van beatniks, ek-sistentialisten, de Leidsepleinjeugd enz'.[114] Ook Wim Bloemendaal herinnerde zich terugkijkend hoezeer de popmuziek in die eerste dagen hét bindend element was: 'Ik ging vaak naar de Drie Stoepen in Den Haag, een beatclub, en zag dat alles en iedereen daar kwam. Dat

vond ik het mooie: ambachtschoolleerlingen, hbs-ers, studenten - en je kon aan het uiterlijk niet meer zien uit wat voor milieu iemand kwam!'

Maar de ware muzikale *underground*-verhondenheid kreeg pas vorm in de zogenaamde luisterkorpsen, in 1968 ontstaan uit een oproep in de ingezonden-brievenrubriek. Een Haagse lezer, in het trotse bezit van zijn eerste echte underground-elpee - Pink Floyds *Piper at the Gates of Dawn* - , nodigde iedereen die daar lust in had bij hem te komen luisteren. Een paar weken later vond zijn voorbeeld navolging en het luisterkorps was geboren. Lange, trotse lijsten van platencollecties verschenen in de brievenrubriek met de uitnodiging eens langs te komen. Dat muziek ook een stilistisch distinctiemiddel was, bleek uit de soms openlijk discriminerende toevoegingen als 'no soulmen', 'geen zooldiggers' en dergelijke. Sommigen groeide de aanloop ook wat boven het hoofd zoals de Haagse initiatiefnemer, die een paar maanden later verzuchtte: 'Het rotte was, je kon ze moeilijk na het luisteren weer de deur uitschoppen en zeggen: kom nooit meer terug! [...] En nog wat, iedere avond moet ik thuis proberen te blijven om mensen te ontvangen als ze willen luisteren. En dat gaat met de dag moeilijker.' Hij besloot daarom ferm: 'Alleen 's woensdags luisteren bij Henk Schumacher.'[115] Naast het luisterkorps vormden zich al snel andere initiatieven zoals het lees-en mafkorps (voor daklozen) en het kladderen kliederkorps voor hippe vogels met artistieke aanvechtingen.

Uit de ingezonden-brievenrubriek valt overigens af te leiden dat de jongerencultuur waar *Hitweek* de exponent van was, zich allang niet meer beperkte tot de randstedelijke centra. Vaak kwamen de brieven uit het diepst van 'de provincie' en bevatten uitgebreide routebeschrij-vingen hoe op het betreffende adres in Warffum, Weert of Ermelo te geraken. En hoe drukkend het leven ten plattelande soms kon zijn, werd duidelijk uit enigszins zwaarmoedige medelingen als: 'Ik ben practisch iedere avond thuis, aangezien hier in Deventer toch geen kloot te doen is'[116], of regelrechte aanklachten als: 'Graag zou ik willen dat u deze brief plaatst, opdat ieder het kan lezen dat Dreumel een achterlijk rot gat is.'[117] De klaagzangen uit de provincie brachten een briefschrijver uit Amsterdam overigens op de mooie gedachte voor alle jongeren in 'boerengaten' een speciaal 'dorpskorps' in het leven te roepen.[118]

Na de muziek werd seks al snel het tweede onderwerp van *Hitweek*. In de tweede jaargang begon het met een artikel getiteld 'Sex uit het

taboehoekje', waarin Irene Donner-Van de Weetering, provo en geestelijk moeder van het Witte Wijvenplan, in gesprek ging met NVSH-voorzitster M. Zeldenrust-Noordanus. Het Witte Wijvenplan, dat vooral beoogde ongewenste zwangerschap bij meisjes te voorkomen door voorlichting en anticonceptie, werd door de NVSH-voorzitster begroet als 'in principe een fijn plan'. Gevraagd naar de voorwaarden waaronder seksueel verkeer vóór het huwelijk kan plaatsvinden, antwoordde Irene Donner: 'Eh, hè... ja, je moet er zin in hebben hè?'[119]

In 1966 - Peter Muller was toen overigens al vertrokken - kondigde de redactie ook aan voortaan 'hippe chicks' op de voorpagina te zetten en de (mannelijke) lezers werden opgeroepen het fototoestel binnen handbereik te houden voor het geval vrouwelijk schoon zich onverwacht mocht vertonen. Op 4 november 1966 sierde de zestienjarige Haagse Alma Netten het omslag. In een kort vraaggesprekje met de redactie vertelde Alma na de zomervakantie niet meer teruggekeerd te zijn naar de IVO-school waar zij tot dan toe onderwijs genocen had: 'Ik kon er niet meer tegen met 25 man tegelijk hetzelfde te doen.' Ze hoopte nu haar geld als fotomodel te kunnen verdienen en verklaarde *Hitweeks* 'sexplosie' best leuk te vinden. Vroeger was Alma naar eigen zeggen 'een ontzettende tut' die naar George Brassens luisterde en de Beatles verschrikkelijk vond. Overigens leidden de licht erotische damesfoto's al snel tot reacties van seksegenoten, die in de ingezonden-brievenrubriek vroegen om 'lekkere blitzboys, 't liefst met lang haar', een wens die niet ingewilligd werd, ook niet toen in 1967 een voorpaginaverhaal over homoseksualiteit - 'Vlekken in de lakens' - afgedrukt werd.[120] De tekst over 'anders-sex' werd verluchtmet naaktfoto's van het model Phil Bloom, die toen al nationale beroemdheid had geoogst door bloot in het VPRO-televisieprogramma 'Hoepla' op te treden. De commotie rond 'Hoepla' werd trouwens breed uitgemeten in *Hitweek* en Phil luisterde meer dan eens de *Hitweek*-pagina's in paradijselijke staat op, een keer zelfs poserend bij het Lieverdje.[121] In juni 1968 verscheen een 'extra vies nummer' waarin het onderwerp pornografie werd aangesneden, 'voor de huidige generatie nauwelijks een probleem', aldus de redactie.[122] Seksuele adviezen verstrekte de medische rubriek 'Dag Dokter', een aanvankelijk door medicijnenstudent Frits Boer vertaalde rubriek uit het Amerikaanse undergroundblad *The Los Angeles Free Press*, geschreven door de arts Eugene Schoenfeld. De vragen die Boer zelf van lezers ontving, verwerkte hij soms tot een Nederlandse aflevering.

Vergeleken met rock en seks waren drugs een onderwerp van een veel lagere orde. Het gebruik van *soft drugs* als marihuana en hasjiesj was een tamelijk vanzelfsprekend aspect van de *Hitweek*-jangerencultuur; niettemin werd er niet veel over geschreven in het blad.[123] Vanaf 1967 komt er wat meer aandacht voor de juridische kanten van druggebruik en wordt gepleit voor de legalisering van ten minste *soft drugs*. Maar daarmee is de kous dan ook af. En voor zover drugs ter sprake komen in de medische rubriek 'Dag Dokter', is de stijl er een van een kritische consumentenvoorlichting: nuchter en onbevooroordeeld wijzend op risico's en gevaren, maar de beslissing altijd overlatend aan de gebruiker.

Politiek was niet of nauwelijks een onderwerp voor *Hitweek*. Natuurlijk moest er zo af en toe wel over de oorlog in Vietnam geschreven worden, maar de manier waarop het onderwerp onder de aandacht van de lezers gebracht werd, anticipeerde op ongeïnteresseerdheid: 'Deze keer kun je er niet onder uit. Het gaat al weer over Vietnam', of: 'O ja, Vietnam is er ook nog'.[124] Trouwens, uit de ingezonden-brievenrubriek bleek bepaald niet dat de lezers de 'politiek correcte' visie van de redactie altijd deelden. Nogal eens wezen de briefschrijvers op de heroïsche bevrijdersrol van de vs tijdens de Tweede Wereldoorlog en op de grote gevaren van een wereldwijd oprukkend communisme.[125] Er is wel opgemerkt dat Wim Bloemendaals politiek satirische column 'Au' eigenlijk een vijgenbladfunctie had: de rubriek had ten doel het gebrek aan politiek engagement van het blad te verhullen.[126] Tussen Provo en *Hitweek* bestond wel wederzijdse sympathie, maar personele verbindingen waren er nauwelijks en zelden sijpelde iets van de Provo-activiteiten door in de *Hitweek*-kolommen. Alleen in de vij-andige houding jegens *De Telegraaf*, hét symbool van rechts Nederland, viel een nogal ongepolijst politiek sentiment te herkennen. Vooral de *Telegraaf*-berichtgeving over de zogenaamde 'schoonmaakactie' van mariniers in de hal van het Amsterdamse Centraal Station in april 1967[127] wekte de woede van redactie en lezers. Terwijl *Hitweek* reageerde met een soort namaak-*Telegraaf*[128] - de 'Telegier' - , regende het wekenlang ingezonden brieven voorzien van kopjes als 'Telemest', 'Telesgoft', 'Telefascisten' en 'Teleriool'. Maar afgezien van deze woedeuitbarsting bleef politiek een verplicht, maar door de lezers laag gewaardeerd nummer. En die marginale belangstelling spoelde tijdens de *summer of love* van 1967 helemaal weg, toen uit San Francisco de romantische hippiecultuur van liefde en *flower power* overwaaide naar

Nederland.[129] In maart 1969 publiceerde *Hitweek* de resultaten van een lezersenquête waaruit bleek dat de 'politieke artikelen' nog altijd laagscoorden in de lezerswaardering, geheel in tegenstelling tot strips, de rubriek 'Dag Dokter' (samen het hoogst gewaardeerd), verhalen over popmuziek en natuurlijk de brievenpagina.[130]

Aan de strijdbaarheid (zo'n woord zou de redactie trouwens nooit in de mond nemen) van *Hitweek* lag geen politieke ideologie ten grondslag, maar een generatiesentiment. Het was een strijd van jongeren tegen ouderen. Het beeld dat van de oudere generatie werd geschilderd was onveranderlijk dat van een horde consumptie- en televisieverslaafde heuroten. 'Ze kunnen alleen maar lullen over 4% opslag, reiskostenvergoeding, een nieuwe auto en de duurte van de rode kool,' schreef een lezer uit Holten, al bood 'de natuur' nog enige hoop volgens deze briefschrijver: 'De ouwelui zullen langzamerhand moeten plaats maken voor ons. Misschien kunnen we die natuur een beetje helpen. Doe maar eens een overdosis LSD in hun middag-kopje-thee. [...] Dan sterven ze tenminste nog een mooie dood.' Natuurlijk zullen niet alle *Hitweek*-lezers met een dergelijke radicale 'oplossing' gesympathiseerd hebben. De 'huiskamerguerilla' die Frits Boer in het begin van 1969 in *Hitweek* uiteenzette getuigde van een reformistischer benadering.[131] Na kortweg vastgesteld te hebben dat het ideaal van maatschappijverandering per definitie irreëel is, bepleitte hij een meer individualistische kleine-stappenstrategie: 'Zoals je weet hebben je vader, je tante, je leraar en je buurman de pest aan het langharig tuig, maar vinden ze jou nog wel meevallen. Jij bent namelijk anders dan de rest. Jij bent namelijk hun zoon, neefje, leerling, resp. buurjongen. Van deze situatie moeten wij gebruik maken. Wij moeten de ouderen niet alleen meer als groep benaderen, maar we moeten een huiskamerguerilla beginnen.' Hoe? Door die verdoofde zulthoofden 'om te turnen' in kritische consumenten: 'Wij moeten de ogen van de ouderen openen voor de obsceniteit van het gelispel over vetkussentjes, nagelversterkers, en vrouwen die hun echtgenoot opgeilen door van margarine te veranderen.' En afsluitend stelde de schrijver zijn kernachtige diagnose van het hedendaagse kapitalisme: 'Je kunt het volk vandaag de dag niet aanpraten dat het uitgebuit wordt door de kapitalisten. Dat wordt het namelijk niet. Wel belazerd, bedrogen en afgezet door een paar.' Het artikel van Frits Boer was een van de laatste bijdragen aan wat wel het 'strategiedebat' genoemd is, een discussie in de *Hitweek*- kolommen waarin de vraag centraal stond waar het nu naar toe moest

met de jongerencultuur. Ik kom daar in het volgende hoofdstuk uitvoerig op terug.

Voorlopig is het veelzeggend dat op het omslag van een van de meest politieke *Hitweek*-nummers - met onder andere een (nogal saai) artikel van Bram de Swaan over de wereldrevolutie en een vraaggesprek met Black Power-voorman Stokely Carmichael - ook de prangende vraag gesteld wordt of *Hitweek* gaat verdwijnen.[132] Dan - we bevinden ons inmiddels in maart 1969 - heeft het blad nog maar een paar maanden te leven. Op 9 mei 1969 verschijnt het eerste nummer van *Aloha*. Alhoewel *Aloha* bedoeld was als een tweewekelijkse voortzetting van *Hitweek*, was het toch een ander blad, voor een ander publiek en een andere tijd. De jaren zestigliepen ten einde, en niet louter in kalendarische zin.

Eindnoten:

88 Van Duijn, *Provo*, 8.
89 Tuynman, *Full-time Provo*, 45.
90 *Ibidem*, 46.
91 *Ibidem*, 32.
92 *Ibidem*, 51.
93 Hierover: D. van Weerlee, *Wat de provo's willen* (Amsterdam 1966), 36 e.v.
94 Geciteerd bij Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 63.
95 Tuynman, *Full-time Provo*, 72.
96 Van Duijn, *Provo*, 156.
97 *Ibidem*, 236.
98 Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 64.
99 *Ibidem*, 62.
100 Zie Inleiding.
101 Zie ook H. Righart, ‘Milieu en politiek in Nederland 1960-1993’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 107(1994), 331-347, hier 339.
102 Deze interpretatie van Provo hangt de sociaal-geografe Virginie Mamadouh in haar boven geciteerde proefschrift *De stad in eigen hand* aan.
103 Zie Van Duijn, *Provo*, 132 e.v.; Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 72-73; W.E. Krul, ‘Nederland in de jaren '60: de burger als kunstenaar’, in: L.L. Doedens e.a. (red.), *Revolutie, Restauratie, Continuïteit. De jaren zestig. Twintig jaar na dato* (speciale uitgave van *Historische Cahiers ‘Ubbo Emmius’*), (Groningen 1987), 22 e.v.
104 Afgedrukt in Van Duijn, *Provo*, 133.
105 A.J. Heerma van Voss, ‘De historie van Hitweek’, *Haagse Post*, 6 sept. 1972. Over de geschiedenis van *Hitweek* en opvolger *Aloha* is niet zo heel veel geschreven. Niet-gepubliceerde scripties over het onderwerp zijn afkomstig van Jan Bron Dik en Kees Toering, *Hitweek* (1965-1969). *Analyse van een jongerenblad* (paper doctoraal werkcollege ‘Politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland in de jaren 1966 t/m 1968’, Vakgroep Eigentijdse Geschiedenis Groningen 1978); Petra Vethman, *Aloha 1969-1974. ‘De Telegraaf van de zogenaamde supkultuur’* (doctoraalscriptie Culturele Studies, Universiteit van Amsterdam 1992). Ten slotte is er het even uitstekende als uitvoerige artikel van P.-J, Mol, ‘Paradise lost. Een generatie op drift: Hitweek 1965-1969’, in: *Jeugd en Samenleving*, 15(1985), 612-668. Voor de volgende paragraaf heb ik dankbaar gebruik gemaakt van deze gepubliceerde en ongepubliceerde studies en daarnaast heb ik *Hitweek* zelf uiteraard uitvoerig geraadpleegd. In 1968 verscheen overigens een door Pim Oets geredigeerde bloemlezing onder de titel *Het lulligste uit Hitweek* (Amsterdam 1968).
106 *Haagse Post*, 6 sept. 1972.

107 Aldus Arend Jan Heerma van Voss in het eerder geciteerde *Haagse Post*-artikel.
108 De Veth, *Aloha* 1969-1974, 56.
109 *Haagse Post*, 6 sept. 1972. Een van *Hitweek*'s vormgevers, Martin van Duijnhoven, studeerde samen met De Ridder aan de kunstacademie van Den Bosch en herinnert zich het nonconformisme van zijn studiegenoot: 'Hij heeft het daar niet zo lang uitgehouden. [...] Het eerste jaar op de academie was meteen raak: Willem de Ridder schilderde met de voet. [...] Dat was nog eens wat!' (geciteerd in Van Tijen, *Je bevrijden van de drukpers*, 10).
110 De Maskers was een in die tijd populaire en succesvolle Nederlandse beatgroep, ontstaan in 1962 uit de combinatie met zanger Bob Bouber (zz & de Maskers). Nadat Bouber zich in 1965 teruggetrokken heeft, gaat de groep alleen verder onder de naam De Maskers. Hits in deze samenstelling zijn onder andere 'Cadillac', 'Three's a Crowd' en 'Come On Boy Join the Army'.
111 Zie over Donkers en Noordhoek: O. Reichwein en B. Schreuders, 'Het Noordhoek-Donkers Syndidaat. Cultuurkritiek vanachter de draaitafel', in: *Vooys*, 12(1994), 267-272.
112 Beide citaten ontleend aan *Haagse Post*, 6 sept. 1972.
113 Geciteerd bij Mol, 'Paradise lost', 636.
114 *Hitweek*, 23 sept. 1966.
115 *Hitweek*, 4 oktober 1968.
116 *Hitweek*, 21 maart 1969.
117 *Hitweek*, 26 jan. 1967. Andere 'pareltjes' uit de brievenrubriek zijn: 'Venlo. Geweldige stad jongens. Als je er eens geweest bent, kom je er nooit weer. Zo'n doodse vervloekte rotstad is dat' (*Hitweek*, 30 dec. 1966). 'Wat een dorp, dat Rhenen!! Hoewel de Rhenenaren het zelf STAD noemen. Er valt het hele jaar geen donder te beleven' (*Hitweek*, 25 mei 1967). En: 'Je moet niet vergeten dat ik in Oud-Beijerland woon, waardoor ik verder geïsoleerd ben van de sub-cultuur en de hele progressieve beweging' (*Hitweek*, 28 maart 1969).
118 *Hitweek*, 11 april 1969.
119 *Hitweek*, 23 sept. 1966.
120 *Hitweek*, 16 maart 1967.
121 *Hitweek*, 6 april 1967.
122 *Hitweek*, 28 juni 1968.
123 Zie ook Dik en Toering, *Hitweek*, 18.
124 Respectievelijk *Hitweek* 29 dec. 1967 en 21 juni 1968.
125 'Wanneer de communisten de baas worden, dan gaan ze vast en zeker door naar Europa! Dan kunnen al die gozerds met hun anti-Vietnammarsen, hun happenings en lulfuifjes enz. zich wel afschrijven' (*Hitweek*, 5 Jan. 1967).
126 Mol, 'Paradise lost', 643.
127 Op 4 april werd de hal van het Amsterdamse Centraal Station door zo'n tachtig mariniers 'gezuiverd' van nozems, die naar beweerd de vriendinnen en verloofdes van de marinemannen lastig vielen.
128 *Hitweek*, 14 april 1967.
129 Mol, 'Paradise lost', 644.
130 *Hitweek*, 28 maart 1969.
131 *Hitweek*, 28 febr. 1969; de titel van het artikel luidde: 'Hoe helpen wij de ouderen met hun moeilijkheden?'
132 *Hitweek*, 14 maart 1969.

Epiloog: *Het onvindbare einde*

And after every plan had failed,
and there was nothing more to tell,
you knew that we should meet again,
if your memory served you well

(Bob Dylan, 'This Wheel's on Fire', 1967)

1 Verbrokkeling en ontnuchtering

'*Jongen, die mensen waren warm van bìnnen*'

In de zomer van 1974 verscheen het laatste nummer van *Aloha*, sinds mei 1969 de voortzetting van *Hitweek*.[1] De aflevering bevatte een *tableau de la troupe*, dat wil zeggen dat vrijwel iedereen die op de een of andere mahier betrokken was bij beide bladen (zelfs Peter Muller was bereid gevonden een bijdrage te leveren) een afscheidswoord schreef. De meesten blikten met weemoed terug, al was het daarbij niet duide-lijk of die weemoedigheid het einde van *Aloha* gold, het afscheid van hun voorbije jeugd of de definitieve afsluiting van een tijdperk. Het zal wel een mengeling van dit alles geweest zijn. Niemand twijfelde er echt aan dat het blad zijn tijd gehad had. Oprichter Willem de Ridder, sinds 1971 al niet meer betrokken bij het maken van *Aloha*, schreef vanuit Californië dat hij blij was dat 'die krant' nu eindelijk ging verdwijnen. En Jan Donkers stelde dat sinds ook politieagenten lang haar droegen en huisvrouwen in de Bijlmer elkaar een keurig gerolde stick bij de thee offreerden, *Aloha* zijn bestaansgrond verloren had. De jaren zestig waren voorbij en een blad dat zich zozeer geïdentificeerd had met de subcultuur van dat decennium, hoorde niet meer in de jaren zeventig thuis, schreef Donkers. Het aardigst was de bijdrage van Wim Noordhoek. Hij fantaseerde hoe over twintig jaar een stu-

dent, na ingetekend te hebben op de serie ‘De Jaren Zestig zoals Zij waren’, een ingebonden jaargang van ‘het eertijds vermaarde Hitweek/Aloha’ thuisgestuurd zou krijgen. ‘Je hebt bij het doorbladeren van al die bonte paginaas wel ontdekt waar het om ging, mijn beste. Dit blad was, toen het nog bloeide, een paspoort tot internationaal rookgenot, ernstiger gezegd, een wegwijzer richting Geluk. [...] En ik kan je verzekeren dat er niet snel weer een tijdsgewricht zal ontstaan waarin de jongelui even vatbaar zijn voor wat er aan moois te beleven valt in de wereld. [...] Wat een optimisme straalt je van die paginaas tegemoet! Heeft dàt ooit echt bestaan? Fantasties, ondenkbaar. Het hele Vondelpark vol slapende hippies. Hadden die het dan niet koud? Jongen, die mensen waren warm van *bìnnen*.’

Aloha was van meet af aan een ander blad dan *Hitweek* geweest: serieuzer, geëngageerder, politieker en met veel minder aandacht voor popmuziek. Het wilde veel bewuster dan *Hitweek* een spreekbuis van de jeugd en haar emancipatiestrijd zijn. De ruime aandacht die *Aloha* besteedde aan onderwerpen als seks, drugs, jongerenvoorzieningen en vrouwenemancipatie ademde meer de sfeer van een ernstige belangenbehartiging dan van het luchthartige pragmatisme waarvan *Hitweek* altijd getuigd had. De politieke binding van *Aloha* kwam tot uitdrukking in de openlijke identificatie met de Kabouterbeweging, sinds 5 februari 1970 door een herboren Roel van Duijn in het leven geroepen als een soort voortzetting van Provo. De alternatieve staat van de Kabouters, Oranje Vrijstaat gedoopt, was in feite een parodie op de echte staat en hoewel *Aloha* met de ondertitel ‘Staatscourant. Officiële uitgave van de Oranje Vrijstaat’ het spel leuk meespeelde, was een dergelijke vereenzelviging met een politieke beweging in de *Hitweek*-jaren ondenkbaar geweest. In 1970 stelde *Aloha* in iedere aflevering één of meer pagina's ter beschikking aan de Kabouterbeweging.

De lezers namen de redactie deze politieke bevlogenheid overigens niet in dank af. In nogal wat ingezonden brieven werd gekankerd op de verwording van het blad tot een soort ‘underground-Telegraaf’. ‘Het doorzeiken over allerhandeachterhaalde toestanden, het doorbreken van taboes als een missie beschouwen, het ergerlijk uitweiden over allerlei bla-bla rèligies (niemand leest 't), het bedrijven van ideologie, kortom het maken van politiek, is juist hetgene waarvan we ons afkeerden’, aldus een briefschrijver uit Venray.[2] En een andere lezer vatte de afkeer van politiek en religie op de volgende kernachtige wijze samen: ‘Geen links-radikaal studentendogmatisme, maar ook geen religieus

gelul, gewoon de hand aan de ploeg, weet je wel.'[3]

In *Aloha* sleepte zich het debat voort dat al eind 1968 in *Hitweek* begonnen was.[4] Bestond de zogenaamde *underground* nog wel; wat was er over van de rebellie en het nonconformisme, van de alternatieve levenswijze; hoe ver was 'de revolutie' nu gevorderd, of, negatief geformuleerd, hoe ver de inkapseling binnen 'het systeem'? Terwijl de één een kleine-stappenstrategie voorstelde in de trant van de eerder geciteerde Frits Boer, of voor een geruisloze en sluipende infikratie pleitte, kozen anderen voor gerichte politieke actie, bijvoorbeeld om de situarie van werkende jongeren te verbeteren, ofwel - weer een totaal andere kant op - voor escapisme in persoonlijk genot, al of niet geholpen door drugs en/of seks, oosterse mystiek of andere vormen van wereldverzaking. Ook in de *Aloha*-kolommen werd geconstateerd dat *de* subcultuur niet meer bestond, maar in feite uiteen was gevallen in verschillende richtingen, sektes en gezichtspunten. De horizontaliseringstrend en de generatieverbondenheid, die zo karakteristiek waren geweest voor de jaren zestig, begonnen plaats te maken voor verbrokkeling en desintegratie.

In de *Aloha*-burelen woedde een strijd tussen de zogenaamde 'drinkers/stuctenten' en de 'rokers/niet-studenten'. De eerste aanduiding werd gebruikt voor het deel van de redactie dat de krant professioneler en journalistieker wilde maken, naar het voorbeeld van het Amerikaanse blad *Rolling Stone*, ooit ook begonnen als een subculturele jongerenkrant, maar later uitgroeiend tot een volwassen tijdschrift voor een veel groter en ouder lezerspubliek. De 'rokers', onder leiding van Willem de Ridder, daarentegen hielden vast aan de oude formule en representeerden het meer esoterische hippiedom, genïteresseerd in 'bewustzijrisverruiming' (door drugs of meditatie), macrobiotische voeding en seksuele bevrijding.

Het is de vraag of deze tweedeling ook buiten de muren van het pand aan de Alexander Boersstraat enige betekenis heeft, en natuurlijk mag de geschiedenis of het einde van de jaren zestig niet versmald worden tot de lotgevallen van *Hitweek/Aloha* of tot de persoonlijke biografieën van zijn redacteuren. Maar de historie van het blad valt ongetwijfeld te beschouwen als een soort microkosmos van de jongerencultuur. En uit de discussies over de verwording van de undeground en de koers van het blad rijst een beeld van verwarring en desoriëntatie op. Zoals *Hitweek* de euforie van de jaren zestig uitstraalde, zo symboliseerde *Aloha* de verkramping, gelatenheid en teleurstelling

van de jaren zeventig. En net zoals die euforie niet alleen over Nederland, maar over vrijwel alle westerse welvaartsstaten woei, zo vond ook hetnieuwe pessimisme uitdrukking in een nagenoeg gemondialiseerde jongerencultuur.

Van Woodstock naar Altamont

Vanaf het najaar van 1968 stak een grimmige somberheid de kop op in de internationale pop- en jongerencultuur. In popsongs werd meer dan eens opgeroepen tot revolutie en barricadenstrijd. In september 1968 verscheen het nummer ‘Street Fighting Man’ van de Rolling Stones. Verschillende Amerikaanse radiostations deden de plaat in de ban vanwege het opruiende karakter van de tekst. In de zomer van 1969 ging de bioscoopfilm ‘Easy Rider’ in première, een film over twee hippies, gespeeld door Peter Fonda en Dennis Hopper, die per motorfiets door Amerika zwerven, maar hun vrijheidsdrang moeten bekopen met een gewelddadige ontknoping: aan het einde van de film wordt één van hen neergeschoten door een paar *rednecks* en hij bloedt dood onder muzikale begeleiding van Bob Dylans ‘It's allright Ma (I'm only dying)’. De Jefferson Airplane leverde in december 1969 haar meest politieke album *Volunteers* af, waarop de groep - ‘pick up the cry!’ - openlijk tot revolutie opriep. Een half jaar eerder had de nieuwe supergroep Crosby, Stills and Nash een sensationeel debuutalbum afgeleverd, waarop behalve veel introvert relatieleed ook de vlucht uit een stervende wereld bezongen werd. In het nummer ‘Wooden Ships’ kiest het romantische drietal voorgoed het ruime sop: ‘we are leaving, you don't need us.’ Hoezeer revolutionair pathos en vluchtgedrag samengingen in 1969, blijkt uit het feit dat de Jefferson Airplane een bewerking van ‘Wooden Ships’ op hun elpee *Volunteers* opnamen.

Van de zelfkant van de nieuwe tegencultuur leverden in 1969 de Manson-moorden een gruwelijk voorbeeld. Charles Manson, een sterk charismatische figuur uit de Californische hippie-*scene*, vermoordde samen met een vijftal volgelingen Sharon Tate (echtgenote van filmregisseur Roman Polanski) en vier vrienden in haar huis in Hollywood. De beestachtige moordpartij was onder invloed van drugs gepleegd. De zelfdestructieve kant van rock ‘n’ roll maakte zich ook voelbaar in de ontijdige dood van muzikanten als de Woodstock-sterren Jimi Hendrix en Janis Joplin, die kort na elkaar in 1970 aan een overdosis drugs

stierven; de Doors-zanger Jim Morrison, die in de zomer van 1971 dood in een Parijse badkuip werd gevonden en ten slotte (Mama) Cass Elliott, die in 1974 - overigens in hetzelfde Londense appartement waar enkele jaren later ook de Who-drummer Keith Moon het leven zou laten - stikte in haar eigen braaksel na een zoveelste radicale afslankkuur.

En natuurlijk is de snelle temperatuuromslag nergens beter zichtbaar dan in het contrast tussen de popfestivals van Woodstock en Altamont, respectieveltjk in augustus en december van het jaar 1969. Het eerste werd een soort *D-Day* voor de *babyboomers*, die zich de Woodstock-Generatie noemden naar het festival dat op 15, 16 en 17 augustus op het land van boer Max Yasgur plaatsvond. Drie dagen vol muziek, modder, drugs, vrije seks, naaktzwemmen en vooral lief zijn voor elkaar. Drie dagen lang was Bethel, het kleine, vlak bij de artiestenkolonie Woodstock gelegen dorpje, met zijn ruim vierhonderdduizend hippe bezoekers de derde stad in de staat New York. En ofschoon gouverneur Rockefeller op zondagochtend het festivakerrein tot rampgebied had verklaard en het door de Nationale Garde wilde laten ontruimen, bleven de voorspekle sanitaire catastrofes en gewelddadigheden uit. Er maakte zich daarentegen een generationele euforie van de massa meester. In Michael Wadleighs documentaire over het legendarische festival spreekt menigeen met verstikte stem over het Wonder van Woodstock, maar alleen folkzangeres Joni Mitchell - zelf niet aanwezig trouwens - wist in haar muzikale ode aan het festival die euforie te vangen: ‘We are Stardust, we are golden; and we've got to get ourselves back to the Garden.’ Een half miljoen mensen die drie dagen lang samen *high* waren, zonder centrale regie, zonder de bemoeizucht van commercie of politiek. Nooit eerder waren zoveel mensen, zo lang, zo dicht bij de Tuin van Eden gekomen. Maar tussen het paradijs van Woodstock en de hel van Altamont lag nog geen half jaar.

Altamont, het duistere alter ego van Woodstock, symboliseerde voor velen het einde van de jaren zestig. Vier maanden na Woodstock zou in de heuvels rond San Francisco een tweede Woodstock - de pers sprakal gretig van ‘Woodstock West’ - georganiseerd worden. Topattractie op dit gratis festival zouden de Rolling Stones zijn. Achteraf is er veel gespeculeerd over wat er mis is gegaan op die koude decemberdag in Californië; zeker is dat het Altamont-festival slecht georganiseerd was, maar dat gold net zo goed voor Woodstock. Was het misschien de aura van gewelddadigheid die de Stones altijd al omgeven

heeft? Wie de Altamont-film ‘Gimme Shelter’ nog eens bekijkt, kan de sinistere dreiging die over het hele festival hangt - dus ook al ruim vóór het Stones-optreden - , niet ontgaan. De journalist en rockhistoricus Greil Marcus heeft verhaald hoe hij, geheel in Woodstock-stemming, 's ochtends vroeg een andere festivalganger vriendelijk een meegebracht boterhammetje aanbood. De vreemdeling staarde hem dreigend aan, sloeg vervolgens de boterham uit zijn hand en snauwde: ‘I don't want your fucking food, you asshole!’ Dit wordt vast geen tweede Woodstock, bedacht de criticus, terwij] hij zenuwachtig naar de Hell's Angels om hem heen keek.

De motorbrigade was ingehuurd als veiligheidsdienst in ruil voor vijfhonderd dollar aan bier. En de Angels waren vastbesloten hun werk serieus te nemen. Toen Marty Balin van de 's middags optredende Jefferson Airplane vroeg of ze het opdringende publiek misschien wat minder hard wilden slaan, kreeg de zanger als antwoord een dreun waardoor hij het nummer ‘Somebody to Love’ grotendeels in gestrekte houding doorbracht en de rest van het festival in het ziekenhuis.

Na urenlang wachten kregen de driehonderdduizend toeschouwers bij het invallen van de duisternis eindelijk de *act* waarvoor ze gekomen waren: The Rolling Stones. Het motorvolk, dronken, stoned en volop genietend van hun macht, had inmiddels al tientalien toeschouwers tot pulp geslagen. Toen de Stones ‘Under my Thumb’ inzetten, kwam de moordlust tot ontlading. Omdat hij meende een pistool in het publiek te zien, sprong een Hell's Angel van het toneel af en bracht de achttienjarige Meredith Hunter tientalien messteken toe, terwijl hij het hoofd van de zwarte jongen tot bloedens toe schopte. De menigte keek als versteend toe. In totaal vielen vier doden in Altamont. In nog geen vier maanden waren de *love and peace* omgeslagen in angst en walging.

Het pessimisme in de popcultuur was een rechtstreekse reflectie van de gewelddadige confrontaties en incidenten die de laatste jaren van het decennium overschaduwd hadden. Het jaar 1968 was getekend door de moordaanslagen op de zwarte negerleider Martin Luther King en senator Robert Kennedy; in de Bondsrepubliek raakte de linkse studentenleider Rudi Dutschke zwaar gewond bij een aanslag en een maand later brak in Parijs een massale studentenopstand uit, die de regering van president De Gaulle deed wankelen. Vrijwel overal laaide een sterk politiek gemotiveerd studentenprotest op; in het Californische Berkeley werd in juni 1968 de noodtoestand afgekondigd, nadat zich enkele dagen felle gevechten tussen politie en studenten hadden

voorgedaan. In november 1968 werd de als conservatief bekendstaande Richard Nixon tot president van de VS gekozen en de oorlog in Vietnam escaleerde onder zijn presidentschap verder: in april 1970 werd bekend dat Amerikaanse troepen ook het naburige Carhbodja waren binnengetrokken. Dat was ook het jaar waarin er voor het eerst bloed op een Amerikaanse universiteitscampus vloeide. In Ohio opende de Nationale Garde het vuur op studenten die demonstreerden tegen de inval in Cambodja. Er vielen vier slachtoffers op de campus van Kent State University en Neil Young bezong hun dood in zijn 'Four Dead in Ohio'. Eerder dat jaar waren acht deelnemers aan de ordeverstoringen tijdens de Democratische Convenrie in Chicago (1968) veroordeeld tot maar liefst vijf jaar gevangenis.[5] Overal in de wereld was de verharding en polarisatie voelbaar.

Eindnoten:

1 *Aloha*, nr. 26, 1974.
2 *Aloha*, nr. 22, 1970, 2.
3 *Aloha*, nr. 13, 1969, 9.
4 Wim de Bie gooide de knuppel in het hoenderhok met een artikel getiteld 'We zijn tevreden' (*Hitweek*, 22 nov. 1968) en daarop volgden beschouwingen van onder anderen Wim Noordhoek ('Hoe blijven we onvolwassen tuig?', *Hitweek*, 29 nov. 1968) en Jan Donkers ('Hoe meer tuig hoe beter nietwaar?', *Hitweek*, 6 dec. 1968).
5 In augustus 1968 was het tot ernstige ongeregeldheden gekomen tijdens de Democratische Conventie te Chicago. Er vielen honderden gewonden toen demonstranten tegen de oorlog in Vietnam slangs raakten met de politie.

2 Studenten als hekkesluiters

'*Een weinig interessante navolging van het Parijse gebeuren*'

In de tweede helft van de jaren zestig was de politisering van de jeugdcultuur begonnen. Die politisering maakte zich behalve bij Provo en, zij het zeer aarzelend, in de *Hitweek*-kolommen vooral voelbaar in de ontwikkeling van de studentenbeweging. We lieten de SVB in hoofdstuk 4 achter als een nogal burgerlijke en pragmatische behartiger van materiële studentenbelangen. In die houding was tot het midden van 1967 nog niet veel verandenng gekomen. Weliswaar neigde de SVB naar links, maar van een politiek-ideologische stellingname was nog geen sprake. Koers en denken stonden nog geheel in het teken van de vakbondsmentaliteit, die men zich vanaf het begin had aangemeten. Daarmee liep de Nederlandse studentenbeweging eigenlijk achter op het buitenland, waar de politisering zich eerder manifesteerde. In een verklaring hiervoor is gewezen op het verschil in nationale contexten[6]: in de VS hadden de strijd voor zwarte burgerrechten en uiteraard de oorlog in Vietnam een politiserend en radicaliserend effect op de studentenbeweging; in Frankrijk bundelde zich een omvangrijk maatschappelijk verzet tegen het bijna tienjarig bewind van de autoritaire president De Gaulle; in Duitsland echoden de

getaboeïseerde ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog na in de confrontatie tussen vaders en zonen; en in België waren de communautaire spanningen in 1968

aanleiding tot grootscheepse studentenonlusten, beginnend in Leuven (de ‘Leuven-Vlaams-beweging’), maar vervolgens overslaand naar Brussel en Gent.

In Nederland werd de eerste stap richting politiek in september 1967 gezet met de aanvaarding door de SVB van het zogenaamde Sindikaal Manifest, dat expliciet de politisering van universiteit en wetenschap beoogde. ‘Het plaatsen van het wetenschappelijk onderwijs in het kader van het gehele onderwijs, en het plaatsen van het onderwijs in de maatschappelijke context, dat is het uitgangspunt’, zo stipuleerde de nieuwe beginselverklaring.[7] De universitaire opleiding diende nu ‘sociale bewustmaking in de ruimste zin’ te garanderen en ‘waar nodig moeten studenten totactie overgaan’. Bovendien werd nu met grotere nadruk de democratisering van de universiteiten geëist. Studeren heette ‘onderdeel van het maatschappelijke produktieproces’ te zijn en op grond daarvan werd de oude eis van een studieloon weer op tafel gelegd.

Toch was 1968, hét jaar van hevige studentenopstanden in Amerika, Duitsland en Frankrijk, in Nederland een betrekkelijk rustig jaartje. In het voorjaar had de SVB nog actie gevoerd tegen het zogenaamde plan-Maris, dat een modernisering van de universitaire bestuursstructuur beoogde, maar daarbij van een streng piramidale opbouw uitging, zonder enige inspraak voor studenten en wetenschappelijk personeel. De commissie onder voorzitterschap van ingenieur A. Maris wilde aan de autonomie van de hoogleraren een einde maken en het universitair bestuur in de handen leggen van professionele managers, die in laatste instantie aan de minister verantwoording schuldig zouden zijn. Dankzij vereende krachten van studenten en universitair personeel - ook onder vele hoogleraren stuitte dit bureaucratisch centralisme op verzet - sneuvelde het rapport-Maris in de Academische Raad, het adviesorgaan voor het hoger onderwijs van de minister. Daarop besloot minister van Onderwijs G.H. Veringa zelf een nota op te stellen voor een wijziging van het universitair bestuur. Vooraf zou er volop gelegenheid tot discussie met de academische wereld zijn en in de zomer van 1969 zou men ten departemente beginnen met het opstellen van een nota. Toen in het najaar de SVB opnieuw ten strijde trok tegen een voorstel tot stelselherziening - dit keer ging het om de nota-Posthumus, die onder andere studieduurverkorting en een verplichte propaedeuse wilde invoeren - , verspeelden de studentenactivisten nogal wat krediet bij sympathiserende hoogleraren en medewerkers, omdat zij

in de ogen van laatstgenoemden te ver gingen in hun eisen en wijze van actie voeren. De SVB raakte intern verdeeld en begon in te zakken. Niettemin was de democratisering van de universiteiten, mede door de gebeurtenissen in het buitenland, duidelijk op de agenda gezet en hier en daar was men er zelfs al mee begonnen. Ook aan de Universiteit van Amsterdam was eind 1968 onder voorzitterschap van rector magnificus A.D. Belinfante een werkgroep bestuursstructuur ingesteld, waarin ook vertegenwoordigers van de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam (ASVA) zitting hadden genomen.

Maar toen was het beruchte ‘mei '68’, dat Frankrijk bijna in een revolutie had gestort, allang achter de rug. De Parijse troebelen, op 3 mei 1968 vrij onschuldig begonnen met de arrestatie van een paar demonstrerende studenten in Nanterre, waren in Nederland nauwlettend gadegeslagen, door studenten én door het bevoegd gezag. Maar terwijl in Parijs een barricadenoorlog uitgevochten werd, studenten en arbeiders zich tegenover de politie verbroederden, twintig miljoen Fransen tegen de regering staakten en president De Gaulle net als Lodewijk XVI op de vlucht geslagen leek, bleef het in Nederland opmerkelijk stil. Hier en daar werd weliswaar gedreigd met ‘Parijse toestanden’, maar dat bleek bluf. En *Propria Cures* schreef laatdunkend over ‘een weinig interessante navolging van het Parijse gebeuren’, toen de ASVA naar aanleiding van het Parijse oproer een bijeenkomst organiseerde waar gediscussieerd werd over democratisering en de Franse ‘lessen in revolutie’. Het ASVA-initiatief deed de *PC*-redacteur bijna nostalgisch terugverlangen naar ‘de jaren zestg’ - let wel: we schrijven nogaltijd 1968! - , vaststellend ‘dat Amsterdam niet alleen het initiatief heeft verloren, maar ook dat de vaardigheid die Provo had op het gebied van de guerilla in het stedelijk milieu, het op doeltreffende en volstrekt verrassende wijze bespelen van pers en autoriteiten helaas niet op studenten-links is overgegaan’.[8]

De Maagdenhuisbezetting als parodie

Pas in 1969 zou Nederland zijn eigen ‘mei '68’ krijgen, al leek het eerder een goedmoedige parodie op het Parijse drama. En de eerste akte zou, spijtig genoeg voor de ASVA, trouwens niet in de hoofdstad, maar aan de universitaire periferie plaatsvinden: in Tilburg, waar de Katholieke Hogeschool gevestigd was. Toen de rector en het curatorium van deze instelling een vergaand democratiseringsvoorstel van de hand van

vier hoogleraren, vijf medewerkers en twaalf studenten - de zogenaamde ‘Nota van 21’ - van de hand hadden gewezen, bezetten studenten op 28 april 1969 de kamer van de rector en de telefooncentrale. Het bestuur verklaarde op zijn beurt de Hogeschool voor gesloten, en vervolgens breidde de bezetting zich tot de hele instelling, inmiddels herdoopt in de Karl Marx-Universiteit, uit. In een kamerdebat op 6 mei naar aanleiding van de bezetting keurde de KVP-minister Veringa de bezetting weliswaar af, maar hij toonde ook begrip voor het verlangen van de studenten naar medezeggenschap. Ook de Kamer drong aan op snelle bestuurlijke veranderingen. Inmiddels was de bezetting reeds beëindigd. Het bestuur van de Tilburgse Hogeschool was volledig door de knieën gegaan door zonder voorbehoud het principe van medezeggenschap voor alle universitaire geledingen te aanvaarden als uitgangspunt voor een gesprek over een nieuwe bestuursstructuur.

Natuurlijk had het eclatante succes van de Tilburgse bezetters een uitstralingseffect op alle andere universiteiten en hogescholen, waar studenten hetzelfde probeerden af te dwingen. Toen de Amsterdamse rector magnificus Belinfante medezeggenschap op alle niveaus ‘een loze kreet’ noemde, waren ook in de hoofdstad de poppen aan het dansen.[9] Een groep studenten stelde een ultimatum op, aflopend op 13 mei, dat van het universiteitsbestuur de toezegging van medezeggenschap eiste. Nadat het ultimatum zonder reactie verstreken was, belegde de actiegroep ‘Loze Kreet’ een bijeenkomst in de universiteitsaula in de Lutherse kerk aan het Spui, alwaar besloten werd deze te bezetten. Overleg met het bestuur, dat verklaarde dat het democratiseringsproces al in gang was gezet, had de actievoerders niet tot andere gedachten kunnen brengen. In de nacht van 16 op 17 mei breidde de bezetting zich uit tot het Maagdenhuis, het bestuurlijk zenuwcentrum van de universiteit. Zo'n zeshonderd mensen, onder wie vele niet-studenten, hidden aula en bestuursgebouw vijf dagen lang bezet. Er werd dag en nacht vergaderd, de universiteit werd genoemd naar socialistenleider Domela Nieuwenhuis en onder een wapperende rode vlag zond radio ‘De Vrije Maagd’ rebels poprepertoire uit, waaronder het onvermijdelijke ‘Street Fighting Man’ van de Rolling Stones. Via een wrakkige luchtbrug - de Ho Chi Minh-brug genoemd - werden de bezetters onder andere door CPN-bouwvakkers bevoorraad, in een film over de bezetting getoond als een symbool voor de eendrachtige samenwerking van de jonge intellectuele voorhoede met het revolutionaire proletariaat. *De Waarheid* schreef pathetisch over ‘de eenheid

van de studenten en de solidariteit van de werkende bevolking van Amsterdam'[10] en ASVA-voorzitter Johan Middendorp verklaarde in een interview met *Trouw*: 'Het gaat om een kleine omwenteling binnen de universiteit, maar wij hopen dat onze actie ook gevolgen zal hebben voor het bedrijfsleven.'[11] Met kinderlijke ernst speelde de bezetters hun revolutietje.

Intussen onderscheidden de gemeentelijke autoriteiten zich door grote terughoudendheid en compromisbereidheid. Burgemeester Samkalden, tijdens het begin van de bezetting op vakantie in Frankrijk, voelde niets voor een gewelddadige ontruiming, evenmin als loco-burgemeester P.J. Koets. Het gebouw werd door de politie omsingeld en zoveel mogelijk geïsoleerd, maar anders dan tijdens de onlusten van 1966 bleef de sterke arm passief en afwachtend. Terwijl rector Belinfante weinig zag in onderhandelen en dus voor een snelle ontruiming pleitte, bleef het gemeentebeleid voortdurend gericht op deëscalatie en vermijden van geweld, met andere woorden praten met bezetters en proberen hun actie langs de weg van een compromis te beëindigen. Samkaldens laatste bod was een voorstel om een commissie van deskundigen te laten samenstellen door de vaste kamercommissie voor onderwijs. Dit comité van wijze mannen en vrouwen zou dan een bindend advies dienen te geven over de bestuursstructuur van de Amsterdamse universiteit. De bezetters wezen het voorstel hooghartig van de hand, daarbij, al of niet bewust, over het hoofd ziend dat bij alle door de gemeente aangedragen compromissen het principe van de democratisering eigenlijk niet meer ter discussie stond; het ging om het vinden van procedures waarbij ook de studenten zich betrokken zouden voelen.

Toen er relletjes in de binnenstad uitbraken naar aanleidmg van de bezetting, besloot de burgemeester over te gaan tot ontruiming. De op film vastgelegde beelden daarvan ademen een weinig agressieve sfeer. De bezetters gaan op twee manieren naar buiten: sommigen lopen gewoon, anderen laten zich slepen door de agenten en stuiteren soms pijnlijk hard van de bordestrapjes af. Het is duidelijk dat de laatste manier het meest heroïsch is, maar een twijfelende bezetter wordt door een Amsterdamse diender vaderlijk toegesproken: 'Toe joh, ga nou effe staan, zo meteen heb je d'r spijt van.' Vaderlijk ook was het latere pleidooi van de aanvankelijk zo weinig buigzame Belinfante om de bezetters vrij te spreken van rechtsvervolging. Jonge mensen moeten niet in het begin van hun loopbaan al gehinderd worden door een

strafblad, zo meende de rector, die zelf de vader was van een langharige jongeman die in het populaire folkbandje CCC Incorporated speelde.

Tijdens de Maagdenhuisprocessen, die plaatsvonden van 12 tot 27 juni, werden in eerste instantie stevige straffen uitgedeeld. De leiders van de bezetting, onder wie Regtien en Middendorp, kregen onvoorwaardelijke gevangenisstraffen opgelegd variërend van een tot acht weken. Ook werden geldboetes opgelegd, soms oplopend tot driehonderdvijftig gulden. Nadat de strafhoogte in de publieke opinie én in de Tweede Kamer gekritiseerd was, begonnen in september zo'n vierhonderd beroepszaken. Vrijwel alle vonnissen vielen in tweede instantie aanzienlijk lager uit. De democratisering van de universiteiten schreed intussen voort en in september 1970 ging de Tweede Kamer akkoord met een wetsontwerp van minister Veringa, dat tot de Wet Universitaire Bestuurshervorming (de WUB) verheven zou worden. Daarin werd de medezeggenschap van studenten binnen de universiteit gegarandeerd op een manier die internationaal zijn weerga niet kende.[12] Het gaat te ver om de wet als een beloning voor de studentenacties te zien - de radicalere elementen binnen de studentenbeweging bleven natuurlijk ontevreden - , maar dat Veringa beïnvloed was door het studentenprotest, staat buiten kijf.

'Mei '68' en 'juni '66'

Terugblikkend op de studentenacties vallen een paar dingen op: in de eerste plaats het - zeker vergeleken met het buitenland - late moment waarop zij plaatsvonden; in de tweede plaats het - alweer in internationaal perspectief - beheerste karakter van de confrontaties. Hoe valt dit te verklaren? Wat het eerste betreft: eerder werd al geconstateerd dat een zeer krachtig politiserende en radicaliserende factor zoals de Vietnamese oorlog in Amerika, de taalstrijd in België of een autoritair regime zoals in Frankrijk, in Nederland afwezig was. Ons land kende bovendien geen traditie van studentenradicalisme zoals er bestond in Duitsland en Frankrijk. De SVB pretendeerde een vakbond te zijn en hield lang vast aan het praktische reformisme dat daarbij hoort. Daar komt bij dat de acties voor de democratisering van de universiteit geen echte breekijzerfunctie meer hadden. Als politiek desideratum stond het zeer duidelijk op de agenda en er bestond nagenoeg een consensus over de noodzaak van een hervorming van de verouderde en onpro-

fessionele bestuursstructuur van de universiteit. Van die consensus getuigt ook de voetstootse manier waarop de Tilburgse bestuurders overstag gingen voor de bezetters, alsook de geduldige compromissen-strategie waarmee de Amsterdamse gemeentebestuurders het studentenprotest trachtten te smoren. En ten slotte was ook de snelheid waarmee minister Veringa de Wet Universitaire Bestuurshervorming in het *Staatsblad* wist te brengen, een teken aan de wand.

Daarmee is tegelijk de grote mate van conflictbeheersing voor een belangrijk deel verklaard: het was een strijd waarbij de tegenpartij in feite al had ingestemd met de uitslag. Maar hiermee is ook een fundamenteler punt aangeroerd. Het antwoord op de vraag waarom ‘mei '68’ in Nederland pas in mei 1969 plaatsvond, moet misschien niet in de vertraging van Nederland gezocht worden, als wel in de mogelijkheid dat de jaren zestig hier al over hun hoogtepunt heen waren. Men zou ook kunnen zeggen dat ‘mei '68’ in Nederland al in juni 1966 plaatsgevonden had. Bij bestuurders en politici was niet alleen de herinnering aan het ‘rampjaar’ buitengewoon levendig, zij hadden, al of niet na lezing van het rapport van de commissie-Enschedé, er ook hun lessen uit getrokken. Hun crisisbewustzijn en zelftwijfel paarden zich aan het besef dat de wereld van de Vooroorlogse Generatie snel aan het verdwijnen was en dat die generatie, waartoe velen van hen zelf ook behoorden, ook niet meer dezelfde waarden en normen huldigde als pakweg tien jaar geleden. Ontzuiling, ontkerkelijking, consumentisme en hedonisme hadden de Vooroorlogse Generatie diepgaand beinvloed. Vanaf 1967 was de crisis van de Vooroorlogse Generatie over haar hoogtepunt heen. En de generatiestrijd begon te luwen, omdat de ouderen in zekere zin jonger begonnen te worden.

Eindnoten:

6 Janssen, *Jeugdcultuur*, 125.
7 Geciteerd bij Janssen en Voestermans, *Studenten in beweging*, 129.
8 *Propria Cures*, 15 juni 1968.
9 Over de Maagdenhuisbezetting: De Jong Edz, *Macht en inspraak*; Regtien, *Springtij*; Hubers, *Gezag in het nauw*, 129-202; E. Rensman en I. Roepers, *Stemen rond het Maagdenhuis* (niet - gepubliceerd werkstuk in het kader van doctoraal werkcollege ‘Nederland in de jaren zestig’, afdeling Politieke Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1993).
10 *De Waarheid*, 19 mei 1969.
11 *Trouw*, 19 mei 1969.
12 Janssen en Voestermans, *Studenten in beweging*, 312.

3 Het epicentrum komt tot rust

Van Apeldoorn naar Kralingen

Tegelijk begonnen de jongeren ouder te worden, naarmate zij meer de politiek binnengezogen werden. Met de politisering van hun generatieprotest ontstond een *trait d'union* tussen ouders en kinderen. Dat was de reden waarom Provo in feite

kapot ging aan de politiek; het had tot dan toe het politieke bedrijf alleen maar geparodieerd als iets grijs, ouds, ernstigs en slaapverwekkends. De socioloog Van Doorn had het

goed gezien in zijn bijdrage aan het rapport van de commissie-Enschedé: Provo sterft, zodra men zichzelf ernstig gaat nemen. *Hitweek* op zijn beurt probeerde zich (vergeefs!) zo ver mogelijk van de politiek te houden, omdat een politiek engagement absoluut niet paste in het hedonistisch-romantische jongerenvertoog, waarvan ook het dwarse jongerenblad een exponent was. Opvolger *Aloha* schuwde een links engagement niet, maar moest de omarming van de politiek, net als Provo, met een langzame wurgdood bekopen. Het generatieprotest liet zich nu eenmaal nauwelijks in politieke termen ukdrukken, niet alleen omdat de contouren van de tegenstanders langzaam begonnen te vervagen, maar vooral omdat de generatiestrijd zich langs een heel andere frontlijn had afgespeeld dan de strijd voor een socialistische, communistische of anarchistische maatschappij. En om die reden beroofde de jeugdcultuur van de jaren zestig zichzelf van haar identiteit door voor de politiek te kiezen.

Hoe was nu die politisering ontstaan? Voor een deel viel zij te herleiden tot een internationale factor, namelijk de escalatie van de oorlog in Vietnam. Voor een deel ook kwam zij voort uit toevallige en specifiek Nederlandse omstandigheden. Wanneer prinses Beatrix in plaats van op een Duitser met geboortejaar 1927 verliefd was geworden op een Engelse aristocraat van onbesproken gedrag, en niet in Amsterdam maar in Den Haag of Baarn was getrouwd, dan hadden de antimonarchistische sentimenten, die zich nu opeens aan Provo hechtten, veel minder kans gekregen. Maar behalve aan de grillen van Amor moet de politisering ook toegeschreven worden aan de verkramptheid en hardheid waarmee het gezag gereageerd had op de ludieke manifestaties van de jongerencultuur. De reactie - sabels en gummilatten - stond in feite in geen enkele verhouding tot de uitdaging - krenten en carnavalesk gedrag - , maar zij kwam voort uit een gevoel van ernstige bedreiging en onzekerheid. Die hardhandigheid accentueerde de ongelijke machtsverhoudingen tussen het politiek en bestuurlijk *establishment* enerzijds en de aanstormende jongeren anderzijds. Daardoor werd het politieke crisisbewustzijn van de ouderen overgedragen op de jongeren; het werd er bijna letterlijk ingetimmerd. Het crisisgevoel dat zich na de Kamerverkiezingen van 1967 in volle hevigheid manifesteerde, schiep ook nieuwe ruimte in het politieke spectrum; het succes van D'66 en Nieuw Links en later van de PPR vormen daar het bewijs van. Een aantal jongeren liet zich zonder tegenwerking dat vacuüm binnenzuigen. Anderen wendden zich af van die in hun ogen banale werke-

lijkheid en vluchtten in de mystiek van reizen en meditatie, de roes van drugs en/of seks, of gingen gewoon voor anker in een duurzame relatie, al of niet geconsolideerd door een boterbriefje, kinderen en een vaste betrekking. Jong zijn is nu eenmaal per definitie een tijdelijke status en de *babyboomers* begonnen een jaartje ouder te worden.

En was er niet heel veel bereikt? Was jong zijn zo langzamerhand niet erkend als een soort intrinsieke kwaliteit? Was de beginnende democratisering en de medezeggenschap op scholen (de leerlingenparlementen) en universiteiten daar niet het bewijs van? En was er zo langzamerhand niet 'een eigen alles voor iedereen', zoals Marjolein Kuysten het genoemd had? *Hitweek* was de drijvende kracht geweest achter de opening van het Kosmies Ontspannings Sentrum 'Provadya?'[13], vanaf februari 1968 omgedoopt in Paradiso.[14] In dezelfde tijd ontstond ook jongerencentrum Fantasio. Beide 'spiegedeliese' jeugdcentra maakten al snel internationale furore en droegen bij aan Amsterdams reputatie als een vrijplaats voor het wereldhippiedom. Kleinschaliger en intiemer waren de Provadya?-clubs die zich vanaf 1968 als een inktvlek over het hele land verspreidden, tot zelfs in Mill zoals Pieter-Jan Mol zich in zijn artikel over de geschiedenis van *Hitweek* herinnerde.[15] En dan was er natuurlijk nog de reeks van popfestivals, waar het hippe volkje zich sinds de zomer van 1967 kon amuseren. Deze toogdagen van de tegencultuur droegen kleurrijke titels als 'Hai in de Rai', 'Foe Young Hai', 'A Colourful Dream of Happiness', 'Flight to Lowlands Paradise'.

In juni 1970 kreeg Nederland zijn eigen Woodstock in de vorm van het driedaagse Holland Pop Festival, georganiseerd in het Kralingse Bos in Rotterdam. Het werd, zoals iemand zei 'een mooie toegift op de zestiger jaren'.[16] Een kleine honderdduizend bezoekers genoten in Kralingen van grote *acts* als The Byrds, The Jefferson Airplane, Canned Heat, Fairport Convention, Pink Floyd, The Soft Machine, Dr. John the Nighttripper en Country Joe McDonald. Het was in feite een verbeterde versie van Woodstock: de organisatie verliep vlekkeloos, er ging niemand dood (al werd er ook niemand geboren) en op een enkel buitje na was het schitterend weer. Burgemeester Thomassen kwam samen met zijn vrouw en de hond even langs bij de organisatoren en hoofdinspecteur van politie Koster kwam zijn belofte na dat er op het terrein niet gesurveilleerd zou worden. De vier geüniformeerde politieagenten die een oogje in het zeil moesten houden, omschreef *Aloha*-en Vara-medewerker Koos Zwart als 'gezellig swingende vogels met

losse stropdassen'[17]. Volgens een op het terrein uitgevoerde enquête gebruikte zo'n zeventig tot tachtig procent van de festivalgangers hasjiesj.[18] Dit druggenot werd niet alleen getolereerd maar ook 'begeleid' door het gezag. Samen met zo'n zestig hulpverleners van de Stichting Release zorgde een medisch team onder leiding van een psychiater van de Rotterdamse GG & GD voor de opvang van probleemgevallen, ofte wel de mensen 'bij wie het roken verkeerd valt', zoals een verslaggever van *Het Parool* op haast aandoenlijke wijze aan zijn lezers uitlegde.[19]

Er was een lange weg afgelegd sinds de burgemeester van Gouda besloot de bioscoopfilm 'Rock around the Clock' zonder geluid te vertonen en verontwaardigde jongelui door de straten van Apeldoorn trokken, terwijl zij 'Wij wensen rock "n" roll!' scandeerden. Nu, veertien jaar later, was men eindelijk aangekomen in de *permissive society*, jong én oud. De reis was voorbij, net als de jaren zestig.

De eindeloze jaren zestig

Voorbij? Maar hoe bewijs je eigenlijk dat iets voorbij is? Wie zegt dat de jaren zestig in 1970 afgelopen waren? Wat wáren de jaren zestig eigenlijk? In de inleiding van dit boek opperde ik de mogelijkheid van 'verschillende jaren zestig', met wellicht verschillende periodiseringen al naar gelang van de sfeer die men bestudeert. En in het eerste hoofdstuk is geprobeerd de veranderingen op politiek, sociaal-economisch en sociaal-cultureel gebied in kaart te brengen. Zo ontstond een beeld van Nederland, dat aan het einde van de jaren vijftig een uiterst wankele balans van traditie en moderniteit vertoonde. Die balans werd verstoord door een dynamische kracht, die zich rond 1960 voelbaar begon te maken. Ik heb het beeld gebruikt van een epicentrum en daarmee bedoelde ik de spanning tussen twee generaties, die beide gevormd waren in zeer verschillende omstandigheden. Beide reageerden daarom ook op een verschillende manier op de maatschappelijke veranderingen waartegenover zij zich geplaatst zagen. De jongeren zochten wanhopig naar een eigen initiatiecultuur; de ouderen begonnen, zonder het zelf in de gaten te hebben, te zagen aan de pijlers van het politiek-maatschappelijk bestel: de verzuiling, een verdeelsysteem dat soberheid, discipline en arbeidszin veronderstelde. Deze dubbele generatiecrisis vormde het epicentrum.

Dat epicentrum was rond 1970 tot rust gekomen: de oppositionele

jeugdcultuur was gedeeltelijk geïntegreerd, gedeeltelijk uit elkaar gevallen; de Vooroorlogse Generatie had door de economische groei en de welvaart dermate sterke culturele veranderingen ondergaan, dat de tegenstelling ten opzichte van hen die na de oorlog geboren waren aanzienlijk aan scherpte inboette. Maar als er verschillende jaren zestig waren, dan moet er ook meer dan één eind zijn geweest. De stuwingen hebben waarschijnlijk een concentrisch patroon gevolgd en het moet lang geduurd hebben voor de buitenste ringen beroerd zijn. Wanneer we die periferie in meer dan één betekenis opvatten - het kan dus zowel om geografische regio's gaan, als om bepaalde godsdienstige groeperingen, of om maatschappelijke sferen, bijvoorbeeld de politiek - , dan is het denkbaar dat daar ‘de jaren zestig’ niet eens zullen beginnen. En voor zover ‘de jaren zestig’ naast een ingewikkelde verstrengeling van modernisering en generatiestrijd ook een taaie mythe zijn, is het einde van de ‘lange’ jaren zestig onvindbaar. Vanuit een mythisch perspectief kan men daarom beter - geheel in de geest van de tijd - spreken van ‘de eindeloze jaren zestig’.

De erfenis van die ‘lange’ of ‘eindeloze’ jaren is verspreid terechtgekomen: de sociaal-culturele invloed is ongetwijfeld diepgaand geweest en tot op de dag van vandaag herkenbaar. Een vertaling in politieke termen heeft weliswaar plaatsgevonden, maar ogenschijnlijk niet tot een diepe worteling geleid. Maar daarmee is de nalatenschap van de jaren zestig nog niet volledig beschreven. Er is nog iets anders, misschien wel het pronkstuk van het legaat, en juist dat is zoekgeraakt. Ongrijpbaar, maar meer dan wat ook karakteristiek voor de jaren zestig is de betovering, de waan, de droom, de luidkeels gezongen illusie van ‘we can change the world’ (Graham Nash op de elpee *Songs for Beginners* uit 1971). Het is het blakende en overrompelende zelfvertrouwen van een generatie die ervan overtuigd was de wereld opnieuw te kunnen laten beginnen, zonder geschiedenis en zonder schuld. Een generatie die zocht naar het zand onder de stenen, naar de verbeelding en naar de macht. Een generatie zonder echte kopzorgen ook, materieel verwend, in vrijheid opgegroeid en geschoold, levend in een betrekkelijk stabiele internationale orde. Men kon zich kortom de weelde veroorloven om de totstandkoming van het aards paradijs op de agenda te zetten. Na deze glanzende fata morgana waren de jaren zeventig en tachtig van een verpletterende *business as usual*: crisis, werkeloosheid, nucleaire dreiging, van alles en nog wat aan de macht, behalve de verbeelding. De romantisch-utopische visioenen van de Westcoast-pop-

groepen maakten plaats voor punkmuziek, hard, agressief en illusieloos, of voor de dreun van de discobeat. De dekolonisatie van de burger schrijdt nog altijd voort, maar de nieuw glorende horizon is al lang geleden uit het zicht verdwenen. En in die zin zijn de jaren zestig écht voorbij.

Eindnoten:

13 De naam Provadya was ontleend aan een mythisch klooster ergens op de Tibetaanse hoogvlakteh. Het vraagteken achter Provadya stand voor de twijfel die ook de Tibetaanse monniken jegens het feitelijk bestaan van het klooster koesterden.
14 Over de geschiedenis van Paradiso zie: L. Mutsaers, *25 Jaar Paradiso* (Amsterdam 1993).
15 P.-J. Mol, 'Paradise lost. Een generatie op drift: Hitweek 1965-1969', *Jeugd en Samenleving*, 15(1985), 656.
16 Wim Noordhoek, geciteerd door P. Vethman, *Aloha 1969-1974*. '*De Telegraaf van de zogenaamde supkultuur*' (doctoraalscriptie Culturele Studies, Universiteit van Amsterdam 1992), 81.
17 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 juni 1970.
18 Ibidem.
19 *Het Parool*, 27 juni 1970.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

1 Bronnen

Ongedrukte en mondelinge bronnen

Mondelinge informatie R. van Duijn, 10 maart 1995
Mondelinge informatie G. van der Wiel, 16 maart 1995

Archief Theater Instituut Nederland (map Annie M.G. Schmidt: ‘In Holland staat een huis’)
Provo-archief (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis).

Gedrukte bronnen

Het Gemeenteblad (Amsterdam), 1966.
Langeveld, M.J., *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in opdracht van de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen samengesteld* ('s Gravenhage 1952).
Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ('s- Gravenhage 1953).
Oets, P. (red.), *Het lulligste uit Hitweek* (Amsterdam 1968).
Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam. Onderzoek naar de achtergronden van de ordeverstoringen te Amsterdam september 1965/ september 1966 ('s-Gravenhage 1967).
Tweede Interim-Rapport van de Commissie van Onderzoek Amsterdam ('s-Gravenhage 1966-1967).
Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
Voogd, S. (red.), *Tuney Tunes, een fascinerende selectie uit de jaargangen 1944-1964* (Laren 1974).

Periodieken

Diverse kranten en weekbladen, waaronder *Algemeen Dagblad, Algemeen Handelsblad, Het Binnenhof, Haagse Post, Nieuwe Rotterdamse Courant, Panorama, Het Parool, De Telegraaf, Trouw, de Volkskrant, Vrij Nederland, Het Vrije Volk, De Waarheid*.

Specifieke jongerenbladen:

Aloha, jaargangen 1969-1974
Hitweek, jaargangen 1965-1969
Muziek Expres, jaargangen 1955-1968
Nijmeegs Universiteitsblad, jaargang 1963
Propria Cures, jaargangen 1966-1969
Tuney Tunes, jaargangen 1956-1966
Twen/Taboe, jaargangen 1960-1961 (integrale heruitgave in opdracht van Peter van der Velden) (Amsterdam 1980).

2 Literatuur

Aarsbergen, A.e.a., *Kroniek van Nederland* (Amsterdam 1987).
Abma, R., 'Nuchterheid en nozems', in: G. Tillekens, (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990), 31-45.
Abma, R., 'Jeugdonderzoek in de kinderschoenen. De sociaal-wetenschappelijke context van het massajeugdproject', in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond, (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987), 88-105.
Abma, R., *Jeugd en tegencultuur. Een theoretische verkenning* (Nijmegen 1990).
Abrams, M., *The Teenage Consumer* (London 1959).
Anbeek van der Meijden, A.G.H., 'De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman', in: D. Barnouw e.a. (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposion georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht 1985), 73-87.
Andeweg, R.B., *Dutch Voters Adrift; on Explanations of Electoral Change, 1963-1977* (Leiden 1982).
Aniba, J.W.F., 'Provo-Amsterdam (1965-1967)', in: *Spiegel Historiael*, 21(1986), 392-398.

Bakker, K., 'Waarachtige volwassenheid. Pedagogiek van de massajeugd', in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond, (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek* (Amersfoort/Leuven 1987), 106-116.
Bank, J. en Th. Potma, 'De macht van de televisie. Bisschop Bekkers' optreden in Brandpunt', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* (Nijmegen 1984), 55-87.
Bank, J., 'Televisie in de jaren zestig', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101(1986), 52-75.

Bank, J., ‘De dramatisering van de “nacht van Schmelzer”. Televisie en politiek rondom 1966’, in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3* (Amsterdam 1991), 265-286.
Bank, J., ‘Televisie verenigt en verdeelt Nederland’, in: H. Wijfjes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1995), 76-101.
Barron Mays, J., ‘Teen-age culture in contemporary Britain and Europe’, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 338 (1961), 22-32.
Baudet, H., *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986).
Bayles, M., *Hole in our Soul. The Loss of Beauty and Meaning in American Popular Music* (New York 1994).
Becker, H.A., *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992).
Becker, J. en W. Vostell (Hrsg.), *Happenings, Fluxus, Popart, Nouveau Réalisme. Eine Dokumentation* (Hamburg 1965).
Beckers, Th., *Planning voor vrijheid. Een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in rekreatie en vrije tijd* (Wageningen 1983).
Berg, B. van den en H. van den Berg, *Nederland hi de jaren zestig: fragmenten uit de samenleving* (Rijswijk z.j.).
Bernard, J., ‘Teen-age culture: an overview’, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 338(1961), 1-12.
Bernard, Y., ‘Van beeldvorming tot imaazje. Tien jaar Amsterdamse jeugdcultuur’, in: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van dejeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990), 186-204.
Beunders, H., ‘Media en sociaal-culturele verandering: televisie als voorbeeld’, in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992), 223-234.
Bloemen, E. en L. Brug, *Toevallig jong. Werkende jongeren na 1945 en de vakbeweging* (Nijmegen 1982).
Blom, J.C.H., ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)’, in: P.W. Klein en G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981), 125-158.
Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
Blom, J.C.H., ‘De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: Continuïteit en Verandering’, in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), 164-183.
Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946-7 augustus 1948* ('s-Gravenhage 1989), Band A en C.
Bois-Reymond, M. du en M. van Elteren, ‘Tweemaal tussen twee werelden’, in:

G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990), 222-249.
Boomen, G. van den en H. Lammers, *Beatrix Claus. Een journalistieke documentaire* (Den Haag 1965).
Bosmans, J., 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101(1986), 21-37.
Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel II: De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990).
Bosscher, D.F.J., 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101(1986), 38-51.
Bosscher, D.F.J., *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen 1992).
Bradley, D., *Understanding rock and roll. Popular music in Britain, 1955-1964* (London 1992).
Breij, B., *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht* (Baarn 1981).
Brentjens, H.J.H., *Visies op jeugd. Een systematische vergelijking van theorieën over jeugd en maatschappij* (Deventer 1978).
Brinkgreve, C. en M. Korzec, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht/Antwerpen 1978).
Bron Dik, J. en K. Toering, *Hitweek (1965-1969). Analyse van een jongerenblad* (paper doctoraal werkcollege 'Politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland in de jaren 1966 t/m 1968', Vakgroep Eigentijdse Geschiedenis Groningen, 1978).
Brown, C.H., 'Self-portrait: the teen-type magazine', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 338 (1961), 13-21.
Buikhuisen, W., *Achtergronden van vozemgedrag* (Assen 1965).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *1899-1969. Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen* ('s-Gravenhage 1970).
Cohn-Bendit, D., *In de ban de revolutie. Omzien naar de jaren zestig* (Amsterdam 1966).
Curtis, J., *Rock Eras. Interpretations of Music and Society, 1954-1984* (New York 1987).
Daalder, D.L. (onder leiding van), *De jeugd aan het woord* (Hoorn z.j. [1954]).

Daalder, H., 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in: D. Barnouw e.a. (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposion georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht 1985).
Dagboekfragmenten 1940-1945, (ingeleid door A.H. Paape), (Utrecht 1985).
Damen, P., *Jong zijn in de jaren zestig. Tijdsbeeld van een generatie* (Utrecht/Antwerpen 1992).

Daudt, H. en B.A. Sijes, *Beeldreligie. Een kritische beschouwing naar aanleiding van de reacties op de derde uitzending van 'Zo is het'* (Amsterdam 1966).
Dercksen, A. en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland* (Amsterdam/Meppel 1987).
Derks, M., 'Steps, shimmies en de wulpsche tango. Dansvermaak in het Interbellum', in: *Spiegel Historiael*, 26 (1991), 388-396.
Diederich, J., *Werkende jeugd en zakgeldbesteding* (Leiden 1951).
Dodde, N.L., 'Nederlandse onderwijspolitiek 1945-1983', in: J.D.C. Branger, N.L. Dodde en W. Wielemans (red.), *Onderwijsbeleid in Nederland* (Leuven/Amersfoort 1984), 17-37.
Donselaar, J. van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991).
Doorn, J. van, *De geest moet waaien* (Amsterdam 1979).
Doorn, K. van e.a., *De beheerste vakbeweging. Het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973* (Amsterdam 1976).
Duffhues, T., A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen, Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Baarn 1985).
Duijn, R. van, *Hoefslag. Over politiek en spiritualiteit* (Amsterdam 1988).
Duijn, R. van, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985).
Dunk, H.W. von der e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust, Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986).

Eenheid. Speciale uitgave van het FNV-kaderblad Bondgenoot ter gelegenheid van het fusiecongres van het NVV en het NKV op 29, 30 september en 1 oktober 1981 (2 oktober 1981).
Ellemers, J.E., 'Ontwikkeling van de samenleving', in: H.B.G. Casimir e.a., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkelingen en beleid* (Deventer 1980), 13-39.
Elteren, M. van, '"I'm free and I do what I want." Het dubbelzinnige beeld van Amerika', in: G. Tillekens, (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990), 165-185.
Elteren, M. van. *Imagining America: Dutch Youth and its Sense of Place* (Tilburg 1994).
Ennis, P.H., *The Seventh Stream. The Emergence of Rock 'n' Roll in American Popular Music* (Hanover/London 1992).

Faber, H. en T.T. ten Have, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960* (Assen 1970).
Ferwerda, P., *De Introductie van de televisie in Nederland* (doctoraalscriptie communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam, 1993).
Flender, R. en H. Rauhe, *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung und Asthetik* (Darmstadt 1989).

Frenkel, F.E. (red.), *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967).
Frith, S., *Sound effects. Youth, leisure and the politics of rock 'n roll* (New York 1981).

Galesloot, H. en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987).
Gasteren, L. van, *Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965. Een filmserie van Louis van Gasteren* (Amsterdam 1984).
Gelder, H. van, 'Gebruik niet meer dan vijftig woorden. Het maandblad *Tuney Tunes* en de hunkering naar Angelsaksische liedjes', in: *NRC-Handelsblad*, 7 aug. 1992.
Gelder, H. van en H. Carvalho, *Gouden Tijden. Vijftig jaar Nederlandse popbladen* (Amsterdam 1994).
Gillett, C., *The Sound of the City* (London 1971).
God in Nederland. Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland ingesteld in opdracht van De Geïllustreerde Pers NV (Amsterdam 1967).
Goddijn, W., H. Smets en G. van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland. Onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van KRO en weekblad De Tijd* (Amsterdam 1979).
Gorus, J.F.J., *Piratenzenders. Europese en internationale aspecten* (Antwerpen 1977).
Goudriaan, F.W.G., *'Geeft ons Nederlanders toch werk'. Een literatuurstudie naar de bestrijding van de werkloosheid in de jaren dertig* ('s-Gravenhage 1986).
Goudsblom, J., *De nieuwe volwassenen. Een enquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar* (Amsterdam 1959).
Graaff, B.G.J. de, 'Bloms kleine oorlog. Om de betekenis en het belang van de bezettingstijd', in: *De Gids*, 148(1985), 552-562.
Graaff, K. de, *'Je krijgt er "n rollin" van'. Rock en Rollkultuur in Nederland* (doctoraal scriptie sociale pedagogie, Universiteit van Amsterdam, 1984).

Hall, S. en T. Jefferson (eds.), *Resistance through Rituals. Youth Subcultures in Post-War Britain* (London 1976).
Hall, G. van, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam 1976).
Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975).
Harmsen, G., J. Perry en F. van Gelder, *Mensenmerk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid* (Baarn 1980).
Have, T.T. ten en M. Vastenhouw, *Groepsgesprekken over televisie in een zestal dorpen* (Groningen/Djakarta 1957).
Haveman, J., 'De sociaal-culturele functie van het clubhuiswerk', in: H. Nieuwenhuis, J. Haveman en J.W. Ooms, *Opvoeding tot deelneming aan de cultuur* (Utrecht 1957), 51-60.

Heerma van Voss, A.J., 'De historie van Hitweek', in: *Haagse Post*, 6 September 1972.
Heerma van Voss, A.J., *Verzameld* (Roosendaal-Amsterdam 1992; uitgave in eigen beheer).
Heiden, P.B. van der, 'De moeizame introductie van de "beeldradio" (1951)', in: *Politiek(e) Opstellen 13 1993* (Nijmegen 1993), 99-110.
Hen, P.E. de, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950* (Amsterdam 1980).
Hermans, W.F., 'Oorlog en literatuur', in: D. Barnouw e.a., (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposion georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht 1985), 88-98.
Hermans, W.F., *De donkere kamer van Damocles* (Amsterdam 1958).
Heuvel, J.H.J. van den e.a., *Een vrij zinnige verhouding: de VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn 1986).
Heuvel, M. van den, 'Verschuivende contexten van vrije tijd en vermaak', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992), 97-104.
Heuvel, M. van den, *Van patronaat tot soos. Een studie naar de reproduktie van jeugdcultuur in een katholieke industrieslad* (Tilhurg 1993).
Hoenderdaal, G.J., *Het Christendom en het ongeloof in Europa* (Lochem 1961).
Hofland, H.J.A., *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972).
Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).
Hoogendijk, F.A., *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam/ Brussel 1971).
Hubers, K., *Gezag in het nauw. Het beleid van de verantwoordelijke autoriteiten in tijden van crisis in de jaren zestig* (doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit Utrecht 1994).
Hueting, E., F. de Jong Edz. en R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983).

Ibo, W., *En nu de moraal van dit lied. Overzicht van 75 jaar Nederlands cabaret samengesteld door Wim Ibo* (Amsterdam 1970).
Ido, M.G., *Plezier in het werk. Een statistisch vergelijkend onderzoek naar de mate van plezier in het werk bij het personeel van enige middelgrote, particuliere, industriële bedrijven in ons land* (Leiden 1956).
Inglehart, R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton 1977).

Jamison, A. en R. Eyerman, *Seeds of the Sixties* (Berkeley 1994).
Janssen, J. en J. Voestermans, *Studenten in beweging. Politiek, universiteit en student* (Baarn 1984).

Janssen, J., *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis* (Utrecht 1994).
Jenkins, J. (ed.), *In the Spirit of Fluxus* (Minneapolis 1993).
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1 Voorspel* ('s-Gravenhage 1969).
Jong Edz., F. de, *Macht en inspraak. De strijd om de democratisering van de Universiteit van Amsterdam* (Baarn 1981).

Kijne, H., *Geschiedenis van de Nederlandse studentenbeweging 1963-1973* (Amsterdam 1978).
Kist, A.W., 'Mentaliteitsbeïnvloeding door de tv', in: M. Rooij e.a., *Televisie: vraagstuk-waagstuk* (Assen 1961), 87-118.
Kleijer, H. en G. Tillekens, 'De Spiegel van de moderne romantiek. De acceptatie van de televisie in de jaren vijftig en zestig', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1992), 144-157.
Klöters, J., *Honderd jaar amusement in Nederland* ('s-Gravenhage 1987).
Knulst, W., 'Omroep en publiek', in: H. Wijfjes, (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1995), 300-337.
Kok, M. en N. Marcelis, *'Zo dachten we eenvoudig'. Een historisch onderzoek naar het ontstaan van het televisieprogramma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer' (1963-1966)* (doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit Utrecht 1990).
Koole, R., P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988* (Houten 1988).
Kooy, G.A., 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in: H.B.G. Casimir, A.K. Constandse en H. Daudt (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), 40-62.
Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2 1914-1980* (Amsterdam/Brussel 1986).
Krantz, D.E. en E.V.W. Vercruysse, *De jeugd in het geding* (Amsterdam 1959).
Krul, W.E., 'Nederland in de jaren '60: de burger als kunstenaar', in: L.L. Doedens (red.), *Revolutie, Restauratie, Continuïteit. De jaren zestig. Twintig jaar na dato. Historische Cahiers 'Ubbo Emmius'* (Groningen 1987), 11-33.

Lammers, C.J., *Studentenvakbeweging en universitaire democratie, Een sociologische vergelijking van de opkomst en het democratiseringseffect van de vakbeweging der studenten met die der werknemers* (Amsterdam 1968).
Lammers, C.J., 'Studenten, politiek en universitaire democratie', in: J.A.A. van Doorn en A. Peper (red.), *Universitaire actualiteiten. Sociologische opstellen over veranderingen in de studentenwereld en in het universitaire bestel* (Rotterdam 1970).
Lammers, C.J., 'De bijdrage van het sociaal onderzoek', in: M. Rooij e.a., *Televisie: vraagstuk-waagstuk* (Assen 1961), 27-58.
Lamprecht, H., *Exploitatie van de teenager* (Ned. vertaling van *Teenager und Ma-*

nager) (Utrecht/Antwerpen 1963).
Lans, J. van der, 'De kultuur van het provoïsme', in: *Te Elfder Ure*, 35(1983), 730-764.
Laurie, P., *The Teenage Revolution* (London 1965).
Leeuw, G. van der, *Balans van Nederland* (Amsterdam 1945).
Liagre Böhl, H. de, J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologiese strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981).
Liagre Böhl, H. de, 'Zedeloosheidbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw', in: H. Galesloot en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987), 15-28.
Liagre Böhl, H. de en G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989).
Lipsitz, G., 'Who'll stop the rain? Youth culture, rock 'n roll, and social crises', in: D. Farber (ed.), *The sixties... From Memory to History* (Chapel Hill/London 1994), 206-234.
Loo, L.F. van, *Arm in Nederland 1815-1990* (Amsterdam 1990).
Loor, H.D. de en J. Peters, 'Een vergelijkende sociologische analyse van de katholieke en de hervormde kerk sedert 1945', in: P. Stouthard en G. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945* (Baarn 1985), 144-168.

Maas, P.F. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland. Deel III Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), Band A Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991).
Mamadouh, V., *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).
Mannheim, K., 'Das Problem der Generationen', in: *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie*, 7(1928), 157-185, alsook 8(1929), 309-330.
Manning, A.F., *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985).
Marwick, A., 'Six Novels of the Sixties-Three French, Three Italian', in: *Journal of Contemporary History*, 28(1993), 563-591.
Meijer, I., 'Wethouder Roel', in: *Haagse Post*, 15 maart 1975.
Meijers, F. en M. du Bois-Reymond, 'Het massajeugdonderzoek-inleiding', in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987), 20-40.
Meijers, F. en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987).
Melly, G., *Revolt into style. The pop arts* (New York 1971).
Messing, J., 'Het economisch leven in Nederland 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 15 (Haarlem 1982), 159-201.
Middendorp, C.P., 'Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970', in: *Intermediair*, 15 maart 1974.

Mik, G., *Onze nozems* (Nijkerk z.j.).
Mol, P.-J., 'Paradise lost. Een generatie op drift: Hitweek 1965-1969', in: *Jeugd en Samenleving*, 15(1985), 612-668.
Mulisch, H., *Het stenen bruidsbed* (Amsterdam 1959).
Mulisch, H., *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam 1967).
Mutsaers, L., *Rockin' Ramona, 'n gekleurde kijk op de bakermat van de Nederpop* (Den Haag 1989).
Mutsaers, L., *25 Jaar Paradiso* (Amsterdam 1993).

Napel, H.-M.T.D ten, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA* (1952-1980) (Kampen 1992).
Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek, *Zo zijn wij. De eerste vijfentwintig jaar NIPO-onderzoek* (Amsterdam/Brussel 1970).
Nederlands Research Instituut voor Toerisme en Rekreatie, *Het C.B.S. vakantie-onderzoek; een evaluatie van de resultaten* (Breda 1971).
Noakes, B., *Last of the Pirates. A Saga of Everyday Life on Board Radio Caroline* (Edinburgh 1984).
Notenboom, H.A.C.M., *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967* (Den Haag 1991).

Ooms, J.W., 'Geschiedenis en organisatie van het clubhuiswerk', in: H. Nieuwenhuis, J. Haveman en J.W. Ooms, *Opvoeding tot deelneming aan de cultuur* (Utrecht 1957), 61-114.
OOR's Eerste Nederlandse Pop Encyclopedie (negende editie) (Amsterdam 1993).
Otten, M., 'Provo, jongerenprotest en jeugdstijl', in: *Groniek* 88(1984), 29-38.
Otten, M., 'Het Oranjekomitee "De parel van de Jordaan": humor als aktiemiddel in de jongerenbeweging van de jaren zestig;', in: *Groniek*, 98(1987), 124-138.
Out, R., *Veronica, een jaar later. Een logboek van 15 Veronicajaren* (Zeist 1975).

Peet, J., *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van de werkende jongeren in Nederland* (Baarn 1987).
Perry, J. en H. Vossen, 'Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen (1945-1955)', in: H. Galesloot en M. Schrevel, (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987), 89-114.
Peukert, D., 'Die "Halbstarken". Protestverhalten von Arbeiterjugendlichen zwischen Wilhelminischem Kaiserreich und Ära Adenauer', in: *Zeitschrift für Pädagogik*, 30(1984), 533-548.
Philipsen, H., 'Werkloosheid en maatschappelijke verandering', in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid.*

Verslag Congres Technische Hogeschool te Enschede van 15 en 16 april 1977 (Amsterdam 1978), 145-165.

Poortstra, J., ‘Jeugd en zedelijkheid na de oorlog. Quid leges sine moribus’, in: H. Galesloot en M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987), 29-46.
Poortstra, J., ‘De oprichting van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap’, in: *Jeugd en Samenleving*, 16(1986), 433-451.
Praag Jr., Ph. van, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990).
Prenger, M., ‘“Uitglijden over de beeldbuis”. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig’, *Jaarboek Mediageschiedenis 5* (Amsterdam 1993), 199-226.

Regtien, T., *Springtij. Herinneringen aan de jaren zestig* (Houten 1988).
Reichwein, O. en B. Schreuders, ‘Het Noordhoek-Donkers Syndicaat. Cultuurkritiek vanachter de draaitafel’, in: *Vooys*, 12(1994), 267-272.
Rensman, E. en I. Roepers, *Stemmen rond het Maagdenhuis* (niet-gepubliceerd werkstuk in het kader van doctoraal werkcollege ‘Nederland in de jaren zestig’, afdeling Politieke Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1993).
Reve, G., *Werther Nieland - De ondergang van de familie Boslowitz* (Amsterdam/Antwerpen 1993).
Ribberink, A., ‘Seksenverhoudingen in de jaren vijftig van continuïteit naar vernieuwing’, in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992), 63-66.
Righart, H. en J. Ramakers, *Steigers weg! Bouw- en houtbonden van verdeeldheid naar eenheid, 1945-1981* (Baarn 1982).
Righart, H., ‘“Ons gezin is ons kleine vaderland”. Het zedelijkheidsoffensief van de Katholieke Arbeidersbeweging’, in: H. Galeslooten M. Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987), 63-74.
Righart, H., ‘Die Demokratisierungeiner Ständegesellschaft: Wirtschaftsorganisation in den Niederlanden, 1918-1950’, in: H. Lademacher en J. Bosmans (Hrsg.), *Tradition und Neugestaltung. Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit* (Münster 1991), 195-214.
Righart, H., ‘Nederland in het Interbellum. Voorspel, tussenspel of gezichtsbedrog?’, in: *Spiegel Historiael*, 26(1991)9, 370-375.
Righart, H., ‘Teckel of herdershond, De mythe van de “nacht van Schmelzer”’, in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3* (Amsterdam 1991), 193-213.
Righart, H., ‘Milieu en politiek in Nederland 1960-1993’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 107(1994), 331-347.
Righart, H., ‘Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig’, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20(1994), 3-22.
Roegholt, R., *Amsterdam in de 20e eeuw. Dl.2 (1945/1970)* (Utrecht/ Antwerpen 1979).

Roelfsema, I., *Cabaret en tv; satirische taboedoorbreking in de jaren zestig* (niet-gepubliceerd werkstuk in het kader van doctoraal werkcollege 'Nederland in de jaren zestig', afdeling Politieke Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1993).
Röling, H.Q., *'De tragedie van het geslachtsleven'. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond* (Amsterdam 1987).
Röling, H.Q., *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994).
Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1978).
Rooy, P. de, *Crisis in Nederland. Beelden en interviews uit de jaren dertig* (Rijswijk 1981).
Rooy, P. de, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in de jaren vijftig en zestig', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101(1986), 76-94.
Rosenthal, U., *Rampen, rellen, gijzelingen. Crisisbesluitvorming in Nederland* (Amsterdam/Dieren 1984).
Rossem, M. van, E. Jonker en L. Kooijmans, *Een tevreden natie. Nederland van 1945 tot nu* (Baarn 1993).
Ruiter, F. en W. Smulders, 'De demobilisatie van de moderne schrijver. Waarom de naoorlogse "grote drie" niet opgevolgd zullen worden', in: *Maatstaf*, 40(1992)4, 1-26.
Rutten, P., *Hitmuziek in Nederland 1960-1985. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen, in het bijzonder de communicatiewetenschap* (z.p. 1992).

Saal, C.D., *Hoe leeft en denkt onze jeugd. Resultaten van een in 1946-1947 gehouden enquête* ('s-Gravenhage 1950).
Schaap, K. en A.S. Stempher, *Arnhem omstreeks 1865* (Arnhem 1989).
Schelsky, H., *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend* (Düsseldorf/Köln 1957).
Schouten, R. en H. Vinken, *De eerste generatie van de verzorgingsstaat. Een onderzoek naar jeugdcultuur van de jaren vijftig* (doctoraalscriptie sociologie, Katholieke Universiteit Brabant 1989).
Selten, P., 'Jeugdbeweging: protest en aanpassing. Over ontstaan en definitie van jeugdbeweging', in: *Comenius. Wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*, 5(1985), 289-290.
Selten, P., 'Massajeugd: een nieuw fenomeen? Pedagogische zorg voor de jeugd vóór 1940', in: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987), 132-142.
Selten, P., *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland 1900-1941* (Amersfoort/Leuven 1991).
Simoneschi, P. en A. Ogg (ed.), *The Guinness Book of Rock Stars* (London 1994).

Slootweg, D. (red.), *Ach ja... de jaren vijftig* (Amsterdam 1974).
Slootweg, D., *De B-kant van de Beat* (Den Haag 1989).
Smulders, W., 'Het einde van de modernistische poëtica', in: *Maatstaf*, 42(1994)11, 4-31.
Stambler, I., *Encyclopedia of Pop, Rock & Soul* (London 1992).
Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne slaat in Nederland* (Nijmegen 1983).
Stuurman, S., 'De overwinning van de zonde. Over de verhouding tussen seculiere en confessionele cultuur in de Nederlandse geschiedenis', in: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s-Gravenhage 1991), 11-34.

Tee, E., 'De introductie van video in de beeldende kunst in Nederland', in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3* (Amsterdam 1991), 163-190.
Tijen, T. van, *Je bevrijden van de drukpers. Jongeren en hun eigen pers in Nederland: 1945-1990 met een bibliografisch aanhangsel over de tijdschriften van Provo, Kabouter, de culturele underground- en kraakbeweging, vrije stadskranten en punkfanzines* (IISG-Research Papers) (Amsterdam 1993).
Trimbos, C.J.B.J., 'Televisie, gezin, jeugd', in: M. Rooij e.a., *Televisie vraagstukwaagstuk* (Assen 1961), 59-86.
Tuynman, H., *Full-time Provo* (Amsterdam 1966).

Veer, P. van 't, 'Roel van Duyn: een idealist op zoek naar een ideaal', in: P. van 't Veer, *De strijdlustige amateur* (Amsterdam z.j.), 80-97.
Verhagen, H. (red.), *De gekke wereld van Hoepla. Opkomst en ondergang van een televisieprogramma* (Amsterdam 1968).
Verheul, J. en J. Dankers, *Tot stand gekomen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (Zutphen 1990).
Verkuil, D., *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage 1992).
Vethman, P., *Aloha 1969-1974. 'De Telegraaf van de zogenaamde supkultuur'* (doctoraalscriptie Culturele Studies, Universiteit van Amsterdam 1992).
Vossen, H., 'Indorock en nederbeat. Popmuziek en jeugdcultuur', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992), 115-121.
Vossen, H., *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur. Van katholieke levensscholen tot vormingswerk 1947-1974* (Amsterdam 1994).
Vries, J. de, 'Economische ontwikkelingen in de periode 1949-1973', in: H. Vossen, M. Schwegman en P. Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern-industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992), 9-14.
Vries Reilingh, H.D. de, 'De mentaliteit van de Nederlandse jeugd na de Twee-

de Wereldoorlog', in: *Sociologisch Jaarboek*, 3 (Leiden 1949), 31-59.
Vrijman, J., 'De nozems van de Nieuwendijk', in: *Vijfentwintig jaar Vrij Nederland. Een bloemlezing uit het illegale en het na-oorlogse Vrij Nederland* (Amsterdam 1965), 130-139.

Weerlee, D. van, *Wat de provo's willen* (Amsterdam 1966).
Weijers, I., *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig* (Amsterdam 1991).
Westerloo, E. van, 'Ik zag een traan op zijn gezicht. Televisieverslaggever in Den Haag', in: *Jaarboek Mediageschiedenis 3* (Amsterdam 1991), 287-294.
Wick, R., *Zur Soziologie intermediärer Kunstpraxis. Happening, Fluxus, Aktionen* (Köln 1975).
Wieten, J., '"Vuistslagen op peluws". De valse start van de televisie in Nederland', in: *Jaarboek Mediageschiedenis 5* (Amsterdam 1993), 163-197.
Wilterdink, N., 'De woelige jaren zestig', in: *Maatstaf* 25(1977)1, 52-60.
Windmuller, J.P. en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (2 dln.) (Utrecht/Antwerpen 1979).
Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).

Personen- en zakenregister

Abrams, M. 179, 180, 181
Academische Raad 257
Acket, Paul 176, 178, 183
Actiegroep 'Loze Kreet' 259
Agt, A.A.M. van 169
Alberti, Willeke 164
Alders, J.A.G. 86
Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond (ANB) 95
Algemene Studenten Vereniging Amsterdam (ASVA) 258, 260
Algemene Vereniging Radio Omroep (AVRO) 101, 111, 163, 177
Aloha 10, 239, 249, 250, 251, 252, 263, 264
Altamont 15, 253, 254, 255
Américain-groep 48
Amsberg, Claus von 200, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221
Amsterdams Bouwvakcomité 225
Amsterdamse Studenten Corps (ASC) 166
Amsterdamse Werkstudenten Liga 170
Andeweg, R. 205
Andreus, Hans 156
Anka, Paul 185
Antirevolutionnaire Partij (ARP) 33, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 56, 205, 206, 224
Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) 83, 152
Armstrong, Louis 174
artistiekelingen 161
Augustin en Schoonman (uitgeverij) 240, 241

babyboomers 17, 26, 69, 205, 264
Bach, J.S. 141
Balin, Marty 255
Ballard, Hank (and the Midnighters) 115
Ban de Bom-beweging 197, 198
Bardot, Brigitte 149, 154, 186
Beatbox 239
Beatles 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 186, 187, 189, 244, 246
Beatrix (prinses) 200, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 263
Becker, H. 74
Beel, L.J.M. 80
Beernink, H. 206, 229
Beethoven, L. van 141
Bekkers, W.M. 62
Belinfante, A.D. 258, 259, 260
Bermond, Bob 221
Bernard, J. 180, 215
Bernhard (prins) 81, 211, 214, 215
Berretty, Yoka 110, 111

Berry, Chuck 114, 116, 118, 188
Bibeb 156
Bie, Wim de 242
Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) 217
Black Dynamites 165
Black Power 249
Blans, Jan Huib 215
Bloemendaal, Wim 242, 244, 247

Blok, Hetty 87
Blokker, Jan 109, 110, 121, 122
Blom, J.C.H. 13, 25, 44
Bloom, Phil 62, 246
Blue Diamonds 164, 165
Boer, Frits 242, 246, 248, 252
Boerenpartij 47, 48, 203, 204, 206, 215
Bomans, Godfried 152, 203, 209
Boone, Pat 164
Bordewijk, R.F. 122
Bos, Dick 137, 138
Bosmans, J. 51
Bosscher, D. 15, 17, 230
Bouwman, Mies 109, 111, 190, 217, 222, 223
Bouwvakoproer 224
Braam, A. van 230, 233, 234
Braat, L. 35
Brando, Marlon 147, 150
Brandsma, C. 95
Brassens, George 246
Brautigam, G. 219
Brel, Jacques 174
Brentjens, H.J.H. 70
Brink, Jos 177
Brink, J.R.M. van den 130
British invasion 179, 244
Broeksz, J.B. 101
Brokken, Corry 162, 164
Bruggeman, A.J. 223
Brusse, Kees 87
Buffalo Springfield 244
Buikhuisen, W. 126, 147, 148, 149, 150
Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 68
Burger, J. 51, 111
Buyze, A. 178
Byrds 264

Cage, John 191
Cals, J.M.L.Th. 45, 52, 100, 204, 205, 206, 208, 210, 215, 217, 219, 235
Campert, Remco 153, 156
Candy 239
Canned Heat 264
Carlos, Hugo van Bourbon Parma 211, 215
Carmichael, Stokely 249
CCC Incorporated 261
Chico's 162
Christelijk-Democratische Unie (CDU) 35, 36

Christelijk Historische Unie (CHU) 33, 46, 49, 50, 51, 52, 206
Christen-Democratisch Appel (CDA) 49, 50
Christiani, Eddy 142
Chroestjow, N. 197
Claus, Hugo 154
Clooney, Rosemary 114
Cobra 238
Cochius 234
Cocktail Trio 183
Colijn, H. 33, 51, 76
College van Rijksbemiddelaars 40, 53, 54
(a) Colourful Dream of Happiness 264
Communistische Partij Nederland (CPN) 36, 215, 218, 225, 226, 237, 259
Count Basie 114
Country Joe McDonald 264
Crosby, Bing 114
Crosby, Stills & Nash 253
Cuby and the Blizzards 244

Daalder, H. 78, 213
Dada-beweging 190, 201
Day, Doris 114, 149
Dean, James 147, 150, 154
Democraten '66 (D'66) 48, 49, 52, 203, 204, 237, 263

Democratisch Socialisten '70 (DS'70) 47, 48, 49
Democratische Conventie (Chicago 1968) 256
Diddley, Bo 188
Dienstenbond Mercurius (NVV) 96, 99
dijkers 160
Dikke Deur (de) 107
Dohmen, F. 96
Domela Nieuwenhuis, F. 198, 259
Dominicus, F.C. 124
Domino, Fats 164
Donkers, Jan 242, 250
Donner-Van de Weetering, Irene 236, 237, 246
Doorn, J.A.A. van 230, 233, 234, 235, 262
Doorn, Johnny van (alias 'The Selfkicker') 190, 194, 201
Doors 244, 254
Dorana, Lia 87
Drees, W. 14, 46, 51, 78, 94, 100, 101
Duijn, Dini van 197
Duijn, Gerard van 197
Duijn, Roel van 29, 190, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 217, 218, 235, 236, 237, 251
Duin, André van 177
Duster, Dick (alias voor Dick van 't Sant) 163, 185, 187, 188
Dutch Swing College Band 125, 162
Dutschke, Rudi 255
Duys, Willem 242
Dylan, Bob 250, 253

Easy Rider 253
Eenheidsvakcentrale (EVC) 40, 53, 225
Einaar, R. 216
Elliott, Cass ('Mama' Cass) 254
Elsken, Ed van der 153, 156
Enka Glanzstoff 55
Enschedé, Ch.J. 223, 230, 234, 235, 262
Essing, B. 174
Everly Brothers 164, 177

Fairport Convention 264
Familie Doorsnee 87
Fantasio 264
Februaristaking 218, 220
Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) 56
Felderhof, Herman 214
Ferdinandusse, R. 109, 111
Flender, R. 117, 119, 180
Flight to Lowlands Paradise 264

Fluxus 190, 191, 192, 201, 239, 241
‘Foe Young Hai’ 264
Fonda, Peter 253
Fouryo's 177
Freddy Bell and his Bell Boys 122, 127
Freed, Alan 114, 116
Frenkel Frank, D. 109, 110, 111
Froboess, Conny

Gaay Fortman, B. de 48
Gasteren, L. van 192, 222
Gaulle, Charles de 255, 256, 258
Gaye, Lisa 122
Geer, D.J. de 33
Gillett, C. 115
Gimme Shelter 255
Goudsblom, J. 144, 145, 146
Grateful Dead 244
Groep van Achttien, 50
Grönloh, Anneke 165
Grootveld, Robert Jasper 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 237
Gruyters, J.P.A. 48

Haags Studenten Cabaret 111
‘Hai in de Rai’ 264
Haley, Bill 114, 115, 116, 121, 122, 125, 141, 164

Hall, G. van 217, 218, 219, 222, 223, 224, 229, 230, 234, 235
Hampton, Lionel 125
Harrison, George 172
Hartsuiker, J.F. 233
Heerma van Voss, Arend Jan (pseudoniem: Piet Knijpbier) 242
Hell's Angels 255
Hemert, Willy van 102
Hendrix, Jimi 15, 253
Herfst, E. 111
Hermans, Toon 162
Heuvel, M. van den 151,
Hitweek 74, 129, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 256, 263, 264
Hoepla 62, 246
Hofland, H.J.A. 14, 36
Holland Pop Festival 264
Holly, Buddy 164, 186, 242
Hoog, Else de 223
Hoogendijk, F.A. 112
Hoogveld Instituut (Mgr) 138, 139, 140, 141, 142, 143
Hooker, John Lee 188
Hopper, Dennis 253
Hot Jumpers 165
Hoving, Marijke en Sieto 111
Huges, Bart 190, 194, 201
Huizinga, J. 238
Humanae Vitae 62
Hunter, Meredith 255

Ibo, Wim 87
Inglehart, R. 19, 20, 24, 35
Inkspots 162
Irene (prinses) 211, 212

Jagger, Mick 177, 187, 188
Janssen, J. 167
Jefferson Airplane 244, 253, 255, 264
(dr) John the Nighttripper 264
Jones, Brian 186, 187, 188
Jong, Eelke de 211
Jong, Jasperina de 111
Jong, L. de 213, 214
Jong, P. de 234
Jongeling, P. 216
Jongh, Eddy de 153, 156
Joplin, Janis 15, 253
Jordaan, Johnny 162

Jordaanoproer 32
Juliana (koningin) 211

Kabouterbeweging 251
Kan, Wim 175, 209
Kaprow, A. 191
Karl Marx-Universiteit 259
Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) 54, 80, 86
Katholieke Hogeschool Tilburg 258, 259
Katholieke Radio Omroep (KRO) 101
Katholieke Universiteit Nijmegen 168, 169
Katholieke Volkspartij (KVP) 35, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 71, 80, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 228, 259
Kennedy, Robert 255
Kerouac, Jack 154
Keuken, J. van der 156
King, Martin Luther 255
Kingston Trio 162
Kist, A.W. 104
Kleisterlee, C.F. 228, 229
Kloet, Co de 184, 185
Knegt, Joop de 162
Koekoek, H. 47, 48, 203, 215
Koelewijn, Peter 120, 164
Koets, P.J. 260
Kooten, Willem van (pseudoniem: Joost den Draayer) 187
Kooy, G.A. 34, 62, 63, 64
Korea-crisis 94, 101
Kors, J.B. 101

Korteweg, Hans 197
Kosmies Ontspannings Sentrum ‘Provadya?’ (zie ook onder ‘Provadya?’ en Paradiso) 264
Kossmann E.H. 14, 51
Koster, 264
Kosto, A. 223
Kouwenaar, Gerrit 156
Krantz, D.E. 123, 125, 127, 128, 133, 134, 141, 143, 144, 145, 147
Kroese, Nicolaas 194, 195
Kropotkin, Peter 198
Kuit, Carla 198
Kuysten, Marjolein 240, 242, 243, 264

Lammers, C.J. 104, 106
Langemeijer, G.E. 229
Langenbach, Laurie 242
Langeveld, M.J. 137, 139, 140, 141, 142, 143, 148, 150
Lankhorst, 214
Laseur, Cees 87
Laurie, P. 181
Lemaire, C. 87
Leni und Ludwig 164
Lennon, John 172
Leuven-Vlaams-beweging 257
Lewis, Jerry Lee 116
Linden, Wim van der 241
Lion, Johnny 164, 177
Little Richard 116, 118, 164
Lodewijk XVI 258
Lohr, P. 109, 110, 111
Los Angeles Free Press 246
Louw, André van der 152
Lubbe, M. van der 198
Lurelei (cabaret) 111

Maas, Pim 164
Macunias, G. 190
Mammoetwet 207, 215
Mannheim, K. 18, 19, 25
Mansfield, Jayne 149, 160, 185, 186
Manson, Charles 253
Marcus, Greil 255
Margriet (prinses) 211, 212, 213
Marijnen, V.G.M. 205, 207
Maris, A. 257
Marshallhulp 34, 38
Martinez, Tony 122

Maskers 242
McCartney, Paul 172
Meijer, Ischa 235
Melly, G. 119
Melody Maker 239
Menten, P.N. 230
Merseysound 179, 186
Merwe, Jaap van de 111
Metz, Hans 200
Meyden, Henk van der 174, 176
Middendorp, Johan 260, 261
Mierlo, H.A.F.M.O. van 48
Mik, G. 149, 150
Miller, Glenn 114
Mitchell, Guy 162
Mitchell, Joni 254
Moby Grape 244
mods 161
Mol, Pieter-Jan 264
Molen, H.J. van der 217, 227, 230, 234
Mommersteeg, J.A. 228, 229
Moon, Keith 254
Morrison, Jim 15, 254
Mortier, Guy 187
Mothers of Invention 244
Mulisch, Harry 154, 192, 193, 194, 199, 201
Muller, Peter J. 239, 240, 241, 242, 246, 250
Müller, F. 153, 156
Muziek Expres 151, 152, 162, 164, 176, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 240

Nash, Graham 266
Nationaal Instituut 81
Nederbiet 244
Nederhorst, G. 201, 224, 228, 229
Nederlands Christelijke Radio Vereniging (NCRV) 101
Nederlands-Indië 45
Nederlands Verbond van Ondernemingen 168
Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) 40, 51, 94, 96
Nederlandse Jeugd Gemeenschap (NJG) 84, 85
Nederlandse Televisie Stichting (NTS) 109
Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 62, 63, 246
Netsjajew, S. 196
Netten, Alma 246
New Musical Express 163
Nicol, Jimmy 172, 173
Nieuw Babylon 238
Nieuw Links 29, 30, 48, 49, 52, 152, 210, 263
Nieuwe Lulligheid 241
Nieuwenhuis, Constant 238
Nijmeegs Universiteitsblad (*NUB*) 170, 171
Nijmeegsch Studenten Corps 169
Nijs, Rob de 164
Nixon, R. 256
Noord-Atlantische Verdragsorganisarie (NAVO) 36
Noordhoek, Wim 242, 243, 250
Nooteboom, Cees 156
Nota-Posthumus 257
Novak, Kim 149

Odufré, Joes 108
Oets, Pim 242, 244
Ono, Yoko 191
Oolbekkink, H.J. 178
Oranjecomité 'De Parel van de Jordaan' 217
Oranje Vrijstaat 251
Oud, P.J. 51, 78, 112

Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) 47, 49, 204, 215, 218, 223, 237
Paik, Nam June 191
Palmen, Annie 164
Paradiso (zie ook onder: 'Provadya?' en Kosmies Ontspannings Sentrum 'Provadya?') 264
Partij van de Arbeid (PvdA) 29, 30, 35, 46, 48, 49, 51, 52, 204, 206, 210, 215, 218, 219, 228
Pauka, Tom 153
Peet, J. 131
Peters, J. 85

Petit, Pascale 160
Pick of the Pops 187
Pink Floyd 245, 264
Pipo de Clown 107
Plan van de Arbeid 33
Platters 122, 162
pleiners 162, 166
Polak en Van Gennep (uitgeverij) 221
Polanski, Roman 253
Politeia (studentenvereniging) 49
Politieke Partij Radicalen (PPR) 48, 49, 52, 210, 263
Politieke Werkgroep van Christen-Radikalen 48
Popfoto 10, 183
Poppy & her Popcats 165
Posthuma de Boer, E. 156
Pot, K. 156
Pous, J.W. de 53
Powell, Baden 83
Presley, Elvis 116, 118, 120, 125, 141, 150, 163, 164
Propria Cures 110, 218, 221, 236, 242, 258
Protestgeneratie 20, 109, 210, 235
'Provadya?' 264
Provo 14, 17, 29, 192, 199, 201, 217,

218, 220, 221, 228, 229, 234, 235, 236, 237, 238, 247, 251, 256, 262, 263

Quay, J.E. de 53

Radio Caroline 187
Radio London 187
Radio Luxemburg 182, 184, 187
Radio Veronica 183, 184, 187
Ramblers 162
Rauhe, H. 117, 119, 180
Ray, Johnny 162
Record Mirror 239
Regtien, Ton 170, 171, 261
Reijnders, L. 171
Reuver, Annie de 164
Reve, Gerard (ook: Simon van het Reve) 77, 109
Reys, Rita 164, 183
Richard, Cliff 174
Richards, Keith 188
Ricochets 177
Ridder, Willem de 192, 239, 240, 241, 250, 252
Riel, H. van 112
Riemens, L. 110
Rockefeller, N. 254
rockers 161
Rode Brigades 29
Roegholt, R. 146, 195
Rolling Stone 252
Rolling Siones 15, 176, 177, 178, 179, 186, 187, 188, 244, 253, 254, 255, 259
Romme, C.P.M. 51, 78, 205, 206
Rooij, M. 231
Roolvink, B. 56, 224
Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) 33, 46, 50
Rooy, John de 211
Rooy, P. de 16, 70
Rote Armee Fraktion (RAF) 29
Rubinstein, Renate 156
Russell, Bertrand 198
Rutten, F. 168

Saal, C.D. 64, 128, 139, 142, 144
Samkalden, I. 219, 224, 227, 260
Schelsky, H. 146
Schifferstein, Tony 164
Schimmelpenninck, Luud 200, 234, 237
Schippers, Wim T. 192, 241
Schmelzer, W.K.N. 45, 48, 112, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 228, 229

Schmidt, Annie M.G. 58, 87, 88
Schoenfeld, Eugene 246
Scholten, Teddy 164
Schoot, Trea van der (artiestennaam: Trea Dobbs) 177
Schouten, J. 51, 78
Schröder, Peter 242
Schumacher, Henk 245
Schuyt, Els 154
Scott, Milly 164
Shaffy, Ramses 194
Shapiro, Helen 185
Simenon, G. 154
Sinatra, Frank 114
Skymasters 162
Sleeswijk, R. 108
Smallenbroek, J. 219, 223, 227, 228, 234
Smedts, M. 152, 155
Sociaal-Democratisch Centrum (SDC) 49
Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) 33
Sociaal-Economische Raad (SER) 40
Sociaal Fonds Bouwnijverheid 225, 226
Soft Machine 244, 264
Spelberg (dominee) 112
Spelbrekers 164
Springer, A. 153

Staphorst, K. 225, 226, 227
Starr, Ringo 173
Stein, Sophie 87
Stichting van de Arbeid 40, 55, 85, 132
Stichting Pro Lang Haar 241
Stichting Release 265
Stille Generatie 109
Stok, Herman 163, 185
Stolk, Rob 58, 199, 200, 201, 217, 218, 237
Straaten, Peter van 156
Studenten Vakbeweging (SVB) 168, 169, 170, 171, 172, 200, 256, 257, 258, 261
Stuurman, S. 32
Suez-crisis 95
Swaan, Bram de 249
Sybrandy, Piet 164

Tante Hannie 107
Tate, Sharon 253
Taylor, Vince 174, 186
teenagers 166, 179, 180, 181, 182, 200, 201, 243
Telkamp, Mieke 162
Telstars 177
Thomassen, W. 264
Tielman Brothers 165
Tijd voor Teenagers 163, 179, 184, 185, 187
Tijn, J. van 109, 229
Tilanus, H.W. 51, 78
Timmerman, Gert 183
Timp, Leen 109, 111
Tin Pan Alley-complex 115, 118
Tingel Tangel (cabaret) 111
Tjepkema, A. 152
Tombe, A.L. des 123
Toppers voor Tieners 187
Torriani, Vico 164
Trimbos, C.J.B.J. 106, 107
Trix and the Paramounts 177
Tuinenburg, Lydia 164, 165
Tuney Tunes 118, 120, 151, 152, 162, 163, 164, 183
Turner, Big Joe 115
'Tussen 10+ en 20-' 163
Tuynman, Hans 203, 236
Twen/Taboe 118, 120, 129, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162
twens 28, 181

underground 245, 251, 252
Union Nationale des Etudiants de France (UNEF) 170
Universiteit van Amsterdam 258
Uyl, J.M. den 15, 16, 46, 204, 207, 208, 223

Vaandrager, C.B. 156
Valens, Ritchie 164
Valente, Caterina 164
Valk, Ria 164
Veldkamp, G. 208
Vercruysse, E.V.W. 123, 125, 127, 128, 129, 133, 134, 141, 143, 144, 145, 147
Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA) 87, 109, 111, 163, 173, 184, 187, 222, 223, 242, 264
Veringa, G.H. 257, 259, 261, 262
Vietnam 30, 247, 256, 261, 263
Vijftigers 156
Vijg, W. 98
Vinkenoog, Simon 153, 155, 156, 190, 194, 201
Visscher, J. 87
Vleugel, Guus 111
Vogt, W. 101
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) 47, 206, 215
Vollenhoven, Pieter van 211, 212, 213
Vondeling, A. 207

Vonk, Corry 175
Voogd, Skip 163, 183
Vooroorlogse Generatie 24, 25, 26, 27, 30, 74, 78, 83, 85, 86, 94, 99, 100, 106, 110, 112, 113, 179, 182, 210, 216, 220, 231, 235, 262, 266
Vorrink, K. 83
Vreede, Mischa de 156
Vries, Bernard de 29, 206, 236, 237
Vries, J. de 111
Vries Reilingh, H.D. de 136, 137, 148
Vrij Nederland 110, 145, 146, 152, 155, 156, 229
Vrijman, Jan 108, 146, 153, 156
Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) 35, 51
Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO) 62, 109, 112, 242

Wadleigh, Michael 254
Waterink, J. 124
Waters, Muddy 188
Watts, Charlie, 188
Weerlee, Duco van 237
Weggelaar, J. 225, 226
Westerloo, E. van 209
Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB) 261, 262
Who 166, 254
Wiegel, H. 47
Wigbold, H. 109, 111
Wilhelmina 108, 190, 211, 218
Witte Ambtenarenplan 237
Witte Bedjesplan 238
Witte Fietsenplan 238
Witte Kinderenplan 237
Witte Kippenplan 237
Witte Wijvenplan 237, 246
Wolkers, Jan 221
Woltjer, J.J. 14, 15
Woodstock 253, 254, 255
Wyman, Bill 188

Yasgur, Max 254
Young, Neil 256
Yrrah 156

Zeldenrust, J. 225
Zeldenrust-Noordanus, M. 62, 246
Zijlstra, J. 45, 205, 208
Zwart, Koos 242, 264
Zweers, Marijke 152